8 873. 2119

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.

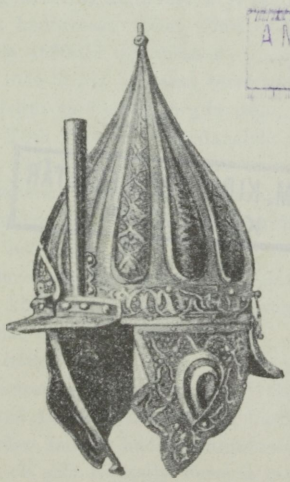
ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS FEJLESZTÉSÉRE.

A M. T. AKADÉMIA HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PILCH JENŐ
M. KIR. HONVÉDALEZREDES

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR KÖNYVTÁRA

1917. TIZENNYOLCZADIK ÉVFOLYAM.
(XVIII. KÖTET.)

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

BUDAPEST.
1917.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

		Lap.
Demkó Kálmán dr.	Magyarország hadiereje a XVI. században 35,	186
Kárffy Ödön dr.	Két hadbirósági itélet (1603 és 1708.)	157
	Buda 1530-iki ostromához	366
Keményi Lajos	Az 1644-ik évi hadjárat történetéhez	146
Lukinich Imre dr.	Háborús emlékeink megmentése	139
	Br. Tóth Ferencz a Dardanellák megerősítője (1733—1793.)	340
Márki Sándor dr.	Desalleurs altábornagy Rákóczinál 1,	219
Merényi Lajos dr.	Mehmed budai basa levele gróf Eszterházy Miklós nádorhoz (1626.)	348
Paldus József.	Katonai térképek készítése II. József császár idejében, különös tekintettel Magyarországra	167
Pilch Jenő.	Csodás megszabadulás (1915.)	145
	Ismertetés.	
	Ruhmestage der österr.-ung. Wehrmacht 1914—16...	153
	Veltzé Alajos-Stefan Pál dr.: Unter Habsburgs Banner	155
Romhányi János.	Kárász Lukács hadi commissarius utazása 1672-ben	148
Sebestyén József.	Adatok gróf Nádasdy Ferencz tábornagy életrajzához	13
Szendrei János dr.	II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek 1704 október hó 22-én kelt rendelete a tábori pósta szolgálat ügyében	150
	Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban	328
	Ismertetés.	
	Id. Görgey István: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig	352
Tóth László dr.	I. Rákóczy György beleavatkozása a 30 éves háborúba 100,	260

*

Lap.

Ványi Ferencz dr. Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben... 71, 292

Zsinka Ferencz dr. *Ismertetés.*

Oszvald Arisztid : Hunyadi ifjusága..... 152

Karácson Imre-Szegfü Gyula : Török történetirók ... 361

Budapesti Szemle. Századok..... 364

A Magy. Tud. Akadémia hadtörténelmi bizottságából 370

Kérelem 164

Név- és tárgymutató..... 372

TARTALOM.

Lap

Márki Sándor dr. Desalleurs altábornagy Rákóczinál. I. 1
Sebestyén József. Adatok gróf Nádasdy Ferencz tábornagy életrajzához (1709—1783.) 13
Demkó Kálmán dr. Magyarország hadi ereje a XVI. században III. 35
Ványi Ferencz dr. Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben I.... 71
Tóth László dr. I. Rákóczy György beleavatkozása a 30 éves háboruba I. 100

Tárcza.

Lukinich Imre dr. Háborus emlékeink megmentése 139

Hadtörténelmi apróságok.

Pilch Jenő. Csodás megszabadulás (1915.) 145
Kemény Lajos. Az 1644. évi hadjárat történetéhez 146
Romhányi János. Kárász Lukács hadi commissárius utazása 1672-ben.. 148
Szendrei János dr. II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek 1704 október hó 22-én kelt rendelete a tábori pósta szolgálat ügyében 150

Hadtörténelmi irodalom.

Ismertetés.

Zsinka Ferencz dr. Oszvald Arisztid: Hunyadi ifjúsága..... 152
Pilch Jenő. Veltzé Alajos: Ruhmestage der österr.-ung. Wehrmacht 1914/16. Veltzé Alajos, Stefan Pál dr.: Unter Babrsburgs Banner.. 153

Hadtörténelmi okmánytár.

Kárffy Ödön dr. Két hadbirósági itélet (1603. és 1708.) 157

Kérelem 164

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE.

SOMMAIRE.

Page

ALEXANDER MÁRKI dr. Le général de division Désalleurs chez Rákóczi I. 1

JOSEPH SEBESTYÉN. Données à la biographie du maréchal comte François Nádasdy (1709—1783.) 13

COLOMAN DEMKÓ dr. La force armée de Hongrie au XVIe siècle III. ... 35

FRANCISQUE VÁNYI dr. Reconquête de Nagyvárad des Turcs en 1692. I. 71

LADISLAS TÓTH dr. Imixtion de Georges Rákóczy I. dans la guerre de trente ans 100

Feuilleton.

EMERIC LUKINICH dr. Action de sauver nos mémoires belliquenses..... 139

Détails d'histoire militaire.

EUGEN PILCH. Echappement miraculeux (1915)..... 145

LOUIS KEMÉNY. Détails concernant la campagne de 1644..... 146

JEAN ROMHÁNYI. Vogage de Lucas Kárász commissaire martial en 1672.. 148

JEAN SZENDREI dr. Arrêté du Prince François Rákóczi II, daté du 22 octobre 1704. concernant le service de la poste militaire..... 150

Littérature d'histoire militaire.

Revue.

FRANÇOIS ZSINKA dr. Aristid Oszvald : La jeunesse de Hunyadi 152

EUGÈNE PILCH. Aloïse Veltzé : Jours glorieux de l'armée austro-hongroise 1914 16. Aloïse Veltzé — Paul Stephan: Sous les drapeaux des Habsbourgs 153

Documents sur l'histoire militaire.

EDMOND KÁRFFY dr. Deux arrêtés martiaux (1603. et 1708.) 157

Prière 164

DESALLEURS ALTÁBORNAGY RÁKÓCZINÁL.

(Első közlemény.)

I.

Ezerszer elmondták s még elmondják, megírják ezerszer, hogy *II. Rákóczi Ferencz* fölkelését *XIV. Lajos* franczia király hitegetései, ámításai, fondorlatai okozták és hogy a Habsburg-háztól való elszakadás szintén az ő műve. Az első vád nem bizonyult igaznak;[1] a második még vizsgálatra szorul.

Rákóczi nem kézalatti segítséget, hanem *nyilt szövetséget* kért és várt XIV. Lajostól. A háború első másfél esztendejében erre nem számíthatott, mert úgy látszott, a franczia király méltóságával nem fér össze, hogy egy másik király fölkelő jobbágyával szövetkezzék. Azonban ismétlődhetett volna, a mi 1675-ben történt Szicziliában, mikor XIV. Lajos nem tartotta királyi méltóságán alul állónak, hogy franczia uralkodó létére pártfogása alá vegye a spanyol királynak Messinában fölkelt alattvalóit s egy sereggel *Vivonne* herczeget küldje segítségökre.[2]

Ilyen esetek leírásai nagyon tanulságosak újabb fölkelések indítóira. «De hát mire jó az olvasás?» kérdezte a Napkirály éppen Vivonne-tól. «Az olvasás olyan a szellemnek, mint a fogoly a gyomornak», felelte akkor a herczeg.[3] A király azonban ennél is köny-

[1] Lásd különösen Thalynál, Bercsényi-család, II. 424—25. l.

[2] Vetésy Rákóczihoz 1707 máj. 23. Fiedler, Aktenstücke, I. 55. A szicziliai esetre nézve l. Rousset, Histoire de Louvois II. 389. s köv. ll. Voltaire, Le siècle de Louis XIV. (Kiadta Rébelliau-Marion) 191—193. Lavisse-Rambaud, Histoire générale, VI. 118—119. stb.

[3] Voltaire u. o. 428. l.

nyebb tápláléknak tartotta a hitegetést. «Jó szókat adott ő felsége — mondta róla Rákóczi párisi követe, Vetésy ;[1] — de a szókért nem szókat, hanem valóságot követel tőlünk.»

A szavak megvitelére követségekben jártas tábornokát, *Desalleurs* marquist szemelte ki, s ő reá várt az a nagy feladat, hogy katonai tanácsadója legyen Rákóczinak, vagy éppen, ha ehhez a kellő formát megtalálják, magát a katonai vezetést is átvegye.[2] Erre a fontos megbizatásra őt Jean-Baptiste Colbert, marquis *de Torcy* franczia külügyminiszter ajánlotta,[3] ki a fölkelés sorsára minden franczia államférfiú közül a legnagyobb befolyást gyakorolta s Rákóczira most Desalleurs útján akart hatni.

Pierre Pucho, comte de Clinchamp et marquis de Desálleurs (Des Alleurs) tábornok ebben az időben még jó erőben levő öreg úr volt. 1643-ban született[4] s pályáját mint Mademoiselle de Montpensier apródja kezdette meg.[5] Már 1668-ban testőrkapitány volt. 1693-ban, mikor a nagy szövetséges (koalicziós) háborúban a szerencse általában véve a franczia̋knak kedvezett, XIV. Lajos brigadérossá nevezte ki és május 12-én kitüntette a Szent Lajos-rend commandeur-keresztjével, a mely 3000 livre évdíjjal volt összekötve.[6] 1696-ban azonban, a király kivánatára, ezredét eladta Villiersnek[7] s a tényleges katonaságtól annál szivesebben vált meg, mert a király már amúgy is békeajánlatot tett a szövetségeseknek, a tábornok pedig még abban az esztendőben megházasodott; *Lutzelburg* kisasszonyt vette feleségül.[8] Változhatatlan bizalmának

[1] Fiedler, I. 55. l.

[2] De Bonnac, Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople. (Ism. Kropf, Századok, 1897. 551.)

[3] Journal inédite-je megjelent Párisban, 1884.

[4] Hengelmüller, Franz Rákóczi, I. 158. Rákóczi (Emlékiratai, 126.) 1705-ben, mikor hozzáérkezett, jó erőben levő öreg úrnak mondta. Bercsényi 1709 szept. 7-én irja a fejedelemnek (Arch. R. VI. 317.), hogy «hetven esztendeje, mióta rágódik Disallőrs». E szerint 1639 táján született volna.

[5] Hengelmüller, I. 158. l.

[6] U. o. III. 169—170. l. A kereszten Sz. Lajos képe s ez a felirat volt : Lud. M. Inst. 1693. Hátlapján kereszt, koronás kard s ez a felirat : Bell. Virtutis Præmium.

[7] U. o. V. 374. l.

[8] U. o. V. 395. Hengelmüller, Franz Rákóczi, I. 158. l.

jeléül a király őt a ryswicki béke megkötése után 1697 deczemberében a brandenburgi választófejedelemhez követté nevezte ki éppen akkor, mikor ott megbukott, sőt fogságba is került báró *Danckelmann Eberhard* miniszterelnök, a kinek elsősorban tulajdonították, hogy Brandenburg a ryswicki békében semmit sem tudott elérni Francziaországgal szemben, a melyet pedig először ebben a háborúban támadott meg. Az új miniszterelnök, wartenbergi *Kolbe Kázmér János*, csak nemrég lépett brandenburgi államszolgálatba s ennek a hajlékony, síma udvari embernek föladata lett, hogy ura, *III. Frigyes* választófejedelem számára királyi koronát szerezzen. Desalleurs eleinte arról biztosíthatta, hogy XIV. Lajos készségesen elösmeri III. Frigyest királynak. I. Lipót császár azonban 1700 július 27-én azt kivánta, hogy a fejedelem a czímet tőle fogadja el s a spanyol örökösödés ügyében, II. Károly spanyol király halálának esetére, tízezer emberrel segítse őt. A fejedelem párisi követe, *Spanheim*, XIV. Lajost nem igen nyugtatta meg azzal a különben sem való állítással, hogy ura csupán a német birodalom s az osztrák örökös tartományok védelmére, tehát nem a támadásra kötelezte magát. A király beérte volna annyival, hogy ha a fejedelem 8000 emberrel segíti is Ausztriát a határok védelmében, egyebekben semleges maradjon. Mivel azonban erről többé szó sem lehetett, Desalleurst Berlinből máshova rendelte ;[1] így az első porosz király megkoronázása 1701 január 18-án a franczia követ távollétében történt meg, s a porosz királyságot XIV. Lajos csak az utrechti békében, 1713 április 11-én, ösmerte el.

Desalleurs még 1700 végén Kölnbe ment, hogy — új küldetéséhez képest — *József Kelemen* kölni érseket és választófejedelmet rávegye a spanyol örökösödési kérdésben a franczíákhoz való csatlakozásra, mi a várható háborúban testvérének, Miksa Emánuel bajor választónak, utat nyithatott a német-római császári trónra. 1701 február 3-án Brüsselben már meg is kötötte a védő- és támadószövetséget XIV. Lajossal, testvére pedig, a kire ebben a hadjáratban nagy feladat várt, Versaillesben márczius 9-én követte példáját.

[1] Dangeau, VIII. 9. Whitworth szerint (levele Harley ministerhez 1704 szept. 27. Simonyi, Angol diplomatiai iratok, I. 451.) Berlinben 1698. és 1699. volt követ.

Jó szolgálataiért a király Desalleurst még azon esztendőben 2000, egy év mulva pedig még 1000 tallérral jutalmazta meg.[1]

Alig tért haza maréchal de camp ranggal Párisba, *Torcy* külügyminiszter Lisboába akarta küldeni követnek, hogy Portugáliát, melynek függetlenségét Spanyolország 1668-ban főkép XIV. Lajos beavatkozására ösmerte el, elvonja a tengeri hatalmakkal, Angliával és Hollandiával való szövetségtől. *II. Pedro* király ugyan trónját köszönhette XIV. Lajosnak, de most, a lisboai forradalomtól s a tengeri hatalmak bejelentett blokádjától megijedve, mégis ellenségeihez hajlott. *Desalleurs* kétségtelenül reménytelennek látta küldetését s magánviszonyaira hivatkozva, a megbizást nem fogadta el.[2] 1703 májusában II. Pedro valóban szövetséget kötött a tengeri hatalmakkal XIV. Lajos franczia és V. Fülöp spanyol királyok ellen. Megengedte, hogy Károly osztrák főherczeg hajóhad élén, hadsereggel jöjjön Portugáliába s onnan induljon a spanyol királyság elfoglalására.[3]

Desalleurs azonban 1704-ben nem térhetett ki a királynak azon megbizatása elől, hogy érdekeit Magyarországban, *II. Rákóczi Ferenczné*l képviselje. A fejedelem, fegyvereinek első sikereire hivatkozva, már 1703 szeptember 26-án sürgette XIV. Lajost a segítő hadak beküldésére és De Bonac marquis útján részletesen kifejtette a hadak egyesülésének tervezetét.[4] A hadak helyett 1704 februáriusában *Louis Fierville* d'Hérissi lovag ezredes és brigadéros érkezett Rákóczihoz Miskolczra néhány franczia tiszttel és bemutatta megbízólevelét. Becsületessége, szelidsége, jó bánásmódja miatt a magyarok hamar megszerették, de a hadsereg szervezésére alkalmatlannak bizonyult, mert sohasem szolgált másutt, mint a gránátos gyalogságnál, a magyar had pedig többnyire lovasokból állott.[5] *Rákóczi* ezt nemcsak emlékirataiban, hanem bizo-

[1] Dangeau, VIII. 154., 409. l. Whitworth szerint (id. h.) Kölnben 1700-ban és 1701-ben képviselte XIV. Lajost. A két Wittelsbach szerződésének szövege Martensnél, Recueil des traités, I. kötet, a függelékben.

[2] Századok, 1875. 487. l.

[3] Philippson, Ludwig XIV. 412—413. l.

[4] Fiedler, II. 437. l.

[5] Rákóczi emlékiratai, 86 és 126. l. Miller, Epistolæ Archiepiscoporum Georgii Strigoniensis et Pauli Colocensis Comitibus Széchenyi, I. 126. l

nyára a királyhoz intézett leveleiben is megírta, s így történt, hogy XIV. Lajos 1704 április elsején *Torcy* külügyminiszter ajánlatára Fierville helyett az előkelőbb állású és tapasztalt *Desalleurs* marquist küldte Magyarországba, egyúttal tekintélyének növelése végett altábornaggyá léptetvén elő, hogy Rákóczi külföldi hadainak vezetését átvehesse.[1]

Rákóczihoz a király aznap ezt a levelet intézte:[2] «Kedves rokon! Azok az észrevételek, a miket Ön közölt velem, s Önnek irántam tanusított buzgósága és hajlandósága nekem annál kedvesebbek, mert az a vitézség és erő, a mit Ön megmutatott, szavakkal ki nem fejezhető. Nem is tudom Ön iránt való érzésemet jobban megmutatni, mint azzal az elhatározásommal, hogy Önhöz küldöm *Desalleurs* urat, Clinchamp grófját, az én katonai Szent Lajos-rendem lovagját s hadseregem altábornagyát. Megparancsoltam neki, biztosítsa Önt arról, hogy közre fogok működni az Ön terveinek végrehajtásában és minden alkalommal gondoskodom Önnek és hazájának javáról. Nem is kételkedem, hogy Ön hitelt ad mindennek, a mit nevemben mond Önnek, különösen annak a biztosításomnak, melyet az én tiszteletemről mond. Kérni fogom Istent, hogy Önt, rokonom, egészségében megőrízni méltóztassék.»

Desalleurs titkárnak *Chamillard*-t választotta maga mellé,[3] a ki azután névtelenül, de terjedelmesen leírta a követtel és kíséretével Magyarországba tett utazását,[4] melyet idáig részletesen nem ösmertünk; azért kissé bővebben szólok róla.

Párisból Desalleurs és titkára 1704 május 4-én gyorskocsin indult el és 9-én ért *Lyon*ba, 16-án pedig *Avignon*ba, mely pápai birtok és egy vice-legátus igazgatása alatt áll. Az eléggé sebesen rohanó Duranceon átkelve, 18-án érkezett *Marseille*be, a Földközitengernek ebbe a szép és jó kikötőjébe, a hol Franciaország gályái

[1] Kropf a Századokban, 1897. 551. l. Legrelle, La diplomatie française, IV. 313. l.

[2] Fiedler, I. 55. l.

[3] Neve 1705 május 19-én Vetésyhez, Rákóczi követéhez írt levelében maradt fenn. Közli Fiedler, II. I., 281. l. Rokona vagy fia Chamillard pénzügyi intendánsnak, kire nézve l. Dangeau, IV. 24, 225, 312, 438—439. l.

[4] Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704 et 1705. Folio 136 lapra terjedő igen szép kézirat, díszesen kötve, a M. Nemzeti Muzeum kézirattárában.

szoktak horgonyozni. Teljes egyhónapi várakozás és készülődés után Desalleurs titkárával és négy franczia tiszttel június 18-án szállt hajóra[1] s 19-én érkezett Monacóba, 23-án pedig Genovába, honnan a rossz idő miatt csak 25-én reggel 3 órakor indulhatott tovább. Elhaladt Elba-szigete mellett, a mely akkor a kalóz Flessingé volt s ennek egyik kalózhajójával találkozott is Monte-Christo közelében. Azután a nápolyi partok mellett útbaejtette Ischia-szigetét és Caprit. Nápolyban pár napi pihenőt tartott s értekezett az alkirállyal. Július 5-én továbbevezve, érintette Stromboli-szigetét s a Lipari-szigeteket, átkelt a Messinai-szoroson s keveset időzött Messinában, honnan azután július 12-én szélcsendben indult Calabria[2] partjai felé. Volt tehát alapja annak a hírnek, a mit *Whitworth Károly*, a bécsi angol követ helyettese, olasz lapok tudósításai nyomán szeptember 11-én írt *Harley Róbert* ministernek,[3] hogy körülbelül két hónappal ezelőtt Desalleurs titkos megbizatással járt Nápolyban és Szicziliában; de azóta nem érkezett róla hír, csak *valószínűnek* tartották, hogy útját Görög- és Törökországon keresztül Magyarország felé folytatta.

Július 19-én Durazzóban már valóban török területre ért s itt *Pelissier* franczia konzul fogadta, a ki tájékoztatta arról, hogyan küldhetné el leveleit és csomagjait a franczia udvarhoz és máshová. Tíz napig időzött itten, elég hosszasan arra, hogy titkára a törökök viszonyairól általános tájékoztatást szerezzen.[4] *Sutton Róbert* szerint[5] a franczia követ harmincz emberrel kötött ki Durazzónál s a törökök igen szivesen (very civilly) látták, s azután lóháton és kocsikon küldték kíséretével Belgrádba. Nagyobb összegű pénzt és némi fegyvert hozott magával. Rákóczihoz ismételten küldötteket menesztett, hogy ösmerje válaszát, mielőtt hozzá indulna. Értesülése, bár a követnek nevét sem tudta, alapjában véve helyes volt. *Desalleurs* Durazzót a ruméliai beglerbégtől eléje küldött aga kíséretében július 29-én hagyta el; augusz-

[1] Legrelle szerint (id. h. IV. 313.) Toulonban, julius havában.
[2] Mémoire, 2—12. l.
[3] Simonyi, I. 451. l.
[4] Mémoire, 13—25. l. V. ö. Legrelle, IV. 313. l.
[5] Stepneyhez 1704 okt. 21. Simonyi, I. 498. l.

tus 4-től fogva kocsin folytatta útját Monastir felé, hova Pekinje (Peki), Elbasan, Struga (Strouga), Ochrida és Prespa (Prespe) helységeken át 20-án érkezett meg a ruméliai beglerbéghez. Némi pihenés után 22-én indult tovább és szeptember 30-án vonult be Belgrádba.[1] Minthogy a basa még nem kapta meg a porta parancsát Desalleurs továbbutazására nézve, várakoznia kellett s titkárjának nemcsak arra maradt ideje, hogy Monastirt egy megbizatással újra megjárja, hanem arra is, hogy Belgrádot leírja.[2] Desalleurs mindent elkövetett, hogy átmehessen Magyarországba, de utasítások hiányában a temesvári basa ezt nem engedte meg, Konstantinápolyban pedig a nagyvezirek egyre változtak.[3] Ez nemcsak őt nyugtalaníthatta, hanem a császárt és szövetségeseit is; mert ha nem látszott is valószínűnek, hogy a törökök fegyveresen beavatkozzanak a magyar ügyekbe, egy harczias nagyvezir sokat tehet érdekökben, a francziák pedig a magyarokat állandóan kitartásra s a törököket az előttük úgyis nagyon rokonszenves magyarok és erdélyiek megsegítésére biztatják. *Ibrahim* nagyvezir, a ki a háromhavi kormányzás után elfogott *Azem* helyébe lépett, különben is befolyásolható, szelid, gyönge ember. Sokat hallgat a kapudánbasára (a tengernagyra), egy *Deville* nevű franczia renegátra, a ki a francziákkal együtt mindent elkövet, hogy Desalleurs és kisérete necsak bemehessen Magyarországba, hanem oda fegyvereket is szállíthasson be. A bemenetelre nézve rendelet ment Belgrádba, holott a nagyvezir Sutton angol és Talman császári követnek megigérte, hogy a bemenetelt meggátolja.[4]

Desalleurs annyit mindenesetre elért, hogy egyik emberét, *Pelissiert*, előreküldhette Rákóczihoz, de küldöttét a marosvidéki rácz határőrök nem engedték átkelni a Maroson s így kénytelen volt visszatérni Temesvárra. Az ottani basa eltűrte ugyan, hogy

[1] Ezen út részletes leírása Mémoire, 27—33. l.

[2] U. o. 41—42. l.

[3] U. o. 44—45. l.

[4] Sutton Stepneyhez 1705 jan. 7. Simonyi, I. 618. l. A nagyvezir január 15. ismét biztosította a két követet, hogy Desalleurst nem engedi be Magyarországba, ezek azonban tudták, hogy a parancs már elment Belgrádba. (U. o. 620—621.) Akkor már Desalleurs másfél hónapja Temesvárt volt, de még csakugyan nem léphetett magyar területre s így mind a két állításban volt igazság.

Károlyi Sándor tábornok két tisztje október 28-án meglátogassa és vele tárgyaljon, azoknak hazatérését nem is gátolta, de Pelissiert letartóztatta. Végre megjött a porta engedélye, hogy Temesvárra mehessen, mire Desalleurs a követséggel *Brüé* tolmács kiséretében október 31-én Belgrádból átment Pancsovára, s november 3-án Temesvárra érkezett, hol azonban majdnem két hónapig kellett várakoznia, hogy végre-valahára csakugyan magyar területre léphessen.[1]

Ennek a késlekedésnek, a törökök óvatosságán kívül, más okai is voltak. Mivel ugyanis Rákóczi a bajoroknak höchstädt-blenheimi veresége (1704 aug. 13) következtében a győzelemre való szép reménységeit a francziák szerint elvesztette, *XIV. Lajos* — Desalleurshöz november 27-én intézett levele szerint [2] — ezt az egész küldetést haszontalan halogatásnak tartotta. Pedig a király egy héttel azelőtt [3] maga írta *Ferriol* konstantinápolyi követnek, hogy bízik Rákóczi őszinteségében, bár a bécsi udvar megbizottjaival alkudozik ; azért tehát meghagyja neki az eddigi pénzsegélyt, sőt talán fel is emeli ; de nem teljesítheti Rákóczinak azt a kívánságát, hogy a két nápolyi királyságba küldött franczia hadakból egy csapatot Magyarországba rendeljen. Pedig valószínű, hogy *Desalleurs* nápolyi és messinai látogatása alkalmával ez is szóba jött. A császáriak szerint több is történt. *Rákóczi* deczember 2-án követet küldött Párisba, hol egyébként már volt követe, kit egy független fejedelem követe gyanánt fogadtak, mert «Franciaország immár nyiltan elösmeri a fölkelést. Mondják, hogy *D'Ailleurs* (Desalleurs) úr, franczia miniszter, 900,000 livre, vagyis 300,000 rajnai tallér segélypénzt hozott Rákóczinak Törökországon át, hogy franczia pénzen 30,000 tatárt fogadjanak a fejedelem zsoldjába, mintha a magyarok maguk nem ösmernék azt a mesterséget, hogyan rontsák meg saját hazájukat.»[4] De megnyugtatta őket az a hír,[5]

[1] Mémoire, 45—48. l. Teljesen hibás a Legrellenél (IV. 313.) levő adat, hogy Ferriol nov. 25. jelentése szerint Desalleurs okt. 31-én Temesvárt hagyta oda és átkelt a Maroson, hogy Károlyi táborába menjen.

[2] Legrelle, La diplomatie française, IV. 314. l.

[3] 1704 nov. 20. U. o.

[4] Europäische Fama, 1704. XXVIII. 264—265. l.

[5] Stepney Harleynek 1705 jan. 17. Simonyi, I. 635. l.

hogy a temesvári basa még mindig «*fogva*» tartja Desalleurst s nem engedi meg, hogy a magával hozott nagy összeget elküldje Rákóczinak. Annál bosszúsabban értesültek, hogy *Savoyai Jenő* herczeg értesülései szerint [1] a francziák mégis kieszközölték «*szabadonbocsátását*» s őt a temesvári basa a magával hozott kinccsel együtt Rákóczihoz kisértette. Midőn *Stepney* magától a herczegtől újból hallotta, hogy ez február elsején csakugyan megtörtént, konstantinápolyi kollegájának, *Sutton*-nak, némi gúnnyal írta meg,[2] hogy ime, *Azem* vezir nem tartotta meg a neki és *Talman*-nak tett igéretét s idestova Thököly is odamehet, a hová menni szeretne; már várják is Erdélybe.

Desalleurs és kisérete 1705 február elsején valóban elindult Temesvárról, átkelt a Temes jegén, 2-án Lugosra, 3-án Zaguzsényba (Zegousin), 4-én Karánsebesre érkezett. Idáig a Temes völgyét követte. Itt kissé megpihenve, északkeletnek, a Bisztra völgyén fölfelé indult Erdély felé s február 6-án ért a török hódoltság szélére Margára, vagy — mint a titkár írja [3] — Margitára, mely éppen Erdély határán, a Vaskapu-hágó lábánál van. Ott várt reá a fejedelem egyik tisztje, *Bárczy*, kétségen kívül *Bárczy Zsigmond*, a kit Károlyi tábornok a fejedelem előtt is megdicsért «reguláris indulatjáért»[4] s a fejedelem utóbb[5] Mósa László helyett őt tétette meg kővári kapitánynak. A török és a magyar kiséret a találkozásnál egymással szemben a Bisztra partjain állt fel, s Bárczy most már átvévén a fedezetet, Desalleurst a Vaskapun keresztül a Retyezát tövében gyönyörűen fekvő Klopotivára vezette, hol február 7-én és másnap megpihentek.[6]

[1] Stepney Harleynek 1705 febr. 25. U. o. II. 28. l.

[2] Stepney Suttonnak 1705 febr. 28. U. o. II. 37. l.

[3] Mémoire, 54. l.

[4] A fejedelem Károlyihoz, 1705 márcz. 8. Arch. R. I. 481. l.

[5] 1706 május 15. U. o. I. 545. l.

[6] Mémoire, 55—57. l. Sutton ennek hírére 1705 márc. 18. méltatlankodva írja (Simonyi, II. 48.), hogy Desalleurst a törökök nemcsak szabadon bocsátották, hanem a temesvári basa még háromszáz lovasból álló kiséretet is adott mellé az erdélyi határig, hol Rákóczinak egy tisztje fogadta. «Ebből látható — úgymond, hogy a törökök nyiltan kezdik a magyarokat támogatni, mire őket a francziák pénze bírja és — saját hajlandóságuk.»

Gróf Forgách Simon erdélyi főhadparancsnok a fejedelemnek Kolozsvárról már 6-án jelentette,[1] hogy a franczia követ beérkezett s ő tájékoztatni fogja az erdélyi hadi állapotokról ; de kéri a fejedelem parancsolatát, hogy hova kisértesse. A követség már Klopotiván megkezdte a tájékozódást ; a titkár Erdély általános ösmertetésében megjegyezte, hogy «Erdély Európának első és legtekintélyesebb fejedelemségei közé tartozik», a melynek most két parancsnoka van, az egyik Rákóczié : gróf Forgách ; a másik a császáré : Rabutin tábornok, a kinek azonban csak három város van hatalmában s fővárosa Hermannstadt.

Február 9-én már Gyögy faluba érkezett,[2] 10-én pedig Gyulafehérvárra (Alba Julle vagy Weissenburg), mely — a titkár szerint — régi város, a szászok építették, most azonban Rabutin katonáinak pusztításai következtében majdnem rom. Másnap ott pihentek. Harmadnap Nagyenyed (Nage Eknies) várában, 13-án a kis Torda városában voltak, hol nagy sóbányák vannak. 14-én Kolozsvárt (Clausembourg) *Forgách* tábornok, a ki feleségével[3] együtt itt lakik, egy kis csapattal nagyszerűen fogadta Desalleurst, a jezsuiták pedig a követ és Forgách tiszteletére egy kis iskolai komédiát adattak elő a tanulókkal.[4] A lázas titkár a jezsuitáknál maradt szálláson azután is, hogy Desalleurs 16-án Kolozsvárról tovább utazott azzal a két tiszttel és azokkal a katonákkal, a kiket házigazdája, gróf Forgách rendelt melléje díszkiséretül. A követ a beteg titkárt, ötven oláh arannyal megajándékozva, Forgách pártfogása alatt hagyta és Forgách rendelkezésére bocsátotta az ott tartózkodása idején megérkezett két franczia hadmérnököt is.[5] Az egyik *Le Maire*, a másik *Damoiseau* hadmérnökkari dandárnok volt ; az utóbbi azonnal átvette Medgyes[6] ostromának vezetését s bár Forgách beavatkozása miatt sértődve visszahivatását ki-

[1] Történelmi Tár, 1906. 435. l.

[2] A Mémoire 59. lapján Gogné, a mi nem lehet más, mint Gyögy (Algyögy), Erdélynek akkor kedvelt fürdője.

[3] Gróf Esterházy Ágnes.

[4] Mémoire, 63. l. A kolozsvári jezsuita színdarabokról l. Ferenczi Zoltán A kolozsvári szinészet története, 47—48. l. Ezt nem említi.

[5] Mémoire, 60—64. l. A két hadmérnök neve Rákóczi emlékiratában, 125. l.

[6] Mémoire 65. l. szerint Minguez, Colosuartól öt mérföldre.

vánta,[1] a vár bevétele után megmaradt a fejedelem szolgálatában. Később különösen Ungvár megerősítése körül szerzett érdemeket [2] s a fejedelem, 300 arany végkielégítéssel, 1710 márczius 15-én csak saját és Desalleurs kívánságára bocsátotta haza Franczia-országba.[3]

Desalleurs valószínűleg ugyanazon úton ment Eger felé, a melyet utóbb titkára is követett; állomásai tehát ezek voltak: Magyaregregy (Marcar Egregin), Zilah vára (Bourg Zilaly), Kémer (Kemer), azután Margitta (Margart), hol «az erdélyi hegyeken átkelt» s onnan az alföldön folytatta útját Hosszúpályin (Pali) keresztül Debreczenbe, a mely nagy város, köztársaság módjára kormányozza magát, igen gazdag, mert mindennel kereskedik s erős helyőrsége és tízezer fegyverfogható embere van. Útbaesett Hortobágy (Orbital), mely a síkságon csak két házból áll s a Tiszán Csegénél (Stegue) kelt át. Neki is megmutathatták (mint titkárának) azt a romladozó emléket, a melyet a török tisztek II. Szulejmán szultán tiszteletére emeltek.[4]

Desalleurs körülbelül ezen az úton közeledett Egerhez, hol akkor a fejedelem tartózkodott. Ottan már márczius 8-án előkészületeket tettek fogadására, 10-én pedig a fejedelem *Ottlyk György* udvarmestert «főember-szolgáival, bejáróival, étekfogóival és hat zászlóalja karabélyosaival», valamint saját fejedelmi hintajával és vezeték-lovaival küldte eléje, hogy másnap reggel, mielőtt éjjeli szállásáról megindulna, díszesen fogadja. Márczius 11-én tehát Desalleurs nagy pompával vonult be Egerbe s déli 11—12 óra közt fényesen vonult el a fejedelem szállása, vagyis *Telekesy István* püspök házai előtt. Szállásán kipihenvén magát, alkonyat táján titkos kihallgatásra ment a fejedelemhez.[5]

A titkos beszélgetés alkalmával emlékiratot nyujtott át, a melyben részletesen kérdezősködött a háború, az erősségek, a hadiszerek stb. állapotáról. Nagyon meglepte, hogy a fejedelem

[1] Rákóczi emlékiratai, 125. l.
[2] Arch. R. II. 239. l. V. 635. l. VIII. 386. l. jegyz.
[3] Arch. R. II. 71. l.
[4] U. o. 68—73. l.
[5] Vass György naplója. MHH. XXXV. 451. l.

kimerítő választát már két óra múlva megkapta azzal a biztosítással együtt, hogy a békekötést minden rendelkezésre álló eszközzel meg fogja akadályozni.[1]

Másnap, márczius 12-én, a fejedelem ünnepies kihallgatáson fogadta őt. *Desalleurs* nagy pompával, «felöltöztetett lovakkal», hintón, kék hajdúk kiséretében vonult fel szállásáról a püspöki palotához, hol a palotások és az udvari emberek hármas sorfala közt járult a fejedelem elé. Átadta megbízó-levelét és biztosította őt *XIV. Lajos* király pártfogásáról. A fejedelem udvariasan válaszolt, de kétségkívül kedvetlenül, mert a rendkívüli követ a várva-várt fegyvereket, tiszteket és pénzt nem hozta magával. A követ a kihallgatásról ugyanolyan fénnyel távozott, mint a milyennel jött. Másnap pedig első ízben volt a fejedelem asztalának vendége.[2]

Dr. MÁRKI SÁNDOR.

[1] Rákóczi emlékiratai, 125. l. és Desalleurs jelentése XIV. Lajoshoz márczius 14.-ről a franczia külügyminisztériumban; említi Hengelmüller, I. 172. l.

[2] U. o. és Vass György naplója, 451. l.

ADATOK GRÓF NÁDASDY FERENCZ TÁBORNAGY ÉLETRAJZÁHOZ.

(1709—1783.)

A Hadtörténelmi Közlemények 1915. évi folyama közölte gróf Nádasdy Ferencz tábornagy kimerítő életrajzát a hősi halált halt *Thurzó Kálmán* tollából. A jeles szerző fölhasznált, értékesített minden adatot, a mit hősére vonatkozólag levéltárakban s egyebütt talált, művének elején azonban maga is bevallja, hogy megbízható személyi adatok nem állottak rendelkezésére, mivel a gróf Nádasdy család nádasdladányi levéltárához nem férhetett. Ezt a hiányt igyekszünk pótolni némileg azzal, hogy a Nádasdy-levéltár gazdag anyagából közöljük azokat az adatokat, a melyek a jeles tábornagy életéből vagy teljesen ismeretlenek, vagy pedig helyesbítik a már ismert adatokat.

*

Gróf Nádasdy Ferencz születési évét életírói eddig mindig hibásan közölték. Nagy Iván[1] 1708 október 27-re teszi születési évét és napját, mások 1708 szept. 30-ra.[2] E régebbi följegyzések és források után induló adatok azonban tévesek. Nádasdy Ferencz tábornagynak a nádasdladányi levéltárban őrzött keresztlevélmásolata szerint[3] a születési idő: 1709 szeptember 30. A kereszt-

[1] *Nagy Iván* Magyarország családai, VIII., 24. l.

[2] Geschichte des k. u. k. Husaren-Regimentes Graf Nádasdy Nr. 9. — 46. l.

[3] A keresztlevélmásolat a következő:

Ego Nicolaus Xaverius Klander SS. Theologiæ Doctor, Protonotarius Apostolicus, Reverendissimi ac Celsissimi S. R. Imperii Principis et Episcopi Seccoviensis Consiliarius Ecclesiasticus, Parochus Civitatis Regedinensis in in-

levélkivonat 1777-ből való, tehát még a tábornagy életében készült, sőt lehetséges, hogy éppen az ő kívánságára. Hősünk születési helye: Regede, Radkersburg Alsó-Stájerországban.

Talán különösnek látszik, hogy gróf Nádasdy Ferencz nem a család akkori fészkében, a vasmegyei [1] Felső-Lendva várában született, hanem Regedén vagy Radkersburgban. E kis alsó-stájerországi város közel fekszik a magyar határszélhez, közel Felső-Lendvához. A Nádasdy család itt családi házzal bírt, a melyről hősünk atyja, Nádasdy Ferencz majoratus-alapító is

feriori Styria ac Decanus in collibus Slavonicis tenore præsentium testor: *Franciscum Michaelem* Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Domini Francisci Josephi Comitis a Nádasd, perpetui terræ Fogaras et Bonorum Superioris Lendvæ Hæreditarii, Sacro-Cæsareæque Majestati Consiliarii, Camerarii, Generalis Campi vigiliarum Præfecti etc et Conjugis eius Excellentissimæ, Illustrissimæ Dominæ Dominæ Rosæ Rebeccæ-natæ Comitissæ a Schrattenbach filium legitimum natum die 30ma Septembris anno 1709 ac eadem die Ritu Catholico baptisatum fuisse ab admodum Reverendo Domino Mathia Wiser, pro tunc loci Decano, levantibus Patrinis duobus pauperibus, nempe: Martino Plasgo et Anna Terskin. In quorum fidem hæc propria manu subscripsi ac meo Proto-Notariatus Sigillo munivi in ædibus Decanalibus, Regedini die 18a mensis Augusti anno a Virgineo Partu millesimo septingentesimo septuagesimo septimo

L. S. Idem qui supra.

Nádasdy-levéltár. Oklevelek II. 612.

(A keresztlevél magyar fordítása.)

Én Klander Xavér Miklós, a szent theologia doktora, apostoli főjegyző, a főtisztelendő és főmagasságú római szent birodalmi herczegnek, Seccau püspökének egyházi tanácsosa, az alsó Stájerországban fekvő Regede város plébánosa és a szláv dombokon levő kerület esperese, jelen soraink értelmében bizonyítjuk, hogy kegyelmes és méltóságos gróf Nádasdy Ferencz József úrnak, Fogarasföld örökös urának, a felső-lendvai birtokok örökösének, a császári felség tanácsosának, kamarásának, vezérőrnagynak és feleségének, kegyelmes és méltóságos Róza Rebekka úrnőnek, született Schrattenbach grófnőnek 1709 szeptember hó 30-ik napján *Ferencz Mihály nevű* törvényes fia született, a kit a katholikus egyház szertartása szerint nagyontisztelendő Wiser Mátyás, a plébánia akkori esperese ugyanazon a napon meg is keresztelt, az újszülöttet két szegény, Plasgo Márton és Terskin Anna tartották a keresztvízre. A minek bizonyságául ezeket sajátkezűleg aláírtam és esperesi hivatalomban apostoli főjegyzői pecsétemmel megerősítettem, Regedében augusztus hó 18-ik napján, a Szűz születésétől számított 1777-ik esztendőben. Pecsét helye. Ugyanaz, ki fönt.

[1] Thurzó Kálmánt a zalamegyei Alsó-Lendva megtévesztette és Felső-Lendvát Zala megyébe helyezi.

megemlékezik végrendeletében,[1] midőn azt a felső-lendvai majoratushoz tartozó javadalmak között felsorolja, s a hol hősünknek és öccsének, Józsefnek örökös lakást biztosít. Így érthetjük meg azután, hogy Nádasdy Ferencz születési helye Regede, a hol a család általában sokat tartózkodott, így hősünk születési idején is.

Nádasdy Ferencz lovassági tábornok már említett végrendelete érdekes képet fest a család akkori anyagi helyzetéről. A Nádasdyak 1671 után szomorú viszonyok közé jutottak, mivel összes ingó és ingatlan vagyonukat, a melynek értéke több millióra rugott,[2] a mi abban az időben mérhetetlen nagyságú vagyon volt — elkobozták. A császárhoz benyujtott kérvényeikre mindenkor elutasító választ kaptak és csak némi kárpótlás gyanánt, kegyelemből kaptak vissza 24 ezer forintot. A királyi kegy és jóindulat azonban kárpótolta némileg a családot, midőn I. József a kihalt *Bottka-család* veszprém-, fehér- és vasmegyei birtokait hűséges tábornokának, Nádasdy Ferencznek adományozta 1711-ben.[3] A végrendelkező Nádasdy Ferencz így már abban a helyzetben volt, hogy két királyilag jóváhagyott és megerősített majoratusról rendelkezhetett: a Bottka-család birtokaiból alakított lepsényiről és a felső-lendvairól.[4]

Ferencz azonban, mint harmadszülött fiú mindezen javakból semmit sem kapott. Örökségképpen csak évi hatszáz forintot hagyott reá édesatyja, melyet idősebbik bátyja, *Lipót* fizetett ki neki a felső-lendvai majoratus jövedelméből. Ehhez az évi járadékhoz kapta később a *Révay-család*[5] révén örökölt Szent-János nevű birtokot, melyen azonban ifjabb testvérével, József

[1] *Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro. 92.

[2] Bona tam Mobilia, quam Immobilia, Paterna et Materna sed et Paterno et Materno Avitica summam aliquot Millionum excesserint, ea tamen confiscata fuerint. U. o.

[3] Ugyancsak ebben az évben gróf Nádasdy Tamás, Ferenczünk nagybátyja, 20 ezer forint értékben az Uzovics-féle birtokokat kapja, míg gróf Nádasdy Boldizsár Rattky Dániel, György, Ferencz, Jánoky Zsigmond és Ráday Pál birtokaira kap utalványt 80 ezer forint erejéig.

[4] A majoratus-alapító végrendelet 1722 május 1-én kelt.

[5] Ferenczünk dédöreganyja a híres Révay Judith volt, gróf Nádasdy Pálnak a felesége.

Keresztéllyel és három nővérével kellett osztozkodnia. A majoratusi intézmény ez igazságtalansága így elég szűkös viszonyok közé juttatta a fiatal Nádasdyt s mintegy ráutalta arra, hogy a maga erejéből, tehetsége és képessége révén szerezzen magának a Nádasdy névhez méltó pozicziót.

Hősünk családi viszonyairól még a következőket tartjuk érdemesnek följegyezni. Atyja, a családban Ferencz néven a negyedik, kitünő gazda volt, a ki minden eszközt megragadott arra, hogy a Nádasdy nemzetség régi fényét és elvesztett pozicziját visszaszerezze. Végrendeletében maga mondja el, hogy 45 évi katonáskodása alatt hűségesen szolgált három uralkodójának. Katonai pályája alatt számtalan csatában vett részt ; végig harczolta az 1676-iki török hadjáratot,[1] jelen volt Temesvár, Belgrád bevételénél és Buda visszafoglalásánál, 1714-ben pedig a Rajna mellett szerzett dicsőséget a Nádasdy névnek. Háromszor kötött házasságot ; első felesége volt : *Széchy Erzsébet grófnő*, második *Herberstein Margit grófnő* s a harmadik *Schrattenbach Róza Rebekka grófnő*. Első házasságból nem született gyermeke. Második házasságából született leánya *Teréz*, ki anyjának Herberstein Margit grófnőnek halála után Pozsonyban Orsolya-rendi apácza lett. Harmadik házasságából hét gyermeke született és pedig : *Julia*, *Lipót-Flórián*, ki atyjának 1723-ban bekövetkezett halálakor a felső-lendvai majoratust örökölte, ki később magyar kanczellár és Komárom vármegye örökös főispánja lett ; *Boldizsár* a lepsényi majoratus örököse, ki szintén a magyar kanczellári méltóságot nyerte el ; *József*, ki katonai pályára lépett és ezredesi rangra emelkedett, s két leány : *Mária Anna* s *Franczisska Katalin* s végül *Ferencz Mihály*, ki Boldizsár után született, a ki mint tábornagy és horvát bán minden bizonnyal nagy hírt-nevet szerzett családjának.

Ferencz anyját korán, 8 éves korában elveszítette, (meghalt 1717 szeptember 27-én), így teljesen atyjának és legidősebb nővérének, Juliának gondozása alá került, ki mint jó nővér, nagy szeretettel gondozta kisebb testvéreit és páratlan szorgalommal vezette

[1] Az 1676. évről a történelem nem említ török hadjáratot. Talán kisebb török csetepatéról van szó, vagy a végrendelet írója hibázta el a számot.

atyjának háztartását.[1] Atyja hálás szeretettel emlékezik meg róla végrendeletében s hogy jóságáért némiképpen megjutalmazza, neki a köteles részen kívül még kétezer forintot hagyományoz. Ez a jólelkű nővér volt tehát a kiskorú Ferencznek mintegy második anyja, a ki fölnevelte és bizonyára beléojtotta azoknak a hősi tulajdonságoknak magvait, melyeknek később oly számos tanujelét adta.

Nádasdy Ferencz lovassági tábornoknak 1723-ban történt halála után legidősebb fia: Lipót Flórián lett a család feje és egyúttal gyámja még kiskorú testvéreinek. A 14 éves Ferencz is bátyja gyámsága és gondnoksága alá került, aki a legnagyobb szeretettel és odaadással gondoskodott neveltetéséről. Hálás is volt érte mindenkor s még élete későbbi korszakában is, mikor pedig már a maga ura volt, minden ügyében-bajában nagy bizalommal fordult bátyjához. Többi testvéreihez is a legbensőbb szeretet szálai fűzték, amiről későbbi levelei bőségesen tanuskodnak.

Ifjúságáról, neveltetéséről, sajnos, vajmi keveset tudunk. A nádasdladányi levéltárban sem találunk erre vonatkozólag semmiféle adatot. Talán ezeket maga Ferencz vette magához; az 1776-iki varasdi tűzvész azonban ezeket is és egyéb hadtörténelmi fontosságú iratait is elpusztította.

Neveltetését bátyja, Lipót felügyelete alatt jórészt a családi házban kapta. A kor kivánalmainak megfelelően megtanult latinul, németül, franczíául és magyarul s a mellett természetesen kiképzést nyert a hadi tudományokban és a kardforgatásban. A kor elnémetesítő iránya azonban a felső-lendvai várkastélyban is éreztette hatását. A társalgás, a családtagok egymással való levelezése legnagyobb részt német nyelven történt. Ferencz bátyja, Lipót egy 1746 július 2-án kelt *Batthyány Lajoshoz* intézett levelében sajnálkozva vallja be, hogy nem bírja eléggé a magyar nyelvet. «Követem alázatosan — így ír — hogy a magyar conceptusomban nem bízván, deák nyelven válaszolok». A családi környezet kétségen kívül mély nyomokat hagyott a fiatal Ferencz lelkében. Hogy

[1] Erga fratres et sorores suas, quasi materna cura, tam in infirmitatibus quam in observatione honestatis et virtutibus solertissime invigilavit. Lásd *Nádasdy-levéltár* Oklevelek nro. 92.

azonban a folytonos külföldi tartózkodás és katonáskodás ellenére is jól bírta a magyar nyelvet, azt bánsága idejéből fönnmaradt levelei és gazdasági följegyzései is bizonyítják. Érzésben és gondolkodásban pedig mindenkor hűséges fia volt magyar hazájának.

*

Szem előtt tartva e sorok czélját, nem kísérjük végig Nádasdy Ferenczet fényes katonai pályafutásán, hanem a következőkben szereplésének és működésének egy olyan tényéről akarunk részletesebben megemlékezni, a melyet a *Thurzó-féle életrajz* csak röviden érint. Mária Terézia 1752-ben megbízta Nádasdy Ferenczet a magyar- és erdélyországi lovascsapatok felügyeletével. A királyné e nagyfontosságú rendelkezését mélyreható reformok előzték meg.

Az örökösödési háború, melyben II. Frigyes hadvezéri talentuma, taktikájának újszerűsége és szervező tehetsége, melyhez a lángész mindent átfogó éleslátása járult, arra bírták *Mária Teréziát* s hadvezéreit, hogy a hadseregben megfelelő reformokról gondoskodjanak. Azok a súlyos és nehéz vereségek, melyek a királyné csapatait *II. Frigyes* hadaival szemben érték, megérlelték a katonai reorganizáczió és egységesítés gondolatát.

Frigyes háborúit rendszeres, egyöntetű szabályzattal begyakorolt, kitünő tisztek és vezérek által kiképzett hadsereggel vívta meg. Ezzel szemben az osztrák seregnél minden lényeget elnyelt a forma.[1]

Mária Teréziának néhány gyakorlott huszárezreden kívül alig volt számbavehető, szervezett lovas hada. Az ezredek számbelileg is alig ütötték meg a rendes mértéket, a taktikát illetőleg pedig a kifejlésekben és fordulatokban voltak lassúak. A gyalogság mindegyre többet nyert jelentőségében, a nehéz vértes lovasság pedig kezdte elveszíteni értékét és használhatóságát. Az örökösödési háború kezdetén a porosz gyalogság határozott fölényben volt az osztrák gyalogság fölött, csak a lovascsapatok, főkép a magyar huszárezredek mérkőzhettek meg Frigyes kitünő lovasságával.[2]

[1] *Széchy Károly* Gvadányi József. 91. l.

[2] Geschichte des k. u. k. Husaren-Regimentes Graf Nádasdy Nro 9. 38. és köv. l.

Ámde ezeknél is inkább az ősi vitézség, harczikészség és bátorság szülte azokat a csodálatos hőstetteket, melyek bámulatra ragadták egész Európát. A rendszeres kiképzés, begyakorlottság és fegyelmezettség hiánya nagyon érezhető volt ezeknél is. Azonfelül a huszárezredeknél egészen kivételes állapotok uralkodtak. Az ezredtulajdonos majdnem teljesen önállóan — sokszor minden rendszer nélkül — maga szabta meg ezrede szolgálati és fegyelmi szabályzatát. Mindegyik huszárezred jóformán külön szolgálati szabályzatot követett. A Khevenhüller-féle 1726-ban kiadott szabályzat igyekezett ugyan egységességet teremteni a lovascsapatoknál, rendelkezéseit azonban nem hajtották végre, s azokat sokszor vagy megtoldották, vagy elhagytak belőlük.

Ezt a hiányzó egyöntetűséget törekedett pótolni az 1751-iki, huszárezredek részére készített «*Regulament*», mely aztán a katonaélet minden részletére kiterjeszkedett, kezdve a létszámtól a felszerelés utolsó darabjáig. E szabályzatot Mária Terézia már ugyanazon évben kötelezővé tette az összes magyar huszárezredekben.

Egy évig volt már érvényben az új szabályrendelet, mikor Mária Terézia kiküldötte gróf Nádasdy Ferenczet, mint a magyarországi lovascsapatok felügyelőjét a magyar huszárezredek megvizsgálására. Részletes jelentést kért tőle a királyné, vajjon az új regulamentum hatása észlelhető-e már s javult-e a helyzet a gyakorlatozást és fegyelmet illetőleg az egyes huszárezredekben.

A nagyérdekű jelentést, melyben Nádasdy kiküldetéséről és szemleútjáról beszámol, közöljük egész terjedelmében, mivel nemcsak érdekes adalékokkal gyarapítja huszárezredeink történetét s egyben világos képet nyujt a huszárság életéről, hanem mert ezáltal is jobban megismerhetjük Nádasdy jeles katonai képességeit, éles szemét és széleskörű ismereteit.

Nádasdy szemleútjának [1] első állomása: *Huszt.* Itt táboroz a *Beleznay-huszárezred.* Ezredese Beleznay Miklós, a ki azonban a katonai szabályokban és gyakorlatokban kevés jártassággal bír; ő felsége parancsára azonban — mely az ezredekben kitünő kiképp-

[1] A kiküldetés okmányát lásd *Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro. 136. — Nádasdyéhoz hasonló megbizatást kapott Andrássy tábornok is a magyar gyalogosezredek felülvizsgálására. L. u. o.

zést és szigorú fegyelmet követel — a legnagyobb készséggel fog törekedni arra, hogy mindent elsajátítson. Nádasdy azt véleményezi, hogy őt az ezred és a szolgálat érdekében máshova helyezzék át. Az alezredes szintén nem felel meg a követelményeknek, általában az ezred erélyesebb vezetést kiván, miért is megfelelő embert kell az ezred élére állítani. A két első kapitány: Nagy László és gróf Zellary már korosak, a harmadik ellenben — az ezredtulajdonos fia — nagyon fiatal; a negyedik, Szatmáry Imre érdemes tiszt, kit a feloszlatott Trips-ezredből helyeztek át a Beleznay-ezredhez. E kitünő katona képességeiről egyébként a Braun tábornoktól kapott bizonyítványai is tanuskodnak. Az ötödik kapitány nem tartózkodik ezredénél, a hatodik, Szőrényi József távozófélben van ezredétől. A hadnagyok közül legkiválóbb Turcsányi, míg Szallay hadnagy egy Fejér megyében folyó pöre miatt, Steiner hadnagy pedig betegsége miatt az ezredtől eltávoztak. A zászlósok közül Farkas és Roboz betegség miatt távol vannak; legtehetségesebb katona közöttük Blaskovics. Mivel az ezred vezetése így a követelményeknek nem felel meg, szükségessé válik új ezredes kinevezése, a ki a katonai szolgálatban nagyobb jártassággal bír, a ki az ezredet a katonai gyakorlatokba bevezetné és megfegyelmezné.

Nádasdy huszti tartózkodását másra is fölhasználta; jelentésében elmondja, hogy szemügyre vette az ott fekvő várat és az a vélemény gyökeresedett meg benne, hogy azt minden körülmények között fenn kell tartani, mivel ellenséges támadás — beütés esetére a Moldvával határos vidéken ez a vár az egyedüli és legjobb menedékhelye a vidék népének. Ezután, mint a huszti katholikus paptól kapott információt megemlíti, hogy messze vidéken nincsen katholikus templom.

Nádasdy innen tovább folytatva útját június 14-én megérkezik Alvinczra, hogy a *Festetich-ezredet* megvizsgálja. A szemlét 16-án tartja meg. A vizsgálat eredménye azonban nagyon lesujtó, mert azt írja jelentésében, hogy ebben az ezredben talált legkevesebb rendet; a tisztikar egyáltalán nem áll hivatása magaslatán, miért is az a legsürgősebb teendő, hogy az ezred jó hírneve érdekében új ezredest és őrnagyot kapjon. Az ezredes ugyanis nagyon közepes tehetségű ember, az őrnagy pedig már öreg. A két

legidősebb kapitány, Bogyay és Rudnay többet gondol a saját háztartásával és gazdaságával, mint a csapatok jó kiképzésével és rendbentartásával. Petrovszky századost gróf Wallis tábornok tartja magánál, a negyedik kapitány állandóan betegeskedik, az ötödik pedig, báró Andrássy István kinevezése óta csak egyszer volt ezredénél; az utolsó kapitány — az ezredtulajdonos fia — nagyon fiatal, de derék ember, kitől idővel nagyon sokat lehet várni, ám a fiatalember érdekében czélravezetőbbnek s helyesebbnek tartaná Nádasdy egy másik ezredhez való áthelyezését, a hol nem lennének reá annyi tekintettel, mint itt. A hadnagyok közül Jagodics Márton derék katona ugyan, de a szolgálatban nem elég buzgó, miként a többiek sem. A zászlósok: Csányi, Molnár, Vorsikovszky és Sofré a gyakorlatozásban fáradhatatlanok; az altisztek közül azonban főleg az őrmesterek nagyon rosszak. Az ezred teljes reorganizálására Nádasdy szükségesnek véli a két főtiszt, az ezredes és az őrnagy nyugdíjaztatását s az ezred kaszárnyában való elhelyezését, hogy ezáltal a legénység a fegyelemhez és rendhez teljesen hozzászokjék.

A *Kálnoky-ezredről* már egészen más a véleménye Nádasdynak. Ez Brassóban állomásozik, a hol a lefolytatott gyakorlatokban feltünő ügyességet tanusított; e mellett el van látva a szükséges hadifölszerelésekkel, ruházattal és meglehetősen jó lovakkal. Az ezred viselete különösen megnyerte Nádasdy tetszését, mert azt írja jelentésében, hogy az nemcsak szépnek mondható, hanem le is köti a szemlélő figyelmét. Az ezredes állandóan beteg; ezredénél keveset időzik, a mint hogy a gyakorlatokban sem vett részt. Az alezredes azonban — báró Jósika — tehetséges tiszt, kitünő katona, a ki tábornokával különösen gondját viseli ezredének, miért is méltányos dolog, hogy ő legyen az ezredparancsnok. Rajta kívül van ugyan még egy ide beosztott alezredes is, a ki azonban állandóan a köszvényével vesződik s így hadiszolgálatra teljesen alkalmatlan.

A kapitányok közül Csedő nagyon tehetséges tiszt; szolgált a gyalogságnál is, őrnaggyá bármikor előléptethető; Kálnoky András kapitány derék, jó katona. Az ezredhez beosztott kapitányok közül egyik sem akar a táborban mutatkozni. A hadnagyok: Kálóczy Ferencz és Demkovich László nagyon lelkiismeretesen

végzik kötelességüket, e mellett tehetséges katonák; az ezred általában jeles tisztekkel rendelkezik.

Ezután a *Splényi-ezred* kerül sorra, mely a Dezseöffy-ezreddel együtt Sárospatak mellett táboroz. Nádasdy véleménye szerint az összes ezredek között a Splény-ezred áll a legelső helyen mind a gyakorlatokat, mind a szabályrendeletek megtartását illetőleg. Ezredese Berzeviczy Miklós már koros ember, így bajjal fog többé a táborozásban részt vehetni; egyébként az ő érdeme az, hogy az ezred kitünő állapotban van és hogy el van látva az összes hadifölszerelésekkel, ruházattal, lovakkal. Az alezredes, Komáromy József mindenben teljesen az ezredes intenciói szerint jár el s idővel kiváló ezredparancsnok lesz; az őrnagy, Almásy még fiatalember, a ki feljebbvalóitól nagyon sokat tanulhat és a legszebb reményekre jogosít.

Van még az ezrednél egy beosztott őrnagy, az ezredtulajdonos fia, aki ugyan szintén fiatalember még, de tehetséges tiszt, a ki hogy valóban kiképezhesse magát, ajánlatos volna egy másik ezredhez való áthelyezése.

A három legidősebb kapitány: Roth János, Baszlaviczy Ferencz és Peéry Imre már teljesen alkalmatlanok katonai szolgálatra; közülük az első sok sebe miatt ő felsége kegyes engedelméből fizetéséből otthon éldegél. Vas István kapitány teljesen szolgálatának él. Az idősebbik hadnagy, Kalmásy Ádám legalázatosabban arra kéri ő felségét, hogy tekintettel hosszas szolgálatára, rangját megtartva nagybátyjához távozhassék. A másik hadnagy Bitter Fábián — a ki a gyakorlatokban nagy jártasságot árúl el — kamarai szolgálatot kér, mivel sérve miatt bajosan teljesíthetne ezentúl katonai szolgálatot. Az ezredhez beosztott hadnagy, Schiferer és Buday Mihály zászlós az ellenséggel szemben nagyon kitüntették magukat.

A *Dezseőffy-ezred* már korán sincs ilyen jó állapotban; ámbár az Olaszországban viselt háború óta nagyon sokat javult, a szolgálatot illetőleg mégis a gyengébb ezredek közé kell sorolni, mert sok fiatal kevésbbé tehetséges tisztje van. Az őrnagy — az ezredtulajdonos fia — a katonai gyakorlatban teljesen tájékozatlan és ennél az ezrednél sikerrel működni nem tud; Nádasdy tehát azt véleményezi, hogy helyezzék át egy másik ezredhez s a helyét

megfelelő új emberrel töltsék be. Mivel azonban az ezrednél szolgálatot teljesítő kapitányok közül erre a tisztségre egyik sem válna be, azért egy másik ezredből kell ide őrnagyot kinevezni. Az ezredtulajdonos az ezredessel és alezredessel egyetértésben ugyan semmi fáradtságtól sem riad vissza, hogy az ezredet jó állapotba helyezze; Nádasdy azonban nagy bajnak tartja a vezető tiszt gyengeségét és tapasztalatlanságát, mert ez az alsóbbrangú tisztekre is nagyon káros hatással van. Az ide beosztott hadnagy, Nagy Gábor, szorgalmas tanulással jeles tisztté képezheti ki magát.

A *Károlyi-ezred*, mely a Ghillányi-ezreddel Eperjes mellett táboroz, a katonai gyakorlatokban és fegyelemben majdnem ugyanazon fokon áll, mint a Festetich- vagy a Dezseőffy-ezred. Az ezredes mellett az alezredes, Reviczky János nagyon szorgalmas és minden fáradozása odairányul, hogy az új szabályrendeleteket az ezredben bevezesse és életbe léptesse. Az őrnagy ellenben — Spisich Sándor — szolgálattételre már nemcsak hogy gyenge, hanem betegsége miatt képtelen is, mégis minden méltányosság és illendőség ellenére szorgalmazza előléptetését, pedig erre érdemei egyáltalán nincsenek. Ürügyül felhozza hosszadalmas szolgálatát, ezenkívül azonban semmivel sem dicsekedhetik. Az első kapitány, Comeáty elég tehetséges tiszt, jó őrnagy válnék belőle. Van még az ezrednél egy beosztott őrnagy is — Nappert János, a ki ezelőtt a Baranyay-huszárezrednél volt szállásmester; nagyon jó tollforgató s inkább polgári, mint katonai pályára való. A második kapitány, Hódosy János teljesen alkalmatlan katonai szolgálatra; a negyedik — az ezredtulajdonos fia — még tanul, miért is a jelenlegi táborozásban és gyakorlatokban nem is vett részt; a hatodik, báró Liebenbergh egy másik ezredbe szeretné magát helyeztetni. Van az ezrednél hat beosztott kapitány, kik közül Marchal József és Lipasy Endre tehetséges tisztek, jó katonák; a harmadik csak néha mutatkozik az ezrednél, mert az ezredtulajdonos elnézéséből saját gazdaságán tartózkodik; a negyedik Rosty Károly szimpatikus egyéniség; Bagosy Endre, az ezredtulajdonos barátja, a ki csak a legmagasabb királyi engedéllyel jött az ezredhez; az ötödik kapitány Török András — hasonlóképpen, mint az ezredtulajdonos fia — jogot tanul Egerben és az ezredhez való kinevezéséért körülbelül 100 aranyat fizetett. A had-

nagyok között kevés a tehetséges tiszt, ugyanígy áll a dolog a zászlósokkal is; ezért szükségesnek tartja Nádasdy egy vagy két olyan törzstisztnek az ezredhez való áthelyezését, akik nemcsak képességgel bírnak a szolgálattételre, hanem azt örömmel teljesítik is.

A *Ghillányi-ezred* törzstisztekkel jól el van látva, a kik az új szabályrendeletek bevezetésén sokat fáradoznak; az alezredes, Hebentanz Sebestyén azonban már olyan koros, hogy teljes rokkantnak vehető; az első kapitány Noszdroviczky Pál az őrnagyi rangra magát nagyon érdemessé tette. A kapitányok közül Möhrenthal József eladósodott, e miatt pörbe keveredett s adósai közül alig fog valakit is kártalanítani; báró Ghillányi Ferencz hasonló helyzetben van. Ez utóbbi az ezredszemlén sem jelent meg s jóformán azt sem tudják, hogy hol tartózkodik. Van még az ezrednél egy beosztott alezredes, Nimpteh János, katonai szolgálatra azonban teljesen alkalmatlan. Az ezredben vannak nagyon tehetséges tisztek, ilyenek különösen Ziska József hadnagy és egy beosztott kapitány, Balásovics József, kikről az elismerés hangján kell megemlékezni.

Nádasdy ezután a *Dunántúlon Ságh mellett* (Vas megye) állomásozó és táborozó huszárezredek fölött tart szemlét; jelentésében, miként fentebb is tette, kiterjeszkedik a fegyelemre, ruházatra, hadifölszerelésre, tisztek és a legénység képzettségére.

A *Baranyay-huszárezrednek* nagyon jó törzstisztjei vannak, a kiknek élén gróf Szapáry Péter ezredes különös gonddal vezeti az ezredet, miért is a legnagyobb elismerés illeti meg. Az őrnagy, Pallásty Ferencz szintén tehetséges katona, kit ezért tanácsos lenne egy másik — talán gyengébb ezredhez áthelyezni. Van az ezrednél egy beosztott alezredes, Liptay János, a ki fizetés nélkül legmagasabb engedéllyel otthon tartózkodik, a ki nemhogy hasznára lenne ezredének, hanem még sok alkalmatlanságot is okoz. A kapitányok közül Jurar László a legtehetségesebb; a hadgyakorlatokban kitünő és fáradhatatlan. A hadnagyok szintén tehetséges tisztek, közülük a három legidősebb: Gimberth, Farkas és Ottlik, valamint az ezredhez beosztottak közül Braun Lőrincz és Schütz György rokkantaknak vannak kijelentve; a zászlósok közül Lenthy György, Szalóky Mihály, az ezredhez beosztottak

közül pedig Kayser Taddeus és Primas Lipót teljesen alkalmatlanok katonai szolgálatra. Egyébként ebből az ezredből Ujházi Ferencz alezredes vezetésével két század Ausztriában állomásozik.

A *Nádasdy-huszárezredről* szóló jelentésében Nádasdy minden részrehajlás nélkül igyekszik az ezred állapotáról szerzett tapasztalatait papirra vetni, miként azt a többi ezredről szóló referádájában is tette. Ez az ezred a katonai gyakorlatokban és hadiszabályzatokban — mint arról ő felsége a mult évben saját szemeivel is meggyőződhetett — teljesen jártas és igyekszik magát ezekben napról-napra tökéletesíteni. Az alezredes, Zobel József, ezredes hiányában teljes odaadással vezeti az ezred ügyeit ; számos tanújelét adta rátermettségének és azon képességének, hogy egy ezred vezetésére nagyon is alkalmas, miért is Nádasdy őt őfelsége kegyeibe ajánlja, főleg ha valamely ezrednél zavar vagy rendetlenség fordulna elő. Az őrnagy, báró Kusinszky György derék katona, ki a most lefolyt gyakorlatokban is azon volt, hogy rátermettségének minél több tanújelét adja ; szüksége van azonban olyan feljebbvalóra, kitől rendet és fegyelmet tanulhat. Az első kapitány, Bedly György századával Felső-Ausztriában állomásozik ; tehetséges tiszt, de már olyan koros, hogy további előléptetésre nem ajánlható. A második kapitány Szinczendorff semmi fáradságot nem kimél, hogy további előléptetésére érdemeket szerezzen, a harmadik ellenben, Rosty Antal, a ki szintén Felső-Ausztriában állomásozik, többet beteg, mint egészséges és az utána következő kapitánnyal, Görgey Boldizsárral igyekszik századától szabadulni. A hadnagyok közül báró Luzsinszky és gróf Berényi fiatalok ugyan még, de tehetséges katonák, kik vitézségüknek számos próbáját adták a dicsőséggel viselt németalföldi hadjáratban, melyben az ezred is részt vett. Rosty Miklós, az első hadnagy katonai szolgálatra nagyon alkalmasnak látszik ; tehetséges katona. Az ötödik kapitány báró Andrássy Károly és a hatodik Cseredy Pál 1741 óta, mint Nádasdy adjutánsai szolgálnak ; részt vettek minden hadjáratban, mindketten tehetséges tisztek. A legfiatalabb kapitány Neuendorff Károly, a ki a legújabban kiadott katonai szabályrendeletek bevezetésén és a gyakorlatok betanításán sokat fáradozott ; nagy hasznára volt az ezrednek, különben is nagyon tehetséges katona, ki Nádasdy véleménye szerint nagyon kiérdemelte

már az őrnagyi rangot. Kapitányi ranggal szolgál az ezrednél egy főhadnagy, a ki ugyan koros már, de érdemes katona; akár polgári, akár kamarai[1] szolgálatra alkalmas volna; egyébként nagyon jól kezeli a tollat — németül. A hadnagyok általában, (kivéve Thury Jánost, Bernó Mihályt és Szántó Istvánt, kik állandóan rokkantak) úgyszintén az összes zászlósok mind jók, derekasan teljesítik szolgálatukat és megérdemlik a dicséretet.

A herczeg *Esterházy-huszárezred* kétségen kívül a legjobb lovasezredek egyike. Az ezredes, Handlay Ábrahám kora miatt az új szabályrendelet és szolgálat begyakorlásával nem igyekezett eléggé az ezredet arra a színvonalra emelni, melyre a többi ezredek buzgón törekszenek. Az alezredes, Barkóczy Mihály tehetséges katona. Van az ezrednél egy beosztott alezredes is, gróf Esterházy Imre, a ki — jelenleg Nápolyban tartózkodik — nagyon tehetséges katona, kit Nádasdy a legnagyobb elismerés hangján ajánl ő felsége kegyeibe. Kívánatos és óhajtandó volna, hogy katonai pályáját folytassa, miért is jó lenne őt egy ezred élére állítani. Az őrnagy hosszú szolgálata alatt sok tapasztalatot szerzett katona, a ki azonban szolgálattételre kevés kedvet mutat. A legidősebb kapitány Herrl Venczel teljesen rokkant, Zichy Ferencz kapitányból ellenben jó őrnagy válnék; az ezredhez beosztott Geiger Tamás kapitány nem vett részt a táborozásban és a hadgyakorlatokban. A hadnagyok és zászlósok általában mind derék katonák, kik nemes vetélkedéssel azon vannak, hogy magukat a dicséretre érdemessé tegyék.

Nádasdy ezzel befejezi a királynéhoz benyujtott részletes jelentését, még csak általánosságban tesz egy-két megjegyzést. Nevezetesen fölemlíti, hogy az ezredeknél általában nagy a tiszthiány, a minek az a következménye, hogy a legénység betanítása nem jár a kívánt eredménnyel; ugyancsak nagyon hátrányos az is, hogy az ezredeknél nincs elegendő kovács, miáltal nagyon sok ló meghibásodik vagy pedig olyan állapotba jut, hogy teljesen hasznavehetetlenné lesz.[2]

[1] Udvari.

[2] A jelentés fogalmazványa a *Nádasdy-levéltárban* II. nro 137 alatt található; czíme: Haub Bericht über die in Hungarn und Siebenbürgen Campirten Housaren Regimenten. D.Comitis Francisci de Nádasd.

Nádasdy a huszárezredek feletti felügyeletet 1754 április 3-ig gyakorolta, ekkor nevezte ki őt Mária Terézia Buda parancsnokává. A huszárezredek, bár sajnosan nélkülözték Nádasdy jeles haditapasztalatait, mindjobban előre haladtak fegyelemben, kiképzésben és így fölkészülve várták az alkalmat, hogy összemérhessék fegyvereiket legnagyobb és méltó ellenfelükkel, II. Frigyessel.

*

Nádasdy Ferencz magánéletének minden bizonnyal egyik legfontosabb eseménye: házasságkötése. *Thurzó Kálmán* már említett életrajzában a házasságkötés időpontjául 1744 február 3-dikát jelöli meg. Adata azonban, melyet *Würzbach Biographisches Lexicon*-jából vett át — téves. A családi levéltár egyik okirata szerint[1] Nádasdy Ferencz csak 1745 február 8-án köt házassági szerződést *Rottal Mária Maximilianával, gróf Rottal Ferencz Antal* titkos tanácsos leányával. E szerint tehát az esküvő semmiképpen sem történhetett meg 1744 febr. 3-án. A szerződéskötés *gróf Rottal Ferencz Antal, gróf Nádasdy Lipót és két esztergomi kanonok* jelenlétében történt. E szerint gróf Nádasdy Ferencz leendő feleségének megajánl 20,000 forintot készpénzben, melyet egybekelésük után azonnal letesz biztosított helyen; 3000 forintot pedig mindjárt kifizet «sub titulo paraphernalium».[2] Halála esetére hagyatékából két részletben fizetendő évi 1800 forintot biztosít özvegyének; ha azonban hagyatékából ez ki nem kerülne, bátyja, Lipót kötelezi magát annak megfizetésére, egyben az özvegynek a radkersburgi házban örökös lakást biztosít, a mire egyébként az atyai végrendelet is kötelezi. Ezzel szemben a mennyasszony évi 2000 forint apanázst kap szüleitől.

Nádasdy elég későn, 36 éves korában házasodott. Több oka volt erre. Az egyik bizonyára az, hogy a folytonos háborúskodás jóformán minden szabad idejét lefoglalta, hiszen kora ifjúságától fogva állandóan harczok közepette élt s leszámítva a téli táborozásokat, majdnem minden idejét a harcztéren töltötte. A másik ok, mely őt a házasságkötéstől visszatartotta, szintén súlyosan esett a

[1] Nádasdy Ferencz házassági szerződése: Okiratok II. nro. 211.
[2] Jegyajándék czímén.

latba: t. i. szerény anyagi viszonyai. A bátyjától kapott évi 600 forint apanázs s katonai fizetése nem volt elegendő arra, hogy családot alapíthasson. Csak mikor már előkelő katonai rangra jutott, gondolhatott komolyan e lépésre.

A házasságkötése utáni években úgyszólván évről-évre javul anyagi helyzete. Mint altábornagy később mint lovassági tábornok, tábornagy, Fejér megye főispánja, Buda parancsnoka, horvát bán, a horvát báni tanács elnöke, a Mária Terézia-rend nagykeresztese elég szép jövedelemhez jutott, de szüksége is volt reá, mert hiszen közéleti szereplése, háztartása bizonyára nagy összegeket emésztett fel.

Bátyjának, Lipótnak jószívűsége nem egy ízben mentette ki pénzzavarából, s ha már nem akarta a jószívű testvér áldozatkészségét igénybe venni, csak akkor folyamodott idegen segítséghez. Anyagi helyzetének javítása juttatta Nádasdyt arra a gondolatra is, hogy Mária Teréziához beadványt intézzen (1753 márczius 18), melyben arra kéri a királynét, hogy a *Fejér vármegyében fekvő martonvásári uradalmat*, mely birtokosának, *Beniczky Sándornak* magvaszakadtával a királyi kincstárra szállana, neki adományozza. A királyné Nádasdyhoz intézett leiratában a kérelem teljesítését a legkegyelmesebben megigéri.[1] A birtok azonban mégsem került Nádasdy tulajdonába, mert 1762 nov. 18-án — mikor az uradalom birtokosa még életben volt — a királyi igéret alapján, 10,000 forint kölcsön fejében zálogként lekötötte azt *udvari agensének, Caballini Györgynek.*[2]

Nádasdy Ferencz anyagi helyzetét az 1761. év gyökeresen megváltoztatta. Meghalt második bátyja *Boldizsár, a lepsényi majoratus birtokosa.* Mivel pedig örököst nem hagyott hátra, a majoratus jog szerinti élvezője Nádasdy Ferencz lett, a ki nagy elfoglaltsága és országos gondjai mellett is talált időt arra, hogy a *fejérmegyei Lepsényből s a veszprémmegyei Nánából (Bakony) és*

[1] *Nádasdy-levéltár.* Okiratok II. nro 138.

[2] U. o. Okiratok II. nro. 143. és 144. — A magyar főurak szokása szerint Nádasdy is tartott Bécsben egy megbizott embert, a ki őt az udvar és társaság híreiről, ujdonságairól értesítette, tájékoztatta és apróbb ügyeit elintézte, a mint ezt a hozzá intézett több százra rúgó levél bizonyítja.

Dudarból álló majoratusi birtok gazdaságát maga vezesse és irányítsa. A gazdálkodásban a legaprólékosabb dologra is kiterjedt a figyelme, a mint azt gazdasági számadásai és gazdatisztjeinek adott utasításai tanusítják.

Nádasdy katonai méltóságain kívül két fontos, polgári, közjogi állást töltött be. Az egyik *fejérmegyei főispánsága.* Még javában harczolt Nádasdy Olaszországban, midőn a királyné *gróf Esterházy Ferencz* halála után 1747 május 31-én Fejér megye főispánjává kinevezte.[1] A kinevezési okiratot a megye általános közgyűlésén (1747) aug. 21-én közölték a megye karaival és rendeivel, a kik nagy örömmel és lelkesedéssel fogadták a már akkor nagyhírű lovasvezér főispáni kinevezését. Nádasdy azonban, bár szintén igen örült a királyné ez újabb kegyének, a megye ügyeinek vezetését egyelőre nem láthatta el a maga személyében, mivel kipróbált karjára és vitézségére nagy szüksége volt még Mária Teréziának. A megye adminisztrácziójáť helyette bátyja Boldizsár vezette; mikor azonban a béke évei beköszöntöttek, maga vette át a megye vezetését, a mennyire ebben a horvát báni ügyek és a hadsereg újjászervezési munkálatai nem gátolták.

A másik nagyfontosságú közjogi állás, a melyben majdnem három évtizedet töltött el Nádasdy munkában: a *horvát báni méltóság volt. Gróf Batthyány Károly* után nevezte ki őt e fényes méltóságra *Mária Terézia* 1756 szept. 26-án.[2] Nádasdy e nagy kitüntetést nem tekintette jövedelmező szinekurának, mely csak fényt és tekintélyt ad viselőjének. Mint az ország egyik zászlósurának természetesen részt kellett vennie az országos politikában is, a mitől eddig, mint katona távoltartotta magát. Részt vett az *1764. országgyűlésen.* Bölcs mérséklet és józan megfontoltság vezette magatartásában; hódolattal hajolt meg királynéja akarata előtt, de nemzete ügyét is aggódó jóindulattal tette magáévá. Az országgyűlés előtt a következő jellegzetes szavakat írja nagynénjének Pozsonyból: *Adná Isten, hogy az országgyűlés az udvar óhajai*

[1] *Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro. 125.
[2] *Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro 133.

szerint és a haza javára végződnék, a mihez azonban, bármennyire óhajtanám is, kevés a bizodalmam.[1]

Bánsága alatt a horvát politikában nem történik változás; Horvátország tovább halad a békés fejlődés útján. A horvát rendek a magyar országgyűléseken rendszerint az oppozició mellett foglalnak állást, otthon pedig szigorúan őrködnek alkotmányos jogaik felett. Mikor Mária Terézia a *magyar helytartótanács mintájára* Varasd székhellyel fölállítja a *báni táblát* s annak elnökévé *1767 aug. 11-én* Nádasdyt nevezi ki,[2] a horvát rendek ebben nemcsak a bán jogkörének, hanem a rendek jogainak megcsorbítását is látták. Tiltakozásuknak az volt az eredménye, hogy Mária Terézia a báni táblát 1779-ben eltörölte.[3]

Sokkal nagyobb fontosságú volt Nádasdy bánsága katonai tekintetben. Mint a *3 horvát báni ezrednek megbízott ezredese és tulajdonosa* minden eszközzel arra törekedett, hogy a horvát csapatokat tökéletesítse és mintaszerűekké tegye. Mária Terézia nagy hasznát vette Nádasdy ezirányú munkásságának. A jóformán szünet nélkül folyó háborúk miatt nagyon sok katonára volt szükség. A királyné úgyszólván évről-évre megismételte Nádasdyhoz intézett ujjonczkérő levelét[4] s a bán a királyi fölszólításnak oly mértékben tett eleget, hogy *Guido Ferrari* szerint Nádasdy közreműködése révén Horvátországból évenként a hadsereg nemcsak hathatós, alig remélt támogatást kapott a háborúk folyamán, hanem a küldött csapatoknak fegyelmezettség, begyakorlottság és vitézség dolgában alig akadt párja.[5]

A szerencsétlen *leutheni csata* után (1757 decz. 5.) Nádasdy végképpen búcsút mondott a katonai pályának. Bajtársaival azonban, főleg pedig a Nádasdy huszárezreddel tovább is összeköttetésben maradt. Fájó szívvel nélkülözték barátai a csatatéren, de nem felejtkeztek meg róla ellenségei, ellenfelei sem. Érdekes

[1] U. o. Levelezések B. nro. 89. (1764 jul. 6.) Gott gebe nur, dass dieser Landtag nach Wüntsch des Hofs und zum Vergnügen des Vaterlandes geendiget werde, welches mehr zu wuntschen, als zu hoffen.

[2] *Nádasdy-levéltár* Oklevelek II. nro. 135.

[3] *Szilágyi Sándor* A magyar nemzet történelme. VIII. kötet 308—309. l.

[4] *Nádasdy-levéltár* Levelezések B. nro. 469. Bánsága idejéből 14 drb levél.

[5] *Katona István* Historia Critica. 20. kötet 573. l.

dokumentuma ennek az a levél, melyet *Skerlecz Gábor ezredes* küldött Nádasdynak *Alsó-Bobriczból* 1760 május 9-én. Általában — így ír levelében[1] — nagyon sokan szöknek át a porosz táborból az osztrák-magyar hadsereghez. A szökevények között tisztek is akadnak szép számmal. Ezek vallják, hogy a porosz katonák, de maga *II. Frigyes* is nem egyszer tudakolja, kérdezi, vajjon mikor jön vissza Nádasdy a csatatérre? Az ilyen tudósítások után bizonyára maga Nádasdy is vágyott vissza a harcztérre, hisz minden ízében-porczikájában katona volt, de fegyelmezett lelke megnyugodott királynéja végzésében s szívvel-lélekkel élt magas hivatalának s családjának. Kezdetben talán nehéz volt megszoknia a kis jelentéktelen város, Varasd csendességét s elfelejtenie mellőztetését és kegyvesztettségét.[2] *Bátyjánál, Lipótnál, (meghalt*

[1] *Nádasdy-levéltár.* Levelezések B. nro. 671.

[2] Itt igazítom helyre Thurzó néhány kisebb tévedését is. 1. A *Hadtört. Közl.* (1915) 455. lapján ezeket írja : «Csak sokára, 1759-ben tört ki belőle a méltatlankodás mellőzése miatt, a mikor *bátyjához Lipóthoz intézett* és egyedüli magyar levelében ezeket írja . . .» A levelet, melynek eredetije a Nádasdy-levéltárban található, Nádasdy nem Lipót bátyjához intézte, mert az már 1758 május 31-én meghalt, hanem *másik testvérbátyjához, Boldizsárhoz, kiről azonban Thurzó semmit sem tud.* 2. A *H. K.* 459. lapján ezeket olvassuk : «Korára való tekintettel előremenetele ugyan gyors, de nem kivételes, habár bizonyos, hogy családi neve, *atyjának* és bátyjának befolyása ez irányban is érvényesült». Nádasdy *28 éves korában*, 1736-ban, lett ezredes és *ezredparancsnok* (*Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro. 119), *1741 aug. 31-én vezérőrnagy* (generalis campi vigiliarum præfectus. *Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro. 120), ugyanazon évben decz. 4-én *ezredtulajdonos lett 33 éves korában.* (*Nádasdy-levéltár.* Oklevelek II. nro 121.) A katonai ranglétrán való emelkedése tehát elég kivételesnek mondható. Hogy bátyjának sokat köszönhetett Nádasdy, az bizonyos, *atyjának befolyásáról azonban szó sem lehet, mert az 1723-ban meghalt, mikor Nádasdy még csak 14 éves gyermek volt.* 3. A *komárommegyei főispánságot* a *Nádasdy-családnak 1751-ben Lipót szerezte meg.* Hogy azonban az ő halála után Nádasdy Ferencz lett volna a komáromi főispán, arra semmiféle adatunk nincs. Különben az már azért sem valószínű, mert bánsága mellett a fejérmegyei főispánság is elég gondot adott neki, de meg kor szerint sem őt illette volna a főispánság, hanem bátyját Boldizsárt, mivel Lipót fia még kiskorú volt. A megyei följegyzések szerint *Nádasdy Boldizsár 1758 január 15-én* foglalta el Komárom megye főispáni székét és *1761-ben bekövetkezett haláláig* kormányozta a megyét. 1761-ben a főispánságot *gróf Nádasdy Mihály,* Lipót Flórián még mindig kiskorú fia örökölte, kinek kiskorúsága idejére Mária Terézia királyné *gróf Zichy Istvánt* nevezte ki helytartóvá. *Gróf Nádasdy*

1758 május 31-én) ki előbb királyi tárnokmester, később magyar királyi kanczellár volt s így családjával majdnem állandóan Bécsben tartózkodott — nagyon sokszor megfordult, de mégsem volt annyira otthonos a bécsi szalonokban, mint kartársai: *Laudon, Lacy vagy Pellegrini.* Az udvari élet csillogása, az akkor szárnyait bontogató szellemi és tudományos élet, a szórakozások ezer alkalmatossága, ha vonzották is Bécsbe, a császárvárost csak akkor kereste fel, ha fontosabb ügyek odaszólították. Udvari agense révén minden udvari eseményről, hogy ne mondjam pletykáról, a felsőbb tízezer itt-ott elejtett intimitásairól úgy is értesült, de azért mégis kellett néhanapján mutatkoznia, hogy a társadalmi és udvari élet sorából ki ne kapcsolódjék. A magyar arisztokraczia nagy része Bécsben lakott, hogy az udvar fényében sütkérezhessen. Az Esterházyak, Apponyiak, Széchenyiek, Festetichek, Andrássyak, Pálffyak, Batthyányiak stb. állandóan Bécsben tartózkodtak. Mint Khevenhüller följegyzéseiből tudjuk, a Pálffyak, Batthyányiak, Esterházyak Mária Terézia 1758-ban kiadott instrukcziója értelmében hetenként kétszer vagy háromszor ebédeltek az udvarnál, a Bethlenek egy hónapban egyszer, *Nádasdy egész télen kétszer.*[1]

Így éldegélt Nádasdy, idejét családja és hivatalos működése, kötelessége közt megosztva, midőn 1778-ban nagy események voltak készülőben, melyekben Nádasdynak is nagy szerepet szántak. Az 1777-ben elhalálozott bajor választófejedelem *Miksa József* a pfalzi választót, *Károly Tivadart* tette örökösévé, a ki Alsó-Bajorországot titokban átengedte Mária Teréziának. II. Frigyesnek ez nem volt inyére s megizente a háborút. Mária Terézia az ügyet békés úton akarta elintézni, míg fia József a háború mellett kardoskodott. Az összecsapásra majdnem minden készen állott. A vármegyék és egyesek — mint 1741-ben is — saját költségükön lovascsapatokat szereltek fel és állítottak zászló alá. A magyar fölkelő sereg vezéréül a 70 éves Nádasdyt szemelték ki, kihez *II. József, mint hadügyi főnök* azt írta, hogy készülődjék a küszöbön álló háborúra.[2] A nemesi fölkelésről és Nádasdy harczi kész-

Mihály 1822-ig viselte a komáromi főispáni tisztet. Így Thurzó adata, melyet *Kerchelich Boldizsár: Annuae 1748—1767* cz. művéből vesz át, teljesen téves.

[1] *Morvay Győző* Galánthai gróf Fekete János. 53. l.

[2] *Nádasdy-levéltár.* Levelezések B. nro. 374.

ségéről így ír a királyné vejéhez *Albert* herczeghez: «az insurrectiót s a segély folytatását csak azon esetben venném igénybe, ha a balszerencse szükségessé tenné. *Nádasdy szinte ég a vágytól az insurrectiót vezérelhetni. De az én óhajtásom is az, hogy ne legyen rá szükség, mert inkább kívánok egy sovány békét, mint egy dicsőségteljes háborút,* mely engem gyermekeimtől, tábornokaim, katonáim színétől fosztana meg. Így gondolkodni nemde egy öregasszony és anya sajátja, de egyszersmind egy keresztény fejedelem kötelessége».[1] A királyné óhaja beteljesedett. A háborús felhők elvonultak. *1779 május 13-án Teschenben megkötötték a békét,* így Nádasdynak nem nyílott alkalma többé, hogy vitézségét és kipróbált hadvezéri tehetségét újra bemutassa. Csendesen élt tovább Varasdon és csak egy olyan jelentős esemény, mint Mária Terézia halála szólítja ki székhelyéről. Elkiséri királynéját utolsó útjára, hogy azután nemsokára ő is kövesse azt, a kiért annyi csatában küzdött vitézül a harczmezőn.

Mikor Nádasdy 70. évét túlhaladta, betegeskedni kezdett. Az edzett, erős katonán erőt vett a betegség; a hős katona a győztes vezér ezúttal alul maradt. *Meghalt 1783 május 15-én Varasdon,* hol nagy pompával temették el.

Ezekből a töredékes vonásokból talán nem tudjuk elégé megalkotni Nádasdy igazi jellemrajzát, nagy katonai tehetségét, azért ideiktatjuk befejezőül, egyik legelső életírójának, *Guido Ferrarinak* róla írt szép sorait: «*Csodálatos vitézség és bátorság volt a fő jellemvonása, a mihez élesen ítélő, magasan szárnyaló észtehetség járult. A puhaságot sohasem ismerte, a háború fáradalmai soha meg nem törték; pihenésről tudni sem akart addig, míg a reábízott ügyet derekasan végre nem hajtotta. Kevés beszédű volt; inkább a tett embere, mint a czifra szavaké. Itélőképessége csodálatosan éles volt, akár a multakról kellett ítélnie, akár a jövendőről kellett véleményt nyilvánítania. Merész volt és szerencséskezű s elhatározásaiban époly határozott, mint a tett végrehajtásában*».[2]

Egy névtelen tisztelője emlékére a következő *epitaphiumot*

[1] *Horváth Mihály* Magyarország történelme. 5. kötet 268—269. l.

[2] *Guido Ferrari* Vita Austriacorum Imperatorum ac Ducum Viennæ 1775. 89. l.

írta: Hic tumulus, tanto viro Egregius Tegit, Claudit Domi Patriæ Civem ac Patrem Pium, ac Virum Christianum, Militem ac æquum Iudicem, Belli Fortem ac Strenuum Heroem, Qui nunquam Victus, Semper Victor Fœderatos adversus Austriam Hostes plus vice simplici domuit, Fregit, Fugavit, Hostium ipsorum Laude Quam Clade major: Clarissimum aevo *Franciscum Comitem de Nadasd,* Exercitus Austriaci Supremum Belli Ducem, Regnorum Dalmatiæ, Croatiæ, Slavoniæ Banum, Qui Mortalibus Vinculis solutis Anno ætatis LXXV ad æternam Beatitudinem Transivit Idibus Maii MDCCLXXXIII, Cui æternum devotus Cliens G. B. L. M. M. P.[1]

Magyarul: Ez a sírhalom egy nagy embert takar, a ki a békében hazájának hűséges polgára, kegyes atyja, kereszténvérzésű férfiú, katona és igazságos bíró volt; a háborúban merész, nagybátorságú hős, kit soha le nem győztek s a ki mint győző az Ausztria ellen szövetkezett ellenséget több ízben teljesen legyőzte, összetörte s megfutamította, kinek nagyságát jobban mutatja ellenségeinek dicsérete, mint a fölöttük aratott győzelem: Gróf Nádasdy Ferencz, az osztrák hadsereg hadvezére, Dalmáczia, Horvátország, Szlavonia bánja nyugszik itt, ki életének 75. évében halandó porhüvelyéből az örök boldogság honába költözött 1783 május 15-én, kinek örökké hálás szolgája: G. B. L. M. M. P.

SEBESTYÉN JÓZSEF.

[1] *Nádasdy-levéltár.* Oklevelek III. nro. 1198.

MAGYARORSZÁG HADIEREJE A XVI. SZÁZADBAN.

(Harmadik közlemény.)[1]

III. Élelmezés.

Említettük már, hogy az ellenség előtt háborúban levő katonaság tábori pótlékot, havonkint 2 frtot kapott. Ebből kellett magát élelmeznie. A várak őrségeinek élelmezéséről a kapitányoknak kellett gondoskodniok.

Országgyűléseink sokat foglalkoztak úgy a táboroknak, mint a végváraknak élelmiszerekkel való ellátásával. Az alispánoknak meghagyták törvényeink, hogy 2—3 megyebeli nemest magukhoz véve, szabják meg minden élelmiszernek árát és azt, hogy melyik község mennyit képes szállítani. Ez volt a limitatio. Az élelmiszerek helyes limitatiójára a nádornak vagy főkapitánynak kellett ügyelnie, a kik magukhoz véve a hadimarsalt és a főlovászmestert — Agazonum magister — a kinek mindig ez volt a kötelessége s a kapitányokkal és alispánokkal ők állapították meg az árakat. Ez meg is történt és ez ellen panasz a katonaság részéről csak 1596-ban történt.[2] A horvát-szlavon rendek az 1538-iki kőrösi gyűlésen elhatározták a limitatiót és azt, hogy az összes mágnások, nemesek és káptalanok kötelesek minden terményüknek egy huszadrészét a végvárak szükségleteire saját költségükön oda szállítani, a hova azt a bánok parancsolják.[3]

Hogy semmi új nincs a nap alatt, mutatja az 1521-iki limitatio, a mikor a pénz értéktelensége miatt felverték az élelmiszerek árát

[1] Előzményét lásd az 1916. évfolyamban.

[2] 1542 (beszterczebányai) art. 21. 1552 art. 14. 1557 art. 7. 1559 art. 16 stb.

[3] Art. 11.

és csak még nagyobb lett az általános drágaság. «Mert — mondja az egykorú krónikaíró Sperfogel lőcsei tanácsnok — micsoda esztelenség valakit arra kényszeríteni, hogy a mit drága áron vett, azt potom áron adja el és a maga kárával vigye ki a vásárba eladó holmiját. Mikor aztán később 9 unciányi pénzt kezdtek verni, a lőcseiek Ő felsége parancsára és a vármegye határozatából kifolyóan ármeghatározást rendeltek el... Ám a bölcsebb emberek előre megmondották, hogy ez nem vezet semmi jóra, már csak azért sem, mert az olyant, a mi bőven volt a vármegyében, drágábbra, a mit máshonnan kellett behozni, olcsóbbra becsülték, nagy kárára és megalázásával minden kézművesnek és kereskedőnek... az emberek átkozták a nemesek alávalóságát, kik minden eladó holmijokat, úgymint marhát, gabonát és mi mást háromszor akkora áron adták el, rá sem hederítve erre a szabályrendeletre.»[1] Egészen hasonlítanak az akkori viszonyok a maiakhoz. A kézművesek és kereskedők akkor is elégedetlenkedtek és akkor is voltak árdrágítók és a mint látni fogjuk, az egész századon át akadtak.

Az élelmiszereket minden birtokról a lehető legnagyobb mennyiségben kellett szállítani a táborba s a ki azt vakmerően vagy hanyagságból elmulasztaná, az élelmiszerek elvesztésével bűnhődjék.[2] A kik nem engedik, hogy birtokaikról élelmiszereket szállítsanak, mindannyiszor, a hányszor rajta érik, hatszoros büntetéssel büntettessenek és az élelmiszereknek a táborokba vitelére kényszeríttessenek.[3] Azt is belátták az országgyűlések, hogy az őrségeknek és a végváraknak kétféle élelemre van szükségük. Egyik, a mit ostrom vagy más szükség esetére el kell tenni; a másik a katonaság mindennapi élelmezésére és ellátására való. Az elsőről, — mondják a Kk. és Rk. — præfectusai útján kétségen kívül gondoskodni fog a király, a másikra vonatkozólag a Rk. a lehetőségig fognak gondoskodni, hogy a jobbágyok a végvárakba elegendő élelmiszert vigyenek és azt méltányos áron adják el.[4] Az elsőnél az országgyűlés csakis a végvárak birtokaira gondolha-

[1] *Hain* i. m. 30—31. old.
[2] 1545 art. 29. 1557 art. 7.
[3] 1599 art. 29.
[4] 1563 art. 10.

tott, a melyek minden eshetőségre bőven elláthatták az őrséget, feltételezve, hogy a jövedelem nem kallódik el.

A másodikra vonatkozólag elrendelték, hogy mivel akár általános, akár részleges felkelés van, sok élelemre van szükség, azért a sereggel szomszédos községek a magister victualium rendeletére mindenkor kötelesek szekerekkel, fogatokkal mindenféle élelmiszert szállítani. A fuvardíjakat így állapították meg:

1 bécsi akó borért	1 mérföldre	a	szállítás	díja	1 magyar denár,[1]
1 köböl búza vagy rozsért ...	1 »	a	«	«	1 magyar denár
1 köböl zab, árpa, lednek	1 «	a	«	«	1 bécsi numus
minden más dologért mázs.-ként	1 «	a	«	«	1 magyar denár.

1597-ben meg, hogy a mult években előfordult rendetlenségeknek véget vessenek, elhatározták, hogy minden dicáltatni szokott 25 porta után egy jó, a szállításra alkalmas szekeret 4 lóval vagy 6 ökörrel készen kell tartani. A táborban levő fő élelmezési biztos napi egy tallért[2] fizessen a fuvarosnak attól a naptól kezdve, a melyiken szekerét megrakta, beleszámítva azokat a napokat is, a melyeken az élelmezési biztosok a szekereket a táborban visszatartották. A vármegyék ilyen szekereket nem egyszer mindenkorra, de minden esetben adnak.[3]

Látjuk tehát, hogy az országgyűléseken nem múlott volna a seregeknek és őrségeknek élelmiszerekkel ellátása. Hogy az ellátás sokkal tökéletesebb legyen, sokszor kérték a királyt, nevezzen ki a szervezésre és rendezésre magyar gabona-biztosokat — magistri annonæ, — piaczi biztosokat — magistri fori — és élelmezési præfectusokat. Még azt is megtették, hogy a táborba menő fuvarosoknak vámmentességet adtak.

Az élelmiszerek hiányának más okai voltak. A Rk. ezt is őszintén megmondták. Első az, hogy a katonák soha sem kapják meg rendesen zsoldjukat és már szokássá vált, hogy mikor a jobbágyok a végek piaczaira viszik árúikat, a pénzben szűkölködő katonák azt erővel elrabolják, vagy ha az árút hitelbe megkapják,

[1] 1 magy. frt = 100 m. denár. 1 numus = 1 fillér.

[2] A tallért rendesen egyenlőnek vették 1 m. frttal.

[3] 1557 art. 7. 1597 art. 25.

azt sohasem fizetik meg. A táborokba élelmiszert szállítókat a katonák mindenképen zaklatják: marháikat fizetés nélkül elveszik és levágják; a tisztek és profoszok a táborba vitt élelmiszereknek egy részét elveszik, másik részét aztán fizetés nélkül elszedik a katonák; a fuvarosoktól a tisztek mindenféle címeken pénzt zsarolnak ki; a fuvarosokat saját takarmányaik, fájok szállítására és más munkára kényszerítik. Az árúknak taxatióját rábízták a német tábori marsalra, a ki aztán a profoszokkal együtt tetszése szerint állapította meg az árakat, a mit követtek a többi kapitányok is. A hidakat saját embereikkel szállották meg és a szállítóktól szokatlan pénzeket és a szállított árúknak egy részét kizsarolták. Még a betegeknek, a hadban megsebesülteknek sem engedtek vámnélküli átmenetelt. A végvárak kapitányai előre összevásárolják, vagy a parasztoktól erőszakkal vagy csekély árért, a mi tetszésüktől függ, veszik el az élelmiczikkeket és azzal kereskednek. A külföldi katonák személyválogatás nélkül jobbágynak, nemesnek, főpapnak, mágnásnak mindenét elrabolták; több helyen, a mit maguk nem fogyaszthattak el, lovaikkal etették meg, eladták vagy szétszórták. «Hosszú lenne elősorolni azon nehéz és elviselhetetlen jogtalanságokat, elnyomatást, a mit az ország lakói a legeltetéseknél szenvednek.» A gyilkosság, lopás és más bűntények napirenden vannak. Sok a panasz a vallonok és más idegen katonák ellen s azokat, a kik az ország védelmére jöttek, az ország lakói már ellenségnek tekintik, mert semmivel sem jobbak a töröknél. A magyar urak nem okai a nagy nyomorúságnak, az elővételeket nem ők csinálták, a mit bizonyít az is, hogy ők szegény jobbágyaiknak gabonát osztottak ki, a mit azonban az ellenség vagy a királyi katonák tőlük kegyetlenül elraboltak. Végre 1603-ban már kimondták, hogy gabonát nem adhatnak, mert a katonák úgy kirabolták az országot, hogy sok lakó a legnyomorultabban koldulásból kénytelen tengetni életét.[1] Már az 1559-iki törvényeket megerősítő záradékban sajnálatosaknak mondja Ferdinánd király a katonaság és a tisztek folytonosan szaporodó kihágásait s magyar és más tanácsosait már felhívta, hogy neki azokról jelentést tegyenek. De ha megtörténtek is a jelentések,

[1] Corpus juris sok helyen

azok eredménytelenek maradtak. Hiábavalók voltak úgy a Rk., mint a városok panaszai. Jellemző arra, hogy minők voltak a válaszok, Mátyás főherczegnek 1599 szept. 22-én Sopron városához írt levele. A város, tekintettel az átvonuló és beszállásolt katonák által okozott károkra, az azon évi taxa elengedését kérte s válaszul ezt kapta: «Noha jól tudjuk, hogy a mostani hosszú háború mint mindenkire, úgy rátok is sok terhet és kellemetlenséget hozott; de ezen calamitások általánosak és senkit sem kíméltek meg. Nem tudjuk, minők most Ő felsége pénzügyi viszonyai... mikor a ti jóvoltotokért épen úgy folyik a háború mint a másokéért, azért a kért elengedést nem helyezhetem kilátásba, de Ő felsége nevében kegyesen megkeresünk és komolyan intünk, hogy... a taxát minél előbb fizessétek be.»[1]

A katonaság XVI. századbeli állapotáról legklasszikusabb tanúk az egykorúak. Forgách Ferencz nagyváradi püspök, Forgách Simon főkapitány, Illésházy István nádor, mindhárman tevékeny részesei az akkori közállapotoknak, mindhárman királyi emberek; úgy magas állásuk, mint tanultságuk teljesen kizárja azt, hogy alaptalanul kedvezőtlen nyilatkozatokat tettek volna a királyról, főherczegekről és a királyi hadseregről. Az ő szavaikat hozom fel a katonaság állapotának és viselkedésének ismertetésére. 1552. (Forgách F.) Ferdinánd pedig a helyett, hogy maga táborba szállott volna, a mint azzal szokása szerint kérkedett, a szokásos késlekedéssel, megbízhatatlan katonáival, kiket a véletlen, a kegyosztogatás vagy a pénz vitt hozzá, mérhetetlen területeket elveszítve, hiába kisérlette meg a háborút. A katonág se élelmet, se pénzt nem kapva, csaknem mindnyájan elhagyták a katonaságot... Mikor Castaldo és Báthori András hivatalukról lemondottak és Ferdinánd Erdélybe kormányzóul Dobó Istvánt, Kendy Ferenczet és Bornemissza Pál gyulafehérvári püspököt nevezte ki; ezek átvéve a szép és gazdag tartományt, annak nem gyámjaivá, de rablóivá lettek. A katonaságot a falukon kóborolni hagyva, azt rendesen nem élelmezték s azok, a hol élelmet ingyen nem kaptak, elvették azt. Oly nagy volt a katonaság romlottsága, hogy a katona, kinek csizmája nem volt, házigazdául csizmadiát keresett, a ki

[1] Libri debitorum d. fol. 55.

neki és szolgáinak csizmákat ingyen adjon ; a kinek ruhája nem volt, szabót választott gazdájául tetszése szerint s azt kényszerítette felruházására. Mindenben ez volt a katonai ratio. Ha az ország adójából vagy a bányákból valami arany, ezüst begyűlt, azt maguk közt osztották szét. Ha olykor Ferdinánd zsoldot küldött, alig adtak belőle néha egyik-másik katonának, hanem azt az ország zsákmányolására utalták . . .[1]

Forgách Simon (a Forgách Ferencz Históriájához írt jegyzeteiben) így ír a katonaságról: «Mert ugyan törvények az, hogy mikor alábocsátják őket, akkor adnak csak egy hópénzt nekik, azután kóborlással élnek, a hol nincs mit kóborlani, ott éhel halnak ; mert senki élést nem viszen utánuk, miért hogy nincsen mivel megvenniek, ha penig visznek is valami élést, nincsen mit adni érte ; ha meg ér szegén betegedni, egy jó falatot egy ital bort nincs mivel venni . . .» 1557 nyarán a császáriak részéről semmi egyéb nem történt, mint hogy a nyomorult földnépet rabolta, nem is az ellenség földjén, hanem a saját birodalmán belül, mert a katonáknak nem adtak zsoldot és élelmet, de ezt magának kellett úgy a maga, mint állatjai részére szereznie ; vagy rabolt, ha ezt megtudták, a rabolt tárgy értékét levonták zsoldjából, a mit azonban soha se ő, se a nép sohasem látott . . . Ilyen volt az osztrákok uralma alatt a katonai ügy.[2] A katonai fegyelem régen felbomlott, a katonák faluról-falura kóboroltak, raboltak, zsákmányoltak, a parancsnak nem engedelmeskedtek, zsoldot ritkán kaptak, az volt a legkedvesebb előttük, a ki leghatalmasabb volt arra, hogy a katonaságnak minél több zsákmányt adhat.[3] Az 1556-iki háború után a Csepelszigetre ment téli szállásra a katonaságnak egy része. «Elszéledve a szigeten mindenféle lascivia — fajtalanság — és luxus — mértéktelenség — által kiélve a falukat, városokat, folyton változtatták szállásaikat, még azzal se érték be, hogy lovaiknak, noha szalma bőven volt, csépeletlen gabonát használtak alomnak. A kastélyokból, házakból kiűzték a nemes embereket, úrnőket. Ez épen úgy történt a császárnak távol-, mint jelen-

[1] 112. old.
[2] 157—158. old.
[3] 257. old.

létében s a lakosságot inkább legyőzte a császári katonaság, mint az ellenség. Útközben a császár szemeláttára hordták szét a gabonát s a táborban szalma helyett mindenik abból készített magának nagy halom fekvőhelyet. stb.»[1]

Illésházy István így jellemzi a XVI. század végső éveinek tábori életét: «Mathias herczeg oly engedelmes ember lőn, semmi büntetést az táborban nem mívele és ezokáért sok számtalan emberölések esnek vala, egy nap sem volt, hogy magyart nem öltek; parázsnasággal, részegséggel, vendégséggel, kalmár árúval, udvari pompával úgy annira rakva vala a tábor, hogy nem az szent istennek, de még az jámbor embereknek is iszonyú benne maradni. Az kapitánok ha 10 órán az ételhez ültek, délután 4—5 órán részegen keltek fel az asztaltul, ki alunni ment, ki mulatni az mezőre. Mathias herczeg két hétig sem jött ki a táborbul; öt-hat mérföldig mindenfelé az falukot, városokat mind elpusztították, az szegénységnek minden marhájokat, lovokat, barmokat elhordották pénz nélkül, az mezőn vetéseket mind elkaszálták, az lovaknak adták, annakutána az kévéket is szabadon hordották mint ellenségét és az lovak aljját is abból vetették meg. Az hadakozó tanács vele vala az herczeggel, Ungnod Dávid, ki felette részeges ember vala, ez mellett két német kapitán, kik soha sem hadba soha nem voltak, törököt sem láttak és Ferdinandus gróf a Hardek győri kapitán.»[2]

A végvárakról 1598-ban írta: Ez időben a magyaroknak a császártól semmi fizetése és szolgálatjok nem volt, a végházakban is inkább mind németeket tartotak, igen kevés magyart, azoknak sem fizettek, ha búcsúztak el nem bocsátották őket, nagy éhséggel, koplalással tartották a végházakat. A mellett a közel levő falvakat, városokat pusztították és a törökkel való csatározásból éltek. Két esztendő alatt 2—3 hópénzt adtak. E miatt végre a németek Esztergomban feltámadtak, aztán a szolgáló vitézlő magyar nép is. A hadnagyokat kizárták a várból, többeket megöltek és a várat maguknak tartották, még meg nem fizettek. Bűnbocsánatot is kellett nekik adni, mert azzal fenyegetődztek, hogy a töröknek feladják a várat.[3]

[1] 346. old.
[2] 9—10. old.
[3] 55. old.

Mennyire hiteles ezeknek az egykorúaknak előadása, kitünik az országgyűléseknek a tisztek és katonák rablásai, zsarolásai, féktelenkedései miatt volt számtalan panaszából. Látjuk itt annak az okát is, hogy miért nem szállítottak és nem szállíthattak elegendő élelmet a táborokba és a végvárakba. Hogy a felhozott tanúk nem túloztak, látjuk egy pár adatból. Például: 1564-ben a murányi katonák panaszolkodtak a biztosok előtt, hogy már mintegy 46 hónap óta nem kaptak zsoldot s e miatt becsületes ruházatuk sincs, a mit a biztosok is láttak.[1] A szepesi kamara 1572 febr. 27-én jelentette a királynak, hogy a katonák nyugtalankodnak, sokszor megverik a tiszteket is, a kamara nem képes fizetésükre a készpénzt előteremteni, — 1571-ben összes bevétele volt 20,553 frt, kiadása a várak havi segélyére 25,200 frt. Élelmet kell tehát a katonák közt kiosztani, nehogy azok kénytelenek legyenek a szomszéd falvakra törni. 1574-ben a kamara a király küldöttjével együtt tárgyalt a kállói katonákkal, a kik a havi segéllyel be nem érve, egész havi zsoldjukat követelték. Hiába igértek nekik egy félhavi zsoldot, ők a várnak elhagyásával fenyegetődztek. Utóljára is a más végvárak segélyéből elvont pénzzel segítettek ideiglenesen a bajon.[2] 1597 aug. 2-án az óvári táborból rendelte Miksa főherczeg a pozsonyi kamarának, hogy a Csallóközben levő 300 magyar gyalogos és 100 lovasnak hátrálékos fizetését fizesse az ki a sz. kir. városok taxájából. Gondoskodjék továbbá az esztergomi érsekség jövedelmeiből tartatni szokott katonaság fizetéséről, nehogy azok a fizetés elmaradása miatt elmaradjanak a mostani háborútól. A kamara erre a rendeletre 1598-ban kifizetett 100 frt 50 denárt.[3] 1598 okt. 13-án a bécsi udvari kamara átírt a pozsonyi kamarához, hogy a király a csallóközi katonáknak 1598 szept. végéig már 24,439 frt 12 krral adós. A katonákkal olyan szerződést létesítettek, hogy kifizetnek nekik készpénzben 4000 rajnai frtot, posztóban 2000 r. frtot és 5000 r. frtot kifizetés végett átutalnak a pozsonyi udvari kamarához; *a többit a katonák elengedik a királynak.* Az 5000 frtot fizesse ki tehát a pozsonyi kamara

[1] *Orsz. levélt.* Urbarium arcis Murány.

[2] Szepesi kamara Liber expeditionum 114, 268 fol.

[3] Libri debitorum IV.

minél előbb a dicából, vagy ha az nem elegendő, más jövedelmeiből. Fizettek a csallóközi katonáknak 1598-ban «diversis vicibus» — azaz részletenkint — 4438 frt 50 denárt, 1599-ben 1436 frt 60 denárt, 1600-ban 283 frt 10 denárt.[1] A katonák tehát elengedtek a királynak 13,439 r. frt 12 krt = 10,751 m. frt 30 kr. A 24,439 r. frt 12 kr =19,547 m. frt 30 kr.-ra kaptak 6158 m, frt 30 denárt = 7410 r. frt 36 denár.

Hiábavaló volt a két magyar kamarának minden igyekezete, hiába szedték fel a királyok a rengeteg kölcsönöket, hiába kaptak a vár és más jószágok elzálogosításából és eladásából: Ferdinánd: 446,678; Miksa: 646,944; Rudolf: 1.340,551, összesen 2.432,973 frtot, a magyar és német tisztek gazdálkodása, illetve garázdálkodása mellett nem volt a hadsereg részére soha elég se pénz, se posztó.

IV. A hadsereg berendezése.

A német birodalmi hadseregnek berendezéséről teljes képet ad a XVI. század egyik legkiválóbb hadvezére Schwendi Lázár.[2] Mióta a Habsburgok Magyarország királyi székébe ültek, a német és a szintén csak ezen néven nevezhető más idegen — olasz, spanyol, vallon — katonaság volt hazánkban és így Schwendi is csak ennek képét rajzolta meg művében vagy más szóval mondva, a hazánkban volt idegen katonaságnak berendezése teljesen azonos volt a német birodalmi hadseregével. Ezt kiválóan abból látjuk, hogy a török ellen viselendő háborúkról szólván legtöbbet, minthogy ezek itt folytak le, természetszerűen a Magyarországon volt haderőre is vonatkoznak szavai.

A hadsereg lovasságból és gyalogságból állott. Ezekhez járult a tüzérség és a szekerészek. A XVI. században a lovasság csak a

[1] Libri debitorum V.

[2] Kriegs Discurs von Bestellung dess gantzen Kriegswesens und von den Kriegsämptern, weilandt des Edlen Teutschen Helden Herrn *Lazarussen* von *Schwendi*, Freyherrn zu Hohen Landsperg, Herrn zu Kilchoffen, Pfandherrn zu Burckheim, Driberg und des H. Reichs Vogtey Kaisersperg. Röm. Keys. Maiest. Rath und Feldtobersten in Ober Ungern. etc. Frankfurt am Mayn ... im Jahr 1593. — Schwendi Lázár egykorú arczképével kiadta: Hans Lewenklaw von Amelbeurn. Nemz. Muz. Könyvtára Milit. 183.

vérteseket, — Kürassierer — nehéz lovasság és a huszárokat — könnyű lovasság foglalta magában. Némely írók említik még a lovasok közt az «Archibuserie»-ket, a lovas lövészeket, de ezekkel Magyarországon seholsem találkoztam. A 30 éves háború folyamán ezekből lettek a dragonyosok.[1]

A gyalogság a német és más idegen Knecht-ek, Landsknechtek-ből és a magyar hajdukból állott.

Mindkét katonaságot a «Musterung»-okon, magyarosan «Mustrá»-kon, a mit törvényeink latinul «Lustratio»-knak neveznek, állították ki.

A magyar nemesi és megyei hadaknak lustratiójáról szóltunk már.[2] A Magyarországon is szolgált császári hadsereg Musterungja és a magyar lustratió közös vonása az, hogy mindkettőn egyformán igyekeztek az urak a helyzetet saját előnyükre kihasználni. Nálunk a lustratiok fölött a felügyelet a fő- és alispánokra volt bízva, a német és más idegen hadaknál a minden ezred részére kinevezett Muster-Commissar-okra, a kikhez albiztosok — Untercommissari — és a Musterschreiberek — irnokok — voltak beosztva. A Mustercommissariusnak feladata volt a főhadúr érdekeire felügyelni, nehogy az urak a hadra alkalmatlan embereket és lovakat állítsanak be, nehogy egymás embereit vagy lovait többször is besoroztassák, hogy a már besorozott embereknek és a lovakra, a málhásszekerekre — Trosswagen — és a szekérvárhoz való szekerekre megállapított összegeket a kapitányok pontosan kiosszák. Itt a Mustercomissariusnak voltak alárendelve az ezredestől lefelé az összes parancsnokok, a kik csak az azok által jóknak talált embereket, lovagló- és igáslovakat meg szekereket vehették át.[3]

Míg a magyar nemesek csak abban az esetben tartoztak személyesen felkelni, ha a király személyesen jelent meg a táborban; a német birodalomban minden gróf, úr és nemes köteles volt az előre kihirdetett Musterung napján a kijelölt helyen jól felszerelt

[1] Geschichte derer kays. königl. Regimenter etc. bis zum Jahr 1762. Frankfurt am Mayn 1762. — N. Muz. Milit. 327/c. 171. old.

[2] *Hadtörténelmi Közlemények* 1916. I. füz. 16. old és 23. old.

[3] Kriegs Discurs 106—111., 141., 157. l.

lovasaival félhavi zsold- és a lovaglópénz átvétele ellenében megjelenni, a Musterung napjától számított egymásután következő három hónapon át lovagolni, illetve mindaddig szolgálni, a meddig a császár és a birodalom érdeke kívánja.[1]

Ugyancsak a Musterungokon válogatták ki és fogadták fel a hadra alkalmas gyalogosokat, tüzéreket és szekerészeket.

A hadseregnek fentebb említett kiállítása csak a német birodalomra vonatkozott, csak annak érdekében tartoztak az urak és nemesek embereikkel fegyvert fogni — és a hadba állani. A mint Schwendi mondja, a nagy királyságok és birodalmak rendszerint saját alattvalóikkal, különösen lovassággal szoktak harczolni. Ezért szükséges az alattvalókat hadirendhez szoktatni és begyakorolni, hogy már természetüknél fogva állhatatosak és bátrak legyenek. Sokszor azonban szükség van arra, hogy a harczban jártas és tapasztalt idegen harczosokat fogadjanak zsoldba. Különösen a törökök elleni háborúban szükséges saját örökös tartományaiból való katonákat készen tartani, mert az idegenek soha sem olyan hűek, engedelmesek és harczra készek. Az erősségekben is, a melyeknek birtokától sokszor egész országrészeknek birtoka függ, inkább a harczban jártas belföldieket kell tartani, mint idegeneket.[2]

A Habsburg-házból való királyaink különösen kezdetben nem igen tartották meg ezeket az arany tanácsokat, de többnyire idegeneket tettek a magyar végvárakba. Ezt hamar alkalmuk volt megbánni. Már 1529-ben a Besserer Kristóf vezetése alatt Budára küldött 1100 német a törökök ostromának hatodik napján megkötözve elzárta a vár parancsnokát Nádasdyt s a várat szabad elvonulás feltétele alatt feladta. Ugyanakkor üresen hagyták az idegenért harczolni nem akaró németek Esztergomot, Tatát, Komáromot, Győrt, melyeket aztán birtokába vett a török, 1543-ban Lascano és Salamanca kapitányok Esztergomot, Tasso Hannibál Tatát

[1] A Schwendi L. által szerkesztett és az 1570-iki speieri birodalmi gyűlésen a rendek által elfogadott és a császár által jóváhagyott «Feld- und Reuterrecht, item der teutschen Knecht Articul» 1. pont. (Kiadva H. Lewenklaw v. A. által, mint a Kriegs Discurs függeléke.)

[2] Kriegs Discurs 15—16.

erélyes védelem nélkül, inkább összeharácsolt kincseik megmentésére, mint a katonai becsületre gondolva, elhagyták. 1552-ben Temesváron a hős Losonczyt a spanyol és cseh őrség kényszerítette a vár feladására. Ugyanakkor Szolnokot hűtlenül elhagyták a német, spanyol és cseh katonák. Győrt 1594-ben az idegenért nem lelkesülő Hardeck Ferdinánd német és olasz őrségével együtt föladta.[1] Sok hasonló eset igazolja az idegen hadaknak a végvárainkban veszélyes voltát, míg azt látjuk, hogy a magyarok mindig a végsőkig védték hazájukat. Ezt mutatják például 1533-ban Kőszegen Jurisits, 1543-ban Székesfehérváron Varkócz, 1552-ben Egerben Dobó, 1566-ban Szigetváron Zrinyi. És mégis azt láttuk, hogy sokszor volt szükség, épen a magyar urak biztatása folytán arra, hogy a királyok idegen őrségeket, idegen kapitányok alatt helyezzenek várainkba.

Sajnosan ugyan, de a történeti igazságnak megfelelően ki kellett mutatnunk azt is, hogy a magyar urak mennyiben voltak hibásak abban, hogy a magyarnak hadi erényei a XVI. században miért nem érvényesültek kellően.

A magyar országgyűlések által megajánlott vármegyei hadba is lustratio útján jutottak be az emberek; a nemesek jobbágyai, sőt magok a nemesek is alávetették magukat a mustrának s a ki gyenge, beteg vagy öreg volt, az otthon maradt és szolgálatát pénzzel váltotta meg. A szabad hajdúkat szintén mustra után szegődtették. A király költségén tartott lovasokat az urak is így válogatták össze. Az 1545-iki 26. art. kimondta, hogy úgy az urak, mint a nemesek a lustratio idejére mutassák ki az egyes vármegyékben bírt birtokaik után kiállítandó embereik számát. A magistri lustrationum (Musterung-Commissarius) az összes emberek kimutatásának másolatát adja át az egyes vármegyék alispánjainak vagy az országos kapitánynak, hogy azok tudják, vajjon az urak és nemesek minden megyéből hiány nélkül kiállították-e a katonákat, nehogy hiány vagy csalás legyen. A kivonatokat minden úr és nemes is megkaphatja, hogy igazolni tudja azt, hogy kötelezettségének eleget tett.[2] A katonaság kiállítására és a lustratiókra

[1] *Horváth M.* Magyarország történelme IV. 64—65, 192, 250, 420. l.

[2] Corp. juris a nagyszombati decr. VIII.

vonatkozó törvényekben, a mint azt már láttuk is, nem volt hiány, — csak a végrehajtásban, a mikor az urak és nemesek minden módot jónak találtak, csakhogy a törvényeket kijátszhassák. Legkönnyebben ment a szabad hajdúknak zsoldba fogadása, mert azok házi tűzhelyüktől elzavart emberek voltak és szívesen vállalkoztak akár a végvárak védelmére, akár nyilt harczokra, — csak pénzt és zsákmányt kellett nekik igérni.

A hadsereg alkotórészei: Magyarországon törvény állapította meg azt, hogy a király, akár jelen van az országban, akár nincs, mindig kellő számu és pedig necsak *magyar*, hanem *külföldi* sereget is tartson készenlétben a királyság maradványainak a külső ellenségtől megvédésére meg a lázadók féken tartására és megbüntetésére.[1] Mindig volt nálunk magyar és külföldi hadsereg, és pedig lovasság és gyalogság. A külföldiek mind mint nehéz lovasok, vértesek — Kürassierek, — a magyarok mint könnyű lovasok — huszárok — szolgáltak. A külföldi gyalogosok voltak a Knechtek, Landsknechtek, a magyar gyalogosok, hivatalosan mindig «pedites hungari» a német fizetőmesterek rendesen «Trabant»-oknak s a mi különösen hangzik: «Haramien»-eknek is nevezték olykor.

Az idegen katonák közül a Kürassierek — vértesek — egyedül a legfőbb hadúrnak vagy helyettesének, des Kriegsherren General-Leutenant — Lieutenant — oder Feldoberster-nek voltak alája rendelve, a ki fölöttük minden ügyben a Reichs-Reiterbestallung szabályai szerint ítélt. A magyar lovasok a magyar főkapitányoknak vagy a kik idegen tisztek alatt szolgáltak, ezredeseiknek voltak alárendelve. Ugyan így voltak a gyalogosok is.

A legfőbb hadúrnak a háború alatt a táborban kellett volna lennie. Ha azonban nem lehet ott, helyettesül egy *General Lieutenantot* vagy *Feldoberstert*, vezérezredest nevez ki. Ez nagy hatalommal bírt ugyan, de nem volt teljes hatalmú, hanem a főhadúr, vagy a melléje rendelt haditanács nélkül semmi vállalatba nem foghatott. Ez alul még a főhadúr rokonai a királyi herczegek sem voltak kivéve.

A királynak General-Lieutenantjai voltak Magyarországon a XVI. században: retzensteini báró *Katzianer János* (1527—1538);

[1] 1546 art. 12.

báró *Roggendorf Vilmos* (1538—1541); piadenai gróf és cassanói márki *Castaldo Ker. János* (1541—1564); hohen-landsbergi báró *Schwendi Lázár* (1564—1567); gróf *Salm Miklós* (1567—1580); gróf *Mannsfeld Károly* birodalmi herczeg (1594—1595); gróf *Schwartzenberg Adolf* (1598—1600); hustai gróf *Basta György* (1604).[1] Időközben Rudolf király uralkodása idejében királyi helytartók voltak még a király fivérei Miksa, Mátyás és Ernő kir. herczegek.

A General-Lieutenantnak vagy General-Feldobersternek az egész háború összes teendőinek intézésével ezernyi dolga volt.[2] Legfőbb gondjának tehát alantasai helyes összeválogatását kellett tekintenie.

Segítségére volt a *haditanács.* Ennek hivataluknál fogva tagjai voltak: a király helyettese, a Feldmarschall, (tábornagy), az Oberster-Zeugmeister (a tüzérség főparancsnoka) az Oberst-Proviantmeister (a főélelmező mester). Ezek alkották a titkos haditanácsot s a királynak vagy helyettesének elsősorban ezekkel kellett megtanácskoznia és elrendeznie a hadsereg összes ügyeit. Ez után hívta össze a főhadúr vagy helyettese az általános haditanácsot. Erre meghívta a lovasság és gyalogság összes ezredeseit és kapitányait. Eléjök terjesztette a titkos haditanács megállapodásait; mint saját rendeleteit; kikérte véleményüket s ha valami jobbat tudtak vagy valami változtatást óhajtottak, ezeket figyelembe igyekezett venni, hogy így annál hivebben és szigorúbban tartsák meg.[3] A haditanácsnak külön elnökével csak a XVI. század végén találkozunk. Ilyenül elsőnek találjuk Ungnad Dávid bárót, a ki 1583-ban lett a haditanács elnökévé 1200 frt évi fizetéssel és 300 frt subsidiummal.[4] Erről írta 1596-ban Illésházy István nádor följegyzéseibe, hogy «Az hadakozó tanács vele vala az herczeggel — Mátyással — Ungnad Dávid, ki felette részeges ember vala, ez mellett két német kapitány, kik soha sem hadba soha nem voltak; törököt sem láttak, és Ferdinandus gróf a Hardeck győri kapitár».[5]

[1] Gesch. derer kais. kön. Regimenter 268—269.
[2] Kriegs Discurs 24—75. old.
[3] U. ott 22.
[4] Copula Annorum fol. 201 és Gesch. d. k. k. Regimenter 267.
[5] 10. old.

Mátyás főherczeg ezekre hallgatott és nem a törökkel való harczmodorát legjobban ismerő magyar urakra. Az 1569-iki országgyűlésen a Kk. és Rk. kívánták, hogy az ország hadi ügyeiben való tanácskozás végett a haditanácsban mindig legyen két magyar tanácsos. De ez is csak jámbor óhajtás maradt, mint sok más és 1649-től 1741-ig több izben megújították ezt a kérést, de mindig hiába. A hadvezetés mindig német kezekben maradt.[1]

A Feldobersternek rendesen volt egy helyettese a *Feldherrn-Liuetenant.* Ez vette át a vezérezredesnek parancsait s azt általában mindenben helyettesítette, a mikor az az intézkedésben akadályozva volt. Különben ez bizonyos számu lovasnak parancsnoka volt, mint Oberster — ezredes. — Ha a vezérezredesnek nem volt helyettese, parancsait a *Feldmarschall,* tábornagy teljesítette. A Feldmarschall hivatalból tagja volt a belső titkos haditanácsnak. Ő volt a lovasok főparancsnoka, a kinek az összes ezredesek s a többi tisztek alá voltak rendelve. A lovasság fölött a Reiterrecht értelmében, mint legfőbb bíró ítélkezett. A gyalogság ezredesei nem voltak közvetetlenül alája rendelve, de a mit a Feldoberst rendeletéből parancsolt, azt kötelesek voltak teljesíteni. A Feldmarschallnak mindenben helyettese az *Untermarschall* — altábornagy. A *General-Reuteroberst* — tábornok, a lovasság felügyelője, helye van a haditanácsban. Az *Oberster über etliche Fahnen Reuter,* — néhány lovaszászlóaljnak ezredese. Az *Oberster-Wachtmeister* über die Reuter, — a lovassági őrnagy. A *Rittmeister,* lovassági kapitány. Ennek helyettese a *Reuter-Fändrich,* lovassági zászlós. A legelső zajra kezébe veszi a zászlót s azzal siet az alarm — riadó — helyére. A kapitánynak helyettese és segítője a hadrend felállításában. A *Reuter-Wachtmeister,* lovassági őrmester, legfőbb teendője, a lovasságot az őrségre vezetni és ott arra felügyelni. A lovasság választott még minden 50 lovas fölé egy *Rottmeistert,* a ki fölöttük — a Róta fölött — a felügyeletet gyakorolta.

A gyalogságnak tisztjei voltak: *General Oberster über die Fussknecht* a gyalogság felügyelője, helye volt a haditanácsban. *Landsknecht-Oberster,* a gyalogság ezredese. *Oberst-Wachtmeister über die Knecht,* a gyalogsági őrnagy. *Hauptmann,* gyalogsági

[1] 1569 art. 38. 1649 art. 8. 1655 art. 7. 1659 art. 14. 1741 art. 11.

kapitány. *Landsknecht-Fändrich* a gyalogsági zászlós. *Wachtmeister* gyalogsági őrmester. *Feldwebel* gyalogsági őrmester, az ezredes nevezi ki, kisebb hatásköre van, mint a Wachtmeisternek. *Webel* — káplárok — ezek is vezetnek őrségeket, különösen küldöncz szolgálatot tesznek és az ezredes ajánlása folytán a legénység havonkint választja őket.

Mindezeknek teendői részletesen elő vannak írva.[1]

A magyar lovasokról, a huszárokról Schwendi egyáltalában nem szól. A Geschichte d. k. k. Regimenter írója csak azt említi, hogy mióta az ausztriai ház Magyarország koronáját elnyerte, mindig voltak huszárjai. Ezek lépték át elsőknek az Elbát és kezdték meg a csatát Mühlbergnél; ők voltak, a kik elfogták János Frigyes szász választófejedelmet. Rudolf király idejében a törökök elleni harczokban gyakrabban van róluk szó. Magának Mátyás főherczegnek, a ki többször vezérelte a hadsereget Magyarországon, volt egy 500 emberből álló huszárezrede. Továbbá említik még a Pálffy-huszárokat 600 fővel, a Forgách-féléket 500-al, Nádasdy zászlóalját 100 emberrel és még másokat.[2] Arról mitsem említ, hogy a magyar seregnek Nyáry Ferencz halála után vezérévé lett Bakyth Péter volt az,aki huszárjaival a schmalkaldeni háborúban (1547-ben) elfogta János Frigyes szász választót.[3] Pethő János 100 könnyű fegyverzetű lovasával szintén akkor ugyanott vitézkedett.[4] Báthori András 1556-ban saját költségén vezetett Csehországba 100 könnyű lovast és 32 gyalogost.[5] Nádasdy Tamás, mikor 1554-ben nádorrá lett, 500 lovast és 500 gyalogost tartott. A magyar urak az egész századon át mindig tartottak a királyok rendelkezésére 100—600 huszárt és gyalogosokat.[6] Ezekkel és tisztjeikkel mindenkor a sereget tartó úr rendelkezett és ő ítélkezett fölöttük.

Más beszámítás alá esnek a vármegyék lovasai, a kik saját kapitányaik alatt az illető vidék főkapitányainak voltak alája

[1] Kriegs Discurs.
[2] 203. old.
[3] *Nagy Iván* Magyarország családai. I. 98.
[4] *Demkó* Hadtört. Közl. 1916. I. 30.
[5] Lib. regius II. 219.
[6] *Demkó* Hadtört. Közl. 1916. I. 29—31.

rendelve. Ezek voltak azok, a kiket küldő vármegyéik után neveztek győri, komáromi, borsodi stb. huszároknak.

Megint mások voltak a végvárak, palánkok védelmére, a törökök elleni portyázásokra esetről-esetre, rendszerint az országgyűlés által megszavazott dicák terhére felfogadott lovasok, a kik mindig az illető vár parancsnokának hatósága alá tartoztak.

A magyar gyalogosok között is megkülönböztetjük az urak és nemesek által a magyar főkapitányok parancsa alá állítottakat és a várak őrségeiül felfogadott, a várak kapitányai alá rendelt szabad hajdúkat.

A várak kapitányai, alkapitányai, hadnagyai, zászlósai közt feles számmal találunk magyarokat, úgy az altisztek között is. Ezek a fegyelmet csak úgy gyakorolták, mint a német tisztek, annál is inkább, mert a legtöbb esetben magyar és idegen katonaság vegyesen volt a várakban és a főkapitány legtöbbnyire német volt, különösen a nagyobb helyeken.

A fegyelemről és büntetésekről külön szólunk.

A lovasságon és gyalogságon kívül volt a *tüzérség*. Ennek főparancsnoka volt az *Oberst-Zeugmeister* (az Artilleriorum supremus magister, a tüzérségnek legfőbb mestere).

Magyarországon Kassa volt a tüzérségnek főhelye. Itt a szepesi kamara számadási könyveiből és felterjesztéseiből megállapíthatjuk két tüzérségi főparancsnoknak nevét: 1573-ban Zelling Károly Lajos, 1584-ben Planke János volt Oberstzeugmeister.[1] Magyarország északkeleti részében Kassáról, a nyugati részben Bécsből irányították a tüzérség ügyeit. Ágyúk és hadiszerek főszállítói a felsőmagyarországi városok voltak, a hol már a XV. században is működtek az ágyúöntőműhelyek, a lőpormalmok és a puskaművesek. Legkevésbbé sem vonható tehát kétségbe, hogy a német és a magyar hadak a XVI. században már el voltak különféle lövőszerszámokkal látva. Mikor Mátyás főherczeg 1596-ban Eger felszabadítására ment, 120 ágyút vitt magával; Mátyás főherczegnek 1598-ban Buda alatt 125 nehéz ágyúja volt, ezek között 23 Karthaun és 35 faltörő. 1598-ban Pálffy Miklós és Schwarzenberg Győr kapuját az 1580-ban feltalált petárdával

[1] Országos levéltár.

törték be.[1] Nemcsak a király őrségeivel ellátott, hanem a magános urak várai is el voltak látva ágyúkkal és más lövőszerszámokkal. A városok meg épen bőviben voltak azoknak.

Az Oberst-Zeugmeisternek nem hiába volt korlátlan rendelkezési hatalma. Ha kellő pénzzel is rendelkezhetett volna, nagy hatalmával és az alárendelt nagy személyzettel megvédhette volna hazánkat a török hódoltságtól. A Zeugmeisternek alárendeltjei voltak: a lövőszerek száma és a hadjárat szerint egy vagy több helyettese. Kassán volt 1573-ban Mayer Kelemen *Obristen Zeugmeisteramts-Leutenant.* Ugyanott ugyanazon minőségben volt 1584-ben Illenfeldt András.[2] *Zeugschreiber* — irnok. Egy vagy több *Schanzmeister* — sánczmester, a kinek a szükséghez képest sánczmunkások — Schanzbauern — voltak alárendelve. Ezek készítették a sánczmesternek szintén alája rendelt egy vagy több hídmester — *Brückenmeister* — utasításai szerint a hajó- és más hídakat, utakat, ösvényeket. Hozzájok tartoztak még különféle mesteremberek, mint az építési felügyelő, építészeti irnokok, építőmesterek, számvevők, ácsok, kovácsok stb. Minden nagy ágyú mellé be volt osztva két puskaműves — *Büchsenmeister* — és kezelésére egy vagy több nemesember. Felügyeletre minden ágyú mellé 10—20 sánczmunkás. A *Bergmeisterek* — bányamesterek, a kik a bányász-legényekkel — *Bergknappe* — készítik az aknákat. A *Wagenburgmeister* az *oberster Wagenmeisterrel* és a *Wagenmeisterekkel* — főszekérmester és szekérmesterek. Ennek a Zeugmeister a Feldmarschallal együtt adja a rendeletet arra, hogyan kell a tüzérségnek, a munitiónak, az élelmiszereknek és a podgyászszekereknek menniök, hogyan kell elhelyezni a szekérvárat. Az oberster *Wegmeister* — a főútmester az egy vagy két útmesterrel. A *ló-commissariusok* a tüzérségi lovak előállításához. Egy *Oberster* és néhány *Untergeschirmeister* — fő- és alszerszámmesterek. *Ezredesek* és *kapitányok* a sánczmunkások fölött. Külön gyalogos — Knecht — ezrede van a lövőszerszámok feletti felügyeletre, ezek ezredesük, kapitányaik és más parancsnokaik alatt állanak, úgy mint a többi gyalogosok. Végre *a tüzérek* és a külön *Profos.*

[1] *Dr. Demkó Kálmán* A felsőmagyarországi városok életéről a XV—VII. szd. M. Tud. Akad. 1890. 80—84. l.

[2] Szepesi kamara számadási könyve. Orsz. levélt.

Az *Oberst-Proviantmeister*, — a főélelmezőmester a Feldmarschall és a Zeugmeister után a legelőkelőbb hivatalos embere a háborúnak. Alája tartoznak az alélelmezőmesterek — *Unterproviantmeister* — és az élelmező szolgák — Commissdiener. Az *annonariae* præfectus — élelmezési főfelügyelő, és a várakban meg a táborokban levő annonariusok. Alája van még rendelve az élelmiszerek árait megállapító több profos.[1] A magyar országgyűlések — igaz nem nagyon hizelgően — többször emlegetik a magister victualiumot, az Oberst-Proviantmeistert és profosait és kívánják, hogy a generalis annonæ magister mellett legyenek magyar præfectusok is, kivánnak a magyarok részére külön piaczi biztosokat — magistri fori, — kivánják, hogy a király vagy a főherczeg nevezzen ki három magyar élelmezési biztost, hogy ezek ellenőrizzék a táborba és a végvárak piaczaira szállított élelmiszereket és azok árait.[2] A kívánság kívánságnak maradt.

A *Capitain de Justicia* vagy *Oberst-Profos*, a főhadbíró vagy főprofos. Külön lovasok állanak rendelkezésére külön hadnaggyal, továbbá trabantok, profosok és más szolgák. A táborban és az ellenség előtt nagy hatásköre van s a Feldmarschallal és ezredesekkel egyetértően büntet, de van külön büntetőjoga is. Neki vannak alárendelve mint helyettesei az egyes ezredeknél levő *Rumormeisterek*, a kik az egyes csapatokból vett lovasokkal felügyelnek a rendre és csendre.[3] Az 1536-iki XVIII. t.-cz. a magyar katonaság részére is rendelt az igazságszolgáltatás végrehajtására egy kapitányt, a ki a melléje rendelt lovasokkal végrehajtja a kir. helytartó stb.-ek ítéleteit.

Az *Oberst-Quartiermeister*, főszállásmester. A Feldmarschallal előre megy megvizsgálni a táborhelyet, felügyel a tábor készítésére, kijelöli a lovasság, gyalogság, tüzérség helyét, kijelöli a főbb tisztek szállásait. Alatta vannak az alantas tisztek és zászlósok szállásait kijelölő *Quartiermeisterek* — szállásmesterek — és a *Führer*-ek. *Furierer*ek, a kik a zászlót szállására kísérik és a tiszteknek megmutatják kijelölt szállásaikat.[4]

[1] Kriegs Discurs 83—89. és 90—94.

[2] 1538. kőrösi gyűlés art. 11. 1557 art. 7. 1596 art. 24, 26. 1597 art. 25. 1599 art. 21.

[3] Kriegs Discurs 94—95.

[4] U. ott 96, 104, 105.

A *Kriegszahlmeister*ek, hadi fizetőmesterek.[1]

A királynak mindig idegen General-Lieutenantjai, mint főhadvezérek, mindig rendelkeztek a magyar főkapitányokkal is. Gyakran látjuk, hogy úgy ezek, mint alantasaik salariumaikat a császári hadi fizetőmesterek útján kapták. A magyar hadseregnek, úgy a táborokban, mint a végvárakban levőknek élelmezése, elszállásolása, fegyverzete, ruházata, ellátása dolgaiban mindig a német főtisztek rendelkezései és akaratuk volt az irányt adó. A végvárakban a magyar és idegen kapitányok és más tisztek mellett rendszerint idegen annonariusokat, Zahlmeistereket, Bauschreibereket stb. találunk jeléül annak, hogy eltekintve a magyar katonaságnak magyar vezényleti nyelvétől, egész hadi szervezetünk az idegen német mintára volt már a XVI. században berendezve.

Az ezredek és azoknak beosztása. A Magyarországon volt hadaknak 1595., 1596-iki, az 1602., 1603., 1604. évekből fennmaradt hadseregjegyzékeiből (Liste) azt látjuk, hogy egy vértes —Kürassierer — ezred akkor átlagosan 1000 emberből állott. De voltak kisebb számuak is, a Hohenlohe-féle és a rajnai gróf ezredei 1500 emberből állottak.[2] 1554-ben egy lovasezred 1200 ember volt 12 kapitánnyal és ugyanannyi trombitással. Egy század tehát 100 lovas volt.[3] Ugyanazon évben a nádorrá választott Nádasdy Tamás kötelezteted arra, hogy 500 lovast tartson 5 kapitánnyal, tehát itt is 100 lovas tartozott egy kapitány alá.[4] A magyar főurak által a király költségén tartott lovasok száma 100—600 közt váltakozott. Ezek a könnyű fegyverzetű huszárok nem képeztek egész ezredeket, csak egy-egy zászlóaljat, így például Nádasdy nádornak az 500 huszárhoz csak egy zászlósa volt.

A Reuterbestallung szerint egy Rittmeister zászlaja alá mintegy 300 ló tartozik a Musterungs-Commissarius és az ezredes tetszése és beosztása szerint. Minden besorozott ló után havonkint 1 frt Rittmeistergeld-et kap. Minden 50 lóra egy Rottmeister, minden 12 lóra egy Trossklöpper — málhakocsis — ügyel föl.

[1] U. ott 111—113.

[2] Gesch. d. k. k. Reg. 120.

[3] *Acsády* Hadtört. Közl. 1888. I. évf. 249.

[4] Lib. debitorum I. fol. 1.

A Rittmeister tehát havonkint mintegy 300 frtot kapott. Hadnagyának havi fizetése volt 32 frt, a zászlós és a káplán vagy prædicator 24—24, a Rottmeister 25; a trombitások, irnok, Feldscherer (borbély, sebész), Furierer, puskaműves, kovács 12—12; 2 trabant á 8, a Trossklöpperek és nyergesek 6—6 frtot kaptak havonkint. A Rittmeister 12, a zászlós 6 lovat tarthatott. Egy nemesnek nem lehetett több mint 6—8, egy grófnak vagy úrnak 10—12 lova. A kinek legalább 5—10 lova van, annak azokra egy legény jár; csak annak jár 2 legény, a kinek teljesen meg van a 12 lova. A melyik úrnak vagy nemesnek 6 vagy több lova van, azoknak őrzésére egy hosszú puskával ellátott legényt köteles tartani.[1] Itt hihetőleg egy 300 lovasból álló csoport képezett egy escadront és a 300 lovasnak Rittmeistere, magyarosan svadronyos kapitány volt. 5 escadront számítva egy ezredre, az ezred 1500 lovasból állott, a mint fentebb van említve.

Az egyes ezredek még II. Ferdinánd király idejében is 5—10 századból — Compagnie — à 100 ember állottak, csak III. Ferdinand korában 1647-től alakították át a lovas ezredeket egyformán 1000—1000 emberből állókra 5—5 escadronnal és 10—10 századdal.[2]

A gyalogságot illetőleg ezt olvassuk: I. Ferdinánd idejében a Helfenstein-féle gyalogezred 4000, a Teuffel Erasmusé 3000, II. Rudolf (nálunk I. Rudolf) korában 1596-ban a Schönau-féle 4000 emberből állott. Úgy látszik, hogy Rudolf idejében kezdték az ezredeket egyformán 3000 emberre tenni, a mint az a magyarországi hadaknak 1602., 1603., 1604-iki jegyzékeiből kitűnik. Azonban a Bréuner-féle ezred ekkor is 5000, mások meg 1500—2000 emberből állottak. Nemzetiségüket illetőleg a gyalogosok németek, olaszok és vallonok voltak. A magyarok, a kiket hajdúknak is neveztek, szintén igen erős ezredeket képeztek. Így 1596-ban az erdődi gróf Pálffy Miklós magyar gyalogos vagy hajdú ezrede 2000 embert számlált.[3] Egy 1554-iki kimutatás szerint egy gyalogos ezredben 1000 ember volt 5 kapitánnyal 100 tizedessel. Itt tehát

[1] Kriegs Discurs 122—124.
[2] Gesch. d. k. k. Reg. 120.
[3] U. ott 1—2.

egy kapitány alatt 200 ember állott ; minthogy 5 zászlótartó is volt, a 200 ember alakított egy zászlóaljat.[1]

A «H. Reichs Articul auf die teutschen Knecht»[2] azt mondja, hogy minden zászlóaljban — unter jeden Fendlin — 400 ember legyen. Ezek között 100 gyalogos — Knecht — hosszú nyárssal és rövid tűzifegyverrel van felszerelve, fele részének, — t. i. a kiknek havi 8 forinton felül van fizetésük — teljes fegyverzetben kell lenniök, azaz egész karvédő vasat vagy pánczélinget kell viselniök. A másik 100 közül a zászló fedezésére és esetleg más szolgálatokra is használható 50 ember pallossal — Schlachtschwert — vagy más alkalmas rövid fegyverrel, pl. alabárddal legyen felfegyverezve és e mellett hevederen viseljen egy rövid tűzköves puskát. 50 ember csak hosszú nyárssal bír. A hátralevő 200 gyalogosnak lövésznek — Hakenschütz — kell lennie. Ennek fegyverzete: jó sisak, vívótőr — Rappier — jó taplós puska. Ezeket havonkint gyakorolni kell, hogy a puskát arczukhoz szorítva tudjanak lőni. A ki nem jól lő, annak fegyverzetét el kell venni és csak egy nyársat adni neki, helyébe pedig egy alkalmas közönséges gyalogost kell beállítani. Minthogy az idegen népek a lövészek közt Doppelhakennel — 16 latos golyókat lövő puskák — ellátott gyalogosokat is tartanak ; minden zászlóaljnál legyen 10 lövész Doppelhakenekkel.

Minden zászlóalj gyalogos — Knecht — mellett, valamivel magasabb fizetéssel, kell tartani legkevesebb 8—10 nemes embert vagy más a hadban jártast, a kik saját költségükön tartott lovakkal mindig készen álljanak, különösen a lövészek vezetésére.

A XVI. század közepe táján, 1570-ben a speieri birodalmi gyűlés által elfogadott szabályzat megalkotásakor annak szerzője Schwendi tanusága szerint tehát egy német — és más idegen — gyalogos zászlóalj 400 emberből állott a fenti beosztással.

A magyar katonákról említettük már, hogy azok, — a megyeiek is — «minden hadi szükségletben alá legyenek rendelve az ország főkapitányainak éppen úgy, mint Ő felségének más zsoldos katonái».[3] A táborban levő magyar gyalogosok sem lehettek tehát

[1] Hadtört. Közl. 1888. 249. old.

[2] Szintén Schwendi L. szerkesztette. Kriegs Discurs 150—165.

[3] *Demkó* Hadtört. Közl. 1916. 1—2. füz. 21. l.

másképpen szervezve. A végvárakban ritkán találunk 400 vagy ennél több gyalogost, legtöbbnyire 50—200-ig van. Ezek a szükség szerint voltak beosztva és felfegyverezve. A Dersffy Ferenczneк 1596-ban elzálogosított Szádvárban a király 60 német gyalogost tartott puskákkal és zászlótartóval, a kevésbbé fenyegetett Sárosban Dersffy 1596-ban saját költségén 25 német gyalogost; Krusith János 1569-ben Likavában csak 10 puskás gyalogost; Magóchy Gáspár 1573-ban Munkács őrségére 36 lovast és ugyanannyi gyalogost tartott.[1] Kassán 1574-ben 134 lövész és 86 más fegyverzetű gyalogos volt.[2]

1554-ben egy gyalogezredben 1000 ember volt 5 kapitánnyal és 5 zászlótartóval, egy kapitányra és egy zászlótartóra tehát 200—200 ember esett, így egy zászlóalj csak 200 emberből állott.[3] Ugyancsak 1554-ben Nádasdy Tamás nádornak 500 gyalogosa mellett 5 kapitányt és 5 zászlótartót találunk, itt egy kapitányra és egy zászlótartóra 100—100 ember esik. Ennek magyarázatát abban leljük, hogy a nádor saját személye mellett megtarhatott 100 lovast és 100 gyalogost, a többit a szükség szerint szétosztotta a végvárakba[4] és így kellettek nagyobb számmal a kapitányok és a zászlótartók. A zászlóaljak tehát a körülmények szerint voltak kisebbek és nagyobbak.

II. Ferdinánd idejében is különféle számú emberrel voltak gyalogos ezredek. Így voltak 6—10 századból állók, de a zászlóalj — Compagnie, oder das Fähnlein-Knechte — a német ezredekben mindig 300 ember volt. Csak III. Ferdinánd alatt 1647-ben osztották be a gyalogezredeket egyenlően 2000—2000 emberrel, mindenikben 10 század — Compagnie — 2—200 emberrel és az egész ezred csak 2 zászlóalj — Battaillon — 1000—1000 emberrel.[5]

A tábor. A táborütésnél a biztosság és kényelem szempontjai voltak irányadók. A mint a Feldmarschall a főszállásmesterrel kiszemelték a tábor helyét s ez utóbbi kijelölte az egyes szállásokat, megkezdődött a berendezés munkája. Főszempont volt, hogy

[1] Lib. regius IV. 176, 179. II. 639, 753.
[2] Szepesi kamara Quadripartitum fol. 15.
[3] *Acsády* Hadtört. Közl. 1888. 249. l.
[4] Lib. debitorum I. fol. 1.
[5] Gesch. d. k. k. Rg. 2.

helye legyen az élelmiszernek, az etetésre, ivóvízre és tüzelőfára gond volt. Kijelölték a gyülekezőhelyet, a hol a riadójelre az egész sereget fel lehetett állítani. Ez elé állították a lövegeket szembe az ellenséggel. A gyülekező hely — Lärmenplatz — mögött volt a gyalogos ezredek helye, e mögött meg a középen a főhadúr vagy helyettesének szállása. Ennek egyik oldalán a Zeugmeister a tüzérséggel, munitioval, a melyik el volt sánczolva. A másik oldalon volt a Capitain de Iusticia, a főélelmezőmester és közöttük az élelmiszerek. Hátul a lovasság. A táborban vagy azon kívül biztos helyen voltak elhelyezve a fuvarosok, a tüzérségi lovak és szekerek.[1]

Az egészet körülvette a szekérsáncz. Ehhez tartoztak különösen a harczi szekerek. Ezek mindenikén volt hat-hat Doppelhaken[2] (16 latos golyókat lőtt) a kellő ládákban levő kellő töltényekkel és hozzávalókkal. Mindenik mellé felügyelet és kezelés végett 6—6 lövészt adtak. A szekérvárhoz használhattak 1 fontos golyókat lövő falkonetteket is. 5—10 ilyen kisebb ágyúval ellátott harczi szekér egy egységet képezett, lánczokkal volt egymáshoz csatolva, úgy hogy könnyen mozgósítható és igen előnyösen volt használható a váratlanul támadó ellenség ellen.

A veszélyesebb helyek sánczokkal voltak elzárva. Körül vették az ágyúkat is erős sánczokkal, sőt, ha közel volt az ellenség, minden ezred köteles volt helyét még külön sánczokkal is megerősíteni.[3] A tábort természetesen jól ellátták lovas- és gyalogőrséggel. Az előbbi folytonosan az ellenség közelében portyázott s annak mozdulatairól értesítette a tábort, melynek első védelmi vonala mindig a szekérvár volt, a melyik az ellenségnek támadását egy időre feltartóztathatta.

Nagy szerepe volt a Losung-nak, a jelszónak. Ezt mindig a Feldmarschall állapította meg és a mikor felváltották az őröket, vagy ha valaki az őrségről megszökött, a jelszót azonnal megváltoztatták.[4]

[1] Kriegs Discurs 34.

[2] A fegyverek részletes ismertetését l. *dr. Demkó K.* A felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVII. századokban 83—85. l.

[3] Kriegs Discurs 31—34.

[4] U. ott 41—44., 88—89. és több helyen.

A tábori rend volt : a hadi nép között fegyelmet és rendet kell tartani. Mindenki óvakodjék az istenkáromlástól, az igazságszolgáltatásba való beleavatkozástól, a megszállás után és az őrségen a verekedéstől, lármától. Meg kell védeni a főhadúr vagy helyettesének szállását, kerülni az árulást, csoportosulást, a táborban vagy azon kívül a rablást és erőszakoskodást. A zsákmányt a szabad piaczon kell elárusítani és tiszteletben tartani a főhadúr jogát a legmagasabb rangú foglyokra, az ágyúkra, munitióra és az élelmiszerekre. Sérthetetlenek a szentelt helyek, személyek, a nők, öregek, gyermekek és a salva guardia felirattal ellátott helyek. Parancs nélkül nem szabad gyújtogatni. Engedély nélkül nem szabad a tábort elhagyni vagy az indulás után előre szaladni. Nem szabad a táboron, a sánczokon át vagy az őrségi helyeken más mint a rendes utakon járni. A kereskedőknek árúik elvesztésének terhe alatt tilos ellenséges árúkat árulniok. A táborból minden oda nem tartozót el kell távolítani. Rendelkezések vannak az élelmezésről, a kereskedésről, a lovak etetéséről, a menetelésről, a podgyász és a szekerek vonulásáról és a kiséretekről.[1] A mikről külön-külön részletezve is van szó. Kívánatosnak jelzi Schwendi azt is, hogy a hadinép és különösen az ezredesek meg a parancsnokok tartózkodjanak az élelmiszerek mértéktelen fogyasztásától, a nagy ebédektől, a naponkinti dözsöléstől, takarékos és józan életet éljenek.[2]

Hogyan tartották meg ezeket a szép, czélszerű szabályokat a tisztek és katonák, arról sokat panaszolkodtak a magyar országgyűlések, leírja Illésházy István nádor, mint szemtanú ilyenképen : «Mátyás herczeg oly engedelmes ember lőn, semmi büntetést az táborban nem mívele és ezokáért sok számtalan emberölések esnek vala ... paráznasággal, részegséggel, vendégséggel, kalmárárúval, udvari pompával úgy annira rakva vala az tábor, hogy nem az szent istennek, de még az jámbor embereknek is iszonyú vala benne maradni. Az kapitányok, ha 10 órán az ételhez ültek, délután 4—5 órán részegen keltek fel az asztaltól, ki alunni ment, ki mulatni az mezőre. Mathias herczeg két hétig sem jött ki az táborbul ;

[1] U. ott 23.
[2] U. ott 36.

öt-hat mérföldig mindenfelé az falukat, városokat mind elpusztították, az szegénységnek minden marhájokat, lovokat, barmokat elhordották pénz nélkül, az mezőn vetéseket mind elkaszálták, az lovaknak adták, annakutána az kévéket is szabadon hordották mint ellenségét és az lovak alját is abból vetették meg . . .»[1]

Büntetések. A rend ellen vétők büntetéseinek megállapításában nem volt hiány, csak a végrehajtásban. Nemcsak Illésházy írja, hogy Mátyás herczeg (1594) «semmi büntetést az táborban nem mívele», hanem Forgách Ferencz is azt mondja (1556): «És ezen emberek tömege közül az ilyen kihágások miatt csak egynek is megbüntetését senki se nem látta se nem hallotta. A régi katonai fegyelem teljesen kiveszett.»[2]

Említettük már, hogy a német lovasok fölött minden ügyben csak a Reichs-Reuterbestallung szabályai szerint lehetett ítélni. Maga ez az ítélkezés is annyira körülményes volt, hogy alig csodálhatjuk, ha ezt ritkán vették igénybe. A «Wie das Reuterrecht gehalten werden soll» című fejezet[3] szerint a Feldmarschall rendeletére trómbitaszóval kellett a táborban kihirdetni és az érdekelteknek tudtára adni, hogy «Reuterrecht»-et akarnak tartani. A Feldmarschall az előző estére tanácskozásra hív meg 1 lovassági ezredest, 3 kapitányt, 3 hadnagyot, 3 zászlóst, 3 Rottmeistert. Ha nagyszámú lovasság volt a táborban, különösen ha bűnügyben vagy fontosabb becsületügyben kellett ítélkezni, megkettőzték a bíróságot és az 24 személyből állott. Hogy a tekintély és a félelem nagyobb legyen, a Feldmarschall lakása előtt összegyülekezett bíróság előtt egy hírnök meztelen éles kardot vitt és egy trombitás ment elől. A bíróság tagjai, ha bűnügyben mentek ítélkezni, vállukon vitték hegyével maguk felé fordított kardjukat, más esetekben oldalukon hagyták azt. A bűn-, becsület- vagy a hadiigazgatás ügyeiben ítélkező bíróságnál maga a Feldmarschall elnökölt, polgári ügyeknél helyettesét megbízhatta. Majd kardját és a szabályzatot maga elé tette az asztalra, a bírák meg bűnügyeknél kardjukat

[1] Gróf Illésházy István feljegyzései 1592—1603. 9—10. l.

[2] Ghimesi Forgách Ferencz nagyváradi püspök: Magyar históriája 1540—1572. 346. l.

[3] Schwendi: Kriegs Discurs 146—149.

hegyével a föld felé irányítva foglaltak helyet, aztán megesküdtek, hogy minden kedvezés nélkül igazságosan fognak ítélni. Azután a profos bevezette a bűnöst, ha meg polgári ügy volt, a vádló és vádlott megjelentek és kihallgatták őket. Ha előkelő személyek szerepeltek a bűn- vagy becsületügyben, a Feldmarschall jelentést tett a Feldoberstnek és ennek utasítása szerint kisebbítették vagy enyhítették a büntetést. Mikor bűnügyekben ítéletet kezdtek mondani, a Feldmarschall kezébe vette kardját és annak hegyét maga felé tartotta, a többiek kardjukat hegyével maguk alá tartották; mikor azonban az ítélet meg volt hozva és azt felolvasták, mindnyájan maguk felé fordították kardjuk hegyét. Az ítélet kihirdetése után a Feldmarschall eltörte a botot. Ezután a bírák ugyanoly rendben, mint a hogy jöttek, eltávoztak. Az ítéletet két példányban állították ki, egyiket beírták a jogkönyvbe, a másikat elküldték örök emlékezet okáért a mainczi választófejedelem levéltárának megőrzés végett.

Büntetések voltak: a botozás (an Leib), becsületvesztés, pénzbírság, a zsold elvonása, a Feldmarschall által való dorgálás, kikötés, vasraverés; a feljebbvaló elleni támadás és engedetlenség büntetése halál. Ha egy lovas az őrségen fontos ok nélkül leszállott lováról, elvették lovát és sisakját és besorozták a gyalogosok közé. A lovasoknál mindezeknek kimondása a fent említett bíróság ítélete alapján történt. A gyalogságnál az ezredes élet és halál ura volt, a kinél volt a kegyelmezési jog is. A halálra ítéltnek vagyona az ezredest illette. A kisebb büntetéseket elintézte a kapitány. A legénység és a kereskedők közt felmerült kisebb ügyekben a profosok ítéltek, a kik a fontosabb dolgokról tettek jelentést az ezredesnek. A főhadúrnak vagy helyettesének azonban a legaprólékosabb részletekig ügyelnie kell arra, hogy a hadinép ne legyen kitéve a parancsnokok csalásának, hűtlenségének, igazságtalanságának. A katonaságnál legyen büntetés és rend, de ne legyen gyűlölség vagy zsarnokoskodás. A hadban uralkodjék a haditörvény és ne az ezredesek és a többi parancsnokok.

Vallás. A hadi szabályok tiltják a káromkodást, a mértéktelenséget és paráználkodást. Hogy a legénység ezt kerülje, arra a vallásosság ébren tartásával kell ügyelniök a tábori lelkészeknek. Ilyeneket minden ezred tartott és az ezredkáplánokat, prædicatore-

kat havi 24 frttal díjazták. Minden ezredesnek meg volt hagyva, hogy ezredében lelkészeket tartson. Vasárnaponkint, a mint arra a trombita jelt ad, a nemesek szolgáikkal mennek az istentiszteletre vagy prædicatióra és annak végét bevárni kötelesek. A kit istentisztelet idején korcsmában vagy más könnyelmű helyen találnak, ha az illető szolga, azt vasra verik, fogságra vetik ; ha nemes ember vagy úr, a kapitány vagy az ezredes megdorgálja. Ismétlődés esetén a Feldmarschall elé, nem javulás esetén a törvényszék elé idézik és mások elrettentő példájául megbüntetik, kizárják a hadiszolgálatból. A korcsmában talált gyalogosokat a profos vasra veretheti, elzárathatja és az ezredesnek bejelenti büntetés végett.

Istentisztelet és prædicatio alatt a kereskedőknek és korcsmárosoknak bort, sört vagy más szeszes italokat kimérniök nem szabad.

A magyar törvények is gondoskodtak a magyar katonaság vallásos életéről. Az 1542-iki beszterczebányai gyűlés határozatából minden szerzetes rend mindenik kolostorból 2—2 tagot köteles volt a háborúba küldeni, hogy azok Istent kiengeszteljék, a táborban levőknek az evangeliumot magyarázzák, prædicáljanak, a bűnöket javítsák, a gyónást meghallgassák és mindenkit buzdítsanak, megerősítsenek a keresztény hitben.[1] A káptalanok is tartoztak az istenitisztelet tartása és tanítás végett 2—2 tagot küldeni a táborba. Az 1552-iki országgyűlés 1—1 tagnak küldésére kötelezte a káptalanokat, úgy hogy ezeknek költségeit az otthonmaradottak viseljék.[2]

A betegek és a sebesültek ápolása. Hadifoglyok. Schwendi elbeszéli, hogy a németeknél gyakran, különösen Magyarországon történik, hogy a megbetegedett és megsebesült katonákat segítség nélkül meghalni és elpusztulni hagyják, a miből a csapatoknak nagy apadása és gyengülése, sok panasz a felsőbbségek ellen és a magyarországi háborúk ellen nagy undor következik be a hadinép között.[3] Forgách Simon főkapitány, Schwendinek kortársa

[1] Art. 41.
[2] Art. 3. f.
[3] Kriegs Discurs 114.

és hadibajtársa, a Forgách Ferencz püspök Magyar históriájához írt jegyzetei közt megörökítette számunkra azt, hogy Schwendinek mennyire volt igaza. De Forgách egyúttal megmondja a nagy halálozásnak okát is, írván: «Mert ugyan törvények az, hogy mikor alábocsátják őket, akkor adnak csak egy hópénzt nekik, azután kóborlással élnek, a hol nincs mit kóborlani, ott éhen halnak; mert senki élést nem viszen utánok, miért hogy nincsen mivel megvenniek, ha penig visznek is valami élést, nincsen mit adni érte; *ha megér szegén betegedni*, egy jó falatot, egy ital bort nincs mivel venni, soha fel nem táplálhatja magát, hanem meg kell halni; magok is annyira elunják egymást, hogy aztán a betegeknek feléjek sem mennek, hanem az melikkel asszonyember vagyon, míg az egészséges, az a mint lehet bánik vele, ha az is megbetegszik, senki feléjek sem megyen oztán, hogy ki nem mehetnek helekből, az táborok elbüdösül, eldöglik és nagy nyomorúságos halálokval halnak meg; mert sok meggyógyulna bennek, ha volna mit enniök és inniok, de az fizetetlenség miatt éhség leszen köztük, abból döghalál, oztán hamisan az magyar égnek tulajdonítják.»[1]

Schwendi a beteg és sebesült katonák gondozására felállítandó kórháznak egészen részletes tervezetét dolgozta ki: «Von Erhaltung des krancken und verwundten Kriegsvolks, und Anrichtung einer Spitalordnung unter den Regimenten» címmel.[2]

Ha ez a szép terv megvalósult volna, véget vetett volna azoknak a sajnosan megvolt állapotoknak, a mikről fentebb szólottunk. Tanácskoztak is a fölött Bécsben és a király 1596-ban leírt a magyar országgyűléshez, ettől kívánva azt, hogy a beteg és sebesült katonák részére a magyarok állítsanak fel kórházakat. Hogy a magyar országgyűlésnek volt érzéke a katonák szenvedései iránt, megmutatta az 1553-iki gyűlésen. Egernek 1552-iki híres védelme alkalmával ugyanis sok vitéz megsebesült, sokan részint egészen elveszítették egyes tagjaikat, részint megcsonkítva kerültek ki a harczból úgy, hogy élelmük megkeresésére képtelenekké lettek. A Kk. és Rk. kimondották, hogy: «*mindazok, a kik az egész országnak hasznára voltak, méltóak arra, hogy mindeneknek és az*

[1] 157—158. old. 1566-hoz.

[2] Kriegs Discurs 114—117. l.

összességnek bőkezűségét érezzék». Ugyanakkor több nemes és katona, a kik hősiesen küzdöttek a hazáért, de török fogságba estek és nem volt váltságdíjuk, az országgyűléshez folyamodtak segélyért. A Kk. és Rk. a király beleegyezésével elhatározták, hogy a király részére megszavazott hadiadón felül még minden jobbágyuk után a sajátjukból fizetnek 10—10 magyar denárt s ezt azoknak kezéhez juttatják, a kiket arra az egriek és a hadifoglyok közül kijelölnek, hogy abból mindenki rangja és érdemei szerint részesüljön. Ezt a pénzt vigyék fel azok, a kiket a vármegyék a törvény megszerkesztése végett Pozsonyba fognak küldeni s itt adják át Ő felsége kamarája számvevőjének Mosóczy Literatus Lászlónak, a ki ezt az egriekhez és a foglyokhoz juttatja.[1] Ez az 1553-ban 36 vármegyében összeírt 52,121 porta után,[2] egy portára csak 4 jobbágyot számítva is 10,488 mfrt 40 denárt tett ki, a mi az akkori pénzérték szerint több mint 100,000 frt volt az 1910-iki pénzértékhez viszonyítva. Jelentékeny összeg ahhoz képest, a mit a királyok utalványoztak. Például Mátyás főherczeg 1595 július 31-én Fischer János naszádosnak, a ki jobb lábát veszítette el, 10 frt segélyt utalványozott a magyar kamaránál. 1596-ban Horváth István, a törökök által elfogott és Esztergom alatt megölt kém özvegyének és árvájának egyszersmindenkorra utalványoztatott 18 frt. 1588-ban Szőllőssy Ferencz hadifogolynak kiváltására 25 frtot engedélyezett Mátyás főherczeg. 1589-ben Erneszt főherczeg Pernessy András kanizsai kapitány fiának, Györgynek a török fogságból kiváltására 50 frtot engedélyezett. E mellett Pernessy György még 1592-ben is a rabságban ült, a mikor a kanizsai őrség katonái négy havi zsoldjukat, a mit már régebben kiérdemelt fizetésükből vont le a kamara, 480 frtot adtak vezetőjük fiának kiváltására. Ezt 1592 szept. 25-én kifizetni rendelte Mátyás főherczeg. Deák András veszprémi katonának a török fogságból kiváltására a vásonkői, tihanyi és palotai katonák összeadták hátrálékos zsoldjukat, összesen 524 magyar frt 77 denárt. Mátyás főherczeg ezt 1593-ban minden késedelem nélkül rendelte kifizetni. A m. kir. udvari kamara kifizette azt *1598 október 27-én*, addig Deák a török rab-

[1] Art. 25.

[2] *Acsády* Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd korában 243—244.

ságban maradt. A magyar katonáknak bajtársi segítésre készségét is szép világításba helyezik a felhozott esetek. Az udvari kamara rendkívül szorult helyzetére, vagy talán nembánomságára mutat az, hogy a katonák által összeadott pénzt csaknem hat év multával fizette ki. Inkább az utóbbira enged következtetni az a tény, hogy a mikor 1580-ban Labiáu Lukács és Rieding János egri német katonák a török fogságába jutottak, a magyar udvari kamara azonnal megadta Eisenreich Wolfgangnak a két német katona váltságdíjául kifizetett 574 frt 77 denárt.[1]

Hiába való volt úgy a Kk. és Rk.-nak az egri sebesültek és a hadifoglyok iránti jóakarata, mint a katonák áldozatkészsége; a mikor a magyar dicasteriumok annyira nem törődtek a magyar katonákkal. Az országgyűlés által 1553-ban az egri katonák és a foglyok felsegítésére megszavazott összeg tényleg be is folyt, de azt egyes alispánok saját magán használatukra visszatartották és 1554-ben törvénnyel kellett őket azon pénzek kiadására kényszeríteni, hogy azok czéljuknak megfelelően szétoszthatók legyenek.[2]

Az országgyűlés az 1596-iki királyi leiratra nem adott ugyan kedvező választ, de némi áldozattól most sem zárkózott el. Kifejtik a Kk. és Rk., hogy igen kegyes, kereszténvi és az emberi méltósághoz illő a czél, de minthogy már túlságosan igénybe vannak véve, állandó kórházak építtetésére nem vállalkozhatnak. Azt vélik tehát, hogy minden táborban kellene sok ember befogadására alkalmas sátorokat készíteni, a melyekben a sebesült és beteg katonákat a király orvosai és sebészei gyógyitsák. Erre a czélra könyöradomány czímen megajánlanak az urak és nemesek által sajátjukból minden porta után fizetendő 10—10 magyar fillért — numus. A kiknek portáik nincsenek, azok az alispánok lelkiismeretes becslése szerint járuljanak a nemes czélhoz. Azt azonban kikötik, hogy minden táborban és minden sátorban az ütközet közben vagy ellenséges támadás alkalmával és nem czivódás vagy verekedésnél, megsebesült úgy bel-, mint külföldi katonák gondosan ápoltassanak.[3] Mi történt az urak és nemesek által

[1] Mindezeket l. a Libri debitorumban. Orsz. levélt.
[2] Art. 18.
[3] Art. 30.

tényleg befizetett pénzzel, nem tudom, de azt látom, hogy az 1599-iki országgyűlés azt kívánja, hogy a befizetett könyöradomány-pénzről számadás tétessék.[1] Ebből azt lehet következtetni, hogy ez a pénz is szőrén-szálán elkallódott és minthogy további említés nincs a kórházakról, a betegápoló-sátorokból sem lett semmi, hanem minden maradt a régiben.

Volt ugyan a német hadseregben szabályzat arról, hogy a beteg katonáknak a kapitányok előleget adjanak, nehogy azoknak az éhség és szükség miatt el kelljen pusztulniok. Minden ezredben kellett lennie kórházmesternek — Spitalmeister — és kórházi szabályzatnak, hogy a betegeken segítsenek. Ha hosszabb időn át vannak egy helyen, vagy felszedik a tábort, a betegeket a legközelebbi községbe kellett szállítani és elhelyezni. Az ilyen kórházakban kell lennie a betegekre felügyelőknek, fenntartásukra pedig az urak előlegén kívül minden embernek zsoldjából le kell vonni havonkint 1 Batzen-t (1 Batzen vagy Paczen = 4 magyar krajczár), a miről a felügyelő számadással tartozik. Ha valaki a kórházban meghal, az után a kórház örököl.[2] A ki megbetegszik vagy a harczban megsebesül, zsoldját továbbra is kapja.[3] Ez elméletben mindenesetre igen szép volt, de azt láttuk, hogy a katonaság zsoldját igen ritkán kapta meg, a kapitányok előlegeket nem igen adhattak, számadást meg, még ha lett volna is miről, nem volt szokásban se adni, se követelni. Csak úgy volt bizony a dolog, a hogy Forgách Simon leírta azt.

Zsákmány. A zsákmányolásra talán sehol és soha sem volt több tér és alkalom, mint Magyarországon a XVI. században. Arról, hogy a török mennyi ezer embert fűzött rabságra és adta el őket rabszolgákul, hogy mennyi értéket zsákmányolt hazánkban, nem is beszélünk, hiszen az egészen természetes volt az ellenségtől.

Egykorú, hitelt érdemlő magyar írók beszélik el, hogy az idegen és magyar katonaság sokkal több kárt, pusztítást vitt végbe a magyar javakban, mint az ellenség. Ezt már semmiképen sem találhatjuk természetesnek. Nem szólunk a magyar főurak birtok-

[1] Art. 32.
[2] Kriegs Discurs 101—102.
[3] U. o. 161.

rablásairól, várak kölcsönös erőszakos elvevéséről, a szüretek elszedéséről és más rablókalandokról, hiszen ez mind a nagyúri passiókhoz tartozott abban az időben. Csak egy futó pillantást vetünk a haza védelmére tartott idegen és hazai katonaságra, a melyiknek mentségére hozhatjuk fel, hogy azt a rablásra és zsákmányolásra egyrészt a szükség kényszerítette, másrészt meg előljárói és fellebbvalói példája vitte rá. Forgách Ferencz püspök és kancellár írja: «Mikor Castaldo és Báthory András hivatalukról lemondtak és Ferdinánd Erdélybe kormányzókul Dobó Istvánt, Kendy Ferenczet és Bornemissza Pál gyulafehérvári püspököt nevezte ki, ezek átvéve a szép és gazdag tartományt, annak nem gyámjaivá, de rablóivá lettek. A katonaságot a falukon kóborolni hagyva, azt rendesen nem élelmezték s azok a hol élelmet ingyen nem kaptak, elvették azt. Oly nagy volt a katonaság romlottsága, hogy a katona, a kinek csizmája nem volt, házigazdául csizmadiát keresett; a ki neki és szolgáinak csizmákat ingyen adjon; a kinek ruhája nem volt, szabót választott gazdájául tetszése szerint s ezt kényszerítette felruházására. Mindenben ez volt a katonai ratio. Ha az ország adójából vagy a bányákból valami arany, ezüst begyűlt, ezt maguk közt osztották szét, egynek sem volt elég az ország bőséges vagyona. Ha olykor Ferdinánd zsoldot küldött, alig adtak belőle néha egyik-másik katonának, hanem azt az országnak *zsákmányolására* és nem fenntartására utalták, *beleegyeztek a leggyorsabb vagyonszerzésbe*, a mi egyik oka volt annak, hogy az országot mindnyájan kegyetlenül pusztították».[1] «A katonai fegyelem régen felbomlott ... *az volt a legkedvesebb előttük, a ki leghatalmasabb volt arra, hogy a katonaságnak minél több zsákmányt adhat.*»[2] Még csak Illésházy István nádor szavait idézem: «A katonák kóborlását, hogy megengedték, annak egyik oka az volt, hogy a kárt mind feliratták és pénzzé tették. A szolgáló népnek ugyanis azt mondták, hogy ime ennyi kárt tettél, fizesd meg azt és én is megfizetek neked. Így a szolgáló népnek 2—3 hópénzét elfogták, de a károsoknak egy pénzt se adtak abból. A másik ok az volt, hogy a melyik úr jól bírta magát és bőven volt jószága,

[1] Magyar históriája 112. (1553).
[2] U. ott 258.

arra rá szállították az idegen nemzetet és elpusztíták jószágát.[1] A magyar országgyűlések decretumai telve vannak panaszokkal a katonák és kapitányok ellen, de azok mind hiába valók voltak.

Schwendi nem az ilyen zsákmányolásról, hanem a harczokban, az elfoglalt városok és falvakban szerzettekről mondja: a mi időnkben az ütközetben és ostromok alkalmával ejtett zsákmányra nézve a szokás az, hogy mindenki megtartja azt, a mit elfoglalt vagy szerzett. Egyes hivataloknak azonban némi jogaik vannak. Így a lovasoknál a Feldmarschallnak és ezredesnek, a gyalogosoknál az ezredesnek, kapitánynak és zászlósnak. A gyalogosoknál az ezredesek úgy vélik, hogy őket a zsákmánynak egy tizedrésze illeti, de ez a mi időnkben már ki ment a szokásból és az ezredest a rész csak akkor illeti meg, ha az ő vagy a fővezér parancsára megy ki a sereg egy része zsákmányolásra; különben csak akkor kap valamit, ha egyes kiválóbb egyének tiszteletből juttatnak neki, a mi ritkán szokott történni. A kapitány, zászlós és a legénység által választott zsákmányosztók — Beutmeister — két-két részt kapnak, a lovas annyit kap, mint két gyalogos. A városok elfoglalásánál a vezető ezredest — Feldoberst — is rész illeti. A lövőszerszámok, a munitio és az élelmiszerek a legfőbb hadúréi; az ingóságok mint: pénz, ékszerek, ezüstnemüek, foglyok, lovak a fővezért illetik, a ki azt kiosztja a katonák közt.[2] Ez a magyaroknál is így volt. Példa rá Szatmár esete. 1565-ben Szatmárnak akkori birtokosa Balassa Menyhért Zay Ferenczczel szövetkezve kivitte a szatmári őrség nagy részét a szomszédos helyek szüretjének elrablására, «mert a katonaság is olyan volt akkor, hogy azt hitte, neki szabad a szövetségesek területén is rabolni és zsákmányolni.» Szatmár az előtt a somlyai Báthoriaké volt. Báthori, a váradi kapitány, az őrség nélkül hagyott várat megtámadta, elfoglalta azt és Balassának felesége és gyermekei kezébe kerültek. Báthori a kincseket katonáinak engedte át. Mondják, hogy tízezer font nyers ezüstöt, igen sok aranyat, arany és ezüst edényeket, női ruhákat és temérdek összerabolt bútort találtak.[3]

[1] Följegyzései 1592—1602. 99—100. l

[2] Kriegs Discurs 65.

[3] Forgách id. mű 275—76.

Forgách Simon az 1558-iki sajó-kazai ütközet után írja: «1200 lóra oszlott a *kótyavetye*, maga az gyermekekre is adtak... Bebek megesküdt ugyan, de meg nem állá, mert az ő jobbágyi kezébe sok rab, sok nyereség esék vala, kiktől mind elvette és annyival több volt az ő nyeresége. De azért semmit elő nem ada az kótyavetyére, noha hitére váltig emlékezteték».

1604 nov. 14-én Bocskai hajdui Lőcsén kényszerítették a tanácsot arra, hogy a polgároknál házkutatást tartson és mindenkit kényszerítsen rá a németek által nála hagyott holminak kiadására. Másnap a hajduk az összehordott zsákmányra *kuttyavettőt* tartottak.[1] 1605 máj. 27-én Drewetzky Sámuel a lőcsei darabantok kapitánya Szepesdaróczot akarta megsarczolni és ott *kuttyavettőt* rendezni, de a városi tanács azt 30 frttal megváltotta.[2] Állandóan szokás volt tehát a magyaroknál az, hogy a szerzett zsákmányt elkótyavetyélték. Mi volt a kótyavetye? — megmondja Haim elbeszélve, hogy 1521 jan. 30-án Windisch Pál és Hedisch Bálint urak, a kiket a város 15 hét előtt kiküldött volt Magyar-Bródba a béketárgyalásokra, az országgyűlés tartama alatt a hajduk által *kuttyavett*-en eladott, a szegény emberektől elrabolt sok ruhát, czink- és vörösrézedényt összevásároltak, a miért a városi tanács őket egyenkint 50—50 frt bírságra és vásárolt holminak elveszítésére ítélte.[3] A kótyavetye tehát nyilvános árverés volt, a melyen a zsákmányt pénzzé tették és azon osztoztak meg.

A Reuterbestallung és a Knechtarticuln a közös zsákmányról nem szólanak, hanem azt mondják, hogy a hadijog szerint mindenkit jogosan megillet az a zsákmány, a mit akár értékben, akár foglyokban a harczban vagy ostromoknál szerzett és azt senki sem veheti el tőle sem erőszakkal, sem más módon. Kivételt csak a lövőeszközök, a lőpor, munitio és élelmiszerek képeznek. Ha valahol élelmet vagy marhát zsákmányoltak, ezt nem szabad a táborból kivinni, hanem ott a profosok vagy a főkapitányok becslése szerinti áron kell eladni. A foglyok főbbjei a főtiszteket illetik, a kik azokért a foglyulejtőknek méltányos tiszteletdíjat

[1] Haim Gáspár lőcsei krónikája 136.
[2] U. ott 141.
[3] U. ott 158.

adnak. A többi foglyot a hadi szokás szerint megbecsülheti és eladhatja mindenki, a ki a foglyot ejtette, szabadon bocsátani azonban az ezredes tudta nélkül senkit sem volt szabad.[1] A kitől tehát váltságdíjat reméltek, azt a kiváltásig megtartották, a kitől mitsem várhattak, azt egyszerűen eladták, mint más zsákmányt.

A kiváltásra váró foglyokat a magános urak saját váraikban, a királyi seregéit a király valamelyik várában őrizték. Ilyenül ismerjük a biztos Pozsonyt. Itt 1600-ban Nedeczky Kristóf várnagy a foglyok őrzésénél tanusított buzgalmáért «nomine gratiæ» különös kegy gyanánt 10 frtot, a pozsonyi satellesek — gyalogos darabontok — 1602-ben a foglyok őrzéséért külön díjazásképen 18 frtot kaptak.[2] Bebek Ferencz Füleken a felső várban őriztette gazdagabb foglyait.[3] Trencsén várnak kútját a hagyomány szerint Omár gazdag török fogoly ifjú ásta társaival, csakhogy kedveséhez juthasson.[4]

Egy-egy fogolyért nem ritkán nagy összegeket fizettek. Így például 1552-ben Pallavicini Sforza a török rabságból 16,000 aranyon váltotta ki magát.[5] Miksa magyar király Mágóchy Gáspártól egy Ozman nevű janicsárt 3000 aranyért vett meg, ezt az összeget azonban nem fizette meg és Rudolf király Mágóchynak azért 1579-ben az előbb Sárospatakhoz, majd Tokajhoz tartozott Vámosújfalut — 1850 kat. hold — zálogba adta. Kisebb összegű kiváltásokról már tettünk említést. Milyen olcsó volt akkor az emberi élet, kitünik abból, hogy 1552-ben a Palástnál volt ütközet után oly nagy volt a Budára szállított foglyok száma, hogy a törökök egy-egy köznémetet egy mérő búzáért is eladtak. Nem egyszer voltak hasonló helyzetben a keresztény hadak is.

Dr. DEMKÓ KÁLMÁN.

[1] Krieg; Discurs.
[2] Libri debit.
[3] Forgách Fer. id. mű.
[4] *Pechány Dr.* A Vág és vidéke.
[5] *Horváth Mih.* id. mű IV.

NAGYVÁRAD VISSZAFOGLALÁSA A TÖRÖKTŐL 1692-BEN.

(Első közlemény.)

A kalocsai főszékesegyház érseki könyvtárában egy — tudomásom szerint még eddig ismeretlen — egykorú kéziratra találtam, mely Nagyvárad visszafoglalásáról, valamint a vár és a város azon korbeli állapotáról értékes feljegyzéseket tartalmaz. Ebből az alkalomból foglalkozom itt ennek a nagyjelentőséggel bíró várnak a visszafoglalásával, felhasználva a róla eddig megjelent munkákon kívül az említett kéziratot, mely nagyban hozzájárul a törökök korabeli Nagyvárad képének s a város körül lefolyt eseményeknek felderítéséhez.

A gondosan, szép írással megírt kéziratnak — mely minden valószínűség szerint a szerzőnek idevonatkozó feljegyzéseiből saját maga által készített egykorú másolata — címlapján ez van:

Descriptio Varadini. Quo modo scilicet munimentum istud a Porta Ottomanica tam in œconomicis, quam militaribus administratum, quali militia munimentum, et qua arte a cæsareo exercitu expugnatum et recuperatum fuerit. Congesta et oblata per *Henricum Christophorum Schwegler* sacratissima cæsarea maiestate ad eandem obsidionem deputatum linguarum orientalium interpretem. Anno domini 1693.[1]

[1] Várad leirása. Azaz: Hogyan igazgatta a Porta ezt az erősséget gazdasági és katonai téren, milyen katonasággal s a császári seregek hogyan vívták és foglalták vissza. Összegyűjtötte és leírta Schwegler Henrik Kristóf, a keleti nyelveknek ő császári felsége által a vár ostromához kirendelt tolmácsa.

Ez a leírás tehát — mint már a czíme is mutatja — adatokkal szolgál olyan dolgokra vonatkozólag, melyek eddig még ismeretlenek voltak, melyekről még a cs. és kir. hadilevéltár kéziratai is csak általánosságban szólnak, t. i. a török őrség számáról s annak élelmezéséről. Nem kevésbbé becsesek a gazdasági dolgokra vonatkozó, s a különféle vámokról, adókról szóló feljegyzései. Mint a megnevezésből láthatjuk, a mű írója az eseményeknek közvetlen szemlélője volt, a törököknek a nyelvét értette ; mint tolmács, bizonyára szerepelt az alkudozásoknál, a vár átadásánál, s így adatait közvetlen megfigyelésből szerezhette ; esetleg valamely idevonatkozó feljegyzés állott rendelkezésére. Magáról az íróról egyébként keveset tudunk. A cs. és kir. hadilevéltár mindössze a következő felvilágosítást tudta róla adni : «Ueber Heinrich Christoph Schwegler sind in den Akten und Protokollen des k. u. k. Kriegsarchivs nur wenige biographische Daten enthalten. Das erstemal erscheint er 1680 als «türkischer Sprachknabe» (auch als «Sprachknabe der orientalischen Sprachen») genannt, reiste 1681 mit einem Gesandten an die Pforte nach Konstantinopel, zwei Jahre darnach zurückgekehrt, bat er um Ernennung zum Dolmetsch und wurde 1684 als «Felddolmetsch» angestellt. Als solcher machte er den Krieg gegen die Türken mit und blieb auch nach dessen Beendigung in Ungarn. 1710 wird er das letztemal erwähnt ; er befand sich damals in Wien, wo er ein Haus besass. — Das Manuscript : «Descriptio Varadini» von 1693 ist in keinem der im Kriegsarchiv vorhandenen, einschlägigen Werken abgedruckt oder in Akten des Hofkriegsrates erwähnt.»[1]

Feljegyzéseiből azonban az tűnik ki, hogy alapos ismerője

[1] A Magyar Könyv-Szemle 1883-iki évfolyama közli Csontosi Jánes tollából «A kalocsai főegyházi könyvtár kéziratai»-t, azonképen, a mint azokat Kovachich Márton György : «Repertorium manuscriptorum et monumentorum diplomaticorum, in expeditione diplomatico-literaria conscriptum anno 1810., 1811., 1812.» czímű, a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtárában levő eredeti kézirata felsorolja. Schwegler munkáját azonban a 280 kézirat között nem említi. Főt. Winkler Pál úr, a kalocsai érseki könyvtár kezelőjének a véleménye szerint ez a kézirat valószínűleg Nagyváradról került a nevezett könyvtár birtokába. Őszinte köszönetet mondok neki ez úton is, hogy felhívta rá a figyelmemet.

volt az itteni viszonyoknak, eseményeknek, s ennek alapján megbízható tollú írónak kell elfogadnunk.

«Macedoniai Sándorról mondják, — írja munkája bevezetésében, — hogy még könnyeket is hullatott, ha arra gondolt, hogy nincs senki, a ki az ő vitézi tetteinek emlékét az utókor számára megőrizze. Hiszen a természettől fogva olyanok vagyunk, hogy még a halálunk után is élni kívánunk az emberek emlékezetében, s minden vágyunk az, hogy tetteink öröklétű dicsfénnyel övezzenek bennünket. Ennek a kívánságunknak tesznek eleget a codexek, a történelmi feljegyzések, melyek a multak eseményeit megörökítik.» Az újabbkori háborúknak már számos leírója akadt, a kiket ő utánozni nem kíván ; munkája értéke abban rejlik, hogy — pro bono publico — leírja benne a váradi vár szerkezetét, az erődítéseket, s a vár védelmét.

«Úgy gondoltam tehát, hogy szükséges lesz ezeket a maguk igazi mivoltában összegyűjtött, mesterkéltség nélkül összeállított feljegyzéseimet — minthogy bennük sok szó esik gazdasági dolgokról is, — részben igen szerény ajándékul, részben tartozásom lerovása gyanánt, a legmagasabb udvari kamarának a legalázatosabban benyujtani.» A munka tehát mintegy jelentés az udvar részére.[1] A kézirat végéhez csatolt Thököly-féle oklevelek másolatai nem vonatkoznak a Várad körül lefolyt eseményekre.

I. Nagyvárad a visszafoglalás idején.

Közismért dolog, hogy Erdély különállása idején Nagyvárad egyike volt hazánk legfontosabb váraink. Annak bírása fontos volt a magyar királyra, Erdélyre, vagy a törökre egyaránt.[2] Zrinyi Miklós egyenesen azt ajánlja : «Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélyt elvesztjük, ne is hadakozzunk már azután, hanem avagy most, avagy sohasem ; fussunk ki az országból, ha eztet

[1] Az udvar azonban más úton is — Hasslingen Tóbiás főszállásmester tudósításai alapján is — értesült az eseményekről. L. *Bunyitay V.* Nagyvárad a török foglalás korában. 67. l. 3. jegyzet. Schwegler leírása azonban sok tekintetben kimerítőbb.

[2] *Bunyitay V.* Nagyvárad a török foglalás korában. 1892. 8—10. l.

resteljük![1] Bethlen Miklós gróf is fogadkozék, «... az hajamat el nem vágattatom, valamig isten Váradot Erdélynek vissza nem adja».[2] De még Ortelius is elösmeri, hogy «ez az erősség egyike a kereszténység legértékesebb helyeinek».[3] Érthető tehát a nagy érdeklődés, a mellyel magyar és török a vár iránt egyformán viseltetett.

Az eddig ismeretes egykorú följegyzések között azonban egyikben sem akadunk nyomára a vár XVII. századbeli állapotának pontos leírására. Egyik sem közli a vár pontos méreteit. A mi a vár külsejét, alakját illeti, erre nézve elsősorban az Ortelius munkájában 1598-ból fennmaradt térkép ad némi felvilágosítást.[4] Ennek alapján írja le Bunyitay a várat az 1660-i elfoglalás történetében a következőképen :[5] «Nagyvárad vára nem épült hegyen ; lenn a völgyön áll a Sebes-Körös és a Pecze, régi magyar nevén : Hévjó, összefolyásánál. Összes erősségét öt bástyája, erős téglafalai s azok lábainál a széles és mély árok képezte, melynek vizét a beléje bocsátott meleg Pecze télen sem engedte befagyni.» Majd a visszavételről szóló részben ezeket mondja :[6] A vár, mint napjainkban is, ötszögletű, minden szegletén egy-egy hatalmas bástyával, s a falak körül mély és széles árok,[7] melybe vizet a Körös és Pecze szolgáltatott. A vár belső, emeletes házai, a vár alakja szerint, szintén öt oldalra s egymással összefüggőleg épültek, minélfogva valóságos belső várat (reduit) alkottak. A belvárost szintén kőfal kerítette, oldalain tornyokkal, s a Körös és Pecze vize folyta körül. A külvárosok közül a Körös balpartján Velencze, s a jobbparton Olaszi még szintén megvoltak, sőt ez utóbbit bele-

[1] Zrinyi Miklós Hadtudományi munkái 119. l.

[2] Bethlen Miklós önéletírása. I. köt. 193. l. *Magy. Tört. Eml.*

[3] II. köt. 180. l.

[4] A térképet közli *Bunyitay V.* A váradi püspökség története czímű munkájában III. köt. 308. l., továbbá *Rónai Horváth Jenő* a Hadtörténelmi Közlemények 1892-iki évfolyamában.

[5] Nagyvárad a török foglalás korában. 15. l.

[6] I. m. 62. s köv. l.

[7] A következőkben említett Kaiserfeld-féle térkép ezt az árkot «körülbelül 75 lépés széles»-nek mondja.

vonták a vár megerősített vonalába. Palánkkal vették körül.» Nem igaz azonban, hogy Olaszit kőfal vette volna körül, csupán «földdel töltött palánk keríti, s eléggé nagy, de nem áthághatatlan árok.»[1] «Vize az ároknak, minthogy a Körösnél sokkal magasabban esik, nem volt, legfeljebb néha napján, mikor a Páris pataka megáradt. Különben ez a palánk a mai Nagyhíd táján, a Körös partjáról indult ki, az Országút mentén a Páris pataka hídjáig vonult, holott a város egyik kapuja, az egykor úgynevezett Szent Egyedkapuja emelkedett. Innét azután, mindenütt a Páris-patak balpartján húzódott ismét a Körösig, melyet a mai Garasoshíd táján ért el.»[2]

A második idevonatkozó egykorú forrás, a Theatrum Europæum az előbbitől kevés eltéréssel a következőket mondja a vár 1660-i állapotáról:[3] «Nagyvárad egy síkon, a Körös folyó mellett fekszik, mely a vár északi oldalán folyik el. Kelet felől kis erdőség van, melyről az emberek akkoriban azt tartották, hogy az ellenség rajta keresztül nem hatolhat. A vártól dél és nyugat felé a terjedelmes város terült el, mely azonban körfalakkal nem bírván, inkább egy nagy falunak volt nevezhető. Észak felől, a Kőrösön túl, számos és magas szőlőhegyek valának, de oly távolra, hogy senki sem képzelheté el, hogy onnét lövegekkel a várnak ártani lehetne. A vár maga ez időben két részből állott: A külső várból, mely öt tágas, téglával falazott bástyával, valamint szintén falazott, széles és mély, vízzel megtölthető árokkal bírt; továbbá a belső várból, melynek szintén öt bástyája volt; ez oly magasan volt építve, hogy egészen külön várnak látszott, s termekkel, valamint lakóhelyiségül szolgáló épületekkel bírt.» A két leírás keletkezése óta 1692-ig a vár képe alapjában véve nem változhatott, úgy hogy, habár méreteiben pontosan nem is, de főbb vonalaiban megszerkeszthetnők ezekből a visszavétel korabeli vár rajzát. Természetesen úgy a vár, mint különösen a város, a hosszas háborúkban igen megrongálódtak. Az 1692-i viszonyokat különben igen élén-

[1] Badeni Lajos őrgróf hadi jelentése a Nagyvárad melletti táborból, 1691 okt. 18. Bécsi cs. és kir. hadilevéltár 1691. 10. 6.

[2] *Bunyitay V.* I. m. 63. l.

[3] IX. 33. l. Idézi *Rónai Horváth Jenő* a Hadt. Közl. 1892. évf.

ken tükrözteti vissza az a rajz, melyet Bunyitay Vincze közöl «A mai Nagyvárad megalapítása» czímű dolgozatában,[1] a hol róla következőket mondja :[2] «E rajz eredetijét a Váradot ostromló seregnek táborkari főmérnöke, Kaiserfeld Mátyás, ki utóbb Belgrádnál esett el, Váradon, az ostrom alkalmával készítette, mint azt sajátkezű aláírása igazolja. Jelenleg Bécsben a hadilevéltárban őriztetik.[3] Hitelességéhez kétség nem fér.» A rajz 1692 május 20-áról kelt ; csak természetes, hogy a pusztulás még nagyobb mérvű rajta, mint az előző években lehetett. Álljon itt még Bunyitay magyarázata a rajzról, melyet azután egybevetve a két előbbi leírással, nehány fontosabb dologról tiszta képet nyerünk. «A rajz főhelyét, balról, a vár foglalja el. Falai között Szent László-székesegyházának már semmi nyoma, helyén egy nagy, ötoldalú várkastély emelkedik, kétségkívül ugyanaz, melyet még Bethlen Gábor épített. A kastély déli oldalánál egy mecset karcsú minaretje magaslik ki, s ez az egyedüli épség a várban ; körülötte minden egyéb puszta, vagy épen rom. A vártól nyugatra egyemeletes, négyszögű épület áll fedetlenül, valószínűleg ugyanaz, melyet Varkocs Tamás egy régi klastromból alakított át kastéllyá. E körül, tehát a tulajdonképeni város helyén, nincs egyetlen egész épület ; leégve, lerontva minden. A váron túl kelet és dél felé, hol egykor Velencze és Vadkert külvárosok álltak, házaknak már híre sincs ; csak a mecset hátterében emelkedik még valami magasabb fal, talán épen Vadkert egyházának romja. Lakható házak csupán a Körös jobbpartján, Olasziban állanak ; de ezek is ritkán, rendetlenül, a mint soraikat megbontotta a pusztulás. Egyébiránt Olasziról, épen a törökök kiüzetése korából, fenn van egy összeírás, melyből kitűnik, hogy e városrésznek mindössze csak 114 háza maradt meg, de kik laktak bennök? 53-ban hajduk, mint akkor a gyalog katonákat nevezték ; 8-ban huszárok ; 20-ban német katonák. Összesen tehát 81-ben ideiglenes lakók, kikhez, ha még hozzá vesszük, hogy 12 ház pusztán állt, kitűnik, hogy Olasziban, melyből akkor az egész Nagyvárad állt, csak 21 háznak

[1] Akad. Értekezések a történelmi tud. köréből. 1885. XII. köt. VI. szám.
[2] l. m. 7. l.
[3] Levéltári jegye : Türkenkrieg. 1692. Nro 1. Alter Archiv Nro 8.

volt rendes lakója — 21 háznép ott, a hol egykor legnagyobb városaink egyike állt!»[1]

Végül meg kell emlékeznünk Nagyváradnak egy, az országos képtárban levő egykorú rajzáról,[2] mely keletkezésének idejét tekintve a Bunyitay által közölt, fent ismertetett rajznál mindenesetre korábbi. Aláírása: Eigentlicher abriss der Türkischen Vestung Gross Waradein wie selbige den $^{2}/_{12}$ october von der kayserlichen Armee belagert worden. A.: 1691—92. A rajz baloldalán látható az ötszegletű vár, közepén a még ép, kéttornyú székesegyházzal. Tövében folyik el balról (kelet felől) a Pecze, melyet a rajz csak «ein kleiner Flus»-nak nevez. A vártól jobbra, nyugat felé terül el a város, Nagyvárad, fallal körülvéve; vele szemben, a Kőrös jobbpartján Olaszi. A vár még meglehetősen ép, Várad és Olaszi ellenben már több ponton felgyútjva, sőt Olaszi palánkját az ostromló sereg már több helyütt át is törte. Azok az épületek, melyekről Bunyitay a fenti leírásban említést tesz, még mind sértetlenül állanak. Azok tehát kétségtelenül az ostrom folyama alatt pusztultak el. Látható a rajzon a Pecze vizével összeköttetésben levő árok is, mely a várat körülvette, s mely vizét a Peczéből nyerte.[3]

Mindezek a leírások a vár alakját, elrendezését illetőleg megegyeznek. A két utóbbi rajzból pedig világossá lesz, hogy úgy a vár, mint a város egész a visszavételig megtartotta régi képét. Épületei úgy szólván hiány nélkül fennmaradtak. Nem a török pusztította tehát el. De tönkre tette azokat a hosszas ostrom, úgy, hogy a keresztyének kezébe már csak az összelőtt városnak a fentebb rajzolt romhalmaza juthatott.

A mi pedig a török hódoltság e tiszántúli részének politikai (kerületekre való) beosztását, a lakosság számát stb.-t illeti, ezekre

[1] I. m. 8. l.

[2] Közölve: Magyarország vármegyéi és városai: Bihar vármegye és Nagyvárad című kötetének 521. lapján.

[3] *Szilágyi S.* A magyar nemzet története. VII. köt. 81. lapon szintén közölve egy rajz «Nagyvárad a XVII. század derekán.» (Egykorú fametszet után.) Ez tehát még a török foglalás előtti időből való.

nézve Schwegler utal azokra az 1660-ban, a vár török kézre jutása alkalmával, Debreczenbe került iratokra, a melyekben mindezek részletesen írva találhatók.

II. A vár őrsége.

Várad őrségét, melyről a Mitteilungen des k. k. Kriegsarchivs 1877-i évfolyama a császári és királyi hadilevéltárban levő feljegyzések alapján csak általánosságban emlékezik meg,[1] — «körülbelül 3000» főnyire tévén azt, — Schwegler kézirata táblázatban, részletesen tünteti fel.

Az érdekes kimutatás a következő: A török birodalom összes katonasága között az első helyet foglalják el a janicsárok. Ezeket tartják a birodalom oszlopának.[2] Volt belőlük Váradon két fajta, ú. m. a rendes csapatok (ordinarii) és a rendkívüli csapatok (extraordinarii, sive campestres, aut constantinopolitani).

A janicsárok rendkívüli csapatait (extraordinarii) alkotják azok, a melyeket — a rendes csapatokon kívül — vagy a hadseregtől, vagy közvetlenül a portától küldöttek valamely ellenségtől való félelem miatt, vagy általában háborús időben valamely erődítmény segítségére. Ezekből volt Váradon hat csapat — század — (odæ, sive cohortes).

[1] 272. lap. Egyébként talán nem lesz érdektelen, ha a nevezett feljegyzésnek idevonatkozó részét szó szerint közlöm: «Az erősségnek, mely lövőszerrel és élelemmel jól el volt látva, körülbelül 3000 főnyi őrsége volt, 60—80 ágyúval; azonkívül védelméül szolgáltak a szilárdan álló Gyula és Jenő, Temesvárnál pedig 6—8000 tatár állott, akiket a szeraszkir a zalánkemeni csata után ennek az erősségnek és Nagyváradnak a fedezésére Thököly alatt oda küldött.»

Szó van még egy későbbi helyen az őrség számáról, t. i., hogy a várnak bombázása november 3-áig olyan kitünő eredménnyel folyt a kereszténynyekre nézve, hogy a vár őrsége 1500 szolgálatra alkalmas emberre olvadt le. (Dsebedsi **Husszein** török fogoly állítása. Kriegs-Archiv, Fasc. XI; 7b.) I. m. 273. l.

Ugyanez a feljegyzés a vár megadásánál 2000 főnyi őrségről, s ugyanakkora számú lakosságról tesz említést. 281. lap. A győztes sereg által a várban talált ágyúk száma 64 volt. I. m. 282. lap.

[2] A janicsárokat különben a keresztények gyermekei közül sorozták. *Salamon F.* Magyarország a török hódítás korában. 1886. 119. l.

Az elsőben, melynek élén maga a janicsárok agája, Hasszán aga állott, volt	180	ember
A másodikban volt	96	«
A harmadikban volt	88	«
A negyedikben volt	60	«
Az ötödikben volt	80	«
A hatodikban volt	65	«
Összesen	569	ember

A rendes katonaságot (ordinarii) alkották azok, a kik állandóan egy várat, vagy erősséget őriztek és sohasem, vagy csak ritkán cserélték fel őket.

Ilyen csapat — század — (odæ, sive cohortes) volt négy:

Az elsőben volt	66	ember
A másodikban volt	69	«
A harmadikban volt	66	«
A negyedikben volt	60	«
Összesen	261	ember

Vagyis volt a megszállás elején janicsár Váradon összesen 830 ember.[1]

A gyalogságnak a második fajtáját alkotják azok, a kiket «hissarelus»-nak (hiszáre) neveznek, s a kiknek kötelessége a vár, vagy erődítmény (arcis, seu fortalitii) kapuinak az őrzése. Ezeknek a kapitánya a várparancsnok, — castellanus, — a kit a törökök «dizdar»-nak neveznek; egy zászló alatt vannak mindannyian.

Volt pedig Váradon ilyen 150 ember.

A gyalogság harmadik nemét «asappus»-nak, — azáb — nevezik. Ezek a város, vagy a palánkok kapuit őrzik. Az azábok önkéntesek voltak, még pedig olyanok, a kiknek nem voltak feleségeik. (Azáb = nőtlen.) A törökök egyik törvénye szerint ugyanis «dicséretes, hogy főkép nőtlenek vegyenek részt a harczban.»[2]

[1] *Salamon F.* i. m. 130. lapján Váradon 4 odát, 622 janicsárt említ. (Oda = század.)

[2] *Salamon F.* i. m. 1864. 115. l.

Ilyen csapat (cohors) volt Váradon — az öt kapunak megfelelőleg — öt. És pedig:

az elsőben volt	90 ember
a másodikban volt.....	85 «
a harmadikban volt	80 «
a negyedikben volt	65 «
az ötödikben volt	60 «
Összesen	380 ember

A gyalogságnak a negyedik fajtája voltak a «martalus»-ok, martalóczok; legtöbbnyire ráczok, mindenféle szolgálatra rendelvék.[1] Legeltetésre alkalmas időben, midőn a lovakat a mezőre kiterelhették, ők voltak kötelesek őrizni a pasának a lovait. Egy zászló alatt voltak.

Ezek csapatában (cohors) volt 150 ember.

Voltak még a gyalogosok csapatában a «tormentarii» — pattantyúsok — és a «pyrobolarii» — gránátosok, — három zászló alatt. A «tormentarii», a kiket a törökök «topcsi»-nak — ágyús — hívnak, a hajítógépeknél teljesítenek szolgálatot.

Ilyen volt egy zászlóaljban 66 ember.

A «pyrobolarii», — törökül «csebekcsi» — a gyújtógépeket, bombákat s a puskaport kezelik. Ezek két csapatot (cohors) alkottak.

Az elsőben volt	40 ember
A másodikban volt	36 «
Összesen	76 ember.

Az egész gyalogságnak a száma kitesz tehát összesen eddig 1652 embert. Hozzászámítva még a hadiszertár (armamentarium) körül szolgálatot teljesítőket, lesz a gyalogság teljes száma 1682 ember.

A várban levő lovasság számát a következő kimutatás tünteti fel:

[1] *Salamon F.* i. m. 1864. 238. l. azt írja: Már Szulejmán idejében vesznek fel állandó béke idején is szolgáló katonákul kevés számú keresztyént a török seregbe, s ilyenek azok, kiket martalóczoknak neveztek. A magyarországi várakban is voltak ilyenek, s úgy látszik, oly szervezettel, mint a janicsárok, külön tisztek alatt, külön «odá»-kra osztva, s rendes zsolddal.

A törökök lovassága között a legelső helyet foglalják el a «saaimi» (zaimok), a kik, — mint szabad nemesek, — semmiben sem függnek az alai bégtől; a hatalmuk alá tartozó vidék fölött teljhatalommal rendelkeznek; birtokában vannak a «ius sanguinis»-nek; őket illették a kivetett pénzbírságok.[1]

Ilyen volt Váradon 30 ember.

Utánuk következnek a «Sipahi» (szpahik), a kik a saját birtokaikon, vagy a nekik alávetett területeken kisebb pénzbírságokat róhattak ki. Azonban nincs «ius sanguinis»-uk; ezt, s a súlyosabb bűnügyeket illetőleg az alai bég alá rendelvék, a ki egyébként a pénzbírságot a szpáhikkal megosztja.[2]

A szpáhiknak, a kiknek kapitánya az alai bég, egy zászlóaljuk volt.

Volt pedig ebben a zászlóaljban 366 ember.

Utánuk a harmadik helyen vannak a «Ghunulli»[3] (gönüllük)[1], valamennyien egy zászló alatt, élükön egy agával.

Volt ilyen 400 ember.

A negyedik helyen következnek a lovasok között a «Peschli»,[4] akik egy asperus-szal (oszporá-val) kevesebb fizetést kapnak, mint a gönüllük. Ezeknek öt csapata (cohors) volt. És pedig

az elsőben volt	90	ember
a másodikban volt.....	80	«
a harmadikban volt	80	«
a negyedikben volt	75	«
az ötödikben volt	70	«
Összesen	395	ember.

Várad összes lovasságának a száma tehát 1191 ember.

[1] *Salamon F.* i. m. 113. lapján azt írja, hogy a 20,000 oszporánál több jövedelmet hajtó birtokot nevezték «ziamet»-nek, s birtokosát «zaim»-nak. A szubasik, a szpáhik őrmesterei, s az alai bégek, kik a szandzsákbégek alkapitányai voltak, birtak ziameteket. A ki 15 ellenség-fejet, vagy 15 nyelvet tudott szerezni, ziametet kapott jutalmul.

[2] A zsoldos lovasok, vagy zsoldos szipáhik dandárai hasonlóképen a keresztyén gyermekekből neveltettek. *Salamon* i. m. 109. l.

[3] Gönüllü = bátorszívűek. *Velics* Török kincstári defterek. I. XXIX. l. Tulajdonképen önkéntesek.

[4] Salamonnál «beslü».

Volt ezenkívül két csapat (cohors) Egerből és pedig az egyik gyalogos, a másik lovas.

A gyalogosok csapatában volt ..... 230 ember
A lovasok csapatában volt ..... 103 «

Volt még egy csapat (cohors) Szent-Jobb-ról, — melyet a törökök «Sentsoi»-nak neveznek, — továbbá, a kik a szomszédos helyekről ide összejöttek. Ez a csapat kitett összesen 437 embert.

Várad összes katonaságának, a gyalogságnak és a lovasságnak a száma tehát lesz együttesen a megszállás előtt 3643 ember.[1]

III. Az őrség élelmezése és ellátása. Adónemek. Vámok.

A janicsárok mindannyian, — úgy a tisztek, mint a közkatonák, — minthogy ezeket a porta rendelte, illetve küldötte ki évenkint, a szultán kincstárából kapták a fizetésüket.

A zaimok és a szpáhik pedig a saját birtokaikról éltek.

A szpáhik részére kiadott rendelet, illetve törvény értelmében minden szpáhinak háromezer oszpora volt a fizetése évenkint. Ezt az összeget a meghódított területnek a lakói fizették. És pedig kiki arányosan annyival járult hozzá, hogy az említett összeg kijőjjön. Kimondották azért, hogy mindegyik alattvaló, a kinek a birtoka tehermentes, elegendő szénán, árpán és fán kívül öt egész tallért köteles fizetni szpáhijának. Azonkívül mindenből, a kicsiny dolgokból épen úgy, mint a nagyokból, otthon és a mezőn egyaránt tizedet kellett adnia. A sertések után pedig, — minthogy a töröknek ezt enni tiltva volt, — pénzt fizettek. A kinek rendes mezei laka (villa) is volt, hadjárat esetén öt tallért tartozott adni szpáhijának.

A zsellér pedig, a kinek majorja, vagy háza nem volt, a falu szpáhijának csak egy tallért fizetett, azonfelül egy oka vajat és egy szekér fát.

A többi katonaság, — a lovasok épen úgy, mint a gyalogosok, — készpénzben kapta a zsoldot; ámbár a birtokosok a tisztek-

[1] Hogy az ostromló sereg száma mennyi volt, s milyen ezredekből állott, erről pontos adataink még eddig nincsenek. *Bunyitay* i. m. 72. l.

nek olykor-olykor adtak ajándékot, nem ugyan kötelességből, csupán érdemeiknek a megjutalmazásául.

A gönüllük naponkint 15 oszporát, azonfelül jó esztendőben két nagy véka árpát kaptak.

A beslük naponként 14 oszporát és jó esztendőben két véka árpát kaptak.

A hisszárék és az azábok fizetése volt naponként 7 oszpora.

Azok a falvak, melyek a zaimok és a szpáhik hatalma alá tartoztak, még más, rendkívüli adó fizetésére is kötelezve voltak, ugyanis minden hadjárat esetén bizonyos összeget kellett fizetniök. Béke idején pedig, ha a porta valamelyik agát, vagy csauszt a pasához küldötte, kiki méltóságának, vagy vagyonának megfelelően ajándékokkal látta el.

Ezeket a költségeket, még ha nehány ezer aranyat kitett is, az alattvalóknak mind meg kellett fizetniök.

Minthogy pedig Váradon és Olasziban az utak mind fákkal voltak szegélyezve, a midőn a körülfekvő falvak valamely közös munkára összejöttek, fákat is tartoztak magukkal hozni, kötelesek voltak azokat elültetni, s a hol szükséges volt karókkal is körülvenni.

Váradnak a török uralom idejében, háromféle jövedelme (vámja) volt. Az elsőt a várban szedték. Ez a szultánt illette, s az ő kiadásainak a fedezésére szolgált. A második a nagyvezéré volt, ehhez tartozott Diószeg vára is sok más faluval együtt; különösen pedig a bihari dombvidékről gyűlt be sok pénz, szüret alkalmával. A harmadik volt Ali pasáé, a győzőé, a vár elfoglalójáé, a ki az egyes falvakból szintén igen sok adót szedett össze.

Vásárokat évenkint kétszer tartottak. Nem ugyan magában az erődítményben, hanem az alatta elterülő Szőlősön, a jenői kapun kívül.

A hetivásárokat kedden, az évenkintieket a város szentjének és Egyednek napján (szept. 1.) tartották, mely napokon a szekerek és állatok után a bócsai hídnál igen sok pénzt szedtek össze.

Hogy pedig az egyesekért mit kellett fizetni, a következőkben találjuk.

Országos vásárok alkalmával úgy a vevő, mint az eladó a portéka után adót tartozott fizetni. A vásárolt tárgyra az adó

lefizetése után vörös jelzést tettek, minek utánna azokat a tárgyakat kiki elvihette. A váradi præsidiariusok — őrséghez tartozók — azonban ez alól kivétettek.

A bócsai hídon átmenő minden egyes szekér után fizettek 10 asperust (oszporát), azaz 6 cruciferust.

Minden ló után fizettek 5 asperust, azaz 3 cruciferust. Az ökör után, — ha a bócsai hídon túl adták el, — vevő tartozott fizetni 50 asperust, a mi osztrák pénzben kitesz 30 cruciferust.

A leölésre szánt állat után fizetett a mészáros 10 asperust, a mi kitett 6 cruciferust.

A leölés után szintén tartozott fizetni a mészáros 10 asperust = 6 osztrák cruciferust.

A tehén után ugyanazt kellett fizetni, a mit az ökör után.

A juh, kecskebak, vagy a nőstény kecske után kellett fizetni 4 asperust.

A gödölye és bárány után a mészáros nem fizetett semmit, de a piaczon az említett állatok után úgy a vevő, mint az eladó külön-külön 3 asperust fizetett.

Egy korsó bor után, a melyet a keresztyének a lakásukra hazavittek, — ha még a saját szőlőjükből is, — 75 asperust tartoztak fizetni, a mi osztrák értékben kitett 45 cruciferust.

A méznek tonnája után fizettek 25 asperust, azaz osztrák értékben 15 cruciferust.

Bármiféle csomag, — németül «Pallen» (Ballen) — után fizettek a vásárban 86 asperust, azaz 57 cruciferust.

Volt ezenfelül az adás-vevésnél még más szabály is. Tudniillik ezer asperus érték után 50 asperust, vagyis 30 osztrák cruciferust kellett fizetni.

A megrakott kocsi után fizettek 20 asperust, azaz 12 osztrák cruciferust.

A lóra helyezett teher után fizettek 5 asperust, azaz 3 osztrák cruciferust.

Úgy a ló-, mint az ökörbőrért a vevő is, meg az eladó is fizetett külön-külön 15 asperust, a mi kitett 9 osztrák cruciferust.

A juh, vagy kecskebőr után fizetett a vevő 3 asperus vámot.

A kősó után fizetett a vevő 3 asperust.

Egy vég posztó után fizetett a vevő 5 asperust, azaz 3 cruciferust.

Egy oka dohány után fizetett a vevő 2 asperust.

Egy oka selyemfonál, — «gespunnenes baumbwollenes garn» — után fizetett a vevő 2 asperust.

Egy pár lebbeli, — csizma — után fizetett a vevő 3 asperust.

Pokrócz, — «Kotzen» — után fizetett a vevő 5 asperust = 3 osztrák cruciferust.

Egy takaró — «baumbwollenes decken» — után fizetett a vevő 17 asperust = $9^2/_3$ cruciferust.

Vörös, női mellény — camisola — után fizetett a vevő 5 asperust, azzaz 3 cruciferust.

Ennivalók, mint alma, körte, dió, s a zöldségek után nem kellett vámot fizetni.

IV. A magyar korona jogai a török hódoltság tiszántúli részében.

Tudjuk, hogy a töröknek behódolt területek és a tulajdonképeni magyar királyság között mindvégig fennállott a kapcsolat, a mennyiben t. i. a magyar király jogai — némi tekintetben, — a hódoltság területén továbbra is érvényben maradtak.[1] Sőt az adózást a szultán és a magyar király között kötött szerződések szabályozták. Ezek a szerződések az egész magyarországi hódoltság területére nem egyformán állottak. Így a tiszántúli hódoltság területén, melynek élén majd a gyulai, majd a temesvári, majd pedig a jenői pasa állott, — s melyhez Nagyvárad is tartozott, — a magyar királyt a következő adók és jogok illették:

1. pont.

Eleintén az említett területen évenkint minden ház után hatvanöt oszpora adó — közönségesen Haussteuer, — volt fizetendő, és pedig Szent György (ápr. 24.) táján. Később azonban

[1] L. erre nézve részletesen *Salamon F.* i. m. 310. és köv. l.

ezt az adót még 10 oszporával fölemelték, úgy, hogy évenkint minden ház után 75 oszporát kellett fizetni.

2. pont.

Minthogy az egész országban fennmaradt az a régi szokás, hogy mozgósítás esetén a hadi költségekre minden ház után egy forintot kellett fizetni, mely adót közönségesen hadiadónak, Kriegssteuer-nek neveztek, ennélfogva ez alól a behódolt váradiak sem voltak mentesek, hanem az említett összeget épen úgy megfizették.

3. pont.

Minthogy régi szokás szerint a behódolt budaiak minden ház után Szent György nap (ápr. 24.) táján 20 oszporát, Szent Márton nap (nov. 11.) táján pedig ismét 20 oszporát fizettek, amit portaadónak neveztek, ennélfogva a királyi rendelet értelmében az említett adót a behódolt váradiak is épenúgy kötelesek voltak fizetni.

4. pont.

A gyümölcs, gabona, zöldség és más egyéb termesztett dolgok után a törvény szerint tized volt fizetendő. Mégis, ha valamely mohamedánusnak volt szőlője, az nem tizedet, hanem az egész szőlő után öt oszporát fizetett. Ha pedig az ilyen szőlőt keresztyén ember megvette, a szokásos tizedet le kellett fizetnie.

Ha azonban a muzulmán, a kit a tized illetett, a bort vonakodott elfogadni, a decima helyett minden egyes akó bor után öt oszporát kapott.

5. pont.

Más volt a census a szántóföldek után, a melyet márcziusban kellett fizetni.

Szokásban volt ugyanis, hogy a helységhez tartozó minden egyes telek után 22 oszporát fizettek. Azok után pedig, a melyek mívelés alatt állottak, tizenkettőt.

A telkeket három osztályba sorozták. Az elsőbe tartoztak

azok, a melyek nem voltak nagyobbak 60 jugerumnál; a másodikba azok, a melyek 80, vagy 90; s a harmadikba azok, a melyek jugerumból állottak. Az osztályozás egyébként a föld termékenysége alapján történt. Az itt említett jugerum hosszúságában és szélességében 40 lépést tett ki.

Ha valamely mohamedánusnak nem messze a várostól volt telke, s azon ürügy alatt, hogy nem földmívelő, hanem városi polgár (a városban lakik), attól a telektől nem akart adót fizetni: nem volt felmenthető ez alól, mivel az adót nem a személy, hanem a föld után szedték. Ha azonban a telket míveletlenül hagyta, akkor az említett adót nem kellett megfizetnie.

6. pont.

Egy méhkas után egy oszporát, öt után egyenkint a felét fizették decima gyanánt. Ezt az adót aratás idején kellett beszolgáltatni. A mely helynek a fennhatósága alá tartozott az a telek, a melyen a méhkas volt és a kinek a területén a mézgyűjtés idején állott, azon hely urának tized volt fizetendő. Megjegyzendő azonban, hogy, ha a méhkas a mézgyűjtés idején más területen, s az adó beszolgáltatása idején ismét más területen volt, akkor a tized fele itt, a másik fele pedig amott volt fizetendő.

7. pont.

A régebbi időben szokássá vált, s ezt a szokást szentesítették is a régebbi rendeletek, hogy két malacz után egy oszporát fizettek decima helyett. Nem sokkal később azonban egy királyi rendelet meghagyta, hogy minden egyes malacz után egy oszpora fizetendő; ez a rendelet ezen a tiszántúli részen is életbe lépett. Tehát ettől fogva a hódoltságban élő keresztyének minden egyes malacz után egy oszporát fizettek. Ha pedig a malaczot leölték, minden egyes után két oszpora volt fizetendő. Ha eladták, adó gyanánt szintén két oszporát fizettek.

8. pont.

A királyi törvények elrendelték, hogy minden ház köteles a falu, vagy város urának egy szekér fát szállítani, vagy pedig a fa

árát pénzben megfizetni. A szántóföldek vagy kertek után pedig, ha abba dinnyét, ugorkát, vagy más effélét vetettek, két oszporát kellett fizetni.

9. pont.

A nagyobb malmok után az adó harminczkét, a kisebbek után tizenhat oszporában volt megállapítva.

10. pont.

Ha a hódoltságban valakinek a háza mellett még kertje is volt, a gyümölcs után, a melyet ott termelt, nem kellett megfizetni a tizedet, ha maga használta el. Ha azonban a gyümölcsöt eladás czéljából a piaczra vitte, a tizedet meg kellett fizetnie.

11. pont.

Régebben az volt a szokás, hogy a területeknek az urai az aratás és a szüret idején az engedélyért a meghódítottaktól két-három oszporát kicsikartak, s a tizedet sem fogadták el természetben, hanem azok helyett a meghódítottak bizonyos összeg pénzt helyeztek letétbe, s még csak az összes járandóságot be nem fizették különféle végrehajtási díjakkal zsarolták őket. Azonkívül az alai bégek, a bírák és vajdák kényszerítették a meghódítottakat, hogy igás barmaikkal, s lovaikkal napokon át szénát, s fát hordjanak, s más efféle szolgálatokat teljesítsenek; nemkülönben takarmányt, kenyeret, húst, tyúkokat, s más egyéb élelmiszert hamis ürüggyel, s erőszakkal raboltak el. Régebben az ilyen és hasonló méltánytalanságok, igazságtalan zsarolások s zabolátlanságok miatt nem volt szabad ellenkezni, vagy az elől kibujni. Újabban azonban súlyos bírságolás és büntetés terhe alatt szigorúan eltiltották az efféle visszaéléseket, zsarolásokat a hódoltság ezen részében is.

12. pont.

A házassági törvény értelmében az eljegyzett leányért hatvan, az ujólag eljegyzett özvegy asszonyért harmincz oszpora volt fize-

tendő. Ha az illető szegény volt, akkor az említett összegnek csak a felét fizette. Hogy pedig ez a pénz kit illetett, az a menyasszony apjától függött. Ugyanis a kinek a hatalma alá a menyasszony atyja tartozott, ez az eljegyzési pénz azé az úré volt.

Az özvegyekre nézve más szabály volt érvényben. Tudniillik a melyik birtokon, vagy faluban az esketés történt, az eljegyzési pénz annak a birtoknak, vagy falunak az urát illette.

13. pont.

A juhok után fizetett adó mértéke a következő volt. Bármely falunak a lakói két bárány után egy oszporát fizettek, még pedig áprilisban, a mikor tudniillik a bárányokat a juhoktól egészen külön választják. Ebben a kerületben azonban meg volt állapítva, hogy az olyan juhok után, a melyek az egész esztendőn keresztül egy helyen tartattak, öt után fizettek egy oszporát, vagyis száz juh után húszat.

A legelők után a census ez volt: Ha a legelő, a melyen a nyáj legelt, a nyáj tulajdonosáé volt, akkor a legelő után adó gyanánt, bármekkora volt is a nyáj, egy közepes nagyságú juhot adott. Ha azonban a nyáj idegen területről való volt, akkor a legeltetési adó, ha a nyáj nagy volt, akkor egy nagy, ha közepes volt, akkor egy közepes, s ha kicsiny volt, akkor egy kicsiny juh volt. Ezen rendelkezéseknek ellenszegülni bárkinek szigorúan tilos volt.

14. pont.

A juhnyájak és a szarvasmarhák őrizetére vonatkozó szabály a következő volt:

Ha valamely ökör, ló, vagy öszvér másnak a vetésébe ment, akkor az állat tulajdonosa a föld gazdája számára a szántóföld körül öt fát volt köteles ültetni, meghatározott távolságra egymástól, s azon felül öt oszporát fizetett bírság gyanánt. Ha tehén tévedt a vetésbe, a telek gazdája részére négy fa volt ültetendő és négy oszporát kellett fizetnie bírságul. Ha csikó, vagy borjú ment a vetésbe, minden egyes után egy-egy fa volt ültetendő, s egy-egy oszpora bírságul fizetendő. Ha juh ment a tilosba, kettőért kellett

ültetni egy fát, s fizetni egy oszporát. Ha az említett büntetéseket megfizették, akkor az állatot megölni, avagy fülét, vagy farkát levágni tilos volt, hanem csakis az előírt módon volt szabad elégtételt venni.

Abban az esetben, ha valaki az állatot, szarvasmarhát, megölte, vagy ütés által megsebesítette, s tettét azzal okolta meg, hogy az állatot onnan már többször elzavarta, s bírságot nem követelt, akkor a bírónak volt kötelessége megvizsgálni, vajjon volt-e akkora a szántóföldben tett kár, mint a mennyit az az állat megért. Ha az okozott kár kisebb volt, akkor, a ki az állatot agyonütötte, érette értéke szerint megfizetett.

Ha pedig valakinek a faluhoz közel, vagy a falun belül, avagy ahhoz a vízhez közel volt vetése, a hol az állatok és szarvasmarhák inni szoktak, azt bekeríthette, ha ezáltal másnak kárt nem okozott. S ha a vetésben mégis valami kár esett, azért senkit nem okolhatott, s az állat tulajdonosa semmi kártérítést nem tartozott fizetni.

Ha valaki a szarvasmarhát, vagy egyéb állatot éjszaka behajtotta a vetésbe, vagy pedig a kerítést összetörte, hogy az állatok bemehessenek, akkor kártérítésre köteleztetett, s azonkívül bírságot is tartozott fizetni. Ha azonban az illető szegény volt, akkor testileg bűnhödött.

15. pont.

Ha valamely alattvaló a földmívelésre alkalmas területet valamelyes okból három éven át műveletlenül hagyta, s így a tized nemfizetéssel a szpáhinak vagy urának kárt okozott, akkor az a telek a birtokostól elvehető, s másnak adható volt. Ha azonban az előbbi tulajdonos az okozott kárt hajlandó volt megtéríteni, s a földet mívelni akarta, akkor másokkal szemben elsőbbségi joga volt, s birtokát visszakapta.

Ha a telek mívelését a víz vagy más olyan körülmény akadályozta, mely a földmívelést nyilvánvalóan lehetetlenné tette, akkor a birtokot nem lehetett elvenni, még kevésbbé másnak adni. Legelőnek s szénatermelés czéljából azonban meg lehetett hagyni a birtok egy részét míveletlenül.

16. pont.

A makkosok után is meg volt állapítva a census. Voltak ugyanis hegyek, melyeknek erdői után adót kellett fizetni. És pedig a szabály a következő volt: Ha a malaczok hosszú ideig, éjjel-nappal a makkosban voltak, akkor mindegyik malacz után egy oszpora volt fizetendő. Az olyan malaczok után azonban, a melyek hat hónapnál nem tovább és csak nappal voltak a makkosban, este pedig a faluba visszatereltettek, nem kellett fizetni semmit. Ha pedig az erdő gazdája azt tapasztalta, hogy a malaczok az erdő fáiban kárt tesznek, azokat onnan elzavarhatta. A legtöbb hegyi erdőben azonban a legeltetést nem gátolta senki.

17. pont.

A behódolt keresztyének közül azok a kirendelt vagy választott bírák, előljárók és más hivatalnokok, a kik az adót és a különféle járandóságokat beszedték vagy más közhivatalt viseltek, — szolgálataikra való tekintettel, — az említett terhek alól felmentettek; a házadót, valamint a katonai adót azonban — éppen úgy, mint mások — ők is megfizették.

Ha valaki kihágást követett el vagy a büntetésnek ellenszegült, akkor — ha gazdag volt — száz, ha szegény volt, ötven oszporára büntették. A kik nyakkalodára — fagallér — esetleg halálos büntetésre voltak ítélve, azokat a tanácsnak tudtával s beleegyezésével átadták az alai bég embereinek, hogy a bűn nagysága szerint büntessék az illetőket.

18. pont.

Az említett kerületekben a behódoltak közül sokan jelentkeztek a szpáhiknál, a kik bármiféle foglalkozásra vállalkoztak, leggyakrabban pedig kereskedést folytattak. Abbanhagyván a földmívelést és a termelést, csekély jövedelmük miatt a szpáhihoz fordultak munkáért, nehogy a nehéz megélhetés folytán a vidéken inséget idézzenek elő.

Egy királyi rendelet elrendelte tehát, hogy ezek az említett emberek nem tizedre, hanem a tizednek megfelelő összeg megfize-

tésére köteleztessenek, kiki vagyonának és állásának megfelelően. A decima helyett járó, említett pénzösszeg beszolgáltatásának ideje «Rus kassem» volt, mely idő Szent Márton napja tájára (nov. 11) esett.

A földmívelők között a mértékekre nézve is nagy volt a különbség. Némelyek ugyanis kis, mások nagy mértéket fizettek. Hogy tehát az egyenlőség mégis megőriztessék, a királyi rendelet meghatározta, hogy a mérték negyven oka legyen, azaz kilenczven osztrák font, melynél többet vagy kevesebbet adni szigorúan tilos volt.

19. pont.

Minthogy az elhanyagolt és elveszett birtokok és elkobzott jószágok és a szökevények után befolyó jövedelem csekély volt, a királyi bőkezűség folytán ez a pénz is a szpáhiknak vagy a falu birtokosának engedtetett át. Kimondatott azért, hogy hacsak az említett pénz összege a tízezer oszporát meg nem haladja, az nem az állampénztárba vagy az uralkodó magánpénztárába fizetendő, hanem maradjon meg a szpáhiknak.

20. pont.

A viasz mindenütt vagy a kincstárt, vagy a császári magánpénztárt illette ; éppen azért a köz- és magánember egyaránt megállapítani tartozott, hogy kinek kell azt a meghatározott értékben beszolgáltatni, a honnan azután ismét eladásra került.

Éppen azért nem volt szabad a falvakban a behódoltaktól viaszt erőszakkal kicsikarni.

21. pont.

Idők folytán szokásba jött, hogy évenkint választottak minden egyes faluban bírót, a ki az év végén köteles volt lemondani. Így ebben a hivatalban egymást felváltva követték a falu lakói.

A bírák pedig éppen úgy, mint bármely más falubeliek, úgy az ingatlanok, mint a személy után járó adókat, a melyek a kincstárt illették, tartoztak megfizetni. Más, rendkívüli adófizetéstől és a tizedektől azonban mentesek voltak.

22. pont.

A réteket és legelőket illetőleg a következő eljárást kellett követni. Ha a rétet már lekaszálták, s a szénát onnan elhordták, akkor az állatokat a legelőről elűzni, vagy azokat a szabad járásban ott akadályozni tilos volt.

23. pont.

A pénzbírságok és hasonló dolgok azokban a falvakban, a melyek a kincstárnak, a pasának vagy a zaimoknek voltak alávetve, közvetlenül a falu urához tartoznak. Azokban a falvakban pedig, amelyek a szpáhiknak vannak alávetve, fele részben az alai béghez, fele részben pedig annak a falunak a szpáhijához tartoznak.

24. pont.

Minthogy ezen a tájon, egészen a Tiszáig hajózható folyó nincsen, a halászatra a tizedek — valamint más, erre vonatkozó dolgok is — megállapítva nincsenek, hanem mindenkor a pasa tetszésére bízvák.

V. A vár ostroma az 1691. év végéig.

A keresztyének serege 1691 október 12-én érkezett Várad alá. A váradiak már jó előre tudtak ezek jöveteléről, készültek is az ostromra, sőt segélyt kérő csauszt is küldtek a portára. A császári seregek azonnal hozzáláttak a vár körülzárolásához.[1] A közelben fekvő Szent István nevű hegyen néhány nagyobb ágyút és mozsarat helyeztek el,[2] melyekkel a várost és a vár falait háborgathatták. Egyszersmind megkezdték a futóárkok készítését Olaszi felé, mely helyet a megszállás hetedik napján — minekutána az ellenség már felgyújtotta — el is foglaltak, s őrséggel raktak meg. A következő napon átkeltek a Kőrösön és a Pecze vizén, s magát a várost tá-

[1] Tulajdonképen a vár már 1689 óta ostromzár alatt állott. *Szilágyi* A magy. nemz. tört. VII. 492. l.

[2] *Bunyitay V.* i. m. 70. l. 10 ágyút és 2 mozsarat említ.

madták meg. Néhány napi nehéz küzdelem árán a kapuig jutottak. Kétségbeesett védelem után a török ezt is felégetvén, teljesen megsemmisítette, s így került ez is egy heti viadal után a mieink kezébe. Most aztán teljes erejükből a vár ellen fordultak.

A szép városnak a pusztulását követő negyedik napon (okt. 27.) kezdték meg a vár lövését az ágyúkból és mozsarakból, s néhány nap és éjjel leforgása alatt több ezer golyót lőve a várra, rettenetes pusztítást idéztek elő. Emberi és állati testek, letépett kezek, lábak, fejek röpködtek a levegőben. A makacsul védekező törökök azonban a rémítő veszedelemnek és a mérhetetlen kárnak ezekben a napjaiban sem akartak hallani a vár feladásáról. A keresztyének felszólítását két ízben is visszautasítván, embereiket felelet helyett fegyverrel űzték vissza.

Bádeni Lajos Vilmos őrgróf azonban éppen nem csüggedve a vár bevehetését illetőleg, sőt még inkább ösztönöztetve, elrendelte a már fogyófélben levő bombáknak és ágyúgolyóknak a pótlását. Majd több napon keresztül a magyarok által Csonka-kapunak, a törökök által pedig Tzingijnianum-nak nevezett kapu jobb felől levő bástyáját lövette, melynek felső részét el is pusztították. Minthogy pedig már a közeledő hideg tél kezdte éreztetni erejét, tábornokaival tanácsot tartva, elhatározta, hogy a vár körülzárásához megteszi az előkészületeket. Egyszersmind erről a császári udvart úgy levélben, mint élőszóval is értesítette.

A míg a keresztyén seregek a körülsáncolás munkáját végezték, addig a tatár csapatok, élükön Galga szultánnal, a törökök pedig Topal Hussain basával, s a Thököly-féle felkelőkkel, kik között maga Thököly is ott volt, majd Jenőre, majd meg Gyulára mentek, a segélynyujtásnak a módját keresve, s bár egy részük Várad felé is egészen a ker. seregek előőrseiig jött, a császáriakkal megütközni még sem mert, sőt rövid idő multán teljesen visszavonult. Váratlan eltávozásuknak az oka — a mint később a menekülőktől és a foglyoktól kitudódott — nem csupán a legrettentőbb éhség, hanem a vezérek között keletkezett egyenetlenség is volt, minek következménye az lett, hogy kevéssel utóbb Kemenpes Ahmet basát, aki azelőtt Nándorfehérvár főparancsnoka volt, megfojtották.

A Thököly-féle csapatokból — Temesvár felé való visszavonulása közben — 30—40, sőt több emberből álló csoportokban sokan

Szegedre, Szolnokra és a keresztyének táborába menekültek, gyalogosok és lovasok egyaránt. Ott majdnem mindannyian a Molnár-ezredhez és a magyar lovas csapatokhoz osztattak.

Miután a körülsánczolással elkészültek, s mozsarakkal, ágyúkkal és más szükségesekkel ellátták magukat, ezer német gyalogost és kétszáz lovast, továbbá a Molnár-ezredet néhány száz magyar huszárral és szentjobbi hajduval Olasziban helyezték el.

Mindezeket így elrendezve, november 15-én a váradi mezőkről a tábor megindult Debreczen felé.[1] A váradiak — kik között több, mint kétezer fegyveres volt — bosszankodva a körülzárás miatt, a várból ki-kitörtek, s az elpusztult városban található vagy a keresztyének által hátrahagyott fákat szedték össze.

Midőn a tatár kán és a szeraszkir a török katonasággal Várad alól visszafordult — mint fentebb említettük — elhatározták egymás között, hogy a hadi dolgokban nem eléggé járatos Abdi Lathif basa helyébe alkalmasabb embert állítanak és pedig Ibrahim basát, a ki jelen volt Buda, majd pedig Nándorfehérvár megszállásánál, ez utóbbi helyen el is fogatott, s Steinau generálishoz került, később azonban 6000 arany váltságdíj árán szabadon bocsáttatott. Mindezt Gyuláról a lehető leggyorsabban levél által tudtul adják a váradiaknak, hogy t. i. a régi basát állásától megfosztják, az újat pedig Gyulára rendelik, hogy innen — alkalom adtán behatolván a várba — nekik segítséget vigyen.

Midőn erről a váratlan hírről Abdi Lathif értesült, követet küldött Drinápolyba, 12 lóval, két bájos leánnyal és becses ajándékokkal, hogy a portánál érdekében közbelépjen. Ugyanettől azt is üzente, hogy a sereg által újonnan választott basa, a ki most Gyulán van, az ellenségtől való félelem miatt már régóta ott késlekedik, mi által Váradot végveszedelembe juttatja. A váradi katonaság ehhez a követséghez még négy embert jelölt ki és pedig Muharrem agát, Haszan zaimetet és két szpáhit, ú. m. Alit és Mehemmetet, hogy nem csupán a vár végzetes helyzetét vigyék hírül, s a segítséget sürgessék, hanem akár jó, akár rossz, de határozott választ is hozzanak.

Hogy mik történtek ezalatt Váradon, azokat részint a mene-

[1] Ettől kezdve az ostromló sereg főhadiszállása Debreczen volt.

külőktől, részint a törökök által elbocsátott keresztyén foglyoktól tudjuk. Az az Ali nevű szpáhi pedig, a ki a fent említett követségben a portára küldetett, visszatértében fogságba jutván, mindezeket megerősítette. Ekképpen nyilvánvalóvá lett a keresztyének előtt, hogy Váradot karddal és bombával megadásra nem kényszeríthetik. Éppen azért szükséges és felette fontos, hogy az ostromzárt tovább folytassák. Bádeni Lajos az ostromlók vezérévé, egyszersmind a tiszántúli hadak fejévé Styrheim gróf lovassági tábornokot tette. Midőn pedig a franczia háborúk miatt a császári vezérre, Styrheimra a birodalomban, a Rajna mellékén lett szükség, helyetteséül a tiszántúli hadakhoz Auersperg gróf rendeltetett, a ki már korábban is igen nagy szorgalommal dolgozott a vár körülsánczolásán. Bár őt valami fontos ügyben a császári udvarban elég sokáig visszatartották, de végre is deczember tizenhatodikán Debreczenbe szerencsésen megérkezett.

A következő napon a fentemlített Ali nevű török fogoly Várad alól Debreczenbe vitetvén, a legsúlyosabb büntetéssel való fenyegetés hatása alatt a következőket mondotta:

Igaz, hogy a váradi basa egy emberét a török portára küldötte. Vele volt ő is, s a másik három emberrel a temesvári basához ment, s ott a vár siralmas helyzetét, s napról-napra rosszabb sorsra jutását elmondotta. Az azt felelte, hogy csak viseljék állhatatos lélekkel a veszélyt, s ne kételkedjenek a segélyt illetőleg, ő mindenképpen segítségükre fog menni. Egyszersmind két embert a portára küldött, a kik ismerve a kiállott sok szenvedést, ügyük érdekében annál nagyobb nyomatékkal dolgozzanak. Esküvel erősítette azonban, hogy a segítségről semmi biztosat nem hallott. Mert, hacsak magától az Istentől nem, de se a hazájukba visszatért tatároktól, se a törököknek a Nissa folyó alatt téli szállásra vonult seregétől segítséget a legkisebb mértékben sem remélhetnek. Gabonájuk van ugyan még néhány hónapra való, de a legnagyobb részét a tűz és a bombázás tönkre tette. A mi kevés fájuk még van, azt a legvégső szükség esetére tartogatják. Az őrség közül igen sokan betegségben pusztultak el.

Auersperg tábornok néhány nap multva Váradra érkezvén, az őrségeket s hadi állásokat megvizsgálta, s a melyeket hiányosaknak talált, kipótoltatta. A legnagyobb súlyt arra fektette az ostrom-

zárban, hogy az ellenségnek a várba jutását mindenképen megakadályozza. Ez idő tájban a várból többen a mieinkhez menekülvén, ezek egyértelműleg vallották, hogy a szükség napról-napra növekszik. Elpanaszolták, hogy ők az éhségtől kényszerítve, s a fa hiánya miatt jöttek ki a várból, a hol háromféle élelmiszert osztanak szét és pedig az előkelő állású embereknek búzát, a janicsároknak kétszersültet, a szegényeknek pedig már megdohosodott, élvezhetetlen kölest. Még a tisztek közül is sok elpusztult már a különféle betegségtől. Volt nap, a mikor húsznál több holttestet találtak, melyeket részint a tereken, részint a falakon temettek el. Az utczákat állati hullák borítják; már maguk a janicsárok is csüggedtek a kiállott sok szenvedéstől, s legfőbb kívánságuk, hogy valamiképen segíthessenek bajaikon.

Deczember 23-án a jenői kapun mintegy 30 janicsár kijövén, meg akart szökni. Minthogy azonban a mieink észrevették őket, közülök kettő megsebesülvén, egy halott hátrahagyásával kénytelenek voltak a várba visszamenni. Ugyanezen időtájban Muharrem aga és Kamper szpáhi, a kiket a segélykérés miatt a török portára küldöttek, visszajöttek, s a néppel és a közkatonákkal elhitették, hogy a segítség rövid időn belül megérkezik. Titokban pedig a főembereknek őszintén megvallották, hogy a nagyvezir lábai elé jutván, Várad végzetes helyzetét eléje tárták, s könnyhullatások között kérték, hogy ezt az oly nagy fontosságú és nagyjelentőségű erősséget még idejekorán segítse meg. A nagyvezir azonban komor tekintettel végigmérvén őket, kemény szavakra fakadt: «Takarodjatok innen, kutyák! Lehetetlen dolgokkal engem hiába zaklattok! Menjetek vissza Váradra, s az utolsó csepp véretekig védelmezzétek magatokat, mert különben itt pusztultok el!» Ilyenképen minden remény elveszett a segítségre.

Minthogy Muharrem agát a nagyvezir felelete nem elégítette ki, a tatár kánhoz ment. Várad veszélyes helyzetét neki is éppen úgy elmondotta, s alázatosan kérte, hogy legalább ő segítse meg Váradot, mint «a török birodalom legfontosabb erősségét.»[1] Azonban reménysége itt is odaveszett, habár itt is könnyhullatások

[1] Tudvalévő dolog, hogy Várad nem volt a török birodalom legerősebb vára. A követ túlzással, csak a nagy szorultság idején nevezhette annak.

között könyörgött. A tatárok kánja ugyanis ezt mondotta: «Mi a mult esztendőben a ti kérésetekre és előterjesztésetekre 60,000 fegyveressel mentünk arra a vidékre, s titeket és a tartományotokat minden ellenségtől megszabadítva, nektek csorbítatlanul visszaadtuk. Ti azonban bennünket arról a vidékről, a melyet nekünk zsákmányul átengedtetek, végül is kizavartatok. Erdélyben részint a csatákban, részint az éhség következtében sok ezer embert vesztettünk. S még a nehéz út által is megviselve, csekély sereggel tértünk vissza saját hazánkba. Vajjon annyi emberünk elvesztéséért ki kárpótol bennünket? Éppen azért mi levesszük rólatok a kezünket, s ha az egész tartományt elfoglalják is, mi nem törődünk vele.» Hogy Muharrem aga csakugyan ilyen válasszal tért vissza, azt több fogoly és szökevény megerősítette.

Ez a két hír úgy a közkatonáknál, mint a tiszteknél különféle véleményt keltett. Hogy tehát megbizonyosodjanak a dolog felől, három embert, ú. m. Ozmán zaimot, Mehemmet agát és egy — közönségesen — Pego-nak nevezett egyént újból elküldöttek, hogyha már igaz hírt nem hozhatnak a segítség érkezéséről, legalább költött jó hírekkel térjenek vissza. És hogy nagyobb nyomatékot adjanak a dolognak, a tisztek többször zajt ütöttek a várban, mintha az erődítmény előtt már ott állana a segélyül kivánt katonaság, mely a keresztyéneket a vár alól elzavarja.

Ez a gyakori küldözgetés méltán keltett gyanut a keresztyének között, hogy talán titkos ellenség rejtőzködik valahol, melyről senki sem tud. Ezért a főparancsnok, Auersperg tábornok, az Olasziban levő magyar katonaságot megbízta, hogy Gyula és Jenő felé kutassák át a vidéket. Körülbelül ugyanezekben a napokban egy Ahmet nevű török Jenőből ideérkezett, s titokban Olasziba belopózott. Vajjon kémlelni jött-e, vagy övéit akarta elárulni, semmiképen sem akarta bevallani. De a következőket beszélte el:

A jenői pasának, Schahin Ahmetnek, az őrségen túl több katonája nincs. Azt hallotta, hogy a tatárok kánja, Galga szultán, a ki az előző nyáron a sereget vezette, Kemenpes Ahmet szeraszkirt a nagyvezér előtt igen erősen befeketítette, hogy minden tettében önző czélok vezették. Ezért a nagyvezir csak az alatt a feltétel alatt hagyta meg állásában, ha Váradot az ostromlóktól megszabadítja. S már nagyban gyüjti is a sereget erre a czélra.

Minthogy a keresztyének a szökevényektől megtudták, hogy a várban nagy a fahiány, az öttingeni ezred parancsnoka, Bäuman Ferencz, a ki a körülsánczolás munkáját vezette, hogy a megszállottakat még nagyobb szükségbe juttassa, éjnek idején a várhoz közelebb eső kertekben és helyeken minden fát kivágatott és a táborba vittetett. Ezután tehát már a szerencsétlen törökök kénytelenek voltak a fagyökereket kiásni a földből. Minthogy azonban a keresztyének sokszor megzavarták őket a munkában, a mit nem tudtak nappal kiszedni, a mieink a rákövetkező éjjel elvitték. A végső szükség által kényszerítve, már a befagyott Kőrösön is általmentek s a szomszédos szőlőskertekben kalandoztak. Egy részük harczba elegyedett a hajdukkal, a többiek pedig az időt és az alkalmat kihasználva, ezalatt fát gyűjtöttek. E közben folytonos kitörések közben majd Olaszira, majd a németekre csaptak, s a bombázással és ágyúzással igen sok kárt okoztak lovakban és katonákban egyaránt, különösen őrségváltás idején.

Így tehát az ellenség ébersége és ellenállása miatt már nem lehetett rá remény, hogy ebben a vége felé járó esztendőben Várad a keresztyének kezébe kerüljön.

Dr. Ványi Ferencz.

I. RÁKÓCZY GYÖRGY BELEAVATKOZÁSA A 30 ÉVES HÁBORÚBA.

(Első közlemény.)

Bethlen Gábor halála után Erdély jó ideig nem ártotta magát bele a vallási szinezetéből mindinkább kivetköződő harminczéves háborúba. Ez nem azt jelentette, mintha nem is lett volna hajlandó az újra való beavatkozásra. Ellenkezőleg. 1639-ben Rákóczy György igenis készülődött háborúra, május havában hadai szaporítására már a felemelt adókat is kivetette. És a mi meglepő volt nála, szándékát egyáltalán nem titkolta, annyira nem, hogy Ferdinánd megbizottja, Bercsényi Imre előtt is leplezetlenül kimondotta, hogy a svédek, francziák és hollandok igérnek neki a háború tartamára 6000 német zsoldost és 300,000 tallért az első évre, 200,000-et a következőkre és sok minden mást. A nevezett hatalmak részéről ezenkívül, ezt sem hallgatta el, oly irányban is folyik izgatás a portán, hogy ha a szultán nem venne is részt a nagy háborúban a perzsa hadjárata miatt, legalább engedje meg Erdélynek, hogy az aldunai vajdákkal együtt harczolhasson a Habsburgok ellen. S neki — úgymond — a hadakozás ellen semmi ellenvetése se volna. A támadás azonban, jóllehet, széles körben gondosan elő volt készítve, még sem következett be, legalább egyelőre nem. Ennek okát ugyan Szalárdy úgy adja elő, hogy Rákóczy mind megőszült idejére s a portával megerősödött állapotára s a haza szép csendességére nézve is nem örömest akarja vala magát oly bajos dologban egyvelíteni, melynek kimenetele igen bizonytalan és nagy szerencsén forgana, féltvén szép békességes országát, fejedelmi házát és szép gazdagságát koczkáztatni, de a történeti valóság mégis más volt. Az t. i., hogy a hosszúra nyúló perzsa háború miatt ideges

IV. Murad szultán erélyesen leintette őt. S mikor meg 1640 elején a háború végeszakadtával a padisah hajlandó lett volna a Habsburgokat megtámadtatni, meghalt s utóda a gyönyörhajhász Ibrahim a béke fenntartására késznek nyilatkozott, ha Ferdinánd ellene nem segíti sógorát, a lengyel királyt. Bécs és Konstantinápoly között hosszas alkudozások után a béke létre is jött 20 évre Szőnyben, 1642 márcz. 19-én.

Habár Rákóczy György 1639-ben nem is léphetett fel III. Ferdinánd ellen, azért mégsem tett le támadó szándékáról. Tervét ébrentartották Alstädt, Biesterfeld és Piscator német tanárok, a kik folyton irogattak a külföldi udvarokhoz, ezek meg ő hozzájuk és urukhoz, mint Dubois is 1642 őszén. Azonkívül követeik is jártak-keltek egymáshoz szakadatlanul. A sok követjárás Bálintfi Balázs, Szent Páli István és Gaudi András részvételével végre is megtermette azt a szerződést, a melyet a gyulafehérvári udvar kötött 1643 ápr. 26-án egyfelől, a franczia király és a svéd Torstenson követei másfelől eme feltételek alatt:

1. magát, hitvesét, gyermekeit, híveit, erdélyi és magyarországi birtokait Rákóczynak megvédelmezik;

2. fejedelemségét visszaszerzik, ha elvesztené és trónja visszaszerzéséig évenkint 40,000 tallért fizetnek neki;

3. a háború első évében 200,000, a további években 150,000 tallért kap és 3000 embert a háború egész tartamára;

4. a békekötésbe őt belefoglalják;

5. úgy Magyarországon, mint Erdélyben a r. kath., ágostai és helvét hitvallás szabadságát követelik.

Hátra volt még a porta engedélyének a kinyerése, a mely nélkül a rendek veszélyesnek tartották a hadakozást. De a fejedelem annyira benne volt a háborús kedvben, hogy szept. közepén a svéd követ unszolására a nélkül is késznek mutatkozott belevágni a háborús vállalkozásba. Mindazonáltal a tanácsosai józan tanácsán járt és jobbnak ítélte szép szerével, alkudozások és egyezkedések útján elnyerni a porta beleegyezését. Meg is kapta oly feltétel alatt, hogy Bethlen Gábor vármegyéiért fizet 20,000 tallért, az egész északkeleti országrészért pedig 40,000-et. Már most, mikor érkezett ki hozzá az engedélyokmány, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy 1644 jan. 2-án már feltétlenül a kezében volt.

Mielőtt hadjárata rendszeres taglalásába bocsátkoznánk, még csak arról óhajtunk beszámolni, mik voltak a zászlóbontásának az okai és minők voltak a háborús előkészületei?

Az első kérdésre a feleletet megadja udvari papja, Szalárdy. Indító okai — úgymond — nem kevesek, a többek között ezek is:

1. az helvetica és augustana evangelica confessiók szabados gyakoroltatások végett Bocskai s Bethlen Gábor jó emlékezetű fejedelmek által lett pacificatiókban valaminemű complanatiók, igazítások voltak, azok mindenestül felforgattattak.

2. Majd 200 templomok, ha nem többek foglaltattak el az evangelicusoknál: az keresztyén predicatorok paróchiájokból erőszakkal kihányatnának, azoknak hallgatói erős büntetések, nyomorgatások, záloglások, bírságlások, tömlöczözések alatt szokatlan pápistai czerimóniákra és vallásra kényszeríttetnének, melyekről való gravaminájok csak meg sem hallgattatnának. Mint az 1638. gyűlésben azoknak elővételét és orvoslását valóban urgeálták, de csak elhallgattatván semmire azokban elő nem mehettek vala.

3. Magára t. i. a fejedelemre és fejedelmi házára, mind akkori palatinus gr. Eszterházy Miklóstól, de főképen a kassai generalistól, gr. Homonnay Jánostól, sok becstelen és gyalázatos szókkal terheltetett, Kocsis György lett volna neve előtte.

4. De mindezeknél nehezebb, egy mocskos pasquillus is bocsáttatván ki, abban nemcsak fejedelmi házok, de a kegyes életű és idősb fejedelemasszony is nagyrútul és mocskosan marczangoltatott.

A felkészülését illetőleg viszont, a mi nagy gondra és tervszerűségre vall, becsületére legyen mondva a fejedelemnek, történetírója ezt hagyta fenn: már néhány esztendőktől fogva minden municziókkal, öreg lövőszerszámokkal, mozsárokkal, tüzes szerszámokkal, laptákkal, granátokkal, jó pattantyúsokkal várait és zaigházait elkészítette, minden váraiban feles társzekereket parancsolván csak nagy titokban csináltatni s azokat éléssel megrakatván elegendő vonómarhákkal s emberekkel mindenórára készen tartani. Az ország népét is megintette volna ugyan a készenlétel felől, de mi volna szándéka a belső embereken kívül, senki sem tudhatja vala.

II.

Az erdélyi fejedelem 1643. év őszén tett intézkedéseiből III. Ferdinánd megértette, hányat ütött az óra. Ő is megtette az ellenintézkedéseit. Mindenekelőtt felkelést hirdetett a fejedelem ellen és Puchaim tábornokot egy hadosztállyal bevezényeltette az országba, a mire a nádor még egyszer vállalkozott a békítési kisérletre. Igaz, eredménytelenül, mert Lippay prímás és más főpapok a király lelkiismeretére kötötték, hogy ne tegye a vallás ügyét alku tárgyává. Avval bátorították a nemengedésben, hogy az erdélyi katholikusok mellé igérkeztek, továbbá a porta le fogja inteni Rákóczyt, legalább az a híre járta, s végezetül a dán-svéd háború is kitört, már pedig mindez víz az ő malmára. Ferdinánd tényleg nem tágított, mire Rákóczy a cselekvés terére lépett..

Elsőben 1644 január 3-án Gyulafehérvárott országgyűlést tartott, a melyen előadta terveit és hadviselése indító okait, mire a rendek megadták a szükséges adót és katonát, indulási határidőül pedig febr. 2-át tűzték ki, gyűlhelyül viszont az erdélyi hadak részére Kolozsvárt, a partiumbelieknek meg az érmelléki Piskoltot jelölték ki ; azután felkészülődni haza mentek.

Elérkezett febr. 2-ika. Gyulafehérvárott jóval hajnal előtt a fejedelem az ország dobjával megadatta a jelet a készülőre, mire udvari népe és zsoldos hada a belső városban a nagy templom előtt a piaczon sorakozott fel a zászlai alatt ; mezei hadai a Szent György-kapun kívül csoportosultak. Ezalatt a lovait is felnyergeltette, majd udvara népétől kisérve templomba ment kérni hadjáratára Isten áldását.

Istentisztelet után trombiták és dobok adták hírül a parancsát a felülésre és az indulásra. Hadi népe zászlóit és a sűrű kópják lobogóit csakúgy verte-rázta a reggeli szellő a levegőben, a miből az öregebb katonák szerencsés végzést jövendöltek. A fejedelem még aznap megérkezett Kolozsvárra s miután egyesült az ország népével, lövőszerszámait, hadi nehézségeit, társzekereit, székely és magyar gyalogsága, továbbá a városok csapatai kiséretében átindította a Meszesen, nyomukba eredve maga is. Oly csendben ment végbe a kiérkezése, hogy Ferdinánd végváraiban csak akkor tudták meg, a mikor már a felkelése okait elősoroló leveleit a vár-

megyék és kapitányok nyakába küldte a Meszesen innen Piskolt körül jártában, a hová a partiumbeli megyék, a váradiak és a hajdúság csoportosultak Zaránd megye és a jeneiek kivételével, mert ezeket a véghely oltalmára itthon hagyta.

A csatlakozásra való felszólításnak meglett a maga jó foganatja, mert mikor Egresen, Almáson, Margitán és Székelyhidán át előtte járó hada nyomán Balogra megérkezett, ezt írhatta a feleségének, hogy alig szállott le a szánkójáról, máris hozták neki vezéreinek, Kornis, Ibrányi és Bornemissza leveleit, a melyek szerint Szatmáron és Kállón innen mindenki mellé állott, megye, hajdú és főúr egyaránt. Igaz ugyan, hogy a főnemesek közül Károlyi Ádám Nyirbátorban csak akkor, a mikor meglátta «a portájának szegzett álgyúkat». A szabolcsi hajdúság kezdettől fogva jó szívvel volt hozzá, a miről még febr. 7-én tettek neki jelentést a Kornis testvérek. A hajdúk eme hajlamukat később is megtartották irányában s Gyulay Ferencz kapitánysága alatt odaadóan is harczoltak az ügyéért.

Viszont voltak ám olyanok is, magánosok és várak, közöttük Szatmár és Kálló, a melyek nem egykönnyen adták be a derekukat. Ezeket erőszakkal hajlították Rákóczy hűségére. Így például a daczoskodó Kállóval és Szatmárral se sokat teketóriáztak, hanem ostrom alá fogták, mialatt az előhadak febr. 9-én már a Hegyaljáig nyomultak elő.

Szatmárt Kemény János és Gaudi András mintegy 9000-nyi magyar-székely-német haddal kezdték szorongatni. A várvívóknak nagy könnyebbségükre volt a kemény tél. A Tisza és Szamos ugyanis beállt annyira, hogy jegük megbírta még a nagy faltörő ágyúkat is. Az ostrom során a vívók átköltöztették lövőszerszámaikat és municzijukat a Szamoson és a keleti parton vetett sánczból erősen lődözték az észak-nyugati bástya kazamatáját. Az őrség eleinte Zoltán Józsa alatt keményen tartotta magát, utóbb a városbeliek mégis jónak látták magukat semlegességre kötelezni, míg a vár birtoka elválik.

Evvel egyidejűleg Kálló körül is kialakul a gyűrű. Kapitánya, Barkóczy László kezdetben nagyon keménykedett, kötötte az ebet a karóhoz, hogy így meg úgy fogja védelmezni a várát utolsó lehelletéig. Katonái azonban élénken emlékezvén a rakamazi harczkor

való romlásukra, olyat találtak előtte mondani, hogy csak nem régen épültek ki a veszedelmükből, a városukat nem engedik újból felperzselni. Elvégre nem törökkel, hanem keresztény fejedelemmel van dolguk, a kivel szép szerével is lehet dűlőre jutni, csak meg kell találni a módját. Az őrség ilyetén hangulatára való tekintettel a kapitány megadta magát, a mikor kérték tőle a várat és értésére adták, hogy ne makacskodjék, mert ha már a gránátokat hányják a nyakába, későn lesz. Lovasaival az egy mérföldnyire lévő Kállósemlyénbe ment hódolatra az épen hálásra beérkező fejedelemhez. Lovas és gyalogos egy havi fizetést kapott tőle ajándékba s miután Nyáry Bernátot tette meg főkapitánynak, az őrséget hűségére esküdtette.[1]

Másnap febr. 17-én, a fejedelem, kiáltványt bocsátott ki, a melyben felsorolja fegyverrekelésének az indító okait. Többek között azt is hangoztatta sérelméül, hogy a 13 vármegye 1640 óta évenkint megtalálta a császár Ő felségét és a nádort, de minden haszon nélkül; dorgálással, feddéssel és pirongatással eresztették vissza. Zárja a manifesztumát avval, hogy nem hajlandó tűrni tovább hivalkodó szemmel hazája veszedelmét, nemzete elnyomatását. Bizonyságul hívja Istent, hogy nem magánokból nyúl fegyverhez, hanem csak az ország statutumait akarja helyreállítani, a haza és a vallás szabadságát megvédelmezni.[2]

Rákóczy nem sokat késik Kállón, hanem a Nyirségen keresztül febr. 18-án Gávára jőve Vencsellőnél átkel a jég hátán a Tiszán. Gyorsan halad előre, mert a kemény tél kedvez a szállításnak. Lövőszerszámait és társzekereit minden fennakadás nélkül vitte át Sárospatakra, a hová ez nap ebéd idején meg is érkezett személye szerint, míg a hadait Tokaj alatt a Tisza partjára és a Bodrog mellékére rakatta, várva Tokaj és Kassa sorsának az eldőlését. Patakon se marad sokáig, hanem, miután Zemplén, Borsod, Abauj, Ung, Bereg és Ugocsa megye tisztelgését fogadta, Kornissal felrándult Kassa megtekintésére. A vár különös benyomást nem tett rá. Febr. 21-én ugyanis azt írja róla haza, hogy a vár falai ugyan csinosak, de alacsonyabbak, mint a fehérvári házak. Kassa alól

[1] *Szalárdi* Siralmas Krónikája. 151. l.

[2] *Horváth Mihály* XV. k. 444. l.

visszatérvén, fogadta a kassai alkudozó követeket és a sárosmegyei ajánlkozókat: Divinyi Istvánt, Berthóty Bálintot, Ibrányi Istvánt és Sós Jánost meg a megyei jegyzőt. Elbocsáttatások után a hónap végén febr. 29-én hadastul indul meg Kassa alá szép számú sereggel. Vele voltak: az erdélyiek, a székelyek és partiumbeliek Bakos Gábor, Bocskay István és Lipcsey Gergely kapitányok alatt. Csupa jó végbeli katona. Hozzájuk csatlakoztak még a mezei kapitányok: Faragó András és Banhárv István kezén levő magyar, székely, német és városi gyalogosok. A bihari és szabolcsi hajdúk nincsenek vele, őket Füzérvárához és Görgényhez tartogatta. A hét vármegye is felült mellé. Ezeket az insurgáltakat azonban csak addig szánékozik maga mellett tartani, a míg Kassa el nem esik, azután erdélyi lovasokkal cseréli fel őket vagy hajdúkkal, számít 6—7000 jó fegyveresre, vagy székelyekkel, remél 4000-et, vagy szászokkal.

Hada van elég, mert — úgymond — valahol mi jó előjáró legény volt egy Érsekujvárig, inkább mind szolgálatunkra jüttenek, akár 25,000 voluntarius miles (önkéntes) szerét tennénk.

Kassai útjában márcz. 1-én Enyiczkén és Telkibányán át Gönczre érkezett. Itt értesül arról, hogy Zsigmond fia Eperjes felé rendelte Rőthyt és Sóvárra Serédyt, mert híre járt, hogy Homonnay János országbíró és Csáky István toborzott lengyel zsoldosai meg akarják segíteni a kassaiakat. Őt ugyan nem tartóztatta sokáig a lengyelek híre, mert Nagyidán át jőve márcz. 8-án már Barczán ütötte fel a táborát a Hernád mellékén a hegyoldalakra szórván el hadait.

Eleinte csupán alkudozott a kassaikkal, de a mikor arról győződött meg, hogy több a kettőnél, vagyis hajlani nem akarnak, cselekedett. Márcz. 11-én dobszóval felültette az egész táborát és úgy állította fel rohamra készen nyugat felől, hogy a város tornyaiból és magas épületeiből mindenki láthatta sok szép, sűrű kopjás seregeit azon nagy faltörő ágyúkkal együtt, a melyeket a Barcza falunál nagy darabon ásott sánczban neki szegeztetett a városnak. Egész estig felkészülten várakozott, a míg egyszer csak Forgách Ádám kapitány udvarával, kincseivel és minden portékájával kijött Barczára, mert nem volt semmi ereje, mely mellett kényszerkedhetett volna. Ezért békességes elmenetelt és erről elegendő

assecutoriát kívánt. A fejedelem nagy becsülettel fogadta, vacsorán jó vígan tartotta, majd tisztességgel elbocsátotta, mire ő elment a végeken.

Másnap a kassai bíró, Keviczky János és az egész tanács nagy illendő becsülettel és submissióval kijött a fejedelem köszöntésére, a ki ezután d. u. 2 órakor nagy solemnis pompával kísértetvén be — mozsár durrogások között, a generális volt házába szállott meg. Rákóczy viszont, hogy a fáradtságukat lerójja és a várost megtisztelje, a beteg bíró kivételével az egész magistrátust magánál látta ebéden márcz. 14-én, még kupákkal is kedveskedett nekik.

Kassa bevétele elsőrangú esemény volt Rákóczy hadjáratában. Mint kiváló eseménynek természetesen elsőrangú következményei is lettek. Az első az volt, hogy a körötte lévő megyék mind Rákóczy mellé állottak úgy, hogy márcz. közepén Zemplén, Abauj, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Borsod, Gömör, Torna, Szepes, Sáros és Hajdú az ő kezén voltak. E vármegyéket aztán követték a hódolásban a várak: Szendrő, Putnok, Ónod és Diósgyőr, továbbá a városok: Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kisszeben.

Az általános hódolás közepett az ostromlott várak, Tokaj és Szatmár se tarthatta magát. A kapitányok siettek ugyan az erősségeket támadni addig, a míg a Szamoson, Tiszán és a Bodrogon le nem ment a jég. Eredményt azonban egyelőre elérni nem tudtak. Hanem mikor Bornemissza Jánostól, az azelőtti viczegenerálistól megtudták, hogy Kassa elesett, azonnal megadták magukat. Szatmáron különben is már fogytán volt az élelem, a por és a golyó. Kemény János aztán magyar, székely gyaloggal és élelemmel jól megtömte, mire a vele lévő hadakkal és jó német 400 muskatérossal elment belőle Kassára. Tokajt az őrsége adatta fel Bornemissza Ferencz, László és Homonnay János nem kicsi boszankodására. Az utóbbinak 250 hordó bora is zsákmányul esett, de Homonnayné földet indító könyörgésére kiadatta a fejedelem.

Ha már most összegezzük a febr. 2-tól márczius végéig lefolytatott hadjárat eredményét, igen fényesnek kell elismernünk, mert Kassával együtt a 13 felföldi vármegyét foglalja magában néhány vár, ú. m.: Murány, Balog, Szepes, Regécz és Szádvár kivételével.

Kassa behódolásának a második következménye az volt,

hogy az északkeleti Felföld meghajlása után, a mint kitavaszodott Rákóczy nagy offenzívát indíthatott Ferdinánd ellen az északnyugati föld és a bányavárosok birtokáért eredeti tervének, a svédekkel való egyesülhetés megvalósulása esetén.

Az offenzívát be is jelentette Ferdinándnak levélben márcz. 17-én, elősorolván mindazokat az ármányokat és csapásokat, a melyeket 13 év óta a vallás szabadsága és az ország törvényei ellen az ő köréből intéztek.

III.

A nagy tavaszi támadás avval indult meg, hogy Szepesen át Liptó és Árva megyére megy Haportoni Kapronczay György mintegy 6000 lovassal, mezei fizetett katonasággal és székelyekkel. Kornis Zsigmond és Rákóczy Zsigmond, Bakos Gábor és Bornemissza Pál alatt pedig egy másik hadosztály Pelsőczről indul a Bányavárosok felé. Kassáról márcz. 28-án a fejedelemasszonynak is megírja Rákóczy György a támadást: már mindenünnen összve megyünk az nagyhatalmú Úristen áldásából és fel avagy alá Poson felé nyomakodunk.

Mikor a Varannó és Hernád völgyén elnyujtóztatott seregeinek a kassai diadal után kétheti pihenője letelt és a fejedelem az újonnan szerzett várait jókarba helyezte, tisztviselőkkel és oltalmazó néppel megrakta, Kassa várába 2000 jó magyar és német gyalogot rendelt az igen süket, de rég látott, hallott, igaz magyari vitéz, becsületes, hű ember Rőthy Orbán kapitánysága alatt — személye szerint ő is megindult hadai után «nyomakodni». *Ekkorra már a 13 vármegyét, Erdélyt, a telelő helyeken lévő hadait, Bihar meg Szabolcs hajdúit és a végbelieket mind maga mellé parancsolta összesen vagy 30,000 embert*, meghagyván az ifjú fejedelemnek és Rőthy Orbánnak, hogy a későn érkezőket kísértessék utána. Maga mellé rendelte továbbá Mikes Mihály tűzérségi főfelügyelőt az ágyúkkal, tűzérekkel, porral, golyóval, munícióval és gránátokkal egyetemben, felhivatta azután Décsey Bálint főélelmezési mestert is, hogy az élés szekereket, a melyeket az erdélyi és magyarországi jószágainak az udvarbírái elegendő vonómarhákkal elláttak, oda küldje majd a vágós barmokkal és «metszeni való» juhokkal, a hová az ordere szól. Igaz ugyan, hogy a mikor Liszkáról ápr. 1-én a Gyula-

fehérvárott residensül visszahagyott fiának tudomásul adja előnyomuló szándékát, akkorra már hadai mindenfelé szép sikereket arattak. Kapronczay fényesen megoldván feladatát, a Vág völgyén leereszkedve, Liptón, Árván, Trencsénen keresztül már Nyitráig jutott, Bornemissza Pál pedig a Garam menti 7 bányavárost hódoltatta be. Ezekkel a gyors eredményekkel ápr. 8-án Szerencsről el is dicsekszik: nem írhatok édesem az tegnapinál többet, hanem immár a bányavárosok is a mieink, az vármegyék is, melyek arra vannak s magunk is im ezennel indulunk Isten áldásából.

A fejedelem tényleg sietve ment seregei után az új megyékbe már azért is, hogy a még daczoló Fülek várával leszámoljon, de meg, hogy egyet-mást halljon Kapronczayról. Megyaszón, Vadászin, Tornalján keresztül menve ápr. 12-én átkelt a Sajón és 16-án már Losonczon találjuk. Itt értesült bőven a szerencsétlen Kapronczay esetéről, a mely úgy történt, hogy Götz tábornok meghallván Nagyszombat táján Rákóczy népének Galgócz elején szerteszéllyel nagy vigyázatlanul kvártélyozását, hát rajta ütött. De oly váratlan-hirtelenül ám, hogy Kapronczay generális lóra sem kaphatott, hanem ott maradt és az utczáról, szállása ablakán keresztül, lelőtték. Testét a ledniczei templomban temették el. Hadai aztán elvonultak Bornemissza Pálhoz, a ki mellett lévőkkel derekas merészséggel harczoltak meg nemsokára Nyitra vidékén.

Hogy magához a fejedelemhez térjünk vissza, le kell szögeznünk azt a tényt, hiába jött az Ipoly mellékére Kemény János, Serédy, Sulyok István, Kornis Zsigmond és fia vezérlete alatt álló derék hadai közé, melyekhez 500 török csatlakozott Gálospetri Rácz Istvánnal és 1000—1000 fegyveres moldva-havasalföldi vajdáktól a szultán parancsára. Rákóczy mivel látta, hogy a fekvésénél és erősségénél fogva biztonálló Fülekvárát Wesselényi Ferencz kapitánya kezéből egykönnyen ki nem vesszi, Torma Ádámot hagyván alatta vagy 2000 lovassal zárlatban, április 25-én derék táborával Szécsényhez szállott, a melyet Bakos és Bornemissza nem rég hajlítottak hozzá. Tábora a várostól északra eső mezőben szállott meg, míg maga hol a városban, hol a szabadban sátor alatt tartózkodott, mert «itt észak felé szép prospektusu, nézelésű kies és jó egű házak valának». Ide sereglettek a hódolt

városok és megyék követei, hogy köszöntsék és kedveskedjenek neki szép ajándékokkal és seregei számára adott élelmiszerekkel.[1]

Szécsényhez szállásának megvoltak a különös, főbenjáró okai. Az egyik az, hogy török segedelmet szorgalmazzon ki magának a budai pasától. Ezt kifejezetten meg is mondja György fiához ápr. 26-án küldött leveleiben: Maurer Mihály portai követe, jó választ fog adni a segítség dolgában, mert az új budai vezér, ki feles haddal jű, Landorfejérvárott az azelőtti mód szerént meg sem tartózott, siet bejűni Budára. Hogy pedig segélycsapatok megadására a törököt hajlandóbbá tegye, nemcsak Konstantinápolyban mozdított meg minden követ és kenetett meg minden markot, hanem itt is Magyarországon, kezdve a temesvári basán és a jó végbeli főtiszteken fel egész a budai basáig. A távozó Musa basának jóindulata és befolyása további biztosítására ajándékba küldött Rácz Istvántól török rabokat és 2000 tallért baksisnak, a kihájának Kádas Mihálytól másfélszáz tallért, a minek elvétele után ez igen ajánlotta magát ott bent is t. i. Konstantinápolyban a fejedelem és fia jóakarójának.

Szécsényhez való rándulásának a másik és legfőbb oka az volt, hogy derék hadaival a Garam felé induljon meg, hogy a megbeszélt terv szerint, miután Nagyszombatot és Pozsonyt elfoglalta, a Morvából leereszkedő svédekkel egyesüljön a Vág völgyében. Ezt a stratégiai számítását azonban keresztül húzták a körülmények, mivel félreismert és ismeretlen tényezők bevonása nélkül csinálta meg. A félreismert tényező a királyiak hadereje volt, az ismeretlen pedig a császári diplomáczia, a mely a dánokat a tizenkettedik órában és pedig akkor zúdította a svédek nyakába, a mikor ezek már Morvában és Sziléziában, tehát haditervök valóra válásához igen közel jártak. Torstensonnak innen vissza kellett vonulnia Holsteinba az új ellenséges haderő legyűrésére. Ezért nem hallhatta, semmi híreket a svecusoknak a fejedelem, a min búsul is, miként a fiának írja Szécsényből ápr. 26-án, noha váltig várta az érkezésük hírelését elég súlyos körülmények között, hiszen az élésből kezdett szűkölködni, mivel «az ő örvével» 1000 végbeli úgy prédált, számtalan élést úgy takart, hogy hittel kellett felkerestetnie.

[1] *Szalárdy* 160. l.

Míg Rákóczy töprengések, búsulások között hiába várja az Ipoly partján a svédek bárkájából a zöldágas galambot, az alatt Kismartonban eleddig csak a maga kórságos állapotát és öregségét emlegető, otthon ülő nádor felkészülten megindult Nagyszombatból a dunántúli megyékkel, magyar-horvát végbeliekkel, Götz és Puchaim 11,000-nyi német gyalog-lovas hadával és 20 ágyúval. Ezt az ellenoffenzivát nemcsak a nádor jelentette be ápr. 20-án Nyitráról, hanem Bornemiszsza Pál is kémjelentéseken alapuló leveleiben. Ezek szerint a palatinus Gétz (Götz) generállal császárnak «derekas nagy armádiájával, igen nagy erővel Nagyszombattul megindulván és a Vágon átaljövén, nyomokban volna.[1] Így is volt, mert miután Szentkeresztnél Ferdinánd előőrseivel Rákóczynak «meg is vonakodtak némely részhadai» és a derék armádiát is utánok nem messze nyomakodni bizonyosan hallának, oly derék erőt a fejdelem parancsolatja ellen nyakokra nem várhatván, megkezdtek előttök fordulni. Ez a hátrálás fokozott mértékben növekszik ápr. 27-től fogva, a mikor az ellenség átlépte a Garam vizét. A visszavonulás kiterjedt a derékhadra épúgy, mint a szárnyakra, Bornemissza, Bakos és a fejdelem hadaira csakúgy, mint Kemény és Kornis seregeire. Természetesen, a gyors visszavonulás nagy felfordulást is okozott a felső megyékben és izgalmat az erdélyi udvarnál. A fejedelemnek viszont sok fejtörést és nagy lelki nyugtalanságot híveinek továbbra megtartása és annak a kigondolása, mivel igazolja ország-világ előtt a sietős hátra szállását? Híveinek, hogy el ne veszítse őket, a megtelepedésre felajánjla Szerencset vagy egyebütt lévő jószágait avval a figyelmeztetéssel, ha hűséget nem tartanának hozzá, a török által, vagy általa lesznek lakóhelyeik porrá égetve, hiszen «nem úgy megy hátra, hogy vissza ne jűne!» Hátrálása okául egyébként azt hireszteli, hogy mezőre és alkalmasabb, tágas helyre igyekszik a sáros helyről vonni a németet. Haza Erdélybe pedig már hosszasabban és színesebben írja meg szécsényi táborából május 4-én azt a kényszert, a minek következtében nem maradhatott meg régi állásaiban. E szerint élelem és takarmány hiányában üríti ki állásait hadi tanácsa egyetértelmű elhatározásából kifolyólag és tekintet nélkül arra,

[1] *Szalárdy* 161. l.

jön vagy nem rá az ellenség. Rimaszombathoz viszi seregeit néhány ezer ember kivételével, a kik vigyázóban maradnak vissza Fülek körül. Puszta földekre kell jűni az ellenségnek — úgymond — maga bizodalmában, szénája, abrakja sőt még szalmája sincsen, innét nem kaszálhat, mindenfelé szabados reája való csatlakozásunk lehet, az törököt azon vagyunk, háta megé indítsuk, mi is adván mellékek vagy 2000 lovast. A törökbe vetett remény azonban nem igen akar valóra válni, pedig ugyancsak épített rá a segedelmére a fejedelem, a ki máris tenyéren levőnek tekintette azt, a miről jámboron óhajtotta, bár úgy lenne, a mint kívánja. A török hadaknak a gyülekezése és melléje jövése mégis hogy minél hamarabb elkövetkezzék, teli marékkal Budára 4 sürgető emberét menesztette, köztük Rácz Istvánt, a kitől Musa basának vagyon 3000 tallér és 4 török rab, kajmakámjának (sic) 200 tallér és az új vezér kihájának 300 tallér. A még be nem érkezett új budai vezérnek ugyan nem küldött ez alkalommal, de már előre elkészíttetett kocsit, lovat és aranyozott ezüst kupákat.

Sokkal tisztábban látta azonban a helyzetének a súlyosságát, semmint ezt hihette volna, hogy merőben a török képes volna ezt kedvezőre fordítani. Más tényezőktől is feltételezte az ellenség megállítását, nevezetesen: a svecusoktól, az erdélyi csapatoknak és pedig 2000 székely és más 1000 erdélyi fogadott lovas had kiérkezésétől, valamint az Ibrányi által hozandó 3000 jó lovas hajdútól. És még egytől: az élelemtől és a takarmánytól, a mit igen találóan fejez ki a fejedelem. Ezért iktatom ide sorait a zamatával és eredeti mivoltával. Már ide hátra mind Kassára s magunk jószágaiban liszt készítése és küldése felől serio parancsoltunk, mert bizony szónkra írjuk, ha az hadaknak lovok bárcsak egy helyben 2 vagy 3 hétig nyukhatnának s épülne, soha mi ez velek (t. i. ellenséggel) való viadalt se halasztanánk, de ez kívánja,hogy cselekedjük t. i. a hátrálást. Ugyancsak ezt az élelemhiányt hangoztatja a visszamenetel okául Rákóczy Zsigmondnak édesanyjához Nógrádpalánkról május 4-én küldött levele is: palatinus uram Lévához érkezvén, igen fenyegetődzött, Isten kegyelmessége azonban velünk van, ezért az ellenségtől mi nem sokat félünk, csak életünk volna elég. Nem hogy nem féltek, de mennyire féltek az ellenségtől Rákóczyék, mutatja az, hogy

Szécsénytől hátrább szálltak Fülekhez közel, mivel a nádor Lévából nagy sebbel-lobbal megindult az Ipoly völgyének. Rendkívül bántja a fejedelmet, hogy ennek a várnak az ostromzárolása nem csak nem vezetett eredményre, sőt elnyomták alóla a csapatait. Ezért valamennyiök bűnét, tehetetlenségét Bakos Gábor nyakába akasztja, mintegy bűnbakéba. Bizony dolog, írja Szécsényből május 4-én, Léva mienk volna, ha Bakos G. igaz szolga és nem predikáló s maga haszna kereső leszen vala, adta volna bár Isten, hogy soha se esmertük volna, csak érkezzenek mindezek az hadak és törökök, aligha mind magától, mind istentelen alatta valóitul meg nem kezdünk válni.

Bajait tetézi még az is, hogy a porta hirtelenében nagyon kezdett követelőzni, a mire az öreg fejedelem kétségbeesésére elég jellemzően azt feleli fiának: lehetetlen, hogy annyit adhassunk és betölthessük őket, lám az két korona magára vállalta azt, ha vagyon szükségek segítségünkre, szolgálatunkra, viseljenek gondot is arra, mert könnyű nekünk megbékélnünk. Ugyancsak ez a legvégső eszköztől való vissza nem riadás jut kifejezésre Mulyádról május 6-án György fiához írt levelében. Jó volna, Bisterfeldius uram írna Kopnak (svéd követ a portán) s adná megérteni kiváltképen az franczúznak, az két korona fogadta nekünk, ők ott mindent véghez visznek, s ha az mellől elállnak, lássák, de ki tudja, ellenségekké tehetnek. Megérthetjük Rákóczy elszántságát ép az ellenkező álláspont elfoglalására is, ha tekintjük kritikus helyzetét. Május 5-én az ellenség Drégelypalánkhoz szállott, a hol Kemény János akaszkodott vele össze, s mivel meg nem tartóztathatta, Rákóczy Zsigmond embereiből és a tulajdon táborából Bakos mellé jó 2000 lovast bocsátott le, a kik a németek előtt ellenkezve jűdögélnek s a hol módját látják, rajtuk kapdosnak, — sőt jól előljártában értesítgetik a csipdesések eredményéről. Megállni sehogysem tud se a fejedelem, se a hada a palatinus előtt, jóllehet ez nem több 3000 gyalognál, 6 vagy 7000 németnél s legföljebb 1000 magyar-horvátnál. De a világért nem mondaná Rákóczy, hogy ez a nagysietségű általános nekilódulás azért van, mert népének nincs bátorsága harczot állani. Ellenkezőleg taktikai okokból eredőnek állítja oda: ezek — szépítgeti a retirádát, mi reánk nagy fuvalkodva jűnek, örömest derék conflik-

tusra adnának okot, de azt ad extremum akarjuk halasztani, hanem csak fárasztani, nyughatatlankodtatni. Abbeli reményében azonban, hogy a királyiak majd kifáradnak, ha komolyan hitte, Rákóczy derekasan csalódott, mert bizony Eszterházy május 8-án Fülekre jött. Hol voltak ekkor már a fejdelem ostromzárolói?! mikor maga is futtában Rimaszombaton és Kövecsesen keresztül Putnokra hátrált számtalan szekerével, valóban rút esős és havas nagy sáros időben. Innen aztán lóhalálában sürgeti az 1000 fizetett lovassal onnét belől t. i. Erdélyből a 3000 jó lovast és a feles számú kópját vasával és fölszögező szögével együtt, mert hátába és elébe akar az ellenségnek küldeni néhány jó ezert, ha valamemyire megsegíti őt az Úristen. Hadakozásának a hírei mellett egyébként mindig külön a lelkére köti György fiának, hogy kérje az anyját, ne búsuljon, ő Isten áldásából tűrhető egészséggel bír, az Úr mindent jóra fordít s rövid nap szégyenülve megyen vissza az ellenség.

De inkább a fejedelem ment vissza, úgy hogy május 12-én Edelénybe ért, 15-én pedig Gesztelyre, a honnan erősen sürgeti az új budai vezér, Ozman pasa számára a kocsi, lovak és ezüstbeli ajándékok éjjel-nappal való kiküldését, jóllehet már most is úgy előljáróban 3000 tallért és igen szép öreg öt virágos kupát adott neki. Ajándékokkal igyekszik a törököt rákapatni a segítség nyujtására, mellyel megállást parancsolhatna a nádorra. De hol van az még? Sokan felvetették a legyesbényei mezőkön ezért, hogy a török nélkül is meg kellene víni az ellenséggel, de a harczot leszavazta a többség arra való számítással, hogy a visszavonulás tartama alatt a svédek el is érkezhetnek, nem kell ezért koczkára tenni mindent. Ez a haditanácsbeli határozat teljesen a fejedelem szája íze szerint való volt, annál is inkább, mert egyezkedésben lévén Eszterházyval s ha sikerül a megegyezés, épen jókor üt ki a derekas ütközettől való tartózkodás. Lónyay Zsigmond és Keményy János odajártak t. i. a nádornál Szendrőn, de mivel ez a május 3-án kiszabott túlságosan súlyos feltételekből mindeddig épen nem engedett, a többek között abból se, hogy Rákóczy azonnal vonuljon Erdélybe, eredménytelenül tértek vissza és folytatódott tovább a hátrálás — a Tisza-Bodrog közbe. A vigyázóban hagyott csapatok ugyanis Legyesbényére azt a hírt hozták be a fejedelemhez, hogy a német armada «szép rendelt seregekben» nyomul utánuk. Erre

az országdobjának kiadatott a parancsolat a felűlésre és a szekerek előre indítására. S hogy az ágyúk, szekerek, málháskocsik és vonuló csapatok össze ne keveredjenek, a szép sorba állított ezredek mozdulatlanul állottak addig, míg a szekerek és lövőszerszámok elvonultak. A katonaság aztán a pataki hídon átment a tábormester által Bodrogujfalunál kijelölt táborhelyre.

Rákóczy akkor már tisztában volt avval is, hogy kiszoral a mezőkről teljesen, s hogy azt a darab földet mégse ránczigálhassák ki a lába alól végképen, a várait kellett jókarban tudnia, mert ezek voltak hatalmának, uralmának a sarkpillérei, ha viszont ezek elvesznek, nincs keresni valója többó Felső-Magyarországon.

Az első és legfontosabb vára Kassa volt, ezért ezt kellett mindenekelőtt megtartania, már azért is, mert a németek is nagyon érte voltak. Fel is szólították a nádorék a városbelieket, hogy hódoljanak be, ámde, mint Legyesbényéről eldicsekszik vele Rákóczy május 19-én, közönségesen egy szájjal, erős esküvéssel készek voltak mellette magukat megöletni s mezítelen maradni, hogysem a német igája alá essenek, egyben oly vitézlő népet kívántak közökben, a kik erdélyiek legyenek, bízhassanak hozzájuk. Erre a kérelemre való tekintetből a többek között beküldte Kassára: Gyulay Ferenczet a Gaudi András kompániájával vagy 350 gyalogossal, Patakyt és Pántost 200 udvari kék gyaloggal, válogatott 600 székellyel munkácsi jószágból való 200 jó gyaloggal, az ott való kapun lévő 200 gyaloggal és 400 lovassal. Volt a várban majdnem 4000 katona, eleség, pattantyús és lövőszerszám bőven. Így aztán szemébe nézhetett bárminő megpróbáltatásnak.

A másik fontos erőssége Eperjes volt, a hová bement erősítésnek 400 székely gyalogosával Harkó Márton hadnagy, a kihez még a bíró «a maga értékéből» még 100 fogadott gyalogot küldött. Lent a Bodrog mellett Sárospatak szintén meg van rakva őrséggel. Benne van: a vinczi német főkapitány 300 régi némettel, továbbá 600 válogatott székely gyalog és 200 udvari kék gyalog s még néhány száz más fegyveres, összesen mintegy 1500 ember. Ide költözött Rákóczy is, mert ott teljes biztonságban tudta magát, hiszen évektől fogva igen jól meg volt erősítve épületekkel, töltésekkel, számos lövőszerszámmal, ellátva liszttel, porral, golyóval, a belső piaczán vermek telidesteli szórva búzával. A svéd Rebenstock

még külön megerősítette sánczczal a belső város külső kapujánál lévő száraz árok külső szélén a fejedelem itt tartózkodása alatt a nyugoti szegleten felől való bástya felé a város kőfalával szemben. A sánczot oly formán hányatta, hogy az árok partba lábfákat ásatott be, ezek felső végébe koszorúfákat vésetett, a sánczot ásóval és kapával lenyesette kívülről, aztán az árok szélébe lövőlyukakkal átfurkált gerendázatot eresztett le. A külső lövőlyukas gerendákat és a belső taplfákat a koszorúfákra fektetett sövénnyel, deszkákkal átkötötte s földdel megrakatta. Ilyen módon biztos állást, a mai modern lövőárok vagy fedezék ősi előképét készítette a gyalogság számára, a mely a lőnyílásokon keresztül egyképen tüzelhetett a külső város piaczára tóduló ellenségre és a külső kapu védelmére.

Patak szomszédságában Tokajt Stepán Ferencz őrzi a vinczi németek viczekapitánya alatt 100 némettel, 200 székellyel, 200 brassói, kolozsvári, vásárhelyi és 200 várbeli gyaloggal. Eleségük bőven, hópénzük 3 hóra. Szerencset 300 székely gyalog védelmezi, távolabb a Sajó-parti Ónodot Csernellel 40 német, 100 székely és helybeli 30 gyalogos.

Tudta azt is a fejedelem tapasztalásból, hiszen annyi emberrel volt már dolga, hogy nem elég a jó őrség a városba, hanem szükséges különösen a vezető emberekből néhány lekötelezett benső hívének is lenni. Az embert pedig a legkönnyebben ajándékokkal lehet hangolni a fehér asztalon kívül, ezért sürgeti a fejedelemasszonyt, hogy mivel ajándék sok helyre kell... csináltatna minél bővebben. Tegnap is — úgymond — legyesbényei tudósításában május 19-én, a kassai bírónak egy tisztességes medenczét küldénk korsóstól, az firmendernek egy kupát, az kik itt voltanak is, azoknak egy-egy kupát. Jó volna édesem, ha ezüst lenne, ajándékra való kupákat csináltatnotok, 12 latosból kilenne 4, 3, 2½, 2 gírás 5 vagy 6 drb tetszetős, mosdómedencze 10, 12, 16 girás. Kupa lenne vagy 40, mosdómedencze úgy 10.

Ideje és haszna volt Rákóczynak a várakat megvédelmezve és őrségekkel megtömve tudnia, mert az ellenség, mint május 29-én Salamonról hírül adja haza, Tokajra és Ónodra ráijesztett, s minthogy hatása nem volt, másfelé látott. Kemény János, Bakos és Ibrányi, — az most jött át a Tiszán Polgárinál — meg utána.

Bornemissza nem vett részt ezekben a harczokban, mert beteg volt már május 4. óta, pedig a fejedelem igen óhajtotta volna. Becsületes hívünk, írja, Bornemissza uram is most épül. Vajha egészséget, lábot vehetnék neki pénzen, bizony kiadnék az sárgákban (az aranyokban) érette!

Nem érdektelen dolog felvetni ennek a tavaszi ellenoffenzivának eddigi előadása során azt a kérdést, mi okozta azt, hogy a nádor ennyire szabadon feljöhetett a Sajó és a Tisza között? Erre vonatkozólag igen érdekes bepillantást enged Rákóczy Zsigmondnak és az öreg fejedelemnek majd egy keltezésű levele. Az előbbi Sárospatakról panaszolja az édesanyjának, hogy az ellenség igen közelít, s ha módja volna benne, örömest megharczolna, mi is ellene még számra elegen volnánk, csak az emberek volnának hívek; minden embernek nem kell hinni, soknak jó a szája, de rossz a szíve. Ugyanezt mondja az apja is, de sokkal részletesebben és fájdalmasabb hanghordozással. Bizony dolog, itt igen kevés pápista vagyon, az kinek tetszenék az mi hadakozásunk, de ugyan helyt kell állanunk s aligha az nagyjában meg nem kezdünk ragadtatni, az magunk vallásukon valókban is bizony rámára kezdünk vonni. Az igaz ember itt oly szűk, melyet mi meg nem írhatunk, de az Isten velünk vagyon.

A nagy elpártolások okát nemcsak a királyiak győzedelmes előretörésében kell keresnünk, hanem abban a körülményben is, hogy hírlik, lengyel hadak ereszkednek le Zboró felől a királyi sógor megsegítésére. A lengyel király ugyan rendkívüli követe által nyugtatta meg Rákóczit salamoni táborában, de azért a gyanúját nem bírta elaltatni, a miről tanuskodik György fiához május 29-én küldött levelének ez idézete: mivel ugyancsak ők is, t. i. a lengyelek pápisták, oda vonzanak III. Ferdinándhoz. Annyira nem hisz a lengyel királynak, hogy a leveleit beküldeti portára Maurernek avval a határozott kijelentéssel, ha a segítség késik vagy kevés leszen, kénytelen megbékélni és a hét vármegyét visszaereszteni. Követeli azonkívül a portától, hogy menesszen egy csauszt a királyhoz és a lengyel respublicához és intse meg, hogy üljenek veszteg, ne elegyítsék magukat a hadakozásba.

Rákóczyt a hátbatámadás természetesen összetörte volna, mert addig se tudott volna a saját erejéből a saját lábán megállni,

a míg Torstenson megérkezik, a ki izent neki szász András által, hogy jön, a miről a foglyok is tudtak már seregszerte. Igaz, hogy ezekben a napokban kapott Erdélyből erősítést a fejedelem, kiérkezett ugyanis a zsoldos hada. Szép had, de mint maga beszéli el, a lovuk elgyötört, legalább kétheti nyugvás volna szükséges a fölépülésükre. S még kért melléjük vagy 2500 embert Tokajra, a hol a fogadtatásukra a Tiszát is «általkötötte.»

A fejedelem egyelőre kénytelen türelmetlenül nézni, hogy az ellenség mikép gázolja fel Zemplén alsó részét. Szerencset feladta Rákóczy udvarbírája, a kit később az erdélyiek elfogtak, mire a fejedelem a vár kapujára felköttette. Legyesbényére is rácsapott május 27-én Puchaim egy viczéje válogatott jó fegyveresekkel, de beleakadt Bosok Benedekbe, a kinek az emberei aztán levágták a fosztogató németeket. Örsi Zsigmond május 24-én Tolcsvára tört, viszont őt Mikes Zsigmondék vagdalták meg. Mádnak is kijutott a támadásból, a minek következtében borból sok kárt vallott, de legalább 300 német fizette meg az árát. Úgy történt t. i. ez eset, hogy Győri Jakab, a mikor meghallotta, hogy beszállt a németje a jó borra, 200 lovasával utána eredt Patakról a szürkületi homályban Keresztúr felé éjnek idején. Egy darabig leskelődött a kertek alatt és kémlelődött. Hajnaltájt aztán a hóka fénynél berontott a faluba, a hol az udvarokon szanaszét részegen hevertek Puchaimék legényei, a kikben derekasan levagdalt. Sok zsákmányt ejtett, különösen lóban.

Különben ki győzné elősorolni esetről-esetre, mikép járta meg az ellenség alsó-zempléni garázdálkodásával, elég az hozzá, hogy jó bent volt ott, a hová Rákóczy sohase kívánta e világ életében. Hogy otthonosan érezte magát a megszállt területen, az bizonyítja, hogy a nádor Szerencs elfoglalása után Zemplén, Abauj és Ung megyének gyűlést hirdetett, de nem jött el rá senki. Így Radványinak, Rákóczy egykori étekfogójának a parancsnoksága alatt 30 muskatérost és 40 lovast hagyván benne, május 27-én feles fegyverderék és sisak visszahagyásával mintegy 3000 gyaloggal Eszterházy Kassának vonult. A fejedelem meg utána! Indulunk, tudósítja erről György fiát salamoni táborából, akarván az Úristen áldásából éjjel-nappal fárasztani és elfogyatni s igazsággal merem írni, egy nap nincs, kin nem fogyna, hozton hozzák őket s ez mint

az rabok beszéllik, majd inkább mind egy nyomon, az gyalog éhezik, hal is és betegedik, ez fegyveresének lova turósodik, hal, máris járna gyalog 600 közzülük, naponkint több-több esik gyaloggá. Ez a súlyos helyzet azonban a nádort épen nem akadályozta, hogy május 31-én 3000 gyalogost 150 szekérrel, 300 muskatárossal, 500 dragonnyal élésért Ujhelybe és Toronyakra be ne küldjön. Pozsonyi Szász János és Nagy Györggyel épen akkor hánytak kótyavetyét, ittak, dorbézoltak. Természetesen annak rendje-módja szerént összeakaszkodtak a véletlen találkozók. A németek 12, rákócziánust és 7 parasztembert vágtak le meg lovat nyertek 40-ig valót. Szász János emberei, mikor látták, hogy több a 2-nél, elfutottak a veszedelemből Borsiba, a melyet, nehány székelyből álló őrségét elfogván, az ellenség kézrekerített. Fegyverétől itt is elveszett 5 paraszt ember, de belőle is kétszer annyi. Azért a fejedelem 3 hordó borát mégis megitta a német és vitt kész búzát, lisztet, abrakot, a mennyit csak talált csak úgy, mint Ujhelyből, ez utóbbiban a barátok klastromát is felverte. A nádornak ugyan az volt a szándéka, hogy néhány napot késik Ujhelyben, de megértvén, hogy Rákóczy Puszta-Körtvélyesre jött, még a rablás napján átment a Hernádon. Felfelé vonulásában, mivel még jobban magára vonta az ujhelyi eset miatt a fejedelem haragját a németség, az előbbieknél hétszerte különben szenved meg. Mindenütt csapdossák, csipik a magyar portyák, mint a napra kiült uhut a kisebb madarak. Innen a Tokajból, Ónodból kicsapó őrség, a parasztság, onnan Kemény János, Bakos, Ibrányi és a hát mögött bandukoló Rákóczy, azonkívül Szatmár és Szabolcs felültetett nemessége. Az általános ölés-marás látása mondatja a fejedelemmel: bizony hisszük, az Úristen rövid nap alatt megszégyeníti őket. Ez pedig — mondjuk ki bátran — nem következett be, a mit elég keserűséggel látott maga is Rákóczy György.

Boszankodásában a nádor előnyomulását elpártolásnak tudja be: az pápista urak és asszonyok valóban semminek tartják az hitet, igazsággal tapasztaljuk, hereticis non est fides servanda. Tényleg sokan elálltak mellőle ezekben a napokban még székelyek és protestánsok is. Pusztakörtvélyesről jun. 4-én panaszkodik e miatt a feleségének: meghidd édesem, bizony itt az ember elszűkült, bizonynyal merem írni, Zemplén megyében, Ungban, Ujvárban,

Borsódban és a többi megyékben kevés vallásunkon való nemes embert találnánk, az ki elhagyná jószágát az Isten tiszteletiért, annál inkább, életét elfogyatná azért.

Nemcsak a magyarországi nemesek fájdítják meg a fejét ezekben a napokban, hanem a székelyek is, már t. i. azok, a kik nem az ő és Zsigmond fia levelével mentek haza. Elbocsátottak ugyanis 6—700 eltörődött lovast, de velük, azt hitték, hogy elcsúsznak a többi között, sokan kereket oldottak. Ezeket irgalmatlanul felkeresteti György fiával otthon a házoknál és törvénylátás végett Görgénybe, Fogarasba, Ujvárba és Dévára csukatja őket. Az elszökötteket, szó sincs róla, könnyedén lehetne pótolni, mert másfajta katona, nem református nemes, kínálkozik elég, különösen lovas, de nem bátorságos felfogadni egyet sem, mivel az Istent is elárulná.

Nem lévén bizodalma az emberekben, fordul tehát az Istenhez. Bőjtöl és könyörög egész háza népével a győzelemért és a keserű pohár eltünéséért : igaz érdemes látogatását viseljük az Úristennek, mert miköztünk is feltanáltatik az Ácháb vétke s talán még több. Mi édesem, biztatja feleségét, bizony jó reménységben vagyunk, az Úristen ezt is nemsokára igen jónkra adja, ezalatt mi is Ő felségét engeszteljük s könyörgéseink által vonjuk naponként jobbanjobban pártunkra, bizony nem hagy Őfelsége, ki ha a magáét meglátogatta, de soha el nem hagyta ; lehetetlen is, az isten ki ne keljen az nemzet ellen büntetésre, kinél a török s tatár sem cselekedtenek nagyobbakat és többeket.[1]

Van miért kétségkívül megilletődnie a fejedelemnek, hiszen úgyszólván életének a legkritikusabb pillanatát éli, mert Puchaim és Götz kulcsos, elsőrangú váráért mennek. Mint a nyulat a kopók, körülkeringik őket a hadai, és lefülelni még sem tudják. Ibrányi Harangodról kimenve a Boldva és Hernád között vonul, Huszár György 2000 lóval előtte, a fejedelem a Hernád és az Ondova közén. Középre fogottan így csipkedik azt a néhány ezer királyit, fogyasztják, de agyonverni végképen nem képesek, csak a csodától várnak valamit.

Nem elég a bajainak a tetőzésére, hogy a nádorék orránál

[1] Pusztakörtvélyes, jun. 4.

fogva vezetik a seregét, hanem még Homonnay, az országbíró is új veszedelmeket zúdít a nyakába. Pillanatra nem kell ugyan tőle tartania, mert az ungmegyei nemesség szétugrasztotta a csapatát, de a veszedelem később csak ráköszönthet. Épen Homonnay ellene támadása készteti arra, hogy a portának értésére adja ismételten, vagy a lengyel királyhoz vagy a respublicához küldjön egy csauszt, a ki által intené úgy az egyiket, mint a másikat, hogy sem Erdély ellen, sem ő ellene senkinek segítséget ne adjanak, se másoknak hadat fogadni, se kihozni ne engedjenek. A szöveget törökül leiratta László diákkal, atlaszba bevarratta és spanyolviasszal lepecsételve beküldette Maurer Mihály portai követének a legilletékesebb helyen való leadás végett. Szükségesnek találta a portánál való felszólalást a fejedelem, mert Lengyelország nádszál politikát mutatott, sőt, érthetetlenül kezdett viselkedni. Hivatalosan a semlegességet predikálta és im! a valóság megczáfolta, a mennyiben Homonnay lengyelekkel csinált lármát Ungban. Viszont a török is ludasnak tünhetett fel előtte, mert megadja neki az engedélyt a hadakozásra és mint protektora nem tiltakozik a lengyel kétkulacsos politika ellen még pro forma sem. Azonkívül a budai pasa sphinx módjára viselkedik vele szemben, segíti is, nem is, az Erdélyhez közel eső végvárakban hozzá még bizonyos élénkség is észlelhető a török seregben. Ily körülmények között cseppet sem kell csodálkoznunk azon, hogy az idegesség egy nemével majd minden levelében feleségét és fiát arra figyelmezteti, hogy az erdélyi várakat jól «takarják» meg. Különösen sürgeti ezt jun. 8-iki levelében, mert, bár a vezér megnyugtatta jún. 4-iki soraival, de mégis tart eshetőségektől, a mióta hallotta, hogy Csáky István 20,000 kozákkal akarna Erdélyre törni és megtudta, hogy a budai basa hamis híreket ír be felőle a portára. «Ott benn az várakat mindeneket ugyancsak valóban megtakarjátok mindenféle éléssel, szól a parancsa Körtvélyesről, Váradot is ; mindenik várban liszt legyen feles, mi nem bánnánk, ha minden asztaginkszemül, lisztül volnának az várakban, tartván az török csalárdságától, Szakmár (így!) takarásárul Kún László uramnak irunk, az igaz magyar oly szűk, mint az fekete hattyú». Még a családját is bátorságosabb helyre parancsolta, Deésre és lelkükre kötötte a szorgos vigyázást. Ezt értette úgy a hágók felügyeltetésére,

mint kémek járatására biztos hírek fogására. Kővárt, Fogarast, Dévát, Ujvárt, de főképen Görgényt hangoztatta, hogy tömjék meg élelemmel, municzióval és pattantyúsval v. i. tüzérrel, hogy a meglepetéseket kivédhessék.

Érdeklődése tűzpontja azért mégis csak Kassa maradt, a melytől június 10-én már nincs messze az ellenség. Hogy Upporton tíz asztagát felégette Forgách Zsigmond, hogy a tulajdon fizetett hada itt is lop, ott is zsákmányol, avval egyenlőre nem törődik, csak annak örül, hogy az ellenség elől-hátul pusztul. Szinte újjongva ujságolja Sárospatakról június 13-án, mennyire fogy az ellenség minden nappal, ki döggel, ki éhséggel, ki fegyver alatt ; sója nincs, kenyere szűkön, marhájának való eleség Kassa táján 5—6 nap alatt elfogy. Nagy köztük a drágaság, egy tallér 3 itcze budai bor. Szöknek a nádor mellől a magyarok, 500 ha van még mellette. Kellett éhhel vesznie az ellenségnek, mikor a varannói völgyet Kemény János 15,000-nyi hadával megtöltötte úgy, hogy sehonnan élelmet nem kaphatott, háta mögől se szállíthatott se eleséget, se takarmányt. Ezért kaszálta a vetést, a hol csak hozzáférhetett az útjában. Nem tehette mindenütt, mivel Rákóczynak és Bakosnak volt gondjuk az élelem elvágására, a kik szüntelen portyáztattak részint előre, részint hátra a hódoltakra. Bakos egyik portyája a fülekieket és a szerencsieket vagdalta meg Szendrőnél és kirabolta őket. Június 11-én viszont a fejedelem parancsolta Szerencsre az újonnan kiérkező erdélyiekkel Boldizsárt, Toldalagi Ferenczet 4000-ed magával és melléjük 2000 emberrel Kemény Jánost. Három ágyút is rendelt ki Tokajból. Először kegyelemmel kínálták meg a szerencsieket, aztán ostromra mentek.

Az ostromlók mindenekelőtt a város felől való oldalon éjszaka sánczot ástak és bele sugárágyúkat állítottak. Szürkülettájt megkezdték aztán lövetni a bástyákat ott, a hol a várárok gázolható vizével szemben a leggyöngébb a falrész, a mely végre is bedőlt. Most néhány száz székely gyalogos a nyíláson kivont karddal berontott avval a paranccsal, hogy igyekezzenek a kapukat felnyitni és kiméljék a tiszteket meg a legénységet, ha lerakják a fegyvereiket. A betörés sikerült. Az őröket lefülelték a betódulók, a kik a kapukon beeresztették a gyalog sorokat, a melyek a határozott parancs ellenére oly dühösen öldököltek a horvát-német és

a veszprémi-győri-pápai magyar protestánsok között is, mert a minap a palatinus bágyadt legyekhez hasonlította őket Regéczről, hogy még a generálisok is alig tudták megvédelmezni azokat, a kiket életben akartak hagyni. A vár tehát elesett, horvát-német-magyar őrsége elvérzett és a mi fő, az áruló Radványi, a parancsnok, elevenen került fogságba. A siker még abból állott, hogy Rákóczyék két-három ember veszteséggel sok paripát zsákmányoltak.

Ezután Borsira és Nádasra törtek Kemény emberei, a hol 200 puskást tartott Puchaim egy elsánczolt malom körül, a mely 16 asztag szemét csépelte, őrölte és szállította az éhező németségnek. A nádor a megtámadott helyeknek védelmet adni nem bírt, mert Muslokáról verekedett a keményen kicsapdosó kassaiakkal, a kik mellé 4000-ed magával Kemény és Huszár Mátyás érkeztek, ezeknek a hátvédjéül pedig Eperjesre Szuhay Mátyás huszárjai mintegy 400-an. A harczok általában s a kassaiak derék magatartása nem sok reménységet hagytak Eszterházynak a győzelemre, ép ezért Rákóczyt levélben kérte, hogy küldje fel követeit hozzá tárgyalásra. A megbizottak Lónyay, Klobusiczky és Csernel a kivánalma szerint megjelentek nála, de a mint Rákóczy magát a tárgyalás előtt kifejezte Sárospatakon, hogy derekasat nem végeznek, nem is végeztek. A palatinus ugyanis azt követelte, hogy uruk bocsássa vissza a kezénél lévő területet, a melyért majd másutt kap kárpótlást. A fejedelem evvel szemben viszont nagyjában ezt óhajtotta: 1. Ferdinánd hirdessen országgyűlést, és azon hozasson törvényt arról, micsoda büntetés éri, a ki az evangelikusok szabad vallásgyakorlatát sérti vagy a templomaikat elfoglalja. 2. Erdély és az ő sérelme nyerjen orvoslást és legyen rá paragraphus, mi büntetés sujtja, a ki ez ellen vét. 3. Hadrakelésének és költségének ellenértéke fejében a 7 vármegye maradjon az ő kezén.

A kibékülés meghiusult a felek magas követelődzése miatt, pedig tanácsos lett volna Ferdinándnak valamiben engedékenyebbnek lennie, mert ugyancsak nehéz körülmények közé jutott. Mutatja ezt az, hogy mindjárt a kassai ostrom kezdetén nagy gyorsan magához rendelte Puchaimot, a ki Eszterházy egyezkedése végét már be sem várhatta, mert a svédek Harczfeldet megvervén, sietve jöttek Morvarországon át, hogy Rákóczyval egyesüljenek.

Az egyezkedés dugába dőlése után még egy utolsó erőfeszí-

téssel neki esnek a királyiak a kassai várnak. A czentrum Eszterházy alatt a nyugoti hegy felől és délről az akasztóhegyen vetett sánczból, Götz pedig a meczenzéfi földhányástól ágyúztatja a várost. Lovas csaták is forognak a falak alatt sűrű egymásutánban, de vagy az ágyúk, a taraczkok, szakállas és kézi puskák űzik el őket vagy a kirohanó városiak, a kiket Pap András főpohárnoka útján tüzelt a fejedelem a legvégső kitartásra avval, hogy sokáig a német nem bírja az ostromot, mivel Göncz, Eperjes és Varannó felől Kemény János vigyázása miatt élelemhez nem juthat.

Valóban a kassaiaknak június 17-én ütött a szabadulásuk végórája 15 napi ostrom után, a mely alatt a municzió a következő mennyiségben fogyott el a Rákóczyak részéről:

lőpor ágyúhoz 32 mázsa, 106 lat; lőpor szakállashoz 6 mázsa, 102 lat; aprópor 6 mázsa, 92 lat; gyujtópor 33 lat; muskatérgolyó 15,400; ólom 8 mázsa, 19 lat; kanót 13 mázsa; szakállasgolyó 2165, ágyútaraczkgolyó 1239.

Götz és Eszterházy elvonultak a város alól Muslak felégettetése és táboruk, ágyúik, «keteputájuk» kivonása után. A királyiak most a kassai Királyhegyen közönséges nevén Sóhegyen keresztül Tihanyba szálltak, a honnan 18-án virradóra Eperjesnek vették útjokat Szentistvánfalván és Aboson át. Természetesen Ibrányi, Gyulay Ferencz és Kemény nagyon a nyomukban voltak, vágták, csipdesték őket. Huszonöt-harmincz Rákóczy-katona 50—60 németet megkergetett, mert el voltak csigázva és éhezve. Valahol reá akadnak — dicsekszik vele a fejedelem június 19-én pataki levelében — mienké a győzelem, s csudálkozásra méltó, mely kevesen esnek közzülök miattok még csak sebben is.

Kassa felszabadulása nagy esemény, mert zárókövét képezi annak a nagy offenzívának, a melyet Eszterházy nádor indított április 27-én és utolsó lánczszemét annak a defenzívának, a melyre Rákóczy nagy erkölcsi, gazdasági és katonai kárvallás mellett kárhoztatva volt.

Június 18-ának a hajnalával hadakozásának új időszaka virrad fel, a mit Sárospatakról 22-én haza meg is izen, írván: Istennek hála! már állapotunk annyival is jobban vagyon, hogy mi, már nem defenzíve, hanem offenzíve cselekedünk.

IV.

A június 18—20 körül megindított új támadása irányában nagy reményeket táplált Rákóczy, fővezére Kemény János és a vezérkara. És joggal. Már a kezdete is jól indult. Eperjest, bár párttartói voltak benne, a nádor, a kiről azt ujságolja a gyulafehérvári udvarnak, ha a pattantyús csak két ölnyire tanálta volna igazítani az álgyút, most már nem sokat búsulna miatta, 21-én szégyennel elhagyta és Sáros alá vonult, de nem minden kárvallás nélkül. Útközben ugyanis Somosnál derékhadába Kemény belekapott és meglódította, a Lapispataknál lévő 100 zsákmányos muskatérosát meg Jármy Ferencz csapdosta le, hogy 10 sem szaladhatott el belőle. A somosi győzelem híre aztán arra bírta a fejedelmet, hogy személyesen menjen fel hadaival a nádor üldözésére Kemény mellé, már csak azért is, mert őt a mindennapi kenyerénél is jobban szeretné kímélni.

Nagy reményeket fűz a felmeneteléhez, a mit feleségének is értésére adott Patakról június 22-én: bizonynyal írhatjuk, csak több segítsége ne érkezzék az németeknek, ezekkel mi mezőben is bírhatunk Isten áldásából. Azonnal azonban nem indulhatott, mivel megbetegedett. A hévség és a hányás gyomorrontása következtében annyira elővette, hogy pár napig beteg volt. Dörzsölttette ugyan meleg ruhával a veséjét, de csak nem akart róla elmúlni a betegség. Ascanius rendes orvosa távol lévén, egy fiatal füleki doktor kezeli, s mert nem volt orvossága, Isten után fürdővel és zablisztből készült flastrommal gyógyítja. Boszankodott is e miatt a felséges pácziens, dehát mit tehetett egyebet annál, minthogy izent György fiára, hogy legalább 500 jó székely gyalog katonát küldjön utána Tokaj felé, mivel igen szűkében van az emberben, a pápista rendnek az eleje-nagyja kedvetlen és semmiben sem veszi a példáskodást. Ha pedig nem volna kedvük a székelyeknek fegyverbe állni, nem minden csúfolkodás nélkül jegyzi meg, mondja meg nekik, ne féljenek oly igen a némettől, mert az bizony nem oroszlán.

Június 24-én végre reggel félhétkor megindult Rákóczy Isten szentséges áldásával és segítségével, valamint abbeli fogadalmával, hogy szerdán nem eszik vacsorát abból az okból, hogy inkább legyen

üressége Istenhez való könyörgésében világi dolgaira nézve. Az útja Borsin, Mikóházán, Terebesen és Parnón át Sárost czélozta, a hová az ellenséget 5 nap óta szakadatlanul kergeti Bakos uram Gergelylaka, Ibrányi és Huszár Sárosvára, Kemény János meg Eperjes felől. A parasztság is 2—3000-el csatlakozott hozzájuk és úgy vágja-öli a népét, hogy a palatinus szinte elrémül belé. Élelmiszerhez nem juthat egyetlen embere sem, s hogy éhen ne vesszen, korpát habar vízben. A nagy hajtás és kimerültség következtében a nádor azon szín alatt, hogy a békekövetekkel, Serédy, Klobusiczky és Lónyayval tárgyalnia kell, 3 napi fegyverszünetet kért Keménytől, a ki megadta neki, de ügyesen ki is használta a maga érdekében. Tartalma alatt Sáros várába gyalogságot surrantatott be és Lónyayval érintkezésbe lépett.

Az úgynevezett béketárgyalások megkezdődtek avval, hogy a fejedelemnek a várhegy alatt a város felső részében fekvő udvarházában megszállott palatinusnak a követek nyolcz pontban előterjesztették a kívánalmaikat június 24-én: 1. Ferdinánd hívjon össze országgyűlést, a hol a magán és az országos sérelmeit kiki szabadon felhozhassa; 2. az 1608 óta annyiszor megszegett vallásszabadságot necsak a rendek, hanem a pórok is élvezzék; 3. a sérelmek a hitlevelek és az 1638. országgyűlés határozatai értelmében orvoslást nyerjenek; 4. a mostani hadakozás felidézői és a sérelmek ezutáni elkövetői lakoljanak cselekedetökért; 5. a felkelők teljes amnesztiát nyerjenek; 6. Erdély sérelmeit kölcsönös bizottságok intézzék el; 7. a portával újítsa meg a békét Ferdinánd. 8. A fejedelemnek nyujtson kárpótlást.

Minthogy a nádor válasza kitérő volt és részben elutasító arra vonatkozólag, hogy a kárpótlást, mivel szükségkép az uralkodó kisebbségével járna, szóba se hozta, a béke terve füstbe ment. Ezért írta Tőketerebesről 26-án feleségének, hogy a királyiak semmi akaratát ki nem expiscálhatták és nem hogy tractált volna, de még el se kezdette. Nem, mert nem is akart komolyan tárgyalni vele Eszterházy, csupán időt nyerni az ostromra való előkészülethez. De mikor látta, hogy a vár bevételéhez ostromágyúk is kellenének, megköszönvén Klobusiczkynak a hordó borokat, lisztet és több efféléket, a melyeket élésszekereire rakatott, éhező seregével egyszerűen, minden teketória nélkül nekivágott a felső Vág völgyé-

nek. Arczpirulással ment el a vár alól a palatinus, mert a katonai sikertelenségen felhördült Götz a szemébe vágta, hogy ő az oka a sok kudarcznak, mert az ő tanácsára fordultak Kassa alá, holott a fejedelmet kellett volna üldözniök.

Ugyanilyen vádakat zúdított a nyakába Homonnay János gróf országbíró is a haditanácshoz és III. Ferdinándhoz írt leveleiben, a melyeket Rákóczyék felfogtak s így tudták meg. A többek között az a szemrehányása ellene az országbírónak, hogy a császárnak olyan derekas hadaival semmi haszonra való dolgot sem tudott véghezvinni, pedig nagy részét — a harmadát — elvesztette az armádának, csak a személyes dicsőségét és hírét-nevét kereste. Holott, ha az ő intimácziója szerint hevenyében Patakot megszállotta volna, minden bizonnyal meg is veszi s a fejedelem hadai, mihelyt átzúdulnak a Tiszán, el is oszlanak, így Kassa és a vármegyék visszahajlottak volna.[1]

Érdekes, hogy a nagy tavaszi visszavonuláskor az erdélyi hadvezetőség stratégiájával, haditervével, a mely ebből állott: folytonos nyugtalanítások, csipkedések között az emberanyag lehető kímélésével visszavonulni a mezőkről és beszállni részint a várakba, részint a Bodrogközbe, a hol a folyamközön vagy bátorságosan ellehetnek a seregek, vagy ha kell, erélyesen helytállanak, egyáltalán nem voltak megelégedve sem Erdélyben, sem Rákóczy hadseregében, akárcsak Eszterházyéval a másik oldalon. Amoda nem győzte a fejedelem magyarázgatni a retiráda okait és előnyeit, emitt pedig nem tudott eléggé csitítani. Mikor a palatinus Kassának tartott, újból kemény felszólalások hangzottak el a folytatódó haditerv ellen: szorosan a medrében tartani mintegy partot alkotva a királyiak áradatát a jobbról-balról kísérő csapatokkal, sőt hát mögül is, hogy vissza ne folyjon és elvágni minden élelemtől, de szakadatlanul zaklatni, ölni, vágni, hordani az emberek kímélésével. Rőthy Orbán például Kassáról számos levelében hirdeti, mily nagy gyalázat volna harczot nem állni az ellenséggel, elfutni előle; csak meg kell vele aperto marte — nyílt mezőben — harczolni és a magyari jó hírnek, névnek ekképen megfelelni.

Rákóczy evvel szemben megmaradt a haditervénél, sőt a

[1] *Szalárdy* 180. l.

tábornokaitól is azt követelte, hogy szigorúan ragaszkodjanak az instrukciójához. E miatt a csapatok majdnem nyilt zendülésben törtek ki. A dolog ugyanis úgy történt, hogy Kassa és Eperjes között Keresztúrfalunál néhány századra menő ellenségből 200-at levágtak a Rákóczyak és sok szép lovat nyertek. Ámde nem kellett volna az ellenséget addig ereszteni, váltig ezt hitte a legénység, Eperjesnél már rája mehettek volna, ha instrukciójuk ellen a generálisok «vele elpróbálni merészeltek volna». Már most a helyett, hogy a derék hadat neki bocsátották volna Götzéknek a tábornokok, csak baloldalt, hol utolján, hol csak imitt-amott kapdostatták őket, e miatt aztán mind az alattvalóktól, mind a törököktől elég gonoszul és becstelenül is hallottak az generálok.[1] Más szóval a katonák hangosan számadásra vonták a feljebbvalóikat, mért nem bocsátották őket előbb az ellenségre? Végre is Bakos Gábornak kellett kiállnia és nyiltan megmondania a köznek, hogy se hűtlenségről, se félelemről ne képzelődjék, a fejedelem parancsolta meg a vezetőknek életükre és becsületükre, hogy derék harcczal ne rontsák a népét és benne kárt ne tegyenek a közjónak. Mindazonáltal a morgás csak akkor ült el, a mikor látták mind közönségesen, hogy Sáros alól a Tarcza-Hernád völgyén át verve repül el előttük a palatinus a maga megkevesbedett népével, a mit a többi, a németeket érő sikertelenségek hosszú láncz olatával egyetemben annak a vérrel takarékoskodó stratégiának köszönhettek, melynek minden mozzanata, csínyja-bínja elejétől végig az élelem elvágásra, erre az ősmagyar hadakozási módra volt építve.

Mialatt Kemény János csapatai puskázva hajtják a császári armádia szárnyra kelt hadait a szepesi völgyeknek, mint a kereplőző szőllősgazdák a magok portájáról a hetedik határba a csévicsélő seregélyeket, azalatt Rákóczy sietve nyomakodik 2000 lovasával felfelé az okból, hogy az ellenség nyomán jó disciplinával és jó diszpoziczióval küldhesse a hadait, a sok köztük való főket megkevesíthesse és jó instrukczióval bocsáthassa és a palatinusnak is illendőbben tehessen választ. Föltett szándékát elérhette, mert mint június 26-án írta terebesi táborából, mindennek szíve, kedve az ellenség ellen vagyon, az szegény magyar puskája

[1] *Szalárdy* 178. l.

is szinte oly közel vitetik most az német vasas oroszlánhoz, vitéz ódalához (!), mint az magyaréhoz az övék. Utjában Parnóról június 29-én már intézkedik is a szükséghez képest. Kornist, a ki a derék táborral érkezett hozzá, Varannóhoz rendeli, hogy Fisenát verje fel és «táborolja», Jármy Ferenczet 1000 magyar-német gyalogossal és 900 lovassal Munkács alá szökteti, hogy tűzzel-vassal rajta legyen, Szalánczra is meneszt német-magyar gyalogot és lovast, hogy a sok rossz szarkafészekben földig rontasson, Regécz, a nádor vára hasonlókép kap a nyaraló harangodi táborából 700 gyalogost és 300 lovast, mert nem akar a fejedelem ezután papiroson írt hitelnek hinni.

Július 1-én végre megérkezett Rákóczy Sárosra a legnagyobb boszúságára. Boszúságára, mivel megparancsolta még öt héttel ezelőtt a tisztartóinak, hogy minden asztagot tegyenek szemmé és hordassák fel a várba, hogy az ellenség ne töltözze magát belőle. És — majd oda lett a bámulattól, a tiszttartók a Rákóczy árvák 5 asztagát és az övéből másfelet kint hagytak a malom mellett. Ezért szálltak ide a palatinusék és maradtak addig a sánczukban, a melyet egy nap egy éjjel hánytak, a vármegye egy hétig se tudta volna elkészíteni, a míg fel nem falták. Mikor a szegénység búzáját, marháját magukhoz vették és a jó vetéseket takarmánynak lekaszálták, útra keltek Szepes megye széltében-hosszában, mint ősszel a költözködő darvak. Azóta, egy hete Kemény folyton utánuk van és fogyasztja, fosztogatja őket. Valami Csehik János hadnagy a vele való 450 szabad legénnyel, fehérvári és pataki diákokkal rácsapott a szekereikre a nádoréknak és nyert a pénzzel együtt 12,000 frt ára marhát. Folyton csipkedve Rákóczy hadi népétől és életve az útcsináló szegénységtől érkezik az armáda Lőcse határába a hátán hozva Kemény darázsfulánkos portyáit és maga előtt tudva bent a várban Gaudi Andrást 200 muskatérossal, Csontos Pált, Kerekes Tamást és Bánházit 100 jó munkácsi gyalogossal.

De másfelé is siker koronázza a felkelők fegyvereit. Palocsát a Poprád mentén behódoltatják június 30-án és ugyanekkor Lapispataknál 400 dragonyost vágnak le.

Hadakozásának ily szerencsés folyása avval a szándékkal tölti el a fejedelmet, hogy a mint a tőle 4 mérföldre járó Kornis

felérkezik, Zsigmont fiát derekas haddal küldi a főgenerális mellé, hogy siettesse az ellenség végét, mert máris oly állapottal vagyon, hogy a régi regimentekből való lovasa, a ki 18—20 esztendeje sok harczokon forgott, ott megmenekedett, most itt nemsokára elfogy. Ez a fogyatkozás készteti a palatinust, hogy gyors iramban menetelve Szepesváralján keresztül, «Lőcsén felül Márkusfalvának oldalassal» szálljon meg. Itt megütközött volna Kemény, ha «a hajdúságnak rendetlenségek miatt valami hibácska nem tanált volna lenni». Nyilt ütközetre azonban soha se került a sor, jóllehet mást sem lehet olvasni a fejedelemnél, mint azt a fogadkozást, hogy «ezt» t. i. a németet az Úristen rövid nap meg fogja szégyeníteni derekasan. A megszégyenítés két oknál fogva nem következett be. Egy az, hogy Kemény János emberei számbelileg is megcsappantak a kétszínű török szemmeltartása és az északkeleti Felföld pártos váracskáinak ostroma és blokádja miatt, emellett merszük sincsen, csak hangjuk a végleges leszámolásra. Alkalmuk azonban töméntelen van, a melyet folyton áhítanak, míg nincs, s mikor beköszönt, szépen kieresztik a kezükből, mint a szepegő gyermek a remegő madarat. Szinte kisfiús kifogásokkal hozakodnak elő, ha a toprongyos, éhségtől dülöngő ellenséget — «sikerült» elereszteniök. Az elügyetlenkedéshez aztán a fejedelem is kontráz szokott szólásával: nem szabad oly fontos dolgot, t. i. az ütközetet csak a helyzet, a szerencse «spicczére» is bízni.

A másik ok, hogy Homonnay hát mögött való rezgelődései és a török gyanus viselkedése miatt részint a tiszántúli határokon, részint a hódoltsági Magyarországon meg kellett szakadoztatni hadaiban és egyfelől az erdélyi várakban, másfelől a gömöri széleken vigyázóban tartani belőlük.

A fejedelem épen nem csinál titkot abból, hogy a számítását megzavarta mindjárt a juliusi szepesi offenzíva első hetében Ungvár, Jeszenő és Homonnay 5—600 kozákja meg 4—500 magyar lovasa, továbbá a 4—5000-nyi töröknek Egerhez való gyülekezése, de leginkább a jenei törökség sürgölődése. A török csoportozás híreit nyomban követik intézkedései. A Kőrös partjáról jöhető veszedelem megelőzésére bevágatja az utakat, a Vág völgyén verekedő Ibrányit, régi, kipróbált hívét Nagyváradra küldi hűségtartó csapatokkal, hogy ezeket ossza szét az erdélyi várakba és

kémeket szalajtat Erdélyszerte megbízható hírek fogására valamint Máté havasalföldi vajdától a portáról kiinduló készülődések «értésére». Továbbá a Sároson tartott haditanács határozataiból kifolyólag Keményt kirendeli a palatinuson «rajta lenni», bár ez a punctumokat igen küldözgeti, személye szerint pedig Varannóhoz szállt Bakos Gáborral, hogy Homonnayval leszámoljon, mert Kornis értesítette, hogy az országbíró valami lengyel hadakkal Homonna körül lecsapdosott az övéiből és meg is fogdosott bennük főképen a bihariakban és a tájiakban, a kik most Jeszenőben ülnek.

Ezekből a hadi intézkedésekből láthatjuk, hogy július 4-től fogva az események számára majd két harcztéri színünk lesz, az egyiken a Vág és vele párhuzamosan futó folyók völgyeiben Kemény János forgolódik, a másikon az Ipoly és a Latorcza között lévő földön elszórt várak körül Kornis és Rákóczy Zsigmond szerepelnek.

Elsőben a pártos várak körül Ungvár sorsa telik be. Gr. Homonnay Jánosné már a kassa-eperjesi harczok napjaiban vonta magára Rákóczy figyelmét azzal az eljárásával, hogy az ungvári evangelikus nemeseket üldözte, elfogatta és borukat, búzájukat elvette. Az élelmet aztán részint Ungvárba részint Jeszenőbe takaríttatta, a hová maga is behúzódott a biztonságtalanabb Ungvárról. Balling János munkácsi kapitány, noha Szalárdy szerint a köszvény miatt igen nyavalyásul volna úgy, hogy székben kénysze[r]íttetnék magát hordoztatni, mindazonáltal, hogy az evangelicumi üdvözülendő igaz érzelmű valláshoz eleitől fogva nagy buzgó indulattal volna s a vallásán lévő nemességnek nyomorgattatásokat a szomszédságban nagyon keserülné, maga kívánta a fejdelemtől, hogy bízná csak rá ott a szomszédságban Ungvár állapotját. Úgy is lett, megjött a parancs kívánsága szerint. Balling ez okból a munkácsi jószágból a várhoz fegyverekkel, jó puskájokkal való szolgálatra válogatott, kék posztóból újruhás 500 gyalogosával és néhány falkonyokkal (hosszúcsövű ágyúkkal) Ungvár alá szállott, hozzácsatlakozván a krajnyákon és mindenütt a jószágban található épkézláb férfiak kenézeik által vezettetve több mint 3000-en.[1]

[1] *Szalárdy* 176. l.

Az ostrom avval indult meg, hogy a kapitány a vár északi sarkánál sánczot hányatott és ebből lövette a várkapuját és a paloták ablakain csinált lövőhelyeket. Mikor a bentlévők látták, hogy az ágyúikkal sokra nem mehetnek a biztos fedezékekből dolgozó ellenséggel szemben, azonkívül megértették, hogy a kapu néhány lövés után bedőlhet és a levágott palánkokkal betöltött árkon keresztül intézendő roham eleven erejének ellen nem állhatnak — kezdtek kikiabálni. A kapitány tehát a vérontás távoztatására egyezségre lépett, a mely szerint Rákóczy hívei továbbra is benmaradnak és a Jeszenőbe harczoltak szabadon bocsáttatnak. Erre a vár megadta magát július 7-én, mire Balling megesketvén a fejedelem hűségére a jószágban lakókat és a várőrzőket, visszatért Munkácsra, a grófné pedig derekasabb «féltőjével» a sok jó bor, búza, liszt, szalonna és mindenféle élés kivételével elment Jeszenőbe.

Ungvár megvételének nagyon örült Rákóczy, de az örömébe csakhamar ürmöt kevert a porta, a mely Maurer levelét hozta a török aggasztó viselkedéséről, arról, hogy Ferdinánd követét legközelebb fogadja a szultán, a miből kézenfekvő dolog lett, hogy fortyog valami a diplomáczia fazekában, s a főztett Rákóczynak akarják az asztalára tálalni. Míg György fia és a portai residense meglepődve állnak e tények előtt, addig ő mély belátásra valló elmeéllel találgatja Sárosról fiának a dolog sürgősségére való tekintettel azonnal írt levelében, miről sugdoshatnak «odabent». És ha jövendölésnek vesszük a későbbi időkre azt, a mit most találgatva hánytorgat a lelkében, akkor azt mondhatjuk, valóban jól jövendölt, mert ez a próféczia szóról-szóra bekövetkezett rajta — 1645-ben. Arany szavak, méltók arra, hogy mindig büszkén hivatkozhatott rájuk; valahányszor rágondolt későbbi életében hadjáratára, önmagának elégtételül szolgálhatott az a tudat, hogy előre megmondta a végét. «Nekünk — úgymond — ilyen consideratióink vannak: talán csak azt akarja várni az a csalárd, hamis nemzet t. i. a török, ha bemenvén az német követ, vagy megbékéllik, avagy szóval tartsa, míg az svécusokat is beveheti, de minket se segítsen, avagy bevevén az ajándékát, az summát is, garázdálkodni kezd vele s egy nagy darabját elveszi vagy csapja az országnak, ki bizony könnyen meglehet, adózásra

is kényszerítheti. *De az is következhetik, ha ő megbékélvén az némettel, parancsol az németnek kedvét keressük, ki minemő rossz lenne, könnyű megítélni, sok alkalmatlan kívánság is lehetnének tőlünk, kivel csak belénk kezdene garázdálkodni.*»

Ez az a hely, a hol önmagának lett prófétája a fejedelem, ez az a jövendölés, a mellyel meglátta a török ásta «gödrét», a melybe akkor rántotta bele a császári diplomáczia, a mikor a kardját svéd kezekkel beledöfhette volna a régi ellenségébe.

«A biztosra vett végét azonban el akarta kerülni, ezért azt kérdezte a fiától, mit volna jobb cselekedni, a lengyel király közbenjárására már most békét kötni a svédek háta mögött, úgy elmélkedvén, hogy a svédek részéről mivel nem lett elég satisfactiója, tehát felszabadul ő is a nekik való kötelezettség teljesítésétől, avagy megvárni a svédek elérkezését és elébük adni, hogy az ő segedelmük nélkül hadakozott eddig is, a miből a nemzetnek nagy kára lett és az ezután való hadakozásból is az lenne, erre való tekintettel tehát a császárral ő békére lép.» Ezt a török nemcsak hogy ellenezné, sőt rettegné, mert félne a két hatalomtól, de félne Erdélytől is, mert a császár biztosan kegyelmébe fogadná, hogy önszántából tért jobb belátásra és hagyta ott a svéd confœderatiót. Egyenlőre apa és fiú állást nem foglal, függőben marad köztük az a fontos ügy, a melyre nézve várnak az időtől. Titokban egyesegyedül Kassait avatják bele, még a fejedelemasszonyt is kizárják belőle. Ennek csak annyit ír július 11-én a fejedelem Sárosról, hogy egészségben és egyéb állapotában az Istennek áldása vagyon rajta, de a palatinusnak elkelne egy kis nyugovás annyira, hogy már a lengyel királyhoz fordultak Ferdinándék, a mikor Eszterházy kívánságára nem hogy rá nem ment, de csak «választ se tött». Egyébként a mit ír, az maga a szín igazság. A palatinus valóban gyors menetben hátrál. Július 3-án Svábóczon van, 5-én már Batizfalván. Az is födi az igazságot, hogy szóba sem állt a nádor kívánságaival, de megizente neki, hogy a vármegyéket egybe fogja hívni Kassára, hogy meghallgassa véleményüket, a mit nagy zokon vett Eszterházy. Rákóczynak azonban döntenie kellett magatartását illetőleg a jövőre nézve. Neki nem mindegy, hadakozik-e avagy békét köt, a svédeknek hátat fordít-e vagy kezet nyujt továbbra is. Döntését siettette a török éhessége.

Erdélytől ugyanis nagyobb adót kívánt, s hogy legyen miből megfizetni a fejedelemnek, azt tanácsolta, hogy a 7 vármegyét adóztassa meg. Erről természetesen hallani sem akart Rákóczy, de viszont kényes dolog lett volna egyenesen visszautasítani a kérelmet, azért inkább kitérő választ adott: mivel az ország és nem a fejedelem szokta az adót adni, ennélfogva a statusok akarata nélkül hite ellen sem nem nevelheti, sem nem igérheti azt, várakozzék a császár addig, míg a statusok határozatát közölheti. A kitérő válasszal csupán időt szándékozott nyerni a fejdelem, hogy ezalatt biztos hírt halljon a svédektől, mert ettől tette függővé kényes helyzetében az elhatározását, valjon továbbra is a svédekkel tart, vagy eláll tőlük, avagy a szultánnak megfelel vagy beadja a derekát.

Másfelől pedig tisztában volt avval is, ha a portára bemegy derekas híre a svédek jövetelének, a török megtartózkodik részint azért, mert reményli, hogy a svédektől ajándékot vehet, részint tart a szerencséjüktől. A sok töprengés és nehézség között való diplomatikus evezgetése között végre révpartra jutott. Megjött hozzá a svéd követ avval az izenettel, hogy övéi jönnek. Evvel a koczkája el volt vetve. Eltökélte, hogy tovább verekszik és fenntartja szigorúan Ferdinánddal szemben minden követelését. Képzelhetjük, mekkora teher esett le a vállairól, hogy hivatalosan értesült arról, a mit eladdig csak bizonyos jelekből mert következtetni, a mely előjeleket elő is számlálta fiának Sárosról julius 11-én kelt levelében. A svédeknek — úgymond — nyílván jűnniek kell, mert az elfogott rabok is beszéllik, azonkívül mutatja az is, a mit a palatinus Lónyay uramnak küldött, de bizonyítja még, hogy a hadat felvinni kívánják és a portán a követeknek való gazdálkodás.

Most már a lengyeleket is más szemmel nézte és kezelte, mint eddig, sőt a várostromokat is vígabban intézte, mert régi czélja és terve érdekében hadakozott.

Mindenekelőtt Jeszenő körültáborolására adta ki a legsürgősebb parancsot, mivel július 10-én a vár ura, Homonnay János Homonna tájékán rácsapott a hadaira, ezek is jól lecsapdostak az övéiben, mire az országbíró beszaladt Lengyelországba. A fejedelem maga is elkísérte egy darabig a Kornis Zsigmond és Rá-

kóczy Zsigmond alá a vívásra kirendelt felesszámú lovas, zsoldos székely és kék gyalog s egynéhány faltörő ágyúval felszerelt csapatait, mert egy füst alatt Szobránczot, Ungvárt és Munkácsot akarta megtekinteni. Útközben jégeső fogadja, rekkenő hőség és por, a minőt soha e világ életében nem ért, de azért nem tágított. Ugyanezt nem lehet mondani a vele valókról, ellenkezőleg, mód fölött szöknek. Ezért ráírt Varannóról július 17-én György fiára, hogy a híre nékül haza szökötteket, «igen-igen hamar igen-igen igazán» czirkáltassa fel, szegényt-gazdagot egyaránt vétessen regestromba pecsétjük és kezük írása mellett, kivételt csak az erdélyi vármegyebeliekkel tegyen, mert ezeket «takarodni engedte házokhoz» bizonyos okokra nézve.

Jeszenőt ezalatt körülfogták Rákóczy katonái az akasztóhegyen kívül ütvén tábort. Oly csendben ment végbe a megszállás, hogy Szalárdy szerint akkor vették észre a bent lévők, a mikor a leányasszonyok szobája ablakából az akasztóhegyen meglátták Rákóczy 4 lovasát. Ezek lármát csaptak, hogy a generálisok ássanak rögtön sánczokat, Homonnayné is az ablakából ugyancsak kiabált Duka István főemberükre és nagyon «pirongatódott», hogy szépen vigyáztatott. A kintlévők még ez éjjel ott hánytak sánczot, a hol a 4 lovas jelentkezett a hegyen, s miután felvonatták az ágyúikat, hajnalban már lövették is a bástyákat. Az első ágyúgolyó a leányasszonyok szobája ablakán csapott be és elvitte az egyik szolgáló fejét, a mi annyira megrémítette az asszonyt és a várbelieket, hogy ő «alattvaló» házaiba szállott, emezek pedig elvesztették minden reményüket a vár megtartásához. Így ir Szalárdy. A történeti valóság viszont az, hogy Jeszenőben az első ágyúlövésre épen nem ijedtek meg, a vár soká tartotta magát, holott Rákóczy Munkácson ugyancsak minden pillanatra várta az elestét. A hosszú ostrom feltűnt Lórántffy Zsuzsannának is, a ki nógatja fejedelmi férjét, hogy lásson dolga után, menjen feljebb, annál is inkább, mert hallomás szerint a török csoportozik az Ipoly völgyében nem tudni miremenő szándékkal. Rákóczy Munkácsról július 25-én avval mentegeti magát, hogy mindaddig nem mehet fel, amíg Regécz, de kiváltkép Jeszenő nincs a kezén, mert ha megindulna, gyalogsága java részét alattuk kellene hagynia, a mivel viszont mezei ereje fogyatkoznék, kevés vagy semmi

erő visszahagyásából viszont veszedelem és rossz dolog «jünnének ki». A mi meg a török gyülekezését illeti, csiklandós dolog, mivel akár az lesz az akarata, hogy valamelyik végvárat szállja meg, akár az, hogy a vérrel megszerzendő Füleket vagy Nógrádot vegye el, ellenében cselekedni nem lehet, mivel nem hasznos ellenségévé tenni a portát.

Egy hét múlva újból türelmetlenkedik a fejedelemasszony, miért nem megy kiljebb és mi van Jeszenővel? Dolgai miért nem haladnak előbbre? Most már oly igazán megpanaszkodott Tokajból július 31-én, hogy megérthette ura dolgainak mibenállását. Elég terh vagyon, így is, édesem mi rajtunk. Bocskay mellett a török valóban fogta, magyarországi nagy urak mellette voltak, az vitézlő rend kegyesebb, expertusabb, állhatatosabb volt, most ellenben, másnak tapasztaljuk az állapotot. Látja az Úristen, az religióra, szabadságra semmit sem tekint, ha az ördög fizetne is neki, elmenne, bár minden hóra igazán fizetnének is, semmi, ha nem prédálhat, ingyen nem élhet és nem pusztíthat.

Rákóczyné türelmetlenkedése tulajdonkép nem minden tekintetben jogos, mert Jeszenő akkor már haldoklott, a többi várak is végóráikat élték, Kemény János pedig Liptóból kikísérte és a Fátra alatt a turóczi Szucsánynál július 24-én jó csatában megtépázta a németeket, a honnan július 31-én Körmöczbányához érkezett, miután Tótprónára szorította Götzöt és a Vág vonalára vetette vissza III. Ferdinánd hadait.

Mialatt ezek az események elül a Nagy- és Kis-Fátra völgyeiben lejátszódnak, ezalatt a fejdelem Tokajon át Kassára ment aug. 2-án, a hol a 13 vármegye főrendei és eleji már összegyűltek az értekezletre. Innen ujságolta haza 3-án, hogy Jeszenő aug. 1-én behódolt oly föltétel alatt, hogy élelmet, munícziót és a vár erősségére való eszközöket, mindent, de mindent benne hagyott az országbíróné, a miért kegyelemből visszakapta liszvai, homonnai és terebesi jószágait. Ettől aztán az asszony annyira meg volt hatva, hogy Rákóczy Zsigmondot a lánya kezével kínálta meg.

A fejedelem rá se hederített az ajánlatra, hanem a mint a pártos Homonnayné kiment az erősségből, Balling Jánossal mindent Munkácsra takaríttatott át belőle, azután bástyáit, derék épületeit felrobbantván, pusztán hagyatta.

E közben Kassai kanczellár uram elérkezése után megkezdődtek a tárgyalások, a melyeknek a folyása nagyon kielégítette Rákóczyt. Aug. 12-én így ír felőle teljes megelégedéssel: «Itt Istennek hála az 13 vármegyéből ide jütt minden rendek becsülettel viselték még edig magokat, de kiváltképen az 5 városbeliek; alkalmas rendű embereknek úgy látom elméjeket, hogysem az német igáját viseljék, lelki s testi szabadságokkal ne élhessenek szabadosan, inkább úgy cselekszenek, mint Erdély cselekedett, mert teljességgel mind elijedtek s idegenkedtek a némettül. Császárhoz Fejérpatakit küldik a statusok, declarálván, velünk együtt élni-halni akarnak, instálnak, állassa helyre Őfelsége mind lelki, testi szabadságokat, mennél hamarább penig». Egy szóval a kassai gyűlés végzése a fejedelemnek inyére volt, a miért is III. Ferdinándhoz Fejérpatakit küldte ki avval a kéréssel, hogy tűzzön ki napot és helyet a félbeszakított békeértekezlet folytatására. Az uralkodónak semmi ellenvetése sem lévén a kérelemmel szemben, e végre Nagyszombatot és szept. 14-ét jelölte ki. Már most mi lehetett az oka annak, hogy Rákóczy, a ki eddig elolvasta ugyan a július eleje óta szaladó nádor ajánlatait, de csak feleletre sem méltatta azokat, az annyiszor emlegetett kassai gyűlés határozata elé ellenben még szalmaszálnyi gátat se vetett? sőt hajlandó volt békülni, pedig a svédek jöttét mindenek hírelték? Első oka annak a magatartásnak az volt, hogy a porta és a mindig kétszínű Lupuj vajda viselkedése felől igen levert hírek kezdtek lengedezni. Már aug. 1-én hallotta Gyulafehérvárról, hogy a vajdát «lengyel nagykövet ember» arra unszolta a lengyel király és a német császár nevében, hogy indítson hadat az ő hátában. Hogy ez könnyebben mehessen végbe, a hír szája szerint Lupuj lányát Radziwil herczeg venné feleségül, a ki a lakodalom színe alatt annyidmagával jönne a menyasszony házához, hogy a Rákóczyhoz hű moldvai vajdát, Mátét kiverhesse az országból. Akár volt valami igaz a dologban, akár nem, de hogy valamiben törte a fejét az a ravasz Lupul, az bizonyos, de az is, hogy a fiatal Rákóczy György minden mozdulatát figyeltette. Kémeitől tudta meg azt is, hogy az izgága vajda felvonult Szucsavára. Itt is szem alatt tartotta. «Vigyáztatok reá, írja az apjának aug. 8-án, mert álnok, lator ember, csak Isten venné ki az szomszédságból.»

A vajda azonban nemcsak a lengyel udvarral szövögette a hálóját, hanem a portával is a végből, hogy a neki ellenszenves Rákóczy helyébe Székely Mózest tolja fel. A szultán úgylátszik, a fejedelem cserétől nem is igen huzódozott, mert Hajdú György a fejdelem követe szintén hallott és írt ilyesféléket, a miket a jó szomszéd Máté vajda még avval toldott meg, izenvén Fiota Sándor fizetőmesterétől, a ki a Magyarországon küzdő moldvaiakat jött fizetni, hogy Székely Mózes ott is van a szultán 10,000 embere között, a kik mellé valószínűleg a táborba szállt krimi tatárok lesznek még rendelve. Természetesen ezek a Kelet felől veszélyt sejtető hirelések alkalmatosak voltak arra, hogy az ijedező Rákóczyt békülékennyé hangolják, habár eltökélt szándéka volt, hogy álnokul a trónjából kirázni nem engedi magát, ezért rakatta meg a várakat élelemmel és hű székelyekkel.

A másik ok volt a Fátra tövében hirtelen beállott fordulat. A nyáron át egyrészt Rákóczy a partiumbeli megyékkel, a bihari hajdúkkal és zsoldos hadaival Harangodra szállt füvelő táborba, a honnan Regéczet és Szendrőt «megrekesztette és kapuit betétette», majd Ungvárt, Jeszenőt ostromoltatta, Szádvárát és Szepesvárát körülzáratta, másrészt Kemény alatt hajtotta a nádor hadait Szepes, Liptó és Turócz megyén át úgy, hogy az ellenség csak Nyitrán túl Bajmócznál tudott megállapodni. Kemény viszont ekkor a privigyei mezőkben táborozott aug. 1-e körül, a honnan szerencsésen csatározott az ellenféllel. Ámde hogy aug. 5-én Murányvárát Wesselényi Ferencz Széchy Mária kezét elnyervén áthajlította a király hűségére, a miről aug. 6-án Rákóczy Zsigmond úgy nyilatkozott kassai levelében az apjának, hogy ő kegyelmének t. i. a fejedelemnek nagy kára lesz belőle, továbbá, hogy Homonnay lengyeljei egyesültek Ferdinánd seregeivel, a helyzete oly válságosra fordult, hogy 9 naptól fogva, írja aug. 10-én Privigye alól, étkezését is a hadakozás alatt végzi hadaival. Már most hogy kikerülje Kemény János uram az ellenség szerető ölelését, mit volt mit tennie, mint a bányavárosokon át szépen visszaballagni, Rákóczy nem csekély szemmeresztésére.

Dr. TÓTH LÁSZLÓ

TÁRCZA.

HÁBORÚS EMLÉKEINK MEGMENTÉSE.

A világháborúra vonatkozó adatok összegyüjtése, megőrzése és az utókor számára hozzáférhetővé tétele nemcsak a kegyelet és hála ténye azokkal szemben, kik hazánk megmaradásáért és jövő fejlődésének biztosításáért vérüket ontották, hanem a magyar történetírás érdeke is. Előttünk folyik a világtörténelem legnagyobbszabású küzdelme már évek óta; közvetlen értesüléseink vannak a háború mindennemű vonatkozásairól, sőt közvetlen részesei vagyunk magának a küzdelemnek is, akár tényleges, akár a mögöttes országrészekben teljesített szolgálatunkkal. Láthatjuk, hogy a hadviselés nem csupán az a küzdelem, mely a fegyverek között a fronton folyik; részt vesz abban az egész ország, intézményeink teljes complexuma, főleg most, midőn nemzetek állanak nemzetekkel szemben.

Ennek a méreteiben is rettenetes világháborúnak történetét csakis a háború *összes* vonatkozásainak pontos összegyüjtése s egyeztetése után lesz lehetséges megírni. Részletek, epizódok, továbbá kisebb egységek (század, zászlóalj, üteg, különítmény stb.), sőt ezredek s alkalmi alakulatok hiteles, kritikai történetét aránylag csekély adatkészlet alapján is (naplók, parancsok stb.) jól meg lehet írni. De mindezek története csak adaléknak tekinthető a háború egész történetéhez.

A világháború összefoglaló történetének megírását tehát óriási szervezetű, tudatos és lelkiismeretes adatgyüjtési munkálatnak kell megelőznie, melynek az összes írott emlékekre és nyomtatványokra ki kell terjednie. Ez a törekvés vezette a *Magyar Nemzeti Múzeum* könyvtárának igazgatóságát is a háború kitörésének első perczétől fogva; ennek köszönhető, hogy a M. Nemzeti Múzeum háborús gyüjteménye, kiváltképen *dr. Fejérpataky László* igazgató fáradhatatlan utánjárása és másokat is gyüjtő munkára ösztönző lelkesedése következtében Európa legnagyobb, ily természetű gyüjteményeivel felveszi a versenyt.

Ennek a nemes eszmének szolgálatába állott a *M. Tud. Akadémia* kebelében alakított Hadtörténelmi Bizottság is, «hogy ez úton is teljesítse azt a magasztos hivatását, mely kötelességévé teszi, hogy a nemzeti közérzületünkre fölemelő hatással biró magyar haditörténelem adatait gondosan összegyüjtse a jövendő nemzedék és a történetírók számára, egy esetleg később alakítandó *magyar hadilevéltár* anyaga gyanánt». (Hadtört. Közlemények. 1916. 476. l.) De ennek az eszmének szolgálatában kell állaniok intézményeinknek, működvelő gyüjtőinknek, elsősorban azonban magoknak azoknak a csapattesteknek is, melyek az arczvonal eseményeinek közvetlen részesei.

Ebből a szempontból kivélóan figyelemreméltó a *30-ik honvédpótzászlóalj* parancsnokságától kiadott: «*Ezredünk háborús emlékeinek megmentése az utókor részére*» című füzet.[1] A füzet nemcsak arról tesz tanuságot, hogy a pótzászlóalj-parancsnokság a hozzátartozó alakulások körében gondos előrelátással tekintélyes segítőalapot tudott teremteni, sőt már «az ezredbeli hősi halottak» kegyeletes emlékének nagyszabású emlékmű alakjában való megörökítését is biztosította, hanem arról is, hogy a pótzászlóalj kebelében elismerésre méltó és követendő munkásság folyik az ezredre vonatkozó háborús emlékek összegyüjtése és megőrzése tekintetében. Épen ezért a füzet tartalmát és gondolatmenetét bővebben fogjuk részletezni.

A füzet mindenekelőtt azzal a kérdéssel foglalkozik: *mit és hogyan kell gyüjteni és megőrizni.* Fontos szempont a gyüjtő tudatos ténykedése. Legtöbben úgy vagyunk vele — olvassuk a füzetben — észre se vesszük, hogy az, a mi körülöttünk óráról-órára, napról-napra végbemegy, maga a történelem, a nagy világháború történelme. Azt hisszük, hogy a hivatalos jelentésekből, s talán a sajtóhadiszállás engedélyével napvilágot látott czikkekből, s végül szolgálati iratokból állítják össze a háborúnak s a részes ezredeknek történetét, holott a történetírásnál egyéb szempontok is veendők figyelembe. Az egyéni megfigyelésnek, észleletnek, tudomásnak körébe sok esetben oly események és tények is jutnak, melyek a távolabb állók figyelmét elkerülik. S ez természetes is. A fronton élő katona mindennapi életének egyes mozzanatait a haditudosító csak akkor figyelhetné meg tüzetesen s akkor rögzíthetné meg híven, ha állandóan a lövészárokban laknék. Azok a lelki hullámzások, melyeket

[1] *Ezredünk háborús emlékeinek megmentése* az utókor részére. Útmutatás az ezredbeli tisztikar és az alakulások részére a hadtörténeti, irodalmi és művészi megörökítésre alkalmas anyag gyüjtésére nézve. Pótlzlj. kiadása. Uránia-nyomda. Budapest 1916.

a harczos átél, s melyek dalok, anekdoták, versek, levelek, feljegyzések, valamint hősi tettek első elbeszélése nyomán jutnak napvilágra, fontos adatai a katona érzelmi- és kedélyvilágának, de hivatott feljegyzői csak azok lehetnek, kik a katonával együtt éltek és szenvedtek a harcztereken, kikkel szemben a jobbára paraszt származású közlegény a bajtársi helyzet következtében bizalommal viseltetik. Elsősorban tehát a csapattisztek, tisztjelöltek, értelmes altisztek vannak hivatva erre a munkára.

A gyüjtőmunka azonban *ne legyen egyoldalú*. A tisztán harczias és katonai erények kellő kidomborítása mellett tartsa szem előtt a mélyebb emberi vonásokat is. «Igyekezzék egyszerű szavakban és megkapóan megörökíteni a magyar katona lelki életét oly csodásan és tiszteletreméltóan jellemző gazdag érzés- és gondolatvilágot, a mely őt a harcztéri élet legnehezebb perczeiben is Istenhez, családjához, feljebbvalóihoz és bajtársaihoz is köti.» Nem lehet eléggé hangsúlyozni az Istenhez való hit rendkívül nagy suggestiv hatását a katona lelki életében. Az a katona, ki mindennap száz halállal néz szemben, ki minden napot a gondviselés ajándékának tekint, feltétlenül vallásos érzésűvé válik. A front mögött lévő pihenőhelyek templomai a nap minden szakában telve vannak katonákkal, az útszéli feszület előtt mindig láthatók imádkozó katonák; leveleik az erkölcsök és nemesebb érzések változatlan fennmaradását bizonyítják és érthetővé teszik, hogy «még az is leszokik a káromkodásról, a ki itthon egész életében csak a durva szólásmód levezető csatornája útján tudott felgerjedéseinek hatása alól szabadulni». Ebben a nemesebb emberi irányban is történjék gondoskodás az erre érdemes anyag gyüjtéséről.

Figyelemreméltó szempont, hogy nemcsak a harcztereken, de *itthon is* van alkalom történelmi jelentőségű adatok feljegyzésére. A harcztérről hazajövő szabadságoltak, betegek, sebesültek elbeszélései pl. nem mellőzendők, bár kritikával használandó adalékokul tekintendők. Itt természetesen tekintetbe veendő az illető értelmi foka, szavahihetősége s az a helyzet is, melyből az eseményeket szemlélte, vagy a melyben azoknak részese volt. Ebből a nézőpontból kell értékelni a *naplókat*. A naplók jelentősége kétségtelen, mert történeti forrásanyagot szolgáltatnak, s mert visszatükrözvén írójuk egyéniségét, gondolat- és érzelemvilágát, megérthetővé és átérezhetővé teszik a késő utókor előtt is a világháború részeseinek lelki életét; ideg- és izomteljesítő képességeit. Mikor naplókról van szó, nem a hivatalos naplókra gondolunk elsősorban, hanem a magánnaplókra, melyek írója fesztelenül, leplezetlenül leír mindent, a mit átél, vagy a miről tudomást szerez; a naplókat a bejegyzés frisses-

sége és közvetlensége jellemzi s inkább az uralkodó hangulatra nézve használhatók.

A harcztéri levelek, mint a levelek általában, fontos források volnának, mert ezekben a benyomások ujsága és frissessége mellett az író egyénisége is érvényesül. A jogos czenzura miatt azonban a harcztéri levelek annyira objektivek, hogy azok forrásokul nem mindig használhatók; gyüjtésük, esetleg másolatba vételük mindamellett egy ezred történetének szempontjából kivánatos.

A gyüjtési anyag középpontjában a *magyar honvédnek* kell állania. A honvédség már 1848 óta szivünkhöz nőtt, a világháborúban világhírre tett szert, itthon pedig legendák támadtak vitézségéről, rendíthetetlen bátorságáról és szívós kitartásáról. Ebben a felfogásunkban kétségtelen részök van haditudósitóink meleg szeretetének is, pedig ezek ritkán lehetnek közvetlen megfigyelők. «De sokkal nagyobb tömeget jelent mindaz, a mi eddig a följegyző munka szervezetlensége miatt kivonta magát a krónikás, a följegyző megfigyelése alól. Az igazi erény kerüli a nyilvánosságot, azt ki kell lesni, utána kell járni.» E tekintetben a *kitüntetési előterjesztések* sem szolgálhatnak kimerítő forrásokul, az előterjesztések tartalmi rövidsége, szükszavúsága, gyakran azonos szövegezése miatt; ezek csak útbaigazítások lehetnek.

A honvéd lelki életének hullámzásait semmi sem tükrözteti hűségesebben vissza, mint a *nóta* és az *anekdota*. Mind a kettő gazdátlan vallomástétel a katonatömegek lelkiállapotáról, gondolkodásáról, mert hiszen a dalok, anekdoták szerzői ismeretlenek. Összegyüjtésük azért fontos, mert ezek a népies közszellem kifejezői a háborúban. Talán ez az a gyüjtési terület, mely iránt legtöbben érdeklődnek, már csak az anyag bősége és kimeríthetetlensége miatt is. Egyik gyüjtő pl. a háború első hat hónapjából 8000 katonadalt gyüjtött össze; elképzelhető, mennyire nőtt ez a mennyiség azóta. Az anekdota-gyüjtés már kisebb érdekeltségű, pedig a katonai anekdoták fölötte jellemző értékkel birnak. «A humor fényében megörökitik a harczosok lelki életének legkomolyabb vonásait is.» Már pedig a háború történetéhez nemcsak a szorosabb értelemben vett harcztéri események részleteinek pontos ismerete szükséges, hanem a háborús néplélek rajza is. Ezt pedig az anekdoták tömegében lehet, legalább bizonyos vonatkozásokban, megtalálni.

A magyar néplélekbe, a magyar honvéd lelki világába legközvetlenebb bepillantást az elbeszélő, a mesélő paraszt vagy baka előadásán át nyerhetünk. A magyar paraszt általában szófukar, keveset beszél, de akkor is megfontoltan; sokat inkább sejtet és sokszor több van az elnyomott, mint a kiejtett szóban. Egy-egy megjegyzés, odavetés gyak-

ran jobban jellemzi az illető egyén vagy csoport hangulatát, harctéri pillanatnyi helyzetét, mint hosszadalmas magyarázat vagy leírás. Ezeket az elejtett szavakat, megjegyzéseket sem szabad a gyüjtőnek mellőznie, de természetesen a szükséges tárgyi magyarázatok hozzáfűzésével.

A mesemondó paraszt vagy az élményeit előadó baka a gyüjtő figyelmének főtárgya legyen. Az ilyen mesélőket a beteggyüjtőkben, lábbadozókban, a segédszolgálatos különítményeknél, a pótszázadoknál, a rokkantaknál meg kell szólaltatni, s szavaikat lehetőleg hűen visszaadni, a mondatfűzés kezdetlegességével együtt. Azt, hogy a baka írásba foglalja a vele történteket, nem merném ajánlani, mert ilyenkor leggyakrabban előtérbe nyomul a «tudálékos» paraszt, az ő czikornyás, keresett, sokszor érthetetlen stílusával, a tartalmi érték rovására.

Minden ezred állítson *múzeumot* abból az anyagból, mely az ezrednek a világháborúban való szereplésével vonatkozásban áll. Egy ilyen *ezred-múzeum* fel nem becsülhető nevelő hatással volna a későbbi nemzedékre. A laktanyák folyosói, szobái, hivatalos helyiségei eddig is telve voltak ugyan olyan képekkel, melyek az ezred multjával összefüggésben voltak, s ezek alkalmilag valóban tettek is nevelő szolgálatot ; de azok a teljesítmények, melyek egy-egy ezred mostani szerepéhez fűződnek, messze felülmúlják a multak tapasztalatait. Ezen teljesítmények szakszerű összegyüjtése, az emléktárgyak múzeális elrendezése, alkalmi bemutatása és elmagyarázása évfordulók napján felemelő hatással lesz az ezred tisztikarára, s legénységére egyaránt. Az ezred-múzeumba való tárgyakat természetesen nem szabad a múzeumszervező szakember szemével nézni, gyüjteni s kiválasztani. Az ezredmúzeum nem ritkaságokat gyüjt, mert arra nem hivatott, hanem olyan tárgyakat, melyek feljegyzésre méltó katonai cselekedet emlékei, vagy az ezred küzdelmeivel vonatkozásban állanak, még ha értéktelen apróságoknak tünnének is fel előttünk. Évtizedek mulva valóságos ereklyék ezek az ezred becsületének szimbóluma : a zászló mellett.

Mindezekhez hozzátehetjük a *fényképek* lehető körültekintő és gondos összegyüjtésének szükségességét is. Mindezt, a miben az ezred szerepet játszott, fényképen kell megörökíteni, sőt az ezred kitüntetett tisztjeinek és legénységének fényképeit is meg kell szerezni. Az ezek alapján évek mulva tartandó szemléltető előadások, vetített képekkel, a múzeum anyagának felhasználásával, esetleg bemutatásával, maradandóbb hatást fog kelteni a lelkekben, mint sok beszéd és gyakorlat. Különösen ott van erre szükség, a hol nyilvános múzeumok, kultur-

intézmények nincsenek, a hol tehát a laktanyának ilyen szerepet is kell betöltenie.

Szerzővel együtt kétségtelennek tartjuk, hogy «a háború a magyar honvédségnek nemcsak világraszóló diadalokat hozott, hanem új szellemi és erkölcsi értékeket is. A ki a gyüjtő munkában részt vesz, hozzájárul ahhoz, hogy a következő nemzedékek számára gyümölcsözővé tegyük a háború szellemi és erkölcsi értékeit».

A derék és okosan megírt kis füzet kapcsán lehetetlen elnyomnunk azt, a lelkünkben hatalmas erővel előtérbe nyomuló kérdést: történt-e intézkedés *az egész honvédségnek* a világháborúban való szerepét illető adatok összegyüjtésére és elhelyezésére nézve? A *honvéd hadilevéltár és múzeum kérdése nem politikai kérdés, hanem a honvédség jövő nemzedékének nevelése szempontjából föltétlenül figyelembe veendő nevelési eszköz, mely tanít, buzdít és lelkesít.* Dr. Lukinich Imre.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Csodás megszabadulás. A magy. kir. honvéd Ludovika Akadémia parancsnoksága emléklapokat óhajt kiadni az intézetet végzett azoknak a tagjainak vitézi tetteiről és háborús cselekményeiről, a kik a nagy háborúban részt vettek. A gyűjtött okmányok között egy jegyzőkönyv keltette fel figyelmemet, a melyet a magy. kir. marosvásárhelyi 9. honvéd huszárezred pótszázada vett fel *Fogl József huszár-főhadnaggyal* megsebesülése tárgyában. A jegyzőkönyv 1915 november 18-án kelt. Tartalma a következő: «1915 január 1-én, vallja a főhadnagy, az északi harctéren Galiciában a gladiszovai templomnál orosz nagyobb erőkkel harczban állottunk; az oroszok 200—300 lépésnyire közelítettek meg bennünket. A nagyobb erő miatt parancsnokunk elrendelte a visszavonulást. Én a visszavonulás előtt pár perczel megsebesültem, még pedig robbanó golyó széttépte bal lábszáramat, majd a jobb térdemben megakadt és robbant. Engem *dr. Császár Elemér* hadnagy, *Suba Lázár* tizedes és négy huszár el akart vinni a reánk roharó oroszok közül. A dolog nem sikerült, mert a míg engem vittek, Császár hadnagyot hátulról szíven lőtték, Suba tizedest fejbe találták, egy huszár térdén, egy a bokájában, egy pedig az oldalában sebesült meg. Én a földre esve az oroszok között maradtam.» A tusakodás forgatagában, a mi alatt Császár hadnagy és Suba tizedes meghalt, a három megsebesült huszár pedig tehetetlenül a földön hevert, Fogl főhadnagynak, noha mindkét lábszárának csontja kifordult és bal lábszárának izmai elszakadtak, annyi ereje volt még, hogy a közeli házhoz csúszott. Az oroszok utána rohantak, kirabolták, elvették látcsövét, pisztolyait, pénztárczáját, köpenyét, mentéjét, érmelegítőit, óráját és a mikor kardja után nyulva, ezt elvenni nem engedte, puskatussal mellbevágták és otthagyták. Egy óra multán orosz sebesültvivők jöttek, a kik a főhadnagyot a nála levő sebkötözőcsomagok anyagával bekötözték és a közeli házban szalmára fektették. Este felé orosz tisztek jöttek a házba; az orvos újra bekötötte a sebeket, megnyugtatta a főhadnagyot, hogy nem lesz bántódása, hogy másnap

kocsin kórházba szállítják, sőt tréfásan azt jegyezte meg, hogy ötven nap mulva Szentpéterváron tánczolni is fog tudni. Az orosz tisztek jószívüségére vall, hogy a sebesültnek száz czigarettát, fekete kávét, teát, szilvóriumot és tejet adtak, a mikor pedig azt látták, hogy főhadnagyunk mindenét megosztja sebesült huszárjaival, ezeknek is adtak mindenfélét. «Mikor a tisztek elmentek, mondja tovább a jegyzőkönyv, megsebesült három huszárommal egyedül maradtam. Két sebesültvivőt hagytak ápolásunkra. Ezek elaludtak és én súlyos sebesülésem ellenére kicsúsztam a házból. Hogy mily nagy darabon csúsztam, nem tudom, de tény, hogy egész éjjel tartott. Reggel felé, miután láttam, hogy semmi eredménye nem lesz szökésemnek, egy házhoz csúsztam és hason fekve bekopogtattam az ajtón. Egy asszony jött ki, a ki a tehénistállóba vonszolt, majd otthagyott és elszaladt. Egy óra multán azonban visszatért két fiatal leánnyal, a kik megnézvén engem, hamarosan eltüntek. Pár perez mulva azonban visszatértek két emberrel, a kik két takaró és egy vánkos közé egy kis szánkóra tettek. Elvittek magukhoz, a hol levetköztettek, ruháimat eldugták, megmosdattak, ágyba tettek, édes anyjuk pedig csirkelevest és tojást főzött és mint saját gyermekét ápolt. Január 2-án orosz tisztek szálltak meg a házban és meg is vacsoráztak. Vacsora közben elém toppant az az orosz tiszt, a ki előtte való estén tojást, szilvóriumot, czigarettát stb.-it adott. A ház tulajdonosával, a tanítóval beszédbe is elegyedett és a mint később szabadulásom után a hadosztályparancsnokságnál megtudtam, agyon akart lövetni, de a tanító leányai letérdeltek és könyörögtek, hogy ne bántson, mert amúgy is meghalok.» Ez volt az utolsó jelenet, a mire a főhadnagy emlékezett, mert utána eszméletét vesztve, csak január 3-án tért magához az 5-ik honvéd huszárezrednél, a hol megkönnyebbülten értesült megmeneküléséről és arról, hogy az oroszokat elüzték.

Pilch Jenő honvédalezredes.

Az 1644-ik évi hadjárat történetéhez. Kassa városa az 1644-ik év tavaszán megnyitotta kapuit I. Rákóczy György erdélyi fejedelem hadai előtt.

A város megvételére május havában maga az ország nádora *Eszterházy Miklós* vezérlete alatt indult a Felvidékre a császári sereg.

Ennek hadmozdulatairól Kassa város jegyzőkönyvei több epizódot örökítettek meg, melyeket időrendben közlünk:

1644. Vigesima octava (28) die Maii. Palatinus urunktól, Gecztől és Puchantól *Hernád-Némethiből* Mayténi Mihály és Gyeöngyeösy Pál követséget viselvén az nemes városra huszonnegyed magokkal circa

nonam matutinam (t. i. horam reggel 9 órakor) bejönnek s az lőcsei házhoz beszállván, nagy zelussal instáltanak, hogy az nemes tanácsnak nemcsak az követséget mondják meg, hanem credentiájok mellett más derekas fenyegető levelet is præsentáljanak. Melyet *Reöthi* uram locumtenens (= a fejedelem helytartója) impediált, mert őnagyságától az erdélyi fejedelemtől salvus conductusok sem volt s nem is úgy viselték magokat, mint követek, hanem nyilván való ellenségesképpen, esküdtetvén az városból kimenő nemes embereket nem csak az császár Ő felsége hűségére, hanem arra is, mennyi számú fegyveres ember lehetne az városban, és így az követségnek prætexusa alatt *kémségnek* tisztiben foglalatoskodtanak. Mely ebbeli cselekedetjekért kapitány avagy locumtenens uram által arestáltattak s meg sem engedte, hogy az nemes tanáccsal szemben lehessenek s az leveleket is, melyeket az városnak hoztak volt, akaratjok ellen is maga kezéhez vette s mindjárt az fejedelemnek ő nagyságának küldötte.

Hernád-Némethinél lévén a császár tábora, oly hírek futamodott, hogy az városnak segítségére 10,000 tatár érkezett volna s azért sánczoltatták annyira be magokat.

1644. Die prima (1) Junii. Mivel penig az ő felsége ármádája *Szerencset* elhagyván ide *Kassa* felé indult és sok helyeken hatalmas insolentiákat cselekedvén, égetésekkel, rablásokkal és mindennel, kimélés nélkül az szegénységet és minden rendeket sanyargatván, azért hogy mi is vigyázatlanságban ne találtassunk, odaki, hol egy, hol más helyen való strázsára lovasokat rendeltünk, akarván ezaránt is magunk megmaradására vigyázni mindenképpen.

A német præsidiummal *Szerencs* várát firmálja s úgy jön el onnan. Az *Bodókő* (= *Boldogkő*) *várában* szorult nemesség penig az palatinushoz követséget instituált és így accordál vele; *profunttal* segítvén mindazonáltal néminemű részből az felsége ármádáját és úgy liberálván magokat ellenek.

1644. Die decima octava (18) Junii az császár tábora *Miszlókánál* levén táborban, sok rendbeli ellenkezése és égetése után megindult és az *Hernádon* innen való szőlőhegyeken keresztül-kasul barmostól, lovastól gázolván, *Tehány* felé költözve, megszállott s táborozott s estve mintegy tíz óra tájban az *papiros malmot* és Felkmajer Kristóf *téglaszínét* meggyujtván, másodnapon penig mintegy hat óra felé *Tehányt* is elégetvén s porrá-hamuvá tevén, az hegyen általköltözött s *Eperjesen* előjáróban az városnak kérésére egynehány seregeket expediálván s maga táborostól *Somosnál* meghálván, az környül való falukat

égetéssel elpusztította és 19. *Junii* muskatérosok és három trupp lovasok *Lapispatakra* buza s gabona csépleni kimenvén, *Kemény János* hadabeli vitézek és bizonyos számú törökök ott tapasztalván őket, az gyalogokat többire mind megölvén, az hadnagyok kívül, kit elevenen elfogtak, de az lovasok szaladásra vevén a dolgot, az török is utánok sietvén, mind az táborig űzték és egynéhány számut le is vágván közülök, el is fogtanak elevenen benne ek némelyeket.

Die 20 táborostól *Somosról* elindulván, *Eperjes* alá ment s ottan is vevén eszében, hogy feles præsidium (= helyőrség) volna s az város magát ellene strenue (serényen) opponálná, úgy indult *Sárosvárának* megvételére és ostromlására.

Die 21. Sztankait, Megyeri Ferenczet tizennegyed magokkal *Balogh Lőrincz* nevű hadnagy alattvalóival együtt *Kassára* behozta és másodnapon *Patakra* az fejedelemnek vitték.

Kassa város jegyzőkönyvéből.

Kemény Lajos.

Kárász Lukács hadi commissarius utazása 1672-ben.

Nyitra vármegye levéltárában Instantiæ K. 1672. F. I. 10. alatt egy jelentést találtam *Kárász Lukács* hadi commissarius (biztos) utazásairól, midőn a különféle átvonuló csapatokat kísérte. Ez az érdekes jelentés, mely egyes csapatok mozdulatait előrolja, szószerint a következőképen hangzik: «Tekintetes Nemes vármegye. Tudva vagyon Nagysagtok s Kegyelmetek előtt, miképpen ez elmult Szent Lőrincz (augusztus 10) nap tájban ezen Nemes Vármegye, kegyelmes urunk eö Fölséghe béjövő és a Nemes Vármegyén által menő hadai Commissariusságát reám adván, az után Nemzetes Vitézlő Hunyady Ferencz Bajmóczi tiszttartó és Csuthy Pál szolgabíró uraimék által nekem denunciáltatta ebbéli rendeléssét. Melyhez képest ebbéli parancsolattyának eleget akarván tennem; Elseöben is ez elmult September Havának nyolczadik napján Generalis Spankan Uram Ő Nagyságha Regimentyéből való Tiffenthall névő Oberszt Laitmont, Harmad fél Ezerl ől álló gyalogh hada eleiben mentem Bánigh, utánna való nap, úgy mint nona ejusdem, ugyan ottan reája várakoztam, azután onnan indulván azon haddal, érkeztem azon Holnapnak tizedik napján Veszteniczi vidékben Szucsánra, melly had 11 ejusdem ugyan ottan nyugodot, 12. Rásztocsnyáigh, onnan 13 Szentkereszthi vidékben Trubinyigh ment, én penig ugyan ottan Csuthi Pál szolgabíró és Tarnóczi Miklós uraimékkal, a szekerekkel edgyüt, mingyárt utánna való nap vissza tértem. Annak utánna 22 Octobris ismét Bánba mentem Vice colonellus Sambergh hadai eleiben, kinek Hatszáz

eötven gyaloghja volt, késtem ottan két napigh, de azon hadak visszatérének Trencsén felé, én penig házomhoz 25. Octobris.

Trencséni Commendant Szuisz uram Ő Nagyságha Német Prónán lévén hadaival, késtem mellette két napigh, az holot Bajmóczi Tisztartó Uram is jelen volt, harmad napjára késértettem azon hadat Kalastromigh Turócz vármegyében (t. i. = Znyováralja) és onnand negyed napra tértem házomhoz.

14. Novembris Dennevalt Hadábúl való két Gróffnak, úgymint Kuffstainnak és Karafellának eleibe mentem, volt circiter három száz Német vélek. 15. ejusdem Privigyén háltak meg, 16. Lehotára, 17. Ladomérra és 18. Zolyom vármegyében lévő Bucsa névű Faluban érkeztek, én penigh 19. tőlek megmenekedvén szekerekkel és marhákkal 20. érkeztem haza.

22. Novembris Turócz Szent Mártonból tértek vissza Herberstein hadai, kiknek mentem eleiben, ugyanaz nap érkeztek hálásra Privigyére. 23. Szucsánra és Divékre szállottak, 24. Podlusánra és Dezsericzre, 25. által mentek a Vágon Ivanóczra, az honnan szekerekkel és marhákkal visszatérvén, 27. érkezhettem házomhoz.

3. Decembris General Spork uram eleibe mentem Tót Prónáigh, 5. ejusdem Hadával együt Privigyére jött, 6. Bánigh kisértettem Ő ngát.

7. Ejusdem visszatérő utomban találtam Dvornikon Herbenstain Regimentyét. Turócz felé nyomakodót, kinek előtte járója Oberst Vachtmaister Joachimus Naimut Hauptman Tek, Marcelli és Szinger. Azon Regiment 10. Decembris által menvén a fárasztó hegyen, Statiót tett Csépcsént. 11. Jeszenán, 12. Szucsánra érkezett, 13. ugyanott nyugodot. Az honnan én 14. délután indultam vissza azon Regimentül, házamhoz penigh 15. praesentis érkezvén, most Nagyságtok s Kegyelmetek előtt compareálok ezen Relatiómmal instalván azon Nemes Vármegye ekkedigh való vékony szolgálatommal elegedgyék megh, ha penigh mi alkalmatlanságot szenvedet, melly nélkül nem is lehetet a hadak által menése, az ollyat azok insolentjájának és szokot csintalanságának tulajdonicsa. Én a mennyire érkezhettem tehetségemmel a reám bizott dologban igyekeztem Nagyságtok s kegyelmetek kedve szerint járnom. Mivel penigh ezen Commissariusságomban, a mint Relatiombul constál, szüntelen föl s alá való járásban alkalmas napokat teöltettem, magam keöltségével, és dolgaim hátra maradásával, nem kétlem, Nagyságtok s kegyelmetek mind ezeket méltó consideratióban vévén, ebbeli költségimet és fáratságimat héjában nem hedgya, hanem érdemessen megjutalmazza, kiért én is maradok.

Nagyságtok s kegyelmetek alázatos szolgája Kárász Lukács s. k.

Ad Inclytum Comitatum Nittriensem Demissum Memoriale Introscripti Lukac Kárász. — fl. 30.

Feria 2. proxima post Dominicam Quartam Adventus Domini in Oppido Vágh Ujhel celebrata Cottus Nittriensis Congregatione determinatum: ut Egregii Lucæ Kárász in delfacationem diatii Commissariatus Egregius Michæl Locksai Perceptor det triginta florenos, Juontus Cottus Nittriensis Notarius mp.[1] Ezen Nemes Vármegye által deputált Harmincz forintot vettem föl plenaire Perceptor Lokcsai Mihály úrtúl. Kiről ő kegyelmét quietálom. Uyhelyben 20. Decembris 1672. Kárász Lukács s. k. 1672 die 7 mensis lussentis acceptavi fl. 30. Instantiae K. 1672. F. I. 10.

Közli: *Romhányi János.*

II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek 1704 októbor hó 22-én Vihnyén kelt rendelete, a tábori pósta szolgálat ügyében. Nos Franciscus Dei Gratia Princeps Rákóczy de Felső-Vadász, Comes de Sáros, Dux Munkacsiensis et. Makoviczensis, Dominus perpetuus de Sáros-Patak, Tokaj, Regécz, Ecsed, Somlyó, Lednicz, Szerencs, Ónod (etc.). Universis et singulis etc. A nemes ország szolgálatja minthogy nem kevéssé promoveáltatik azzal is, ha a pósták a rendes helyeken felállíttatnak, póstamester és pósta híveink magok institutiójok szerént az eddig practikált abususok ellen manuteneáltatnak a szerént is az oly következő excessusok orvosoltatnak; tévén egyébiránt is oly új rendelést, hogy a kik a Nemes ország szorgos szolgálatjában járnak, a mi passusunkkal, azokat ingyen, a kik penig valamely commendérozó, vagy várbeli tiszt híveink passusok mellett járnak, azokat pénzért, a szokott taksát letévén, póstamester 's pósta-híveink promoveálni tartozzanak, és valakik a nélkül járnak azokat a póstamesterek 's posták nemcsak postán ne hordozzanak, sőt azon helység tiszteinek, az hol a posta vagyon hírt adván megfogni és közelebb levő commendérozó vagy várbeli kapitány híveink kezekbe büntetéseknek elvételére bévinni tartozzanak. Serio azért fenn megnevezett tiszteinknek 's híveinknek, signanter az hol a postahelyek vadnak,

[1] A latin szöveg magyar fordítása:

Nyitra vármegyének Vágújhelyen 1672. évi negyedik ádventvasárnap utáni második napon tartott közgyűlésében elhatároztatott, hogy nemzetes Kárász Lukácsnak commissáriusi minőségében napidíjak czímén nemzetes Lokcsay Mihály perceptor 30 (harminc) forintot fizessen ki. Nyitra vármengyének hites főjegyzője s. k.

parancsoljuk, ha midőn valamelyek a nemes ország szolgálatjában passusunk, vagy magános dolgokban valamely commendérozó, vagy várbeli hiteles főtiszt hívünk passusa nélkül járván, a postamesterektűl, postáktúl postalovakat extorqueálni, vagy annak alkalmatosságával a postákon excedálni, egyébiránt is kárt tenni merészelnek az oly excessivusok, ellen azon postamester és posta-híveinknek, legkiváltképen azon vármegye 's helységbeli tiszt 's egyéb híveink, úgy kívánván az oly excessivusok, excessusoknak mivolta, azoknak megfogásában 's közelb leendő commendérozó, vagy várbéli tiszt híveinkhez való vitelekben 's küldésekben assistáljanak, a mint az ilyeneknek méltó büntetést commendérozó, vagy várbeli tiszthíveink infligálni semmiképen el ne mulasszák. Különben kiváltképen azon helyésgbeli tiszt 's lakos híveinek, hol a posták vadnak, ha abban parancsolatunk szerént való assistentiájokat postamester és posta híveinktől megvonják, azon excessivusokat 's hamis úton járókat meg nem fogják, és büntetéseknek elvételére megnevezett tisztjeikhez nem viszik, hasonló büntetésben kegyelem 's kedvezés nélkül azon megbántódott 's károsodott postamester 's postahiveink igazságos panaszokra nézve incurrálnak, melyre azon nemes vármegyének az hol a refractorius helyek ellen postamester 's postahíveink panaszt tésznek légyen szorgalmatos gondja, és érdem szerént az oly helységeknek bíráit 's egyéb tisztjeit meg is büntesse, hogy az hozzánk hasonló panaszra azon postamester 's posta híveinknek alkalmatosság ne adassék. Præsentes perlectis exhibenti restitutis. Datum in possesione Vihnye. Vigesima secunda Mensis Octobris Anno Millesimo septingentesimo quarto.

F. P. R.

(Franciscus Princeps Rákóczi) Közlő gyüjteményében. (L. S.)

Közli: *Dr. Szendrei János.*

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Hunyadi ifjúsága. *Irta: Oszvald Arisztid prémontrei.* Budapest, Franklin-Társulat nyomdája. 1916. Történeti Értekezések 10. szám. 8° 73 l.

A legtöbb világtörténeti nagyság emlékének közös osztályrésze, hogy a muló idő permete beszórja mondával, tévedéssel, a mely idő fordultával mind jobban elfedi a maga alá temetett valót. Ez a kelletlen vendég úgy rárakodik néha, hogy sokszor nagy tisztogatás sem tudja visszaadni a történeti igazság régi fényét. Így vagyunk Hunyadi Jánosunk ifjabb éveinek történetével! Származásába úgy beleszólt a tudákos történetírás, a mese és a népdal, az okmányi valóság beszéde pedig úgy elnémult, hogy alig lehet hallani egy-két biztosabb értesülést világhíres hősünk fiatal éveiből. Ezt a keveset is mily fárasztó elmepróbák erőfeszítései tudják csak a történeti igazság köztudata számára megmenteni! Ily mentő munkába fogott értekezésünk szerzője is ; nem minden eredmény nélkül. Dolgozata nemcsak összefoglalja a tárgyában megállapított igazságokat, hanem új megállapításokat is ad. Mindenek előtt Hunyadi szüleinek nevét tisztázza, majd eredetére vonatkozólag jelöli meg a helyes nézetet. Megerősíti a Hunyadi oláh származásáról szóló, előtte már megállapított nézetet abban az alakjában, hogy hősünk apja nem magyarországi származású volt. Ezután Hunyadi apja, Vojk társadalmi állásának vizsgálatára térve, arra jut, hogy Vojk, ha vajda nem volt is, nem volt egészen alacsony rendből való. Annak meghatározásához is talpraesett érveléssel szól hozzá, hogy mikor kapta Vojk Hunyad várát királyi adományul. Bőven rostálja itt a tévedéseket és megállapítja, hogy az 1409. év előtt erről a birtoklásról nem lehet beszélni. Vojkról különben, a ki Zsigmond király udvari szolgálatában állott, még csak egy értesítés szól, mikor az alvajda egy levéllel keresi föl. E levélből közvetve az olvasható ki, hogy Vojk kenénykezű ember volt. A Hunyadi anyját körülvevő legendát is törekszik szerzőnk oszlatni, itt azonban már kész eredményeket talál, a melyek mellett számára

csak a valóság újabb és nyomatékosabb hangsúlyozásának tiszte maradt. Megtudjuk tehát, hogy Hunyadink anyja nem volt se szerb, se oláh leány, Morzsinai Erzsébet és Zsigmond király titkolt viszonyának ingerlő meséje sem szükséges Hunyadi származásának történetéhez, hanem a Szapolyai nemzetségben kell az anyát keresnünk, a mely később úgy mint Vojk családja, szintén nemzeti uralkodóval ajándékozta meg Magyarországot. Hunyadi János születésének a történetírásban általánosan elfogadott időpontját is óvatos vizsgálat alá veszi Oszvald. Itt is jószemű kutatónak mutatkozik. Tarthatatlannak mondja az 1387. évet Hunyadi születése dátumául és a hiányos és csak nagyon távolról irányító utalások megválogatásával 1395—1400 közti időben állapodik meg. Hunyadi serdülő és ifjú koráról is csak összevetések alapján tud valamit mondani; idevonatkozólag csak annyi a bizonyos, hogy az ifjú Hunyadi egy ismeretlen főúr, tán a Csákiak valamelyikének, vagy Csanádi Ferenczuek udvarában nyerte első nevelését; azután a kor szokása szerint nagyobb urak familiárisává szegődött. E szolgálatok közül kimutatható az Ujlakiaknál töltött szolgálat és a szerb despotánál töltött familiaritás. Csak a despota halála után 1428 körül jutott Zsigmond közvetlen közelébe és szolgálatába. Kiterjeszkedik a dolgozat annak tárgyalására is, vajjon volt-e Hunyadi Zsigmond kiséretében külföldön az 1414—1418. években. A válasz ez irányban tagadó. Csak az 1433-iki római útján kiséri el Zsigmondot Italiába, de ez alkalommal is a milanói fejedelem szolgálatára volt rendelve, úgy hogy az is kétséges, hogy Hunyadi az Örök városban egyáltalán megfordult volna. Ez útra való előkészület már 1431 közepén megkezdődik. Ez teszi valószinűvé, hogy Hunyadi házassága ezen időhatár előtt volt. A menyasszony Szilágyi Erzsébet volt, Szilágyi László leánya, ki gazdag hozományt vitt férjéhez; apja is régi, jó nemes volt, úgy hogy Hunyadi házassága szerencsésnek volt mondható. Közvetlen szolgálatot uralkodójának Bázelben tesz, nagyobb összegű pénz kölcsönzésével, a miért zálogbirtokot kap. Ezt a kölcsönzést máskor is megismétli, a mi fokozatosan nagyobb birtokokhoz juttatja, de világhíres harczainak sorozatát nem Zsigmond, hanem utóda Albert alatt kezdi meg. Először a csehek elleni harczában, majd a török elleni külön megbizatásaiban. E vállalkozások azonban már a férfi művei s így e dolgozat keretébe nem tartoznak. Oszvald dolgozata a Történeti Értekezések 10. számát teszi s először a Történeti Szemle 1916. évi folyamában jelent meg. *Zsinka Ferencz dr.*

Ruhmestage der österreichisch-ungarischen Wehrmacht 1914/16. *Dokumente von Mitkämpfern.* Wien, 1916. Manz-Verlag. A cs. és

kir. hadilevéltár kiadta sorozatos munka, a melyet *Veltzé Alajos ezredes*, a levéltár irattárának a főnöke szerkeszt. A gyűjteményes munkában azoknak a kimagasló fegyverténveknek a leírását kívánják nyilvánosságra hozni, amelyek eredetük és tartalmuk folytán legbecsesebb okmányai lesznek az 1914/16. évi nagy háborúban részt vett csapataink történetének. A leírások szerzői és beküldői az osztrák-magyar monarchia különféle fegyvernemeinek csapattestei, a melyeket az a magasztos czél irányított, hogy a legilletékesebb szemtanúk leírásai alapján közkinccsé tegyék azokat a dicső harczokat, a melyekre büszkék az ezredek és amelyekre megelégedéssel tekintenek vissza. A most megjelent első füzet tartalma a következő: *a halál félütege* (a varasdi 39. tábori ágyúszezred 5. ütege); *a konaticei magaslat megrohanása* (1914 nov. 22.; cs. és kir. 42. gyalogezred; Theresienstadt); *a szerb Timok-hadosztály megsemmisítése* (cs. és kir. 74. és 92. gyalogezred; Jicsin és Komotau); *a cs. és kir. 6. magyar gyalogezred* 1. *zászlóaljának harczai a Gradjeniken, Monfalconenél és a Doberdó körüli fentérségen* (Ujvidék); *a Lipót Szalvátor királyi herczeg nevét viselő 36. tábori taraczkezred* (azelőtt 13. sz. volt; Zagreb) 2-*ik osztályának harcza az északi harcztéren; a gebrowi ütközet* (cs. és kir. 67. sz. magyar gyalogezred; Eperjes); *küzdelem a Manilowa birtokáért* (cs. és kir. 85. magyar gyalogezred; Máramaros); *a horozena-welkai nagy nap* (cs. és kir. 69. sz. magyar gyalogezred; Székesfehérvár); *a 94. gyalogezred* (Turnau) *rohama; a cs. és kir. 44. magyar gyalogezred* (Kaposvár) elfogja az 55. orosz gyalogezredet.[1]

Mivel az epizódok egyszersmind okulásra alkalmas példái is lehetnek jövendő generációnk oktatásánál, a magyar csapattestek tetteit az alábbiakban kivonatosan ismertetjük.

A *Gradjenik birtokáért vívott harczok.* A 6. gyalogezred 1. zászlóaljának és a később segítségére jövő hegyi ágyúnak, valamint nyolcz taraczkunknak nagyobb erejű ellenséggel szemben több napra terjedő és válságos körülmények közötti példás kitartását ismerjük meg. Bántó hiánya, hogy a szöveg sehol sem árulja el, hogy a Gradjenik a balkán harcztérnek melyik sarkában van. Jó szolgálatot tettek volna a szerzők, a szerkesztő vagy a kiadó azzal, ha megjelölik a cs. és kir. Földrajzi Intézet kiadta azt a térképet, a melyen a magaslatot megtaláljuk. Csakis a véletlenül elejtett szavakból állapíthatjuk meg, hogy a magaslat a délkeleti és nem az orosz harcztéren van. A *monfalconei ütközet* gyenge epizód; kiemelkedő alakja *Eichhorn tizedes* vitézi kitartása a lövészárokban. Az utókor katonás szellemének megalapozása és nagyra-

[1] A városok az illető csapattest hadkiegészítési kerületének székhelyei.

nevelése azonban megkívánta volna, hogy a kitüntetett altisztnek néhány személyi adatát (születési helyét és évét) is följegyezzék. A *doberdói harczra* vonatkozó rész jóval jobb az előbbinél; beszédes, színes és találóan igyekszik leírni azoknak a rettenetes harczoknak a részleteit, a melyek itt zajlottak le.

A *cebrowi ütközet* a 67. magyar gyalogezrednek 1915 szeptember derekán vívott azt a harczát örökíti meg, a mikor előző fáradalmak ellenére az ezred erejének végső megfeszítésével segítségére sietett szorongatott szövetségesünknek, a németeknek.

A *Manilova birtokáért vívott harcz* kétségen kívül egyik legszebb epizódja azoknak a súlyos küzdelmeknek, a melyek 1915 telén zajlottak le a Kárpátokban. De ennek is az a nagy hibája, hogy alig vagyunk képesek eligazodni a szövegben, mert nincs hozzá térképünk, vagy bár csak a legegyszerűbben összerótt vázlatunk. A katonai dolgokban annyira tájékozott most közönségünk, hogy az egyszerű vázlatokat nemcsak hogy megértené, hanem nagyobb élvezettel olvasná és könnyen emlékezetébe is vésné azokat az epizódokat, a melyekben véreink oly sok dicsőséget szereztek nemzetünknek. Így vajmi kevés haszonnal fognak járni ezek a tansegédletül is szolgáló füzetek akár a fegyveres erő kötelékében létesített iskolákban, akár pedig a középiskolákban meghonosított katonai előadások során. Az egyszerű vonalakból alkotott vázlatok ugyan valamivel megdrágították volna a munka költségeit, de kár, hogy ettől visszariadtak, mert a munka értéke és használhatósége tetemesen emelkedett volna.

A cs. és kir. 44. gyalogezred San-menti harczai zárják be a füzetet, a minek hibája megint csak az, a mit már fentebb is mondottunk.

Unter Habsburgs Banner. Irták: *Veltzé Alajos* ezredes a cs. és kir. hadilevéltár osztályfőnöke és *dr. Stefan Pál* főhadnagy. Verlag: Ullstein u. Comp. Berlin—Wien, 1916.

Tudtunkkal ez az első azoktól a népszerűen megirott összefoglaló hadtörténeti munkáktól, a melyek a cs. és kir hadilevéltár támogatása mellett jelentek meg azokról a nagy küzdelmekről, a melyekben Ausztria és Magyarország hadseregei vettek részt a világháborúban. Erre engednek következtetni a szerzők és az, hogy munkájukat *lovag Hoehn Miksa* cs. és kir. vezérőrnagynak, a cs. és kir. hadilevéltár igazgatójának ajánlották föl, a ki a munkát hathatósan támogatta. Az első fejezet a háború okairól és előzményeiről szól. A fejezet tartalma, szerkezete és stilusa igen jó. A második fejezet némileg folytatása az elsőnek és ügyes fordulatokban a háború roppant nagy arányait tárja az olvasó elé; majd

taktikai és hadseregszervezési adatokkal szolgál, a melyek között helyet szorítottak a népfelkeléseknek, vagyis fegyveres erőnk ama részeinek, a melyeknek oly roppant fontos, majdnem döntő szerepük volt nagy küzdelmeinkben. A fejezet befejező része a legfelsőbb hadvezetés, a hadseregparancsnokok stb-ek rövid ismertetése.

A háború eseményeit a következő fejezetekben tárgyalják: az 1914. évi orosz háború; hadműveletek Szerbiában és Montenegróban 1914-ben; az 1914. évi tengeri háború; a 30·5 cm-es mozsaraink szereplése Belgiumban; csaták a Kárpátokban; Przemysl ostroma és a kárpáti husvéti csata; Itália árulása; Galiczia visszahódítása; Lengyelország fölszabadítása; küzdelmek Kelet-Galicziában és Volhyniában; az 1915. évi olasz háború; Szerbia és Montenegró meghódítása és Albánia megszállása. Az 1916. évi harczokból csak hét hónap eseményeire terjeszkednek ki a szerzők. Utolsóelőtti fejezetükben az anyaországgal is foglalkoznak, a melynek végén a hadviselés érintette országokról is mondanak el egyetmást.

Sajnálattal állapítjuk meg, hogy egyetlen egy ólyan rajz vagy vázlat sem tarkítja a krónikát, a mi könnyebben érthetővé tenné a szöveget, pedig nem lehetett ismeretlen a szerzők előtt *Immanuel* porosz ezredesnek igen jól megírott és kitünően szerkesztett vázlatokkal kisért népszerű háborús krónikája.[1] Nem állott módunkban ellenőrizni az összes adatokat, *de helyreigazítással kell élnünk a Lovcsen elfoglalását illetőleg (159. l.). Itt ugyanis azt írják a szerzők, hogy a hegyet éjerlandi és bosnyák csapatok foglalták el. A véletlen olyan tiszttel hozott össze bennünket, a ki maga is részt vett az ostromban. Tőle tudjuk, hogy a Törk alezredes csoportjába tartozó gyulai 2-ik magyar népfelkelőezred három zászlóalja (1., 2. és a VIII/2. zászlóalj; parancsnokok voltak: Endrődy Géza honv. százados, Laki Endre honv. őrnagy és Kratzer cs. és k. 33. gyalogezredbeli tart. százados) és egy bosnyák zászlóalj vett részt a rohamban. A két sorba alakult csoport jobbszárnyát a 2. népfelkelő gyalogezred két zászlóalja, a balszárnyat pedig az előbbinek egy zászlóalja és a bosnyák zászlóalj alkotta.* **Pj.**

[1] *Fr. Immanuel:* 20 Monate Krieg. Volkstümliche Darstellung des Weltkrieges vom August 1914 bis März 1916. Berlin, 1916.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Két hadbirósági ítélet.

Az itt közölt két hadbírósági ítélet egyike 1603-ban Kassán, Fáji Fáy István felsőmagyarországi hadbíró elnöklése alatt, Lenkey Miklós, a kassai császári mezei hadak vicekapitánya, mint alperes vádlott ellen kelt, a ki Lánczy Ambrus hejczei jobbágyat két ízben szidalmazta, egy ízben pedig kegyetlenül elverte. A vádat ő felsége nevében Békésy Márton képviselte. Az ítélet elmarasztaló volt, és a vádlottat 40 forint bírságra kötelezte, mely összeg kétharmad részben a bíróság kezén maradt, egy harmada pedig a panaszosnak jutott. — Fontosabb a másik ítélet, mely a régi hadbírósági ítélkezés jellemző példája. Ez 1708-ban, a Rákóczi-hadak Tompán való táborozása alatt kelt, egy Bonefuss ezredbeli frájter ellen, a ki összeszólalkozott a környék parasztjaival. A bíróság egy kapitány elnöksége alatt két közemberből, ugyanannyi frájterből, káplárból, furirból, hadnagyból, állott, kikhez még egy hadbíró járult. A vádlott kihallgatása után a bíróság tagjai páronkint előadják véleményüket, végül az elnök, a kinek szavazata kettőnek számított. Végül a hadbíró kimondta az ítéletet. A bíróság jegyzőkönyvét annak minden tagja aláírta és pecsétjével hitelesítette.

I.

Nos Stephanus Fay de eadem Fay, sacræ cæsareæ regiæque majestatis partium regni Hungariæ superiorum judex bellicus, ceterique assessores et convocati eiusdem sedis assessores, damus pro memoria, quod cum nos sexta die mensis Julii anni 1603 in civitate

Mi Fáji Fáy István ő császári királyi felsége felsőmagyarországi hadbírája, és a mondott bíróság többi ülnöke adjuk tudtul, hogy amidőn mi 1603 julius 6-ikán Kassa városában bizonyos perek átnézése és egyenetlenségek megitélése czéljából, melyek a mondott

Cassoviensi, pro revidendis quibusdam litibus et differentiis in prædicta sede bellica motis et subortis judicium facturi pro tribunali consedissemus, tunc egregius Martinus Bekesy nomine et in persona suæ cæsareæ regiæque majestatis domini nostri clementissimi uti actor contra egregium Nicolaum Lenkey vicecapitaneum eiusdem majestatis cæsareæ militum Hungarorum Cassoviensium campestrium veluti in causam attractum proposuit et allegavit in hunc modum: qualiter idem in causam attractus, nescitur nude ductus, in anno præsenti decima die mensis Junii providum Ambrosium Lanczy subditum suæ majestatis Heyczeiensem in oppido Geöncz in comitatu Abauywariensi existenti habito duris verberibus enormisque blasphemiis affecisset, nec his contentus, verum malum malo accumulando, idem in causam attractus eundem Ambrosium Lenkey,[1] quinta die Julii in anno domini ut supra in via publica ad judicium sive causam persequendam venientem, et nemini quicquam mali inferentem iterum enormis vituperiis affecisset, et nisi per alios milites secum iter prosequentibus admonitus et dehortatus fuisset, verberibus quoque excepisset potentia mediante, nude ex parte ejusdem juxta decretorum tripartiti judihadbiróság előtt keltek, mint törvényszék összeültünk, nemes és nemzetes Békesy Márton ő császári királyi felsége legkegyelmesebb urunk nevében mint felperes, Lenkey Miklós ő császári királyi felsége kassai magyar mezei hadainak vicekapitánya, mint alperes ellen a következőket adta elő: hogy a mondott alperes, nem tudni mi okból indíttatva a folyó év junius 11-én Lánczy Ambrust, ő felsége hejczei jobbágyát az abaujvármegyei Göncz városában kemény ütlegekkel és hallatlan szidalmakkal illette, sőt ezzel meg nem elégedve, de rosszat rosszal halmozva ugyanaz az alperes ugyanazt a Lánczy Ambrust, a folyó év julius 6-ikán, a midőn az országúton a bíróság felé ment, hogy ügyében a tárgyalást folytassa, ismét igen nagy szitkokkal illette, és ha csak más katonák, kik szintén arra jártak, meg nem akadályozták volna, újból megverte volna, miért is a sértett fél nevében a hármas törvénykönyv szerint való ítéletet kiván. Ezeket hallva az alperes, a következő módon válaszolt, hogy ő felsége jobbágyát nem verte meg, sem pedig nem szidalmazta, mert az illető az ő saját szökött jobbágya, akivel az uton találkozván, megszólított, és ennélfogva ő felsége ellen mit se vétett. Erre ő felsége

[1] Tollhiba Lánczy helyett.

cium fieri postularet. Quo audito idem in causam attractus respondisset tali modo: quod ipse colonum suæ majestatis minime verberasset, et neque convitiis affecisset, et neque convitiis affecisset, nam dictus Ambrosius Lanczy non suæ majestatis, verum ipsius in causam attracti esset colonus fugitivus, quem ipse in causam attractus in via offendens allocutus fuisset, et per hoc contra suam majestatem nihil peccasset. Quo audito procurator suæ majestatis respondisset, eundem in causam attractum ad quæsita respondere debere, nam ageretur de et super eo, utrum videlicet præmissam violentiam fecerit nec non, ergo restaret, ut neget aut affirmet, et quia non negaret, peteret superinde judicium. Unde nos habita super præmissis sana deliberatione, volentes judiciario nostro officio satis facere, eundem in causam attractum super violentam captivationem, vel verberationem prænotati Ambrosii Lanczy in homagio vivo, nempe florenorum quadraginta Hungaricalium, in duabus nostris judiciariis, in tertia vero partibus manibus actoris dandis et reddendis convincendum et aggravandum adjudicavimus authoritate nostra judiciaria, vigore præsentium literarum nestrarum mediante. Datum in civitate regia Cassoviensi, feria sexta proxima post festum de-

[1] Aug. 30.

megbizottja azt válaszolta, hogy az alperesnek a kérdésre kell válaszolnia, mert arról van szó, hogy elkövette-e a mondott erőszakosságot, vagy se, tehát nincs egyéb hátra, mint hogy vagy tagadja, vagy pedig vallja be azt, de mivel nem tagadja, tehát ítéletet kér. Tehát mi megbeszélés után bírói tisztünknek eleget akarván tenni, az alperest a mondott Lánczy Ambrus erőszakos elfogatásáért, illetve megveretéséért negyven forint bírsággal sujtjuk, mely a felperes kezébe adandó és két részben a bíróságot, egy részben pedig a felperest illeti. Igy ítélkezünk bírói tisztünknél fogva jelen levelünk rendjén. Kelt Kassa királyi városban ker. sz. János fejvételének napja után való pénteken,[1] az Úr 1603. esztendejében.

Fáy István s. k. p. h.
Madochányi s. k. p. h.
Kis Lukács s. k. p. h.

collationis beati Johanis baptistæ. Anno domini millesimo sexcentesimo tertio.

Stephanus Fay m. p. l. s.
Madachiany m. p. l. s.
Lucas Kys m. p. l. s.

Országos Levéltár. — A pozsonyi kamarához intézett levelek. III. sorozat. 50. csomó.

II.

Examen commissi excessus Fraiteri cujusdam Joannis Hubert ex inclyto regimine de Bonefus pedestris ordinis sub compania capitanei Baur, in castris ad Tompam positis institutum 28 junii anno 1708.

Qui vocaris?
— Johann Michael Huberth.
Quotannis es?
— Sum quadraginta annorum.
Ubi natus es?
— Neuburgii.
Cui servivisti?
— Cæsari 16 annis.
Quando, vel qua ratione suæ serenitatis principalis servitia subisti et quamdin?
— Trenciniensem arcem spante deserui, et quintum jam annuum servitiis suæ serenitati centimo.
Cur arestantus es?
— Nescio, quamobrem rustici me incusavere.

Verum est te dixisse Kisraska incolis: tu diabolice, præstolare tantum, mox caput tuum amputabo, pellicemque tuum, quo indutus es, ipse induam.

Bonefus gyalog ezredbeli, Baur kapitány századában szolgáló Hubert János frájter kihallgatása elkövetett kihágásáról, mely a Tomp melletti táborban 1708 junius 28-án kelt.

Hogy hívnak?
— Huberth János Mihály.
Hány éves vagy?
— Negyven.
Hol születtél?
— Neuburgban.
Kinek szolgáltál?
— A császárnak, 16 esztendeig.
Mikor és miért léptél a fejedelem ő fensége szolgálatába, meddig szolgálsz ott?
— A trencséni várból önszántamból szöktem ki, és már ötödik éve ő fensége szolgálatában vagyok.
Miért vagy fogságban?
— Nem tudom. A parasztok vádoltak be.

Igaz-e, hogy a kisraskai lakósoknak azt mondtad, hogy: «ördögadta, megállj csak, levágom a fejed és azt a bundát, melyet viselsz, magam fogom hordani.»

— Talia non locutus sum: Verum ubi Becsi András me dehonestasset, propterea quod lacer existerem, inquiens, si vos canes Germanici non essetis in Hungaria, pridem consecuti fuissemus pacem, — dixi, oho! Licet ego lacer sim, et tu pulchra indutus es clamide, attamen te non vereor. — Et hæc, et non plura locutus sum.

— Ilyest nem mondtam, de a mikor Bécsi András megcsúfolt, hogy rongyos vagyok, és azt mondta, hogy «ha ti német kutyák nem volnátok Magyarországon, már régen békességben élnénk» — azt feleltem neki, hogy «ohó, bár rongyos vagyok, te pedig czifra ruhában jársz, még se félek tőled», ezt és többet nem mondtam.

Vota Inelyti Bellici Judicii

Duorum gregariorum Joannis Conrad, Georgii Vistlich. — Concludimus, siquidem jam 5 mensibus ferme compedibus inclusus arestatus erat, vita privari nequit, sed pro pœna 20. baculos patiatur.

Duorum Fraiterorum nomina Georgii Münsterhütter, Francisci Meichsner.

Vota.

Concludimus pariter siquidem arestatus jam exstitit, et testes ulli non adsint, mulctetur penes regimen 40 baculis.

Duorum corporalium nomina Jacobus Neiihoff, Martinus Vachs. Concludimus, siquidem 5. mensibus arestatus erat, mulctetur penes regimen 30 baculis.

Duorum furierum nomina. Paulus Einhorn, Johannes Motter.

Vota.

Pariter agnoscimus, siquidem jam in aresto dudum continebatur,

A hadbíróság ítélete.

Két közember, Conrad János, Vistlich György. — Úgy ítéljük, hogy mert már 5 hónapig bilincsben el van zárva, nem lehet kivégezni, de büntetésül 20 botot szenvedjen el.

Két frájter neve: Münsterhütter György, Meichsner Ferencz.

Itélet.

Szintén úgy véljük, hogy mert már börtönben van és tanu nincs. az ezrednél 40 bottal büntettessék.

Két káplár neve: Neuhoff Jakab, Vachs Márton. Úgy véljük. hogy mivel már 5 hónapig börtönben van, az ezrednél 30 bottal bünhődjék.

Két furir neve: Einhorn Pál, Motter János.

Itélet.

Szintén azt véljük, hogy mert már börtönben van, becsületében

honori ejus nihil derogat, sed pro pœna 50 baculos perpatiat.

Duorum ductorum nomina. Christianus Otto. Laurencius Kunczel.

Vota.

Concludimus ipsum nullum detrimentum corporis pati posse quia nulli testes adsunt, sed pro pœna militari 12. inter milites 400 per virgas currat.

Duorum capitaneorum, Philippi Baur, Friderici Leithner.

Vota.

Judicamus, siquidem compedibus inclusus aresto continetur, testesque nulli adsint, idcirco ille mulctam premeruit, ut 100 baculis tundatur.

Capitanei Remund, qua præsidis primum et secundum votum. Non possum majorem mulctam ipsi imponere, siquidem nullus testis adest, et alii eum ob odium tantum accusarunt, siquidem quinque mensibus compedibus inclusus aresto continebatur, sufficiciat hæc pœna.

Francisci Schönberger auditoris votum:

Concludo siquidem contra reum nulla probabilia testimonia reperirentur, et alterius testis testimonium latum ex odio videtur, et apparet, jam in aresto existenti 100 baculi pro pœna sufficiant.

kisebbség nem érheti, de büntetésül 50 botot szenvedjen.

Két hadnagy neve: Otto Krisztián, Kunczel Lőrincz.

Itélet:

Úgy határozzuk, hogy semmiféle (fejbenjáró) testi büntetést nem szendvedhet, mert semmiféle tanu nincsen, de katonai büntetésül 12-szer végezzen 400 katona között vessző futást.

Két kapitány Baur Fülöp, Leithner Frigyes

Itélete:

Úgy véljük, hogy mert bilincsre verve börtönben van, és tanu ellene nincs, tehát 100 bot büntetést érdemel.

Remund kapitánynak, mint elnöknek első és második véleménye: nem tudok nagyobb büntetést reá szabni, mert egy tanu sincs ellene és mások gyülöletből vádolták be, és mert már öt hónapig bilincsben és börtönben van. Legyen elég ez a büntetése.

Schönberger Ferencz hadbíró ítélete:

Úgy határozok, hogy mert a bűnös ellen nincsen szavahihető bizonyíték, a tanu bizonyítása gyülöletből eredőnek látszik, — a már börtönben levő büntetéséül 100 bot elegendő.

Insuper conclusum est ab incleyto judicio bellico, ut factor Johann Michael Huberth ex compania capitanei Baur fraiterus, pœnam præstolet, et quidem secundum plurima 11. vota 100 baculos, et hoc de jure bellico. Actum in castris ut supra. .

Ennélfogva a magas hadbíróság elhatározta, hogy a tettes Huberth János Mihály, Baur kapitány századjabeli frájter, bűnhődjék, még pedig a többség 11 szavazata szerint 100 bottal, a haditörvényszék alapján. Kelt a fenti táborban.

A hadbíróság tagjainak aláírásai és pecsétjei.
Országos Levéltár. Limbus I. sorozat, 91-ik csomó.

Dr. Kárffy Ödön.

KÉRELEM.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának igazgatósága elhatározta, hogy egybegyűjti az összes írott emlékeket és nyomtatványokat, a melyek a most dúló háborúra, ennek előzményeire és okaira vonatkoznak. Mivel azonban minden gondosság és buzgólkodás mellett is megeshetik, hogy a múzeumi könyvtárnak nem lesz módjában minden háborús írott emléket és nyomtatványt megszereznie, kívánatos, hogy ehhez a gyűjtéshez a nagyközönség is hozzájáruljon, hogy így a gyűjtemény minél teljesebb legyen.

A Magyar Tudományos Akadémia kebelében alakított Hadtörténelmi Bizottság is szolgálatába áll e nemes eszmének, hogy ez úton is teljesítse ama magasztos hivatását, mely kötelességévé teszi, hogy nemzeti közérzületünkre fölemelő hatással biró magyar hadi történelem adatait, gondosan összegyűjtse a jövendő nemzedék és a történetírók számára, egy esetleg később alakítandó magyar hadilevéltár anyaga gyanánt.

Felkérünk tehát minden hazafit, hogy gyűjteményünk gyarapításához hozzájárulni szíveskedjenek.

A gyűjtendő tárgyak:

könyvek, önálló füzetek és különlenyomatok, a melyeknek tárgya a mostani háború, ennek előzményei és okai, vagy a melyekben a mostani háborúra vonatkozás találkozik. Hogy e füzetek vagy könyvek és különlenyomatok versben vagy prózában vannak-e írva, van-e valami tudományos vagy szépirodalmi értékük, azt a teljességre törekvő gyűjtés szempontjából nem kell figyelembe venni;

önálló füzetekben megjelent egyházi és világi beszédek, előadások és felolvasások, a melyek a háborúval, előzményeivel és okaival foglalkoznak;

önálló füzetekben, vagy csak egyes lapokban nyomtatott egyházi és világi, hivatalos és nem-hivatalos körlevelek, köriratok, felhivások, buzdítások, tanácsok, lázítások, utasítások, rendeletek, katonai buzdító és lelkesítő napiparancsok, rendszabályok stb.;

önálló füzetekben, vagy egyes hirlapokban lenyomtatott háborús vagy háborús vonatkozású énekek, dalok, nóták, versek és imádságok;

a ponyvairodalom mindenféle terméke, a melynek tárgya a háborúból való vagy vele összefügg;

háborús vagy a háborúval összefüggő statisztikai kimutatások;

háborús naptárak;

háborús térképek;

szöveges és szövegtelen háborús hangjegyek;

szöveges és szövegnélküli képes ábrázolások (képek, képecskék, képes levelezőlapok, *műkedvelők által a helyszínen készített fényképfelvételek* stb.);

egyesületek és társulatok, ipari és kereskedelmi vállalatok jelentései, ha bennük valamely vonatkozás van a háborúra;

mindenféle hivatalos és nem-hivatalos, hatósági és magán plakát (falragasz), a melynek tartalma összefüggésben van a háborúval;

színlapok, ha rajtuk a háborúval bárminő vonatkozásban levő előadás szerepel, vagy ha az előadást háborús jótékony czélra hirdetik;

a háborúban elesett hősökről kiadott gyászjelentések;

mindenféle értékpapirok, értékjegyek, hitelpapirosok, hivatali és üzleti nyomtatványok, ürlapok, czímkék, meghívók és sokszorosított fényképfelvételek, a melyek a háborúval bármiként összefüggésben vannak;

legyezők, szalagok, kokárdák, zászlócskák, gyujtóskatulyák, kávéházi, vendéglői és czukrázdai papiros szalvéták, a melyeken háborús szöveg, térkép vagy kép van és

akárminő más itt fel nem sorolt tárgy, a melyen háborús felírás, vagy háborús ábrázolás található.

A magyar katonai kultúra legértékesebb anyagát fogják alkotni a gyűjteményben azonban *az írott emlékek, a melyek közé: a hadi naplók, a táborokból érkezett levelek és tábori levelezőlapok, harcztéri jelentések, hadi foglyoknál talált följegyzések stb. tartoznak, melyeknek gyűjtésére— az enyészettől való megmentésük végett — különösen felhívjuk a magyar közönség becses figyelmét.*

Nagy hazafias és tudományos szolgálatot tesz az, ki a háborús források után kutató magyar történetírásnak bárminő, de főleg ritkább, nehezebben hozzáférhető, vagy értékesebb magyarországi vagy külföldi, magyar- vagy idegen nyelvű háborús nyomtatvánnyal vagy írott emlékkel hozzájárúl e gyűjtemény minél teljesebbé tételéhez.

A gyűjtött nyomtatványokat és kéziratokat akár a *Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi könyvtárának*, vagy a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott *Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének* (Budapest, VIII. Ludoviczeum-utcza 4. szám) kérjük beküldeni.

A naplókra és levelekre nézve megjegyezzük, hogy ezek zárt, lepecsételt és a fölbontás határidejének megjelölésével ellátott borítékban is beküldhetők; ezek nyilvánosságra hozatala tárgyában kifejezésre juttatott kívánalmak a fennálló szabályok értelmében föltétlenül tiszteletben tartatnak.

KATONAI TÉRKÉPEK KÉSZÍTÉSE II. JÓZSEF CSÁSZÁR IDEJÉBEN,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL MAGYARORSZÁGRA.

Bevezetés.

Az osztrák-magyar monarchia országai földrajzi tekintetben csak II. József, a monarchia katonai térképezése megalapítójának uralkodása alatt nyertek életet és alakot. A rendkívül hiányos ismeretek egészen az 1764-ik év elejéig sűrű fátyolt borítottak ezekre az országokra, a melyet azonban már Mária Terézia császárnő és királynő kezdett föllebbenteni. A pontos terepismeretek szüksége a hadvezetéshez, már a hétéves háború folyamán nagyon éreztette a jó térképek hiányát. Polgár és katona egyaránt vágyódott annak a talajnak pontos és megbízható térképe után, mely szülőföldjét alkotta. Ennek folytán a figyelem mind nagyobb mértékben irányult erre az egyre fontosabbá váló kérdésre.

A monarchia nagy felvétele, melyet általánosan *József felvétel*ének neveznek, de közelebbről úgyszólván máig sem ismernek, a cseh korona országainak felmérésével kezdődött 1764—1767. A felmérés megfelelt czéljának s ezért Mária Terézia elrendelte, hogy ez a munka Magyarországon is mennél hamarább elvégeztessék. Ennek szükségességét hangsúlyozta II. József kijelentése: Um Länder gut regieren zu können, man selbe zuerst genau kennen müsse. 22 éven belül, 1763—1785. elkészült a Habsburgok jogara alá tartozó királyságok és országok katonai fölmérése és fölvétele, még pedig az Északi-tenger partjaitól a Dunáig (Orsováig), a mihez később még Moldva és Oláhország egyes részei is csatlakoztak.

Természetes, hogy ez már nem lehetett egy ember műve,

mint régebben, hanem tervszerű szervezet mellett, a munkatársak egész karát kívánta meg.

A fölmérést és térképezést a cs. kir. főszállásmesterikar (Generalquatiermeisterstab), a mostani vezérkar vezetése alatt, a hadsereg tisztjei, valamint alkalmas *ezredbeli egyének* szorgalommal és kitartással, mintaszerű módon végezték el. Monumentális művet alkottak, melyet a világnak semmilyen állama nem mult fölül, mert sem Francziaország Cassini de Thury vezetése alatt 1750—1793. 1 : 86,400 mértékben készített nagy térképe, sem II. Frigyes porosz király kabinettérképe (gróf Schmettau Károly ezredes műve 270 sektióban 1 : 50,000 mértékben; a Wesertől nyugatra elterülő porosz tartományokat ölelte föl) nagyság és mérték tekintetében nem áll *József felvétel*-ével egy fokon.

Természetes, hogy a fölmérés tekintetében ezek a fölvételek még koruk hiányosságaival bírnak. A tudomány akkori állása szerint még szó sem lehetett a monarchia egységes fölvételéről, mint azt később a II. Ferencz és I. Ferencz József uralkodása alatt eszközölt két fölvétel tünteti fel. A munka a kicsiről a nagyra haladt, a fordítottja helyett, általános trigonometriai hálózat létesítése nélkül. Ennek oka tisztán az az óhaj volt, hogy a nagy birodalom országainak és tartományainak térképe lehetőleg rövid időn belül készüljön el. A ki azonban szemügyre veszi ezeket a mesteri kivitelű nagy gondossággal megrajzolt és színezett fölvételi szelvényeket, melyeknek száma néhány ezerre rúg, annak tartózkodás nélkül őszinte csodálatát kell kifejeznie.

A mint már említettük, a katonai terepfölvétel a cs. kir. főszállásmesterikar munkakörébe tartozott és akkor tulajdonképen békebeli munkáját alkotta. Ez a tevékenység nemcsak a monarchia országaira terjedt ki mindenütt, hová a hadsereg győzedelmes fegyverei eljutottak és a hol hosszabb ideig időztek, hanem a főszállásmesterikar eredményesen munkálkodott azon is, hogy részletes fölvételek által az országról való ismereteit gyarapítsa. Igy vetette meg a török háború (1788—1791) folyamán Oláhország és Moldva egy részének, valamint a chotini rája első pontos földrajzának alapját; így gyarapította a velenczei herczegségre vonatkozó földrajzi ismereteket a Zach vezérőrnagy vezetésével (1801—1805.) készült fölmérés; így készítette el becses fölvételeit 1801—

1804. Heldensfeldi Mayer főszállásmester Nyugat-Galicziáról, a mai Orosz-Lengyelország egy részéről, mely a lengyel királyság 3. felosztása alkalmával, 1795-ben, Ausztriának jutott.

József felvétel-e a nyilvánosságtól elzárva, a titkos levéltárak, illetőleg az udvari haditanács levéltárának mélyén pihent. Betekintése az uralkodó engedélyéhez volt kötve. Csak kevés arra hivatottnak volt kellő fogalma ennek a műnek nagyságáról és jelentőségéről. A jelentős térképművek titkos megőrzése minden államban egyformán megvolt ; oka a kor felfogásában rejlett, mely megakadályozni igyekezett azt, hogy az ellenség azokból valamely előnyt szerezzen. Ma *József-felvétel*-ének 5400 pompásan rajzolt szelvénye a cs. és kir. hadilevéltár kincsét képezi. Titkos természetükből régóta kivetkőztetve, használatra hozzáférhetővé váltak. Nagy gondot fordítottak a szelvények leírásaira. Czéljuk az volt, hogy a terep azon katonai nevezetességeit, melyek a térképen nem juthattak kifejezésre, megrögzítsék, körülírják. Hatalmas könyvekbe egyesítve, a térképek történeti értékét gyarapítják és emelik.

A fölvétel.

II. József uralkodásának korszakában, a 18. század második felében, a Habsburgok országaiban a katonai fölvétel, a czél szerint, a fölmérésnek és térképezésnek három egymástól teljesen eltérő módját különbözteti meg.

1. *A katonai országos fölvétel*, egész országok és tartományok fölvétele, a helyzet minden katonailag érdekes részletével. Ez a felvétel vagy à la vue, szemmérték szerint történt, ha meg volt a kellő mennyiségű és jó alapanyag, vagy pedig háromszögelés és mérőasztal segítségével. A bécsi hüvelyk = 400 öl volt a használatos mérték. A monarchia valamennyi országának katonai fölvétele 1763—1785-ben ebben a mértékben készült.

2. *A gazdasági fölvétel* czélja a telkek, mint pl. termőföldek, rétek, erdők stb.-ek terjedelmének föltüntetése volt, vagy általában, vagy a tulajdonos minden egyes birtokának elkülönítésével. Az előbbi mód szerint készült terveket *gazdasági részletes-*, az utóbbiakat *individuális terveknek* nevezték. Mértékük 1 bécsi hüvelyk = 50 bécsi öl = 1 : 3000 és 1 bécsi hüvelyk = 100 bécsi öl = 1 : 7200.

3. *A telekfölmérés.* II. József elrendelte, hogy az összes örökös tartományok telkei, egy javított adózási kulcs bevezetése czéljából, pontosan felmeréssenek. A czél, melyet szem előtt tartott, a termőtalaj följegyzése és fölmérése, valamint a talaj termékenysége szerint a termésből folyó jövedelmek földerítése volt, a helyes és méltányos adóelosztás és telekdíjszabás czéljából, miután — mint írja — csakis a talaj és termőföld tekinthető az egyetlen állandó ősforrásnak, melyet a természet az ember fönntartására rendelt.

Ezt a fölvételt tisztek utasításai mellett a hatóságoknak, községeknek, hivatalnokoknak, irnokoknak és ügyes községi előljáróknak kellett volna elvégezniök, még pedig 1 : 3000 mértékben. Általános földművelési fölmérésnek is nevezték.

A török háború (1788—1791.) kitörése félbeszakította a telekfölmérési és beismerési munkálatokat. Nyugodtabb időkre halasztva, az uralkodó halála után teljesen megszüntek.

Ha szem előtt tartjuk, hogy mily csekélyek voltak még ez időben a földrajzi ismeretek és mily elégtelenek a segédeszközök ezeknek az országoknak részletes katonai fölvételéhez és fölméréséhez, úgy az itt végzett munka nagyságát könnyen föl tudjuk fogni.

A talaj okozta nagy nehézségekhez gyakran járult hozzá a bizalmatlan, adótól tartó lakósság passziv ellenállása. A feltünést kerülve kellett a kérdezősködést végezni és az adatokat beszerezni, mert a tulajdon országok kormányzóságai és hatóságai, saját jogaikba való beavatkozástól tartva, sem viseltettek mindig jóakaratúlag a munkálatok irányában.

A fölvételi szelvények.

Minden szelvényről egy lap eredeti rajz és egy lap másolat létezik 64×42 cm nagyságban. A mérték $1'' = 400° = 1000^{x}$, vagy pedig arányban 1 : 28,800; vagyis a mi a papiron 1 hüvelyk, az a természetben 28,800 hüvelyk, vagy 400°. Minden szelvény felső részén az átnézetes lapból vett őv és oszlop megjelölését, továbbá a felvétel évét és a fölvevő nevét látjuk. A másolati lap jobboldali szegélyén a szelvényben előforduló helységek névsorát

olvassuk. A pompásan színezett rajz igen szemléltető képét nyújtja az akkor fölmért területnek. A terep, melyet hollótollal rajzolt emelkedési- és keresztvonalak ábrázolnak, plasztikával bír és jól tünteti föl a hegységek csapásirányát. Az emelkedési- és keresztvonalak helyébe később az árnyalás lépett. A szituáczió, a városok és falvak összes épületeinek, a téglaalkotmányok színezésére karmint használtak. Gummiguttival száraz árkok színét adták meg, kevés tus hozzákeverésével pedig szép világosbarna színt nyertek az útak számára. Vegyi kéket használtak a tengerekhez és tavakhoz, kék tintát a patakokhoz és folyókhoz, rézrozsdát pedig a rétekhez. Az erdők ábrázolására fekete fajelek, a topographiai részleteihez pedig különböző jelzések szolgáltak.

Csoportbeosztás.

A monarchia 1764-ben, abban az időpontban, melyben a nagy katonai fölvétel megkezdődött, az országok négy csoportjából állott, melyek egyes részeiben vagy államjogilag tartoztak egybe, vagy pedig adminisztrativ tekintetekből csupán közigazgatási területeket képeztek és csak uralkodójuk, valamint a külügy, hadügy és pénzügy vezetését intéző hatóságuk volt közös. Így: az osztrák örökös tartományok, a cseh korona országai és 1776 után Galiczia és Lodoméria királysága Bukovinával; a magyar szent korona országai; az osztrák Németalföld (a mai Belgium); Ausztria birtokai Olaszországban.

I.

A magyar szent korona országainak térképei.

A magyar szent korona országai közé II. József idejében a következők tartoztak:

A) a magyar királyság (a temesvári bánsággal, mely közigazgatásilag különálló volt);

B) a horvát és szlavon királyság;

C) az erdélyi fejedelemség és

D) a határőrvidék, még pedig

1. a károlyvárosi vagy horvát határőrvidék, 4 határgyalogezreddel;

2. a varasdi, vagy régebben felsőszlavoniai határőrvidék, két határgyalogezreddel;

3. a bánsági határőrvidék a két bánsági határgyalogezreddel, a bánnak alárendelve;

4. a szlavon határőrvidék három határgyalogezreddel és a csajkászászlóaljjal;

5. a bánáti határőrvidék két határgyalogezreddel és

6. az erdélyi határőrvidék négy határgyalog- és egy huszárezreddel.

Magyarország és társországai országos fölvételéhez hiányzott az alapul szolgáló megfelelő térképanyag, mint a milyen a cseh korona országainál Müller János Keresztély mérnökszázados térképei voltak. E szerint itt más eljárást kellett követni. Magyarországon a mérőasztalháromszögelést alkalmazták. Az egész országot nagy triangulumokra osztották, az akkor használatos eszközök segítségével (nagy quadrans, az astrolabium, vagy nagy félkörző és végül a mérőasztal). A detailleurök ezekbe a háromszögekbe rajzolták bele a szituációt, vagyis a terepet és mindent, a mi katonai fontossággal bírt, a mennyire az 1 : 28,800 mérték befogadta. Sok munkát okozott az orientális-perpendikuláris- és meridionálisvagy délkör megállapítása. Ezekbe az érdekes részletekbe itt közelebbről nem bocsátkozhatunk; egyes országok későbbi feldolgozására hagyjuk őket.

Erdélyt geometriailag és részben, mint a szászsebesi széket gazdaságilag, a temesvári bánságot és a horvát-szlavon határőrvidéket gazdaságilag vették fel és így alkották meg a katonai térképet 1 : 28,800 mértékben.

A legnevezetesebb kartographiai mű, mely Magyarországról készült *Lazius Farkas* térképe volt 1556-ból és *Müller János Keresztély* császári mérnökszázados térképe 1709-ből (1 : 550,000); utóbbi volt az ország legjobb térképe.

A visszanyert temesvári bánságot savoyai Jenő herczeg parancsára 1723—1725. *Haring* mérnökőrnagy vezetése mellett mérnöktisztek vették és mérték föl 1 : 255,000 arányban. Az akkori

politikai beosztás tanulmányozása szempontjából ez a térkép nagy becscsel bír; magába foglalja az öt bekebelezett kerületet is, mely a szerb királysághoz tartozott. Erdélyről a Visconte-féle kéziratú haditérkép volt meg 1699-ből: *Mappa della Transilvania e provincie consique* 1699. Morande Visconte-től 1 : 500,000 mértékben. Említésreméltó még *Weiss János Konrád* alezredes és mérnök jelentős műve Erdélyről (1735-ből 1 : 180,000) 12 lapon, végül *Müller Ignácz* cs. kir. őrnagy műve, az ú. n. *Lacy-térkép* (1769, 1 : 360,000), a mely a legújabb, de egyszersmind kisebb becsű kartographiai készítmény. Az ország határait ebben az időben számos részlettérkép, többnyire eredeti rajzolt dolgozat tárgyalja behatóan; említésreméltó Erdély Oláhországgal alkotott határának térképe *Luchsensteini Lutsch István* századostól 1753—1754, valamint a maga nemében bizonyára páratlan mű, az: *Imperium Caesaria et Ottomanici Confina* határelválasztása a karlovici békéből (1699.) 39 rajzolt szelvényben 1 : 37,500 arányban.

Magyarország térképezése 1766-ban kezdődött meg a Lengyelországgal határos Máramaros vármegye fölvételével. A felsőmagyarországi határterületek következtek ezután sorra és pedig Lubló a 13 szepességi várossal és Szepes vármegye határos részeivel, Árva vármegyétől Sáros vármegyéig, a sandeczi kerület, vagy Újszepesség a határos vármegyékkel. A munkálatok a fenyegető háborús veszély miatt, az északmagyarországi határon kezdődtek meg és 1772-ig tartottak; ekkor egyelőre abba maradtak és csak 10 év mulva, 1782-ben kezdődtek meg újra. 1785-ben egész Magyarország térképezését befejezték. Időközben Erdély, a temesvári bánság, Horvátország, Szlavónia és a határőrvidék fölmérését és térképezését is befejezték, úgy, hogy 19 éven belül a magyar szent korona országai katonailag és részben gazdaságilag is föl voltak véve. A következő időrendi átnézet rövid magyarázatot nyujt az országok sorrendjéről, a munka tartamáról, a mértékről és a térképlapok számáról, egyben pedig megadja a tisztek nevét is, kiknek vezetése mellett a fölvételeket végrehajtották.

A) *A magyar királyság.*

Máramaros vármegye 1766—1768.	Sterling őrnagy, később gróf Carracioli Conte de Ghelin őrnagy, Hoffmann főhadnagy és Paulelli hadnagy. 1 : 28,800. 63 felv. szelvény.
Lubló uradalma, a 13 szepességi várossal, melyek 1417 óta Lengyelország zálogában voltak és 1772-ben ismét Magyarországnak jutottak. 1769.	Dürrenbergi Seeger alezredes. Kettős katonai mértékben: 1 : 14,400. 78 felv. szelvény.
Felsőmagyarország. Vármegyék: Árva, Liptó, Sáros, Zemplén, Ung, Szepes, Bereg. 1769—1772.	Motzel alezredes és Steinbacher őrnagy. 1 : 28,800. 94 felv. szelvény és 4 kötet leírás.
Vármegyék: Trencsén, Turócz és Árva. 1770—1772.	Motzel alezredes. 10 felv. szelvény.
A sandeczi kerület, vagy Ujszepesség Galiciában és a határos vármegyék: Árva, Szepes, Liptó és Sáros. 1771.	Dürrenbergi Seeger alezredes. 1 : 28,800. 28 felv. szelvény.
Felsőmagyarország, Motzel alezredes munkájához csatlakozólag; a Losoncz, Érsekújvár, Zólyom, Zsolna, Trencsén, Nagyszombat, Balassagyarmat közé eső terület. 1782—1784.	Neu ezredes. 1 : 28,800. 118 felv. szelvény.

A felsőmagyarországi határterületek 1769—1772-iki felvételi szelvényeinek felhasználása, javítása és kiegészítése, a még föl nem mért országrészek fölvételének folytatása és befejezése által az egész magyar királyság fölvételét (a temesvári bánság kivételével), Neu ezredes vezetése mellett 1782—1785. befejezték. (1 : 28,800 1103 felv. szelvény, másolattal és 7 kötet leírással). Hogy egy ilyen fölvételi szelvény körülbelül mit tartalmaz, röviden leírjuk Budapest szelvénylapját (XIV. oszl. XX. szelv.), melyet *Abaffy,*

a Kinsky-gyalogezred főhadnagya 1783-ban mért föl és térképezett.

A Duna jobbpartján látni Buda szab. kir. városát a várral, a külvárosokat, a Vizivárost, a Halászvárost, a Gellérthegyet, tövében a Ráczvárossal, az Országutat és Ujlakot a Margitszigettel szemben, a Kálvária-, Rókus-, Ferencz-, Nagy- és Kis-József-hegy lábánál. Az Országuthoz csatlakozik Ó-Buda városa, egy régi római fürdő maradványaival, a régi Aquincummal. Fasor vezet Kis-Czellre, a szőlőkertekkel borított Mátyáshegyre. Az északra vezető főút mentén fekszik egy téglagyár, odébb egy vendéglő a kerekes-malommal és Ó-Budától nem messze egy kékfestő-gyár. A vidék képét nyugatról a szőlőkkel beültetett Nagy- és Kis-Sváb-hegy szegélyezi. A Duna balpartjának síkságán a falakkal övezett Pest, Pestino sz. kir. városa tűnik föl, melyet a Halászvárossal, Buda külvárosával egy hajóhíd köt össze. A város falain kívül fekszenek kertjeikkel a külvárosok. A meddig a szem csak ellát a Rákos-síkság, hol az országgyűléseket tartották, terül el, a Rákos-patakkal és a csapatok táboraival. A térképet keleten Palota és Csömör községek zárják be. Mindössze az Ördögmalom, a Paskal-malom, a Határ- és Rákos-csárda különálló épületei láthatók a számos út által keresztülszelt és kis szőlőtelkekkel borított tágas síkságon.

Pest, Buda és környéke akkori arczulatának tanulmányozásához, ennek a fölvételi szelvénynek becses kiegészítésére szolgál az a nagyszámú város- és környéki terv, mely a cs. és kir hadilevéltárban országok szerint névsorban van elhelyezve. Budapestről 55, részben igen becses, többnyire szabad kézzel rajzolt eredeti tervet találunk 1680—1909-ig kronologikus sorrendben. II. József idejéből ered: Budavár terve 1 : 4300, 1 rajzolt lap, kb. 1760-ból. Buda, Pest és környékük terve 1 : 16,000, 1 rajzolt lap 1778-ból. Budavár helyzeti terve stb. de Traux mérnökhadnagytól, 1 : 1700, 1 rajzolt lap.

Így sorakozik egyik terv a másik mellé, becses anyagot szolgáltatva a város fejlődésének tanulmányozásához, egészen a legújabb időkig.

A föntebb említett anyag alapján *Neu ezredes* 1782—1784. elkészítette a királyság újonnan létesített 10 kerületének térképeit

1 : 192,000 mértékben s ezekhez a kerületi térképekhez, a talált hibák szemléltetése czéljából, hozzácsatolta a háromszögelési pontok térképeit is. A kerületek, a bennük foglalt megyék megnevezésével (németül), betűrendben következnek.

Kerületi térképek.

Pécs	vármegyék:	Baranya, Tolna, Szerém, Sümeg és Verőcze.
Nagyvárad	«	Arad, Bihar, Békés, Csanád, Csongrád, Krassó, Szabolcs és Zaránd.
Kassa	«	Abauj, Sáros, Torna, Zemplén, Szepes.
Beszterczebánya	«	Árva, Gömör, Hont, (Nagy- és Kis), Liptó, Zólyom és Turócz.
Nyitra	«	Bars, Nyitra, Pozsony és Trencsén.
Munkács	«	Bereg, Máramaros, Ung, Ugocsa és Szatmár.
Pest	«	Borsod, Heves, Nógrád, Pest, Pilis, Solt, Fejér.
Győr	«	Vas, Komárom, Sopron, Győr, Veszprém, Moson.
Zágrábi kerület		a Horvát királyságban.
Temesvári kerület		a magyar királyságban.

A temesvári bánát.

1769—1772.

A temesvári bánát fölvétele a gazdasági fölvételnek (1 : 7200), az egyszerű katonai mértékre (1 : 28,000) való redukálása révén *Elmpt ezredes* vezetése alatt készült, 208 felv. szelvényben. A katonai leírást Elmpt ezredes készítette 1774-ben. A Bánát 11 járásra oszlott. 1777-ben politikailag 4 járásra osztották. Magyarországba történt bekebelezése alkalmával, 1779-ben, 3 vármegyére osztot-

ták be és pedig Temes, Torontál és Krassó vármegyére. Temes vármegye átnézetes térképét, a fölvétel alapján, *Neu ezredes* készítette el 1 : 192,000 mértékben 8 lapon, a háromszögelési pontok térképével a fölfedezett hibákról.

B) *A horvát és szlavon királyság.*

Adminisztrativ tekintetben a polgári közigazgatás alatt álló provincialekre és a katonai határterületekre, militare (a régi határőrvidék), oszlott fel.

a) A horvát királyság.

A provinciale Severin, Zágráb, Varasd és Kőrös vármegyéből állott. A fölvételt *Jeney alezredes* vezette (1 : 28,800); 71 felv. szelvény és 1 kötet leírás (1783—1784). Ez a fölvétel fél katonai mértékben is megvan (1 : 57,600) 19 lapon.

b) A szlavon királyság.

A provinciale Požega, Verőcze és Szerém vármegyéből állott. A fölvételt *Jeney alezredes* vezette (1 : 28,800); 66 fölv. szelvény és 1 kötet leírás (1781—1782).

C) *Az erdélyi fejedelemség.*

Kriegs Charte des Gross Fürstentumes Siebenbürgen. A fölvételt *Tomiotti de Fabris Conte di Cassano* vezette. 280 fölv. szelvény, másolattal és 4 kötet leírással (1769—1773).

Erdélynek Moldvával és Oláhországgal alkotott határait (General Carte deren Lisieres von der Moldau und Walachei) a főszállásmesterikar vezetése alatt vették föl 1 : 28,800 arányban; 103 fölv. szelvény és 1 kötet leírás (1773.). Csak a határokat tartalmazza.

A szászsebesi szék Erdélyben. Geometriai fölvétel 1 : 7200 mértékben, 32 rajzolt lapon (1769).

D) *A katonai határőrvidék a következő határokra oszlott:*

1. a horvát-szlavon határ,
2. a bánáti határ (a temesvári bánátban),
3. az erdélyi határ.

1. A horvát-szlavon határ.

a) *A horvát határ,*
a károlyvárosi és varasdi tábornokságból és a bánsági határból állott.

A károlyvárosi tábornokság *Jeney őrnagy* vezetésével végrehajtott eredeti fölvételét Károlyvárosban dolgozták ki. 64 fölv. szelvény, 15 kiegészítéssel, 1 : 28,800 arányban és 1 kötet leírással (1775—1776). Ehhez a fölvételhez csatlakozik 11 lap, mely az 1791-iki határmegállapítás alkalmával megszerzett Una-menti kerületről *Boxich őrnagy* vezetése mellett 1791—1794-ben készült (1 : 28,800).

A károlyvárosi tábornokság a következő határezredkerületekből, illetőleg határezredekből állott :

Likai I. sz. határezred. Törzsállomása Gospić. 12 század.

Otočaci II. sz. határezred. Törzsállomása Otočac. 12 század.

Ogulini III. sz. határezred. Törzsállomása Ogulin. 12 század.

Slunji IV. sz. határezred. Törzsállomása Slunj. 12 század, a žumberaki (Sichelburg) kerülettel.

Az egyes határezredek gazdasági fölvételét 1 : 7200 mértékben 1775-ben rendelték el s azt úgy látszik végre is hajtották ; azonban a fölvételi dolgozatok a hadilevéltárban nincsenek meg. A varasdi tábornokság. (Militär Mappa des Warasdiner Generalats.) A *Jeney alezredes* vezetésével készült fölvételt Eszéken dolgozták ki. 26 fölv. szelvény és 1 kötet leírás (1 : 28,800. 1781—1782).

II. József használatára ezen geometriai fölvétel segítségével készült katonai mappából a nagy vezérkar és több ezredbeli egyén 1782-ben Eszéken egy 1 : 57,600 mértékű térképet állított elő 12 lapon.

A varasdi tábornokságot *Jeeger*, a varasd—kőrösi határezred főhadnagya még 1767-ben vette föl és térképezte 1 : 86,400 mértékben, 4 színezett lapon. Ez a térkép az ezred- és századhatárokat is feltünteti.

A varasdi tábornokság térképét, a vezérkar eszközölte fölvétel alapján, Jeney alezredes vezetése mellett *Jeeger százados* rajzolta meg 1782-ben 4 lapon.

A varasdi tábornokság a következő 2 határezredből állott :

Varasd—kőrösi V. sz. határezred. Törzsállomása Belovár. 12 század.

Varasd—gjurgjevaci VI. sz. határezred. Törzsállomása Belovár. 12 század.

A bánsági határ. (Militär Charte der Banal Gränitz samt denen inclavierten privat Herrschaften.) *Brady őrnagy* igazgatása alatt a nagyvezérkar vette föl. 25 fölv. szelvény és (1 : 28,800) 2 kötet leírás (1774—1775).

1780-ban a bánsági határt Jeney alezredes igazgatása alatt rektifikálták, újból dolgozták és vették fel 19 fölv. szelvényben (1 : 28,800) 1 kötet leírással. A bánsági határnak 1 : 115,200 mértékre redukált térképe a 2 határezred elkülönítését is föltünteti.

A bánsági határ a bánnak alárendelt következő 2 bánsági határezredből állott :

1. X. sz. bánsági határezred. Törzsállomása Petrinja. 12 század.
2. XI. sz. bánsági határezred. Törzsállomása Glina. 12 század.

A varasdi tábornokság és a bánsági határ gazdasági fölvételének 1782—1783 folyamán Jeney ezredes vezetése alatt 1 : 7200 mértékben készült dolgozatait, a telekkimutatási táblázattal együtt 1784 májusában a zágrábi főparancsnokságnak engedték át. A cs. és kir. hadilevéltár anyagában ez a dolgozat nem fordul elő.

b) *A szlavon királyság.*

A szlavoniai katonai térképen kívül, mely egyszerű katonai mértékben, 1 : 28,800 készült, a szlavoniai határnak nevezett egész területet, vagyis mindhárom határezrednek és a csajkás-zászlóaljnak körletét foglalja magában ; a gazdasági fölvétele (1 : 7200) is megvan. «Militär Mappo des Sclavonischen Generalats und des Tschaikistenbataillons» úgy vázlatban, mint tisztázatban, katonai leírással. Fölvétetett *Jeney alezredes* vezetése alatt. 51 fölv. szelvény, 1 : 28,800 mértékben, 1 kötet leírással (1770—1782).

Az uralkodó részére, felsőbb rendeletre, még egy fél katonai mértékre 1 : 57,600 redukált térkép is készült.

A szlavoniai határezredek gazdasági fölvétele.

Bródi VII. sz. határezred. (16 század. Bród és Vinkovce katonai község 1 : 3600 mértékben.)	300 szelvény és 16 füzet. Törzsállomása Vinkovce.

Gradiškai VIII. sz. határezred. (16 század. Ó-Gradiška katonai község 1 : 3600 mértékben.)	300 szelvény és 8 füzet. Törzsállomása Uj-Gradiška.
Pétervaradi IX. sz. határezred (16 század. Zimony, Karlovic, Pétervárad, Mitrovica és Bukovica katonai község 1 : 3600), a karlovici és pétervaradi községterülettel. Csajkászászlóalj 4 század.	424 szelvény és 8 füzet. Törzsállomása Mitrovica. 106 szelvény, 3 füzet. Törzsállomása Titel.

Mindezeket a gazdasági felvételeket 1780-tól 1782-ig a határezredek tisztjei készítették 1 : 7200 mértékben és látták el leírással (telekkimutatás). A 3 határezred és a csajkászászlóalj, mely utóbbinak kerülete Magyarországon terült el, fölvétele összesen 1130 szelvénylapból és 55 füzet leírásból (telekkimutatás) áll.

2. A bánáti határ.

A temesvári bánátban állomásozott a 2 bánáti, XII. és XIII. sz. határezred, miután a militaret már 1753-ban elkülönítették a politicotól és cameralitól.

A bánáti ezredek szervezetében 1775-ben változás állott be, amennyiben a német-bánáti települési ezred a «németbánáti határezred» elnevezést nyerte, míg az illyr-bánáti ezred az oláhszászlóaljjal egyesítve, az «oláh-illyr határezred» nevet kapta, egyben pedig a területek cseréje is megtörtént.

a) Németbánáti XII. sz. határgyalogezred.

Plan des ansiedlenden Banater Deutschen Grentsregiments. Fölvette *Pauli János Márton*, a gradiškai ezred hadnagya, 1723-ban, 1 : 28,800, 12 fölv. szelvény.

A németbánáti határezred térképének fölvételét *Wegler*, a főszállásmesterikar alezredese vezette. 1 : 28,800, 33 fölv. szelvény, 1780—1784. Törzsállomás Pancsova.

b) Oláh-illyr XIII. sz. határezred. (Zupanjai határ.)

A fölvételt *Wegler*, a főszállásmesterikar alezredese vezette, 1 : 25,200, 46 fölv. szelvény, 1778. 16 század. Törzsállomás Karánsebes.

A gazdasági fölvétel dolgozatai, 1 : 7200 mértékben nincsenek meg a cs. és kir. hadilevéltárban, ellenben megvannak egyes határfalvak 1 : 14,400 mértékben készült fölvételei 1772-ből és 1774-ből.

3. Az erdélyi határ.

4 határezred körletéből állott :

1. Székely XIV. sz. határezred. Törzsállomása Csikszereda.
2. Székely XV. sz. határezred. Törzsállomása Kézdivásárhely.
1. Oláh XVI. sz. határezred. Törzsállomása Orláth.
2. Oláh XVII. sz. határezred. Törzsállomása Naszód.

A székely huszárok az egész ország katonaságában széjjel voltak osztva, javarészt az 1. és 2. székely határezredben.

Az erdélyi határ mindezen 4 határezredéről a cs. és kir. hadilevéltárban nincsen 1 : 7200 mértékű gazdasági fölvétel.

II.

A Magyarországgal szomszédos területek térképei.

A cs. k. főszállásmesterikar azonban nemcsak a Habsburgok jogara alá tartozó monarchiáról készített remek műveket, hanem azokról az idegen országokról is, a hová a hadsereg eljutott győzelmes zászlóival és a hol hosszabb ideig tartózkodva, áldásos működést fejtett ki. Így a dunamenti fejedelemségekben, a Moldvában, Oláhországban, Szerbiában, továbbá délnyugat Németországban, mindenütt megtaláljuk a földismeret megbecsülhetetlen műveit.

Kitünő tevékenységének tündöklő bizonysága Moldvának és Oláhországnak fölvétele, a mit a törökök ellen viselt 1788—1791-iki háborúban hajtottak végre. A császári és a török hadsereg között kötött fegyverszünet alatt, Giurgevóban 1790 szeptember 23-án jött létre az egyezség, a mikor Oláhország legnagyobb és a Moldva egy részét a Coburg vezette császári hadak megszállva tartották, hogy a cs. k. főszállásmesterikar ezeket a területeket fölvegye.

Az *oláh fejedelemséget*, még pedig a Kis- vagy Osztrák- és a Nagy-Oláhországot a brailai kerületig, a mely utóbbit még a törökök tartottak megszállva, tehát területére tiszteket küldeni nem

lehetett, kilencz hónap alatt, 1790 szeptember havától 1791 május végéig vették föl *Specht ezredes* vezetése alatt. A 108 lapon 394 szelvényből álló térkép *à la vue* felvétel fél katonai, 1: 57,600 mértékben.

A cs. és kir. hadilevéltárban őrzött eredeti példánynak felirata a következő:

«Militärische Carte der kleinen oder österreichischen und grossen Walachei, welche beide zusammen aus 394 Sektionen bestehet und während dem Waffenstillstand zwischen der k. k. und der türkischen Armee von Monat September 1790 bis Ende May 1791 durch den Generalquartiermeisterstab unter der Direction des Obristen *Specht* geometrisch aufgenommen und in das reine ausgezeichnet worden. Diese Carte ist in den halben Masstab der Wiener Zoll zu 2000 Schritt in 108 Blättern zusemmengesetzt. Nota. Die Raya von Braila erscheinet von derowegen in dieser Carte nicht, weil selbe von den Türken besetzt und vermoeg Waffenstillstandes keine Offiziers hineingeschicket werden konnten. 1 : 57,600.108 gez. Blätter u. 3 Bände Schrift (a Coburg herczeg vezette cs. k. hadseregnek a Moldvában és Oláhországban 1789 és 1790-ben végrehajtott katonai hadműveleteit foglalja magában) 1789».

A kilencz hónapon belül, a tisztek által télen át nagy nehézségek között készített térkép az első részletes térkép erről az országról. Nagy csokros háromszögelési hálózatban vázlatosan készült katona-gazdasági fölvétel, a melynél a kéznél levő anyagot is felhasználták.

Az akkori idők szellemének megfelelőleg ebből a térképből sem hoztak nyilvánosságra semmit 1812-ig, a mikor a cs. k. főszállásmesterikar Nagy- és Kis-Oláhországról 1 : 576,000 arányban (4 lap) helyszínrajzi térképet adott ki, a melynek alapjául mindenesetre ez a nagy felvétel is szolgált. A kivitel módja ugyanolyan, mint a főszállásmesterikar többi katonai felvételeinél. Különös jellel látták el azokat a községeket, a melyek a háború következtében elpusztultak, vagy elhagyattak, a mi az ország történelmére nézve bír fontossággal; a császári csapatok berajzolásával és azoknak a helyeknek megjelölésével pedig, a hol hadi események zajlottak le az 1789/1790-iki hadjáratban, hadtörténelmi értékűvé teszi e-

2000 lépés.

RÉSZLET A MAGYARORSZÁGRÓL 1782—1785-IG KÉSZÜLT JÓZSEF-FELVÉTELBŐL. 1 : 28.800.

(Coll. XIV. sectio XX. Pest-vármegye egy része.)

művet. A községek neveit, ezek távolságát egymástól, a szilárd épületek helyzetét és leírását, az erdők jellemzését stb. három hatalmas kötet foglalja magában, vagyis az ország minden olyan körülményét megtudjuk, a minek ismerete fontos és a mi a térképen feltüntethető nem volt. Hozzá tartozik az a napló, a mely a katonai eseményeket foglalja össze. Később kisebbítették a térképet 1 : 115,200 (42 rajzolt lap) és 1 : 230,000 (12 rajzolt lap) mértékben.

1856/57-ben, a mikor a cs. k. csapatok megszállották Oláhországot, az oláh kormány kívánságára a főszállásmesterikar ismét felvette az országot 1 : 57,600 mértékben. Ezt az újkori alapokra fektetett térképet a cs. és kir. földrajzi intézet őrzi (142 drb eredeti rajzlap).

A *moldvai fejedelemség* első hivatalos felvétele ugyancsak 1790-ből való ; de csak azokat a területeket öleli fel (Suczava, Neamtu, Roman, Bacan és Putna kerülete), a melyeket 1788 óta a cs. k. hadsereg megszállva tartott. A Szerethtől keletre elterülő Tecuci, Tutova, Vasluiu, Botosani, Dorohoi, Herta stb. kerületeket az orosz hadsereg tartotta megszállva.

A munkálatokat *Otzellowitzi Hóra* német-bánáti határezredbeli százados vezette ; az 1 : 28,800 mértékű 107 szelvényt polgári mérnökök készítették, a melyek az ország akkori viszonyaira nézve roppant sok adatot tartalmaznak, noha az ábrázolás szépsége és a terepalakzatok kifejezése mögötte marad az oláhországi felvételnek. A helységeket csupán vörös számokkal jelölték meg, míg azok nevét csakis a mellékelt betürendes kimutatásból tudhatjuk meg. Különös értéket kölcsönöznek a munkának a szelvények leírásai, a melyek azokat a tudnivalókat ölelik fel, a melyeket rajzban kifejezni nem lehetett.

Bár II. Katalin czárnak 1769—1770-ben a törökök ellen viselt háborújában az orosz főszállásmesterikar *Bawr* altábornagy és főszállásmester vezetése alatt 6 lapon 1 : 290,000 mértékben (Carte de la Moldavie) rézmetszetben 1772-ben a nyilvánosság számára is elkészítette Moldva térképét, a Moldva nyugati részének 1790-iki felvétele, akár a mérték nagyságát, akár pedig a térkép tartalmát vesszük tekintetbe, alapul szolgált a továbbiakban és megbecsülhetetlen topografiai okmány marad.

A mű czíme a következő :

«Brouillon oder Original-Aufnahme der fünf Moldauischen Districten, nämlich des Sutschawaer, Roman, Niamtz, Bakeu und Puttnaer Bezirkes, welche im Jahre 1788 von der kaiserlich königlichen Armee, occupirt und im Jahre 1790 unter der Direction des Teutsch-Banatischen-Gränitz-Regiments Hauptmanns *Hora von Otzellowitz* durch Civil-Ingenieurs aufgenommen worden. 1 : 28.800,107 gez. Blätter mit alphabetischem Verzeichnis der Ortschaften und 2 Bände Beschreibung. 1790.»

Erdélynek a Moldva és Oláhország felé eső határát *Jeney* főszállásmesterkari alezredes vezetése alatt 1769—1773-ban vették fel 1 : 28,800 mértékben. 1773 augusztus és szeptember havában *Elmpt* báró ezredes hat tiszttel 1 : 25,000 mértékben vette fel a Duna és az erdélyi határ közé eső és az orsovai és a karánsebesi kerülettel határos, de még a törökök birtokában levő Oláhországot. Művük 13 lapból álló kéziratos anyag.

Szerbia.

Nándorfehérvárnak 1789-iki bevétele után a főszállásmesterikarnak alkalma kínálkozott arra, hogy Szerbiának velünk határos területeit is felvegye. Az «Aufnahms-Carte von Serbien» című mű 25 drb 1 : 28,800 mértékű térképből áll. További címe: Von Šabac längs des Saustromes, der Donau bis Rahm (Ram), längs der Morawa bis Csupria (Čuprija) nach Hassan Bassa Palanka (Palanka), Orachatz (Orarac), Ivancsa (Vela Ivanc) Stoinik, Guberewze (Guberevci) Borak, Valjevo, Kutistschicza (Kotesica) Jellencza (Jelenča) bis Šabac. Im Jahre 1789 nach der Einnahme von Belgrad vom Generalquartiermeisterstabe aufgenommen. 1 : 28,000,25 gez. Blätter. 1789.

II. Józsefnek 1790 február 20-án bekövetkezett halála után, utóda II. Lipót császár és III. Szelim szultán között 1791 augusztus 4-én kötött szisztovói béke alapján Ausztria visszaadta hódítását és csupán Ó-Orsovát, valamint az Una mellékén néhány határkerületet tartott meg magának.

Az Una melléki részek. Ezeket az újonnan szerzett részeket 1791—1794-ben *Boxich* főszállásmesterkari őrnagy vezetése alatt vették fel 1 : 28,800 katonai mértékben, a melyet a károlyvárosi tábornoksághoz csatoltak. A térkép címe a következő: Aufnahmskarte des Carlstädter Generalats aufgenommen und bearbeitet

unter der Direktion des *Major Jeney* in den Jahren 1775—1776, nebst den zufolge des Sistower Friedens im Jahre 1791 acquirierten Distrikts an der Una, welcher in den Jahren 1791—1794 unter der Direktion des *Majors Boxich* aufgenommen wurde. 1 : 28.800,90 gez. Blätter mit 1 Skelett und 1 Band. 1775—1776. 1791—1794.

Az újonnan szerzett, vagy csetini kerületnek is nevezett területnek 1 : 7,200 mértékben készített gazdasági felvétele is *Boxich őrnagy* érdeme volt, a kinek vezetése alatt erről a terepről három nagy mű készült. Az egyik 1792-ből származik. Tizenhárom szelvénylapon a szisztovói béke következtében a csetini kerületet ábrázolja, a melyet Horvátországgal, illetőleg a szluini határezred kerületével egyesítettek. A második Horvátország délkeleti részének 1794—95-iki gazdasági felvétele, a mely magában foglalja az Una és az Unac melléki elválasztó terepet (Demarkationsterrain) is. Ezt az udvari haditanács rendeletére *Heinbucher* főhadnagy, *Portner* báró, *Lovrenich*, *Cerrini* báró és *Cervus* alhadnagyok, valamint *Kossanovich* zászlós vették fel 1 : 7,200 mértékben 140 szelvénylapon. Végül az utolsó az, a melyet 1794—95-ben 45 szelvénylapon vett fel *Boxich* őrnagy azzal a különbséggel, hogy az újonnan szerzett területet az otocsáni határezred kerületébe kebelezték be.

A fentiekben azt hiszem mindent elmondottam, a mit a magyar szent korona országainak és a vele közvetlen határos területeknek térképezésére nézve feljegyezhettem II. József korából. Alapvető dolgok, a melyek a mondott területek akkori megismerésére vezetnek. Nemcsak a hadtörténelem tanulmányozásában bírnak maradandó értékkel, hanem általuk szemünk elé tárul annak a kornak összes térképkészítési tudása és ismerete. Kétségen kívül dicsőségben gyarapítják vezérkarunk történetét, mert szerfelett nagy szorgalommal, lelkiismeretességgel és tehetséggel, hiányában a megfelelő eszközöknek, felülmulhatatlant alkottak nemcsak a maguk dicsőségére, hanem a haza javára is.

PALDUS JÓZSEF, ezredes.

MAGYARORSZÁG HADIEREJE A XVI. SZÁZADBAN.

(Negyedik közlemény.)

V. A hadsereg fegyverzete, ruházata.

A mint nem volt szó a XVI. században se egyöntetű, se állandó hadseregről, hanem azt részint a királyok fogadták zsoldba, részint az urak és nemesek jobbágyaikból állították ki, részint a vármegyék vagy egyes urak tartották fenn, olykor meg az urak és nemesek személyesen keltek fel: úgy nem lehet beszélnünk se egyenlő fegyverzetről, se egyenlő, úgynevezett formaruháról, de mindenki megjelent olyannal és olyanban, a milyet urától kapott és a milyen épen készletben volt neki.

A) *Fegyverzet:* Arra minden körülmény között ügyelni kellett, hogy a katonaság jól el legyen fegyverrel látva, mert a hiányosan vagy rosszul fegyverzett sereg már legalább fél vereséget jelentett. Azért már a Musterungon — lustratio, szemle — mindenkinek lovával és teljes fegyverzetével kellett megjelennie.

A Reutterbestellung megkívánta, hogy minden lovag jól begyakorolt szolgákkal és jó hadi felszereléssel, úgy mint: jól takaró köténnyel (Schürtze), ujjassal (Ermelen), felső kabáttal (Rock), Krepssel,[1] kézre és fejre való vérttel, legalább két igazi — vasból való — ököllel, tüzetverő puskával (kovás puska) jelenjen meg a szemle helyén.[2] Itt sincs kikötve az egyformaság, csak általánosságban van jelezve a ruházat és fegyver.

[1] A «*Kreps*» a rák páncéljához hasonló vassínekből alakított vért volt. Innen van neve is.

[2] Kriegs Discurs 119.

A király által fogadott zsoldosokra vonatkozólag Schwendi legczélszerűbbnek tartja, ha az első Musterung alkalmával a hadúr saját fegyvertárából, a hol azt készletben kell tartani, osztatja ki a fegyvert. Ügyelni kell arra, hogy a katonaság tűrhető áron jusson a fegyverhez és annak árát a katonaság *zsoldjából le kell vonni.*[1] Itt azt látjuk, hogy a katonaságnak fegyverzetét meg kellett fizetnie, a mit különben még többször fogunk látni itt és a ruházatnál is.

A német és más idegen nehézfegyverzetű lovasságnak védő fegyvere a felső testet elfödő vértezet (Harnisch) volt, a melyiknek alsó része a Blechschurtz vagy Kreps a lábakat is elfödte. Támadó fegyverül egyedül a kovás puskát találjuk. Hogy kardot is viselt volna a lovasság, annak semmi nyoma nincsen.

A ló természetes tartozéka a lovasnak. Ezt is sajátjából kellett minden nemes úrnak beszereznie és ha az ellenség lelőtte azt, vagy valami baleset folytán eldöglött, egy hónap, vagy a hadbiztosok belátása szerint legfeljebb két hónap alatt másat kellett szereznie, különben arra a zsoldot tovább nem kaphatja.[2]

A magyarok rendesen mint könnyű fegyverzetű lovasok harczoltak. Egyetlen egyszer találkozunk törvényeinkben nehéz fegyverzetűekkel, a mikor az 1542-iki pozsonyi országgyűlés kimondta, hogy a mennyiben némely felvidéki részekben még vannak nehéz fegyverzetű lovasok, az urak és nemesek minden 36 jobbágy után egy nehéz fegyverzetű lovast állítsanak ki.[3] Ugyancsak az 1542-iki beszterczebányai gyűlés[4] és azután számos országgyűlésünk intézkedik arról, hogy az urak és nemesek minden 20 jobbágyuk után egy lovast vigyenek magukkal jól ellátva fegyverrel. A lustratión a kapitány mindazokat zárja ki a seregből, a kik kellő fegyverrel nincsenek ellátva és gondoskodjék arról, hogy e helyett jobb állíttassék. Mit értettek a *jól fegyverzett* lovas alatt, azt megmondja az 1538-iki kőrösi gyűlés, mondván: «unum equitem bene armatum, galeatum, loricatum, clypeatum et hastatum» — egy jól

[1] U. o. 113.
[2] U. o. 126.
[3] Art. 21.
[4] V. decr. 32., 33. art.

fegyverzett lovast, sisakosat, páncélosat, pajzsosat és kopjásat — tartoznak az urak és nemesek kiállítani.[1] Az 1537-iki 13. art. rendeli, hogy az urak és nemesek minden 20 jobbágyház után . «equitem levis armaturae lorica et galea cæterisque apparatibus bellicis bene instructum» — egy könnyű fegyverzetű lovast pánczéllal, sisakkal és a többi hadi készlettel jól ellátva — küldjenek a táborba. Az urak és nemesek, mindenki saját viszonyaihoz mérve jó hadi felszereléssel legyenek készen táborba szállani.[2]

Ezek a lovasok is pánczéllal, sisakkal, pajzzsal és kopjával voltak ellátva. Kardról itt sincsen szó, a kard viselése csak a nemes urak kiváltsága volt.

A XVI. és régibb századok hadi felszereléseit ismerve, tudjuk, hogy azok igen különfélék voltak. Mindenik úr és nemes előszedte fegyvertárából az őseitől reá maradt felszereléseket és azokkal látta el embereit. Így egyenlő felszerelésről természetesen szó sem lehetett, de azért mindenik megfelelhetett a törvény betűinek.

A királyok a végvárak szükségleteire hol Bécsből, hol a magyarországi felvidéki városokból szerezték be a szükségeseket. Így 1589-ben Stoy Márk bécsi bractearius (pléhes mester, bádogos) huszároknak való 200 drb mellre való vasszorítókat, à 6 frt, szállított. 1592-ben Frank Konrád bécsi fegyverkészítőnek a kanizsai magyar katonák részére szállított fegyverekért (Kriegsrüstung) 1470 frt 98¾ denárt utalványoztak a pozsonyi kamaránál.

A német gyalogságnak zászlóaljakba beosztásáról már szólottunk. Ott láttuk, hogy minden zászlóalj 400 embere közül 100-nak hosszú nyársa- és rövid tűzfegyvere volt, ezek közül 50-en pánczélinget viseltek, 50-nek csatabárdja (Schlachtschwerdern) vagy más alkalmas rövid fegyvere, például alabárdja és mindeniknek egy hevederen függő rövid tűzifegyvere; a többi 50-nek csak hosszú nyársa volt. 200 ember lövész (Hakenschützen) volt sisakkal, vívótőrrel és jó vadászfegyverrel (Birschrohr), tűzi vagy taplós puskákkal ellátva. A kinek fegyvere volt, annak kellett még lőporos palaczkjának, kovájának és taplójának is lennie. Minden zászlóaljnál volt még 10 lövész Doppelhakennel.[3]

[1] Art. 2.

[2] Art. 14.

[3] A fegyverek magyarázatát l. lentebb.

Ugyanazon zászlóaljban is többféle fegyveres volt megállapítva. A lövészeket a lehetőségig gyakorolni kellett abban, hogyan szorítsák czélzáskor arczukhoz a fegyvert, a nyársat viselőket meg abban, hogyan feszítsék nyársaikat az ellenük jövő lovasság elé. A táborokban tartott gyakorlatokon épen nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük azt, hogy egy—három hónapra szegődtek a katonák és a magyar országgyűlések is így, legfeljebb 6—6 hónapra szavazták meg az embereket.

A magyar gyalogosok fegyverzetéről csak az 1601-iki 9. t.-cz. szól, azt mondva, hogy az urak és nemesek minden három portától egy «bombarda et armis» (puskával és fegyverrel) jól ellátott gyalogost tartoznak egy hónapra a király vagy a hadvezér rendeletére a táborba küldeni.

A végvárak magyar lovasai és gyalogosai a király szolgálatában és ennek kapitányai alatt állván, épen úgy voltak fegyverzettel ellátva, mint az idegen zsoldosok és épen úgy meg kellett fegyvereikért fizetniök, mint ezeknek.

A tüzérek között az első osztályt a Feuerwerker-ek, a tűzgolyókat készítők és kezelők, meg a Büchsenmeister-ek, az ágyúkat, puskákat készítő mesterek képezték. Ezek kezelték az összes *Geschütz*-öket, a mi gyűjtő neve volt az összes nagyobb lövőszerszámoknak, melyeknek egyes darabjait *Stuck*-oknak neveztek, melyeknek aztán nagyságuk és alakjuk szerint külön-külön neveik voltak.

Büchse: a lőpor feltalálása után kezdetben így nevezték az összes tűzi fegyvereket, az ágyúkat és kézi fegyvereket egyaránt. Még az 1601-iki magyar országgyűlés is azt mondja, hogy az urak és nemesek által kiállított gyalogosok «*bombarda* et armis» legyenek ellátva. Itt a bombarda-æ szó kétségkívül kézi fegyvert, puskát jelent, míg ugyanannak más jelentése ágyú, a mit mutat a Corpus jurisnak «vectio bombardarum», az ágyúk szállítása, kifejezése. A kézi fegyverekre már általánosan használták a XVI. században a Büchse nevet. Többféle faját említik. Így volt a *Haken* (a régibb Arkebuse) a legrégibb kézi tűzfegyver, a melyik nevét valószínűleg az agyára erősített, a lökést visszatartó horog-(Haken-)tól kapta. Nyolcz latos golyót lőtt. Ez volt a gyalogos Hakenschützeneknek és a nehéz és könnyű fegyverzetű lovasoknak rendes kézi

tűzfegyverük. A mint fentebb látjuk, a Hakenschützenektől kívánták, hogy jó Birschrohr-ral legyenek ellátva. A Haken és Birschrohr egyértelműeknek vannak itt véve és a Haken-t használták cserkésző vadászfegyvernek is. A zsoldból való vásárlás csak erre szólt.

A *Doppelhaken* 4½—6' (142—190 cm.) hosszú, 16 latos (285 gr.) ólomgolyókat lövő kisebb ágyú. Ezeket az akkor szokásos hadi szekereken (Streitwagen) alkalmazták úgy, hogy minden hadi szekéren volt hat Doppelhaken és szekrényben a szükséges patronok és minden hozzávaló. Mindenik mellé be volt osztva hat lövész (Schütz). Minden gyalogos zászlóaljhoz is volt beosztva 10—10 ember, kik közül 2—2 vitt egy háromlábú állványra erősíthető Doppelhakent.

A *Stücklein*-t vagy *Falkonetlin*-t szintén a szekérváraknál alkalmazták, egy ló vagy két ember húzta. Ezek egy fontos (500 gr.) golyókat lőttek.

Minden 5—10 Falkonetlin közt volt 2—3 hadiszekér. Mindezek 30—30 lábnyira (945 cm.) voltak egymástól felállítva és vékonyabb lánczokkal egymáshoz csatolva. 100 ilyen kis ágyú és 30 hadiszekér nagy területet fogtak be (mintegy 130,000 méter hosszúságot) és az ellenség váratlan támadásánál igen jó szolgálatot tettek a szekérvárral (Wagenburg) körülvett tábornak, melynek első védelmi vonalai voltak.[1]

Nyilt ütközetekbe a *Feldschlange*, a *Falkone*, a *Falkonette* és a *Viertel-*, *Achtel-Karthaun* nevű ágyúkat használták. A *Feldschlange* a golyó átmérőjének 30—50-szeresét kitevő hosszú ágyú volt. A nagyokat nagy súlyuk miatt nem használhatták csak a falakon; tábori használatra szolgáltak a *Halbe* és *Viertelschlange*-k, a melyek 12—8 fontos golyókat lőttek. A csőnek hosszúságával a lövés távolságát fokozták. A Viertelschlanget különösen Quartierschlangenak is nevezték. A *Falkone* 7' hosszú, 6 fontos vasgolyókat lövő, 6—9 mázsa (3—4·5 qn.) súlyú; a *Falkonette* az előbbinél könnyebb, 5½' hosszú, 4 mázsa súlyú, 4 fontos ólomgolyókat lövő tábori ágyú (Feldgeschütz); a *Karthaun*-ok közül az egész és fél Karthaunokat, a melyek 40—24 fontos golyókat lőttek, nyilt ütközetekben nagy súlyuk és hosszuságuk miatt nem használ-

[1] Kriegs Discurs 32—33.

ták, de használták a negyed és nyolczad, 10 és 5 fontos golyókat lövőket.

Erősített helyek ostromához nagy, nehéz ágyúkat: egész és fél Feldschlangeket, egész és fél Karthaunokat (Gross-Geschütz) és mozsarakat (Mörser) vittek. Ezeket itt is a Büchsenmeisterek kezelték, a kiknek érteniök kellett a Feuerwerkek dobásához is. A Feuerwerkek erősen kiégetett anyagból, pántokkal ellátva készült tűzgolyók, bennök lőpor, apró golyók és tüzet okozó robbanó anyagok voltak. Készítették egész vasburokkal ellátva is. Ezeket Schwendi nem tartja czélszerűnek. A tűzgolyókat a mozsarakból lőtték és kézzel dobálták.

A XVI. század vége felé találták fel a *petárdát*, a melyiket kapuk, falak, palánkok felrobbantására használtak. Ilyennel törették be 1598-ban Pálffy Miklós és Schwarzenberg Győr várának kapuját.

A végvárakban mindenütt voltak fegyvertárak (Zeughausok), de azok is igen elhanyagolt állapotban voltak. Így 1593-ban a pozsonyi armamentarium igen rossz állapotban volt, be kellett boltozni, új padlózatot csinálni. Katonai bútorokkal rosszul volt felszerelve, lőport alig 10 fontot találtak a biztosok és más szükséges dolgok is hiányoztak. Az előirányzat szerint kellett: ágyúhoz való lőpor 20 mázsa, Doppelhakenhez és kézi fegyverekhez való 6—6 m. tapló (Zündtkraut) 1 m., ólom 6 m., salétrom 4 m., kén 6 m., gyújtózsinór 100 csomag, lenolaj 30 font, faolaj 10 font, szurok és gyanta 6 m., rostély és másféle vas 5 m., aczél 1 m., papir 3 rizsma, zwillich és durva vászon 2 vég, rúd az ágyúk emeléséhez 1 drb, kötözőzsineg 20 csomag, stepschnür 20 cs., spárga 3 font, vasabroncs (a tűzgolyókhoz) 500 drb, különféle szegek 1000 drb, 1 gyors mérleg 1—2 mázsára, a mész keveréséhez szükséges eszközök 3 pár.[1] Itt látjuk, hogy körülbelül mire volt szüksége egy vár fegyvertárának. Ágyúi, Doppelhakenei és kézi fegyverei úgy látszik voltak, de azok se valami jó állapotban, mert 1595 szept. 9-én rendeletet kapott a pozsonyi udvari kamara, hogy a pozsonyi nagyobb tábori ágyúkhoz tengelyekre és más dolgokra lévén szükség, küldjön azoknak beszerzésére és szállítására a po-

[1] Cop. Annorum fol. 159—162.

zsonyi armamentariushoz 50 r. frtot. Ugyancsak 1595-ben Pabot János a pozsonyi vár fegyvertárának őre a fegyvertár szükségleteire a sajátjából fordított 27 frt 82½ denárt.[1]

A murányi vár kapitánya, báró Herberstein Gyula az állami armamentariusnak, Jäger Benedeknek 1581—1586-ban több ízben utalványozott vasat 86 mázsát, rezet és aczélt 1—1 m., szenet 169 szekérrel, zsindelyt 19,000 darabot, deszkát 700 darabot,[2] a mi arra mutat, hogy ekkor ott is nagyobb reparatióra volt szüksége a «czeykhaus»-nak, a melyikben különben már 1564-ben egyebek közt árpát is tartottak.[3]

A várakban és erősített helyeken állandóan dolgoztak a hadiszereken. Kassán (1574) a Büchsenmeister 12 segéddel, volt 9 kovács, 2 lakatos, 6 ács, 4 kerékgyártó, 1 bodnár.[4] Tokajban (1570) volt 10 Büchsenmeister, kovácsmester 2 segéddel, kerékgyártómester 1 segéddel, ácsmester 9 segéddel, lakatos, asztalos.[5] Esztergomban, Komáromban, Győrben is találkozunk ágyú-ácsokkal.

Olykor küldtek Ausztriából is tüzérséget és lövőszerszámokat, mint az 1577-iki nagy lőporrobbanás után Kanizsára,[6] és Bécsből is rendeltek ágyúgolyókat és más, a fegyvertárak részére szükséges dolgokat, a minőkért 1573—76-ban Wolff Pálnak a király 2967 m. frt 85 denárral volt adósa, mit a magyar kamara még 1590-ben is fizetgetett.[7] Különben legegyszerűbb dolog volt a legközelebb eső felsőmagyarországi városhoz folyamodni és onnan vinni a szükségletet. Már 1524-ben Báthori István nádor követelt Lőcsétől 10 mázsa puskaport, a mit végre a városiak úgy lealkudtak, hogy a felvidéki 5 sz. kir. város együtt adott 5 mázsát. 1559-ben Lőcse Tarkányba a táborba egy Falkonettet küldött 3 lóval és 3 mázsa lőporral; 1566-ban Krasznahorka ostromához adott falairól 6 ágyút; 1604-ben meg Bochkai hajdúi vittek el Szepesvár

[1] Libri deb.
[2] Cop. Ann.
[3] Conscr. prov. arcis Murány. Orsz. lvt.
[4] Szep. kamara lib. quadripartitum fol. 15. Orsz. lvt.
[5] U. o. fol. 54.
[6] Hadtört. Közl. 1914. IV. 532.
[7] Libri debit.

ellen 4 nagy ágyút és 3 Büchsenmeistert.[1] A városok mindig bővelkedtek fegyverben. Lőcsének például bástyáinak és fegyvertárának készlete 1569-ben volt: 14 Falkonette, 3 Scharffetinel, 5 Stuck, 130 Doppelhaken; a fegyvertárban (Zeughaus) 14 nagy ágyú, 1 Scharffetinel.[2] Hasonlóan voltak ellátva a többiek is.

B) *Ruházat.* A mai értelemben vett formaruháról (uniformis) a XVI. században egyáltalában nem lehet beszélni. Az idegen — német — lovasokra vonatkozólag megkívánja a Reutterbestallung, hogy a lovasok szolgáikat lássák el jól takaró köténnyel (Schürtzen) újjas mellénnyel, felsőkabáttal, vérttel (Krebs), kézre való vassal, melyik mindenikének legalább két jó ökle legyen és fejre való sisakkal. A gyalogosoktól kívánják, hogy mindeniknek legyen felső kabátja *vagy* köpenye, mellyel az eső és hideg ellen védekezhet, különösen kell ez a lövészeknek, hogy puskájukat és lőporos palaczkjaikat betakarják és így azokat annál jobban használhassák.[3] Már itt is látjuk, hogy az egyformaságot nem kívánják, a fő az eső és hideg elleni védekezés és a puskák betakarása. Az egyformaság nem lényeges. A Musterungokon, az ezredeseknek és kapitányoknak csak arra kell ügyelniök, hogy a legénység az eső és fagy ellen jól meg legyen oltalmazva.

Ez legelső kötelessége a legfőbb hadúrnak is. Különösen, ha pénze nincs a katonaság rendes fizetésére, az élelmiszereknek zsold helyett kiosztása mellett el kell a legénységet látnia ruházathoz való posztóval, vászonnal, nadrágokkal, kabáttal, csizmával, inggel, a mit leginkább úgy érhet el, ha a kereskedőkkel előre megegyezik, hogy azok ruhához való árúkat szállítsanak a táborokba és azt ők vagy a hadúr megbízott tiszjei méltányos áron adják el a katonáknak, vagy *zsoldjukra* osszák ki, mindenkinek azt, a mire szüksége van. Így aztán pénz nélkül is sokáig lehet háborút viselni, mert a legénység nem zúgolódik.[4]

Királyaink a XVI. században gyakran éltek ezzel a tanáccsal és a legkülönbözőbb minőségű posztókat szállíttatták a

[1] *Hain G.* Lőcsei krónikája 26., 106., 111., 136.
[2] *Demkó K.* Lőcsének erődítése és védelmi rendszere. 20.
[3] Kriegs Discurs 119. és 151.
[4] U. o. 17.

táborokba és a végvárakba. Az északkeleti magyarországi végvárakat 1581—1588-ban Tar István debreczeni kereskedő a szepesi kamara útján látta el posztóval, ezekben az években 16,728 m. frt értékű *különféle* posztót szállítva be a kamarához. Pap Ferencz kassai kereskedő ugyancsak a szepesi kamarának 1586-ban 4000 m. frt árú posztót adott a végvárak szükségleteire. Langer János pozsonyi polgár a pozsonyi kamarának adott 10,000 m. frt árú posztót. Az idegen kereskedők még erősebben voltak a posztószállításban érdekelve. Moscau Antonius 1582-ben 8000 frt értékű morva és sziléziai posztót; Gösswein és Rottenberg nürnbergi kereskedők 1585-ben 5500 frt árú, Hencz és Angerer szintén nürnbergiek 1587-ben 9800 frt; Joanelli András és Sylvester bécsiek 1588-ban 16,600 frt; Zolikoffer György bécsi kereskedő 1588-ban 7000 tallér árú «jó és elfogadható minőségű» posztót szállított. Így még számosan mások csak az 1577—1592 közé eső 15 év alatt szállított posztók czímén 82,941 m. forinttal vannak a m. kir. udvari kamara számadásaiban mint hitelezők feljegyezve.[1] Itt látjuk a katonaság felső ruhái részére szállított posztóknak igen különféle voltát.

A ruházathoz szükséges árúkban ugyanazon időben különféle kereskedők 73,508 m. forinttal vannak érdekelve mint hitelezők. Ezek között vannak: Basinio Lukács pettaui kereskedő 22,000, a Joanelli testvérek bécsi czég 18,428 m. forinttal, Stubenfoll Wolfgang bécsi kereskedő 4028 m. forinttal és számosan mások.

Fentebb említettük, hogy a hadúr megbízott tisztjeinek méltányos áron, vagy zsoldjukra kellett a katonáknak kiosztaniok a kereskedők által a táborba vagy a végvárakba szállított ruhára való posztót és más árúkat. Milyen volt a megbízott tiszteknek méltányossága, látjuk Kanizsán, a mikor 1574-ben a király fizető- és mustramesterei — Zahlung- und Mustercomissarii — oda érkeztek; hogy az őrségnek két havi zsoldot osszanak ki készpénzben és kettőt posztóban, — a 400 huszárból csak tizenhatot találtak, a többi megszökött már. De nem is csodálkozhatunk ezen, ha azt látjuk, a mint azt Batthány István jelentette Bécsbe, a szegény katonák *egy hó pénz helyett, egy rőf posztót kapnak*, mit csináljanak

[1] Libri debitorum.

ezzel.[1] Ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az időben egy lovasnak Kanizsán 6, egy gyalogosnak 3 frtot kellett volna kapnia havonkint; egy rőf posztó nekik átlagosan 4½ frtba, a mostani — nem háborús értékét véve alapúl, legalább 45 frtba = 90 korona került. Egy öltözetre a köpennyel együtt kellett legkevesebb 6 rőf posztó, a mi ugyanannyi hópénznek felelt meg. Hol volt még az alsóruházat? Csodálkozhatunk-e azon, ha a kanizsai katonák 1576-ban feliratukban azon panaszkodtak: «minthogy ruhátlanok vagyunk, nincsen mivel ruházni magunkat, hideggel kell meghalnunk». Ruhátlanok vagyunk. A ki éhen meg nem hal, hideggel is meg kell halnia.[2] A kanizsai katonáknak zsoldhátraléka 1577-ben már 27,620 frt volt. Honnan telhetett volna nekik a drága posztóra?

Ugyanilyenek voltak a viszonyok más végvárainkban is. Murányban 1564-ben jelentek meg a király biztosai. Itt a katonák arról panaszkodtak, hogy már mintegy *negyvenhat* hónap óta nem kaptak zsoldot s e miatt becsületes ruházatuk sincs, a mit a biztosok is láttak.[3] Az összes magyar végvárak katonáinak zsoldhátráléka 1577-ben 253,175 frtot tett ki. Az 1577—1592 közé eső 15 év alatt meg az összes posztó és más árúk szállítási értéke csak 156,449 frt volt. Ennyit mutatnak ki a pozsonyi és szepesi kamarák tartozásokban. Hogy a királyok valakitől készpénzen vásároltak volna a katonák részére, annak semmi nyoma sincsen a számadásokban. «Azokat a jövedelmi forrásokat, a melyekből elég pénz folyt be, Rudolf udvartartása emésztette föl.»[4]

A táborokban volt katonaságról a ruházat tekintetében gondoskodniok kellett volna a hadat kiállító uraknak, nemeseknek, vármegyéknek. De a mint láttuk már, ezek sem kapták meg sem a királytól, sem a vármegyéktől rendes időben a katonaság zsoldját, vagy ha a kapitányok és más főtisztek olykor kaptak is pénzt a katonaság fizetésére, az szőrin-szálán úgy eltünt, hogy a legénységnek igen ritkán jutott belőle. Így történt aztán, a mit Erdélyre

[1] Hadtört Közlemények: *Takáts Sándor* Thengöldi Bornemissza János. 1914. II. 240., 256.

[2] U. o. III. 406., 408.

[3] Urbarium Arcis Murány 1564.

[4] *Hadtört. Közl.* 1914. III. 418.

vonatkozólag mondottunk, hogy a kinek csizmája nem volt, az csizmadiát ; a kinek ruhája nem volt az szabót választott gazdájának, a ki felruházza.

Így ment ez végig az egész vonalon és a katonaság ruházatát is leginkább zsákmányolás útján szerezte be. Egyenlő ruházatról tehát szó sem lehet. A kinek milyen ruhája volt, olyant vett fel és úgy védekezett az időjárás viszontagságai ellen, a hogy tudott és a hogy lehetett.

VI. A hadsereg ellátása.

A háború viseléséhez mindenek előtt pénz kell. Királyaink a XVI. században elég könnyen túltették magokat ezen az elven. A század első felében, a polgárháború idejében, I. Ferdinánd és Zápolya János egyaránt úgy tettek, hogy a pártjukon levő vagy hozzájok átpártolt uraknak az ellenfél birtokában volt vár és más jószágokat adományoztak, rájok bízva, hogy minő módon veszik azt birtokukba. Ezért a pártoskodó urak mindig tartottak katonaságot és örökös harczokat viseltek egymás ellen, így gyengítve a nemzetet és erősítve a pártkirályokat, különösen a Habsburgokat.

A pártháborúk idejében is tartottak a Habsburgok idegen katonaságot s ennek és a végvárakban tartott magyar vitézeknek fizetésére valók voltak az országgyűlések csaknem szakadatlan sora által megszavazott dicák, subsidiumok, a sz. kir. városok taxái, censusai és a király által elzálogosított vagy eladott birtokok, a melyeknek árából I. Ferdinánd 403,549 magyar forintot vett be. De már ő kezdte meg a hadi szükségletekre a magánosoktól való kölcsönöket is.

Az 1541-től mondhatni állandóvá lett török háborúk fokozott mértékben tartottak számot a király kincstárára. Királyaink a kezükre került jószágokat eladták. Miksa király 363,282 ; Rudolf meg 1.117,151 magyar forinthoz jutottak ezen a czímen. Lefoglaltak számos egyházi birtokot, bérbe vették több püspökségnek és apátságnak tizedeit s ezeknek terményeit és jövedelmeit fordították a hadsereg szükségleteire. Rudolf 1577—1592 közti 15 év alatt magánosoktól 279,790 frtot vett kölcsön ; posztóban 88,101 frtot, borban 128,211 frtot, míg árúkban 73,508 frt, gabonaneműekben

és más élelmiszerekben 83,858 m. frt. összesen 653,468 m. frt volt a király számlájára bejegyezve tartozásként hadiszükségletekre a pozsonyi kir. kamaránál.[1] Bizony igaza volt Rudolfnak, a mikor azt mondta, hogy az ország nagy szükségeire onnan veszi a pénzt, a honnan kapja.

És a katonaság fizetésére, a végvárak szükségleteire mondhatni sohasem volt pénz. Igaz, hogy a pozsonyi udvari kamara 1581—1592 közt kifizetett a királyi *annonariumoknak* 97,013 m frtot; 1583—88-ig a *hadi fizetőmestereknek* 82,822 m. frtot; 1583—1592-ig a *kapitányok kezéhez* a hadinép fizetésére 77,112 m. frtot; 1591—1592-ben a *végvárak szükségleteire* 16,614 m. frtot, összesen: 273,561 m. frtot; de az is igaz, hogy Rudolf király 1578—1586 közt személyes szükségleteire felvett ugyanattól a kamarától 19,153 frt 49 den. Rielman udvari fizetőmester az udvar szükségleteire 1588—89-ben felvett 5308 frt 41 denárt. Rudolf saját szükségleteire 1599-ig kölcsönöket vett 273,989 m. frt erejéig; a maga és fivérei részére Magyarországon volt borokért a kamarával fizettetett 1580—1599-ig 59,356 m. frtot; fivéreinek Erneszt, Mátyás és Miksa főherczegeknek appanageát évi 8571 m. frtot 13 éven át együtt 111,423 m. frt; nővérének, Erzsébet franczia királynénak tartozott 3428 m. frttal, neki felajánlott ékszerekért 1800 m. frtot, atyja Miksa király által megvett egy török rabért 5400 m. frtot, összesen: 483,820 m. frtot iratott fel és fizettetett ki a pozsonyi m. kir. udvari kamara által. Még olyan tételeket is találunk a kamarára róva, hogy Rudolf király Siegfried János bécsi mészárosnak tartozik 200 frttal; Hübner János, Erneszt főherczeg szolgája, a királynak 7%-ra kölcsön adott Kazensteiner Ker. Jánosnak, a hadi iroda iktatójának kifizetésére 205 r. frtot; számos bécsi és más külföldi kereskedők egyenesen kikötötték, hogy kölcsöneiket a m. udvari kamara által fizettesse vissza a király. Hiszen igaz az is, hogy a XVI. században minden közjövedelem királyi jövedelem volt, a melyikről a király nem tartozott senkinek számadással: de vajjon helyes volt-e olyan válságos időkben, holott a magyar király egyúttal német császár és az osztrák örökös tartományok ura is volt, így költeni s az udvari

[1] Libri debitorum.

szükségleteket és a luxus-czikkeket is minden másnak elébe helyeztetni, a hogy azt Rudolf király tette, a mikor 1589-ben a király részére eladott hat darab kocsiba való lóért Thurzó Bernátnak *minden mást megelőzően* kifizetni rendelt 325 m. frtot. 1584-ben meg Poppel László kamarai præfectus 1299 m. frt kölcsönére vonatkozólag írja, hogy ezt a kamara jövedelmeiből közvetlenül kell megfizetni, de úgy, hogy az által a király udvari szükségleteire szánt jövedelmek épségben maradjanak,[1] — arról ítéletet mondani nem akarok. A 9 év 7 hónap összesen 1.160,714 frt bevételének csaknem fele ment az udvartartásra. Tény az, hogy a pozsonyi udvari kamara összes bevételei 1577—1585 közt évenkint átlagosan csak 122,190 m. frtot, a szepesi kamaráé 1571-ben 20,553 frtot tettek ki. A pozsonyi kamarának legtöbb bevétele a 1582-ben 147,584, a legkisebb 1579-ben 97,624 frttal volt. Ebből kellett fizetni: a király fivéreinek fizetéseit, a prælatusok, bárók, præfectusok, consiliariusok és más a magyar kamarának alárendelt egyének salariumait; a deputatiókat; a kölcsön vett pénzeket — (ezeknek 5—8-as %-jait) — a király udvari szükségletére vett borokat; a királyi fiscushoz tartozó levelek váltságát; a király által adott gratiákat, provisiókat, elemosyákat; az oktavalis törvényszék biráinak és ülnökeinek díjait; az évenkint küldetni szokott comissariusok utazási költségeit; és *a katonai stipendiumokat* (tisztek és legénység zsoldja), az *annonariára* és a *végvárak fenntartására* való összegeket, végre a király részére az annonariumok által szedett tizedek bérleteit, — a mint azt Rudolf király 1593 szept. 30-án írta.[2] A szepesi kamarának a saját és alája rendelt tisztviselők salariumain kívül csak a körzetébe tartozó várak havi segélyére kellett 25,200 frt.[3]

1591-re a kamara kiadásai közt fel van jegyezve: 1. Némely végvárak fenntartására 2599 frt; 2. az összes annonariumok præfectusainak fizetve 9764 frt, 3. katonai stipendiumokra 26,765 frt. 1592-ben ugyanazon czímeken: 1. 3373 frt; 2. 4251 frt; 3. 22,914 frt. Az az összes hadi kiadásokra akkor, a mikor a 15 éves

[1] Libri debitorum.

[2] Copula Annorum fol. 186—188. Orsz. Levt.

[3] Szep. kam. Liber expedition. fol. 130. Orsz. Levt.

török háború megkezdődött és javában folyt, 1591-ben 39,128 frtot; 1592-ben 30,538 frtot adott ki a m. kir. udvari kamara,[1] ez a mindent fizető testület. De azt már láttuk, hogy már 1549-ben az összes hadi előirányzat 295,036 és 397,472 frt közt váltakozott. 1555-ben a király évi hadi szükséglete Magyarországon 952,427 frt volt. Ez a szükséglet a katonaság fizetésének és az élelmiszerek árának emelkedésével a XVI. század vége felé természetesen emelkedett. Mi volt hát a szükséglethez képest a kamara által 1591—1592-ben kifizetett 30—39 ezer frt, még akkor is, ha Ausztria pontosan fizette volna a reá 1555-ben kivetett 291,290 frtot?

A német tábornokok szolgáltak jó tanáccsal és a hadvezetőség buzgón követte azt. Schwendi bizonyára az általánosan uralkodott felfogásnak adott kifejezést, a mikor írta, hogy mivel a hadúrnak nem állhat mindig rendelkezésére a hadinép fizetésére való készpénz, más módokról kell gondoskodni. Nagy hasznot húzhat a király abból, ha kezében tartja az élelmezést s az élelmet a katonáknak méltányos áron eladja vagy *zsoldjukra* adja azt. Így a hadinép fizetése mindig visszajön kezéhez. Alattvalóitól olcsón megveheti az élelmet vagy kivetés és becslés útján magához válthatja és a táborba szállíthatja azt. Tehát a hadúr szükség esetén megtakaríthatja a fizetést és hasznot is húzhat.[2] És: ha pénz nincs s a hadinépnek a gazdákon vagy a szegény embereken kell élősködnie, az élelemről az pontos számadást tartozik vezetni, elismervényeket kell adnia és a pénzt *zsoldjából* levonni engedni tartozik.[3]

Mi volt az a *zsold*, a melyikből a hadinépnek magát ruházattal és élelemmel ellátnia kellett? 1549-ben egy vértes lovas havi 8, a könnyű lovas 3, a gyalogos 2 m. frtot à 100 denárt kapott. Az 1570—80-as években, a mikor Schwendi gyakran idézett művét írta, egy tüzér minden lóra 9½ r. frtot = 7 m. frt 75 kr; az Oberster = Zeugmeister Knechtjei 4 r. frt = 3 m. frt 15 kr.; Haggenschützei 4½ r. frt = 3 m. frt 45 kr. és a mikor sánczokat is ástak, a munkanapokra 2—2 Batzent = 6 kr. kaptak; a lovasok fizetése 3½ m. frt és minden lóra 1, 2, 3 tallér; a német gyalo-

[1] Cop. Ann. fol. 205. és 209.
[2] Kriegs Discurs 17.
[3] U. o. 139.

gosé 4 r. frt à 15 Batzen = 60 kr. = 3 m. frt 15 kr.; a Schützök közül egy zászlóaljban 100 ember kapott 5; 50-en 6; 40-en 7—8; a Doppelhakkeneknél levő 10-en 10 r. frtot (= 4 m. frt, 4 m. frt 65 kr., 5 m. frt 45 kr., 6 m. frt 35 kr., 8 m. frt) kaptak havonkint. Ez utóbbiak úgynevezett Doppelsöldnerek, az az hosszabb időn át szolgáltak vagy jobb fegyverzetűek vagy nemes származásúak voltak és így magasabb fizetést kaptak.[1] 1554-ben egy könnyű lovas 3, egy gyalogos és a hajdúk 2—2 m. frtot kapott havonkint. 1596-ban a gabonaárak emelkedése miatt a magyar országgyűlés felemelte a magyar lovas havi díját 5, a gyalogosét 3 frtra; 1601-ben pedig a lovasét 6 m. frtra szabták, míg a gyalogosé 3 m. frt maradt.[2] Az altisztek és a tisztek díjazásáról már szólottunk.

A legénység zsoldja tehát 24 és 84 frt közt váltakozott *évenkint.* Ruházata mellett ebből kellett volna vennie élelmet is és a lovasoknak még lovaikat is ellátniok. Sőt a fegyverzetre vonatkozólag is azt olvassuk, hogy a hadúr legjobban teszi, ha az első Musterung alkalmával saját fegyvertárából kiosztatja azt a hadi népnek, de méltányos áron és ezt részletekben levonja a zsoldból.[3] Rendes körülmények közt, t. i. a mikor zsoldot kapott a legénység, élelme volt naponként 2 font kenyér, 1 font hús vagy e helyett ugyanannyi sajt, vagy vaj, szalonna, a mit meg kellett vennie; bort vagy sört pénzéhez és tetszéséhez viszonyítva vehetett. Ha nem volt zsold, de élelem kiosztásra került a sor, egy ember kapott egy napra 2—3 font kenyeret, 1 font húst, egy fél vagy egy egész pint bort, vagy ugyanannyi vagy több sört; a lovakra bizonyos mennyiségű szénát, zabot. Ezt aztán beszámították a zsoldba.[4]

A XVI. században — az egész századot átlagosan véve — 1 font húsnak ára volt 2 denár, 1 drb 2 fontos kenyéré à 1 denár, 1 pint boré à 7 denár, 1 pint söré à 4—5 denár. Egy embernek élelméért ki kellett adnia bor vagy sör nélkül csak a kenyérért és húsért naponként 3 denárt, 1 hónapra 90 denárt. Ha kiosztásra került a sor, levontak zsoldjából naponként 6½—12 denárt, vagyis

[1] U. o. 111. és 165.
[2] Art. 20. és art. 8.
[3] Kriegs Discurs 113.
[4] U. o. 91. és 93.

havonkint 1 m. frt 95 denárt. — 3 m frt 60 denárt. Azaz a teljes zsoldját vagy még annál is többet. Hol volt még a ruhája és fegyvere?

[A katona mai élelmezése: 840 gr. kenyér (= 1 bécsi font és 19 l. lat); rendes szükséglet: hús 190 gr., főzelék vagy árpakása 140 gr. vagy burgonya 560 gr. vagy káposzta 280 gr. (=0·38 bécsi b. f. 0·28 l. f. főzelék vagy árpakása, 0·56 l. f. káposzta vagy 1 l. font 12 lat burgonya); átmeneti: 280 gr. hús és még egy étel vagy 100 gr. hús (= 0·76 l. font); hadi 300 gr. hús és a fentiek (= 0·6 l. font hús). Ezeken kívül 20 gr. főtt vagy 15 gr. kősó; 10 gr. disznózsír vagy 20 gr. háj. Kap naponkint 12 fillért, ruhát, fegyvert, lovat és a lónak kellő táplálékot. Ujabban kap reggelit és vacsorát is.]

A murányi katonák 1564-ben kaptak naponkint 1 font húst. De panaszolkodtak a rossz ellátás miatt, mert a kapitány egész nyáron kecskehúst adott nekik, holott a mészáros saját bevallása szerint levágott 162 ökröt, 250 juhot és kecskét (ez átlag 53,520—64,800, illetőleg 5000—7500 bécsi font); szept.—deczemberben levágott 46 sertést, a melyikből tisztán lett 17 mázsa 7 font; panaszolkodtak a kenyér hiánya miatt, holott készletben volt a várban 1256½ kassai köböl — körülbelül 1256 m. mázsa — rozs és búza, ebből 12 év óta felhalmozva 2500 véka, mintegy 622 q. búza. A halról, tejről, hízott marháról, kölesről, vajról, sajtról a kapitány a jegyzékeket meg se akarta mutatni a biztosoknak, azt mondva, hogy azokról csak a kamarának ad számadást. De bizony az onnan is elmaradt. A majorsági földeket a kapitány a maga hasznára vetette.[1]

A számadásokat a kamarákhoz beadni a várak kapitányai nem igen szokták volt, a miért azok eleget panaszolkodtak, de többnyire hiába. Zeleméry László az esztergomi érsekség vagyonának kezelője, újvári kapitány az 1580-as években 25,885 frt 12½ dénárról nem számolt el.[2] Ha meg beadtak valami számadást, abban kevés köszönet volt, mert az rendszerint úgy történt, mint Érsekujváron, a hol a számadásokból nem lehetett megállapítani, mekkora a lovasság és a gyalogosok száma, mennyivel növelik vagy apaszt-

[1] Conscriptio proventuum. Arcis Murány 1564.

[2] Cop. Ann. I. fol. 245.

ják ezt, mert az ujvári őrség kapitányai a kamarával soha sem közlik azt.[1] A váczi püspökség jövedelmét 10 község és Vácz város után 1591 aug. 14-től 1592 decz. 31-ig összesen 1067; a győriét 6438 frttal számolták el, a min nem is csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy a győri püspökség birtokainak egy részét a győri főkapitányok és helyetteseik használták. Az 1563-iki országgyűlés is arról panaszolkodik, hogy a király által a várakba helyezett külföldi præfectusok elfoglalják a földbirtokokat, elrabolják a jövedelmeket is mindenféle jogtalanságokat követnek el. 1602-ben ismét kívánják, hogy a kapitányok tartózkodjanak a birtokok elfoglalásától.[2] A szepesi kamara 1574 márcz. 27-én kérte a bécsi udvari kamarát, hogy a hadi-, udvari-, tüzérségi-fizető-mesterektől és a felvidéki végvárak tisztjeitől kívánja be és küldje meg a kamarának a számadásokat, melyeket az illetők nem adtak be.[3]

A végvárak kapitányainak rendes szokásuk volt az előrevásárlás és az, hogy a parasztoktól erőszakkal vagy csekély árért vették el az élelmiszereket s azokkal kereskedtek.[4] Az 1563-iki országgyűlésen a Kk. és Rk. úgy vélekedtek, hogy a végváraknak kétféle élelemre van szükségük. Egyik elteendő az ostrom vagy más szükség alkalmára, a másik a katonaság mindennapi élelmére és ellátására való. Az elsőről præfectusai útján gondoskodjék a király, a másikról a Kk. és Rk. a lehetőségig gondoskodni fognak, hogy a jobbágyok elegendő élelmiszert vigyenek a végvárakba és azt ott méltányos áron adják el. Az élelmiszerekben nem lesz hiány, ha a katonaság arra okot nem ad. De már szokássá kezd válni az, hogy a végvárakba a piaczra vitt árúkat a katonák erővel elrabolják, vagy hitelbe veszik meg, hanem soha sem fizetik azt meg. Így a jobbágyok elriasztva soha sem viszik piaczra árúikat. A katonák meg okul azt hozzák fel, hogy mindig késve fizetik nekik a zsoldot.[5]

A murányi katonákról már említettük, hogy azok 1564-ben

[1] U. o. III. f. 70—71.
[2] Art. 34. és art. 21.
[3] Szep. kam. quadrip. fol. 52/*b*.
[4] 1563. art. 12.
[5] Art. 10.

már 46 hónap óta nem kaptak zsoldot. A kanizsai őrség hátralékos zsoldja 1576-ban 36,834 frtot tett ki.[1] Ebből magának Lengyel István kapitánynak a király 1566 május 10-től 1576 május 10-ig 5000 frttal volt adósa. Ez tehát teljes 10 éven át nem kapott fizetést. 1576 június 11-én aztán kapott 1476 frtot, 1579—1583-ig 5 év alatt 2447 frtot, a többi 2086 frt fizetetlen maradt.[2] Ez nem volt egyedül álló eset, de az egész századon át fennállott rendszer. A tisztek éppen úgy nem kapták fizetésüket, mint a katonaság és 1576-ban az összes magyarországi végvárak fizetési hátraléka 253,175 frt volt.[3] Hol egy heti, hol egy havi zsoldot, hol meg némi előleget — Lehenpénzt = Lehengeld — kaptak, nem csoda tehát, ha olykor csapatosan hagyták el a várat és valami más kereset, rendszerint zsákmányolás után láttak vagy úgy tettek, a hogy a Kk. és Rk. panaszolkodtak a királynak. A szepesi kamara 1574 aug. 9-én kelt jelentésében írja, hogy a király küldötteivel együtt tárgyalt a kállói katonákkal. Ezek két küldöttjük útján kijelentették, hogy tekintve a veszélyes helyet, a melyen vannak, nem érhetik be úgy *mint más végvárakban* a havi segéllyel, de egész zsoldjuk kifizetését követelik. A király biztosai félhavi zsoldot igértek nekik. A katonák kijelentették, hogy azt nem fogadják el, de elhagyják Kállót s ha ezt valami veszély éri, azt nem nekik, hanem azoknak kell tulajdonítani, a kik nem fizetik meg a zsoldot. Erre a király küldöttei elhatározták, hogy a katonáknak egész havi zsoldot kifizetnek és azt ezentúl is pontosan meg fogják fizetni. De honnan? — kérdi a kamara — mikor arra a kamara nem képes, mikor most is a más végvárak havi segélyéből elvett pénzzel segítettek a bajon. Hacsak a pozsonyi kir. kamara kellő időben segítségre nem jön, a szepesi kamara nem képes a fizetésre.[4]

A pozsonyi kamara nem mehetett segítségére, mert annyi pénze sem volt, hogy a kassai tüzérségre évenkint fizetni kellett volna 4000 frtot fizesse és a mint Karl Ludwig Herr von Zelting Obrister-Zeugmeister 1573 augusztusi felterjesztésében írta a

[1] *Hadtört. Közl.* 1914. 418.
[2] Libri deb.
[3] *Hadtört. Közl.* 1914. 418.
[4] Szep. kam. Liber expeditionum fol. 268. Orsz. Levt.

királyhoz, a pozsonyi kamara a szokásos évi 4000 frt helyett az utóbbi időben annak csak a felét vagy még kevesebbet küld, azért a golyóöntés, lőporkészítés fennakadt, a munkások heti bérét nem lehet megfizetni, az anyagot 2—3-szoros áron kell venni. Minthogy a szükség nagy, ő hadnagyát Szepesbe küldte ágyúöntetés végett, meg golyókért és lőporért.[1]

Ilyen körülmények közt írta a szepesi kamara 1572 febr. 27-iki jelentésében, hogy mivel a kamara nem képes a kellő készpénzt előteremteni és így a várak őrségét nem lehet készpénzzel fizetni; minthogy a katonaságnak élnie kell, gabonát kell köztük kiosztani. A katonaság annyira nyugtalankodik, hogy sokszor meg is veri a tiszteket, a mi nagy zavarokat okoz az őrségeknél. Élelmet kell nekik adni, nehogy kénytelenek legyenek a szomszéd falvakra törni.[2]

A végváraknak maguk magukat kellett volna ellátniok. Hiszen Újvárhoz csak Nyitra vármegyében 13 község 33,406 kat. holddal; Végleshez 10 k. 44,657 k. h.; Zólyomhoz 13 k. 30,347 k. h.; Egerhez, az egri püspökség 22 k. 216,919 k. holdján kívül, melynek tizedét szintén a várhoz szedték, 2 k. 21,276 k. h.; Szendrőhöz 20 k. 57,326 k. h.; Tokajhoz 10 k. 43,606 k. holddal tartoztak. 1549-ben Szatmár, Tokaj, Szendrő még saját jövedelméből láttatott el és e 3 vár még 1588-ban is 21,380 frtot jövedelmezett,[3] daczára annak, hogy Miksa kir. 1571 febr. 19-én véleményt kér a szepesi kamarától arról, hogyan lehetne a jövedelmében nagyon megfogyatkozott Szatmár vár őrségét táplálni? A szepesi kamara 1592 julius 14-iki jelentésében jövedelmeiről beszámolván, egyebek közt azt írja, hogy *a várakból úgyszólván semmi sem jön be a kamarához, a provisorok pazarolnak és számadásokat nem adnak.* Tudták ezt a királyok is, Miksa király 1571-ben írta a szepesi kamarának, hogy a szatmári provisor évenkint több mint 3000 frtot költ és kérdi, hogy lehetne ezt kevesbbíteni?[4] És nem tettek ellene semmit. Azaz, hogy tettek. Sárospatakot 1573-ban elzálogosították Dobó

[1] Szep. kam. Quadrip. fol. 38—39.
[2] U. o. f. 130.
[3] Hadtört. Közl. *Demkó* 1914. IV. és *Thallóczy*: Századok 1877. 173.
[4] Szep. kam. Liber exped. fol. 7., 130., 29.

István özvegyének Sulyok Sárának, noha a szepesi kamara már 1571 márcz. 28-iki felterjesztésében ellenezte azt, mint olyant, a melyik évenkint Tokajba és Szendrőbe 1000—1000 köböl gabonát szállított és sok bort termelt.[1] Sulyok Sára Zemplén vármegye 1575-iki 2671½ frt dicájából a tokaji és kállói őrségek részére szállított borért 1950 frtot, tehát annak nagyobb felét vette el.[2]

Ilyen gazdálkodás folyt az egész vonalon. A kapitányok, provisorok — magyarok és nem magyarok egyaránt — (tisztelet egynéhány kivételnek) gazdagodtak, nagy birtokokat szereztek; a katonaság meg éhezhetett és tömegesen hagyta volna el a végeket, — ha lett volna hova mennie.

A katonaság megtartására és legalább az éhenhalástól megmentésére nem volt más mód, mint a be nem töltött egyházi javadalmaknak jövedelmeit, a bérbe vett tizedeket és a magánosoktól vett élelmet és bort beszállítani a várakba és — fizetni a nagy bérleteket meg a 6—8-as százalékot, úgy hogy olykor a kamatok utólérték a tőkét.

Az ausztriai tartományok szempontjából legfontosabb végvárak voltak Kanizsa, Újvár, Érsekújvár, aztán Győr és Palota. *Kanizsának* és a hozzá tartozott palánkoknak ellátására a zavalári, kapornaki, pornói apátságok, a győri püspökséghez tartozott Szombathely vár terményei és a veszprémi püspökség sepetneki uradalmának tizedei voltak rendelve. Ezekből 1583—92-ben a várba beszállítottak 3529 kereszt és 1658½ köböl búzát. 177 ker. és 1137 köb. rozsot; 575½ ker. kétszerest; 20 ker. árpát; 402 ker. és 89 köb. zabot; 13,207¾ akó bort; 3 öl szénát. Magánosoktól 1579—1582-ben 4250 pozs. mérő gabonát, 103 köb. lisztet és 1297 akó bort.[3]

Újvár és őrségének ellátására a gazdag esztergomi érsekség jövedelmei voltak rendelve. Katonái *aránylag* a legjobban el voltak látva, mert, a mint a pozsonyi kamara írta «mindezen jövedelmek (¾ része) az újvári katonák fizetésére, Újvár különféle szükségleteire minden évben kiadatnak és még nem is elegendők». «Más

[1] U. o. f. 16.
[2] U. o. Libri perceptionum stb.
[3] Cop. Ann.

őrségekre ezen jövedelemből soha semmi sem adatott ki, mert ez az újváriak szükségletére sem elég.» A jövedelemből a katonáknak jutott:

	1581—1583.	1584.	1585.	1586.	1590.	1591.
búza	22887 kereszt,	135 kereszt	22 kereszt	411 kereszt	25 kereszt	1021 kereszt
rozs	2702 «	16 «	3 «	6 «	7 «	900 «
tavaszi	9017 «	11 «	2 «	— «	7 «	1940 «
Szemes élet:						
búza	6420 p. m.	5304 p. m.	413 p. m.	2773 p. m.	4405 p. m.	4741 p. m.
rozs	510 «	589 «	523 «	— «	340 «	214 «
tavaszi	3802 «	4222 «	696 «	506 «	652 «	1772 «
széna	1151½ öl	40½ öl	19½ öl	— öl	60½ öl	450 öl
pénz	59809 frt.				31896 frt.	17588 frt.
bor	34604 akó	2779 akó	4163 akó	3649 akó	1483 akó	947 akó

Ezeket az élelmiszereket pénz helyett kapták és pedig a következő árakon: 1 kereszt élet átlag 50 denár, 1 p. mérő búza átlag 83 denár, rozs $33^1/_3$ dénár, tavaszi 35 dénár, 1 akó bor átlag 1 frt 58 dénár, 1 pint átlag 4 dénár.

1588 decz. 1-től 1589 nov. 30-ig Chutor Jánosnál, az esztergomi érseki jövedelem kezelőjénél maradt 441 drb különféle szarvasmarha, 81 drb apró marha, 4792 pozs. m. élet, 947 akó bor és sok egyéb mellett 5846 frt $41^2/_3$ den. készpénz és a kamara 1588-ban mégis kifizetett a katonáknak 10,122 frtot, 1589-ben 2400 frtot, majd 5200 frtot az eszt. érs. jövedelmeiből.[1] Ugyanabból fizettek ki Pálffy Miklós főkapitánynak 1589—91-ben 7750, 1593-ban 3000 frtot. Hogy még az érsekség nagy jövedelme sem volt elég, bizonyítja az, hogy mindkét rendbeli katona uraknak 1590 decz. végéig fizetendő hátrálék volt 10,077 frt és 1591 ápr. végéig négy hóra 9921 frt. Ez utóbbi adat szerint az egész évi szükséglet volt 29,763 frt, a mit azonban a pozsonyi kamara sem tudhatott biztosan, mert hogy «mekkora a lovasok és gyalogosok száma, mennyivel növelik vagy apasztják azt, ezt a számadásokból tudni nem lehet, mert az újvári őrség kapitányai azt a kamarával sohasem közlik».[2]

[1] U. o.
[2] U. o.

Győr helyőrségének szükségleteit egy 1554-iki kimutatás szerint egészen Ausztriának kellett volna ellátnia.[1] De azt látjuk, hogy azokról a pozsonyi m. kir. kamarának kellett gondoskodnia. Erre fordították a győri püspökségnek 1583-ban 6438 frt 26 denárral kimutatott jövedelmét.[2] A püspökségnek tizedei nagyrészben már régen el voltak egyes ausztriai uraknak zálogosítva, a kik pénzüket már uzsora kamattal visszaszerezték. Az 1552-iki országgyűlés kérte a királyt, hogy azokat vegye vissza és adja át a főkapitánynak a vár és város erődítéseinek czéljára.[3] A király válaszában meg is igérte azt, de a válasz válasznak maradt és az országgyűlések többször hiába újították meg kérésüket. A püspökségnek Szarukő-(Hornstein-)várhoz tartozott tizedei is zálogban voltak s azokra a püspökség jogát csak az 1620-iki 50. t.-cz. ismerte el. A püspökségnek a szentmártoni castrumhoz tartozott, Győr alatt levő és Tanistravár körül fekvő szántóföldjeit, legelőit és rétjeit Fejérkövy István nyitrai püspök, kir. helytartó, mint a győri püspökség administratora, bérbe adta évi 40 frtért. Ezeket 1590-ig a győri főkapitányok, ez idő szerint Gregoróczy Vincze főkapitány-helyettes, használták jogtalanul.[4] A püspökség szombathelyi várának jövedelmei, a mint már említők, Kanizsa ellátásához tartoztak. A püspökség jövedelmei így szét lévén darabolva, azok nem is lehettek elegendők, Ausztria meg nem felelt meg kötelezettségének és így Győr várának ellátása a kamarára nehezedett. Igazán nehezedett, mert a kamara nem volt képes azt ellátni sem az igénybe vett dicából, sem a kölcsönökből (1586—88-ban 6125 frt), sem más jövedelmeiből, melyekből 1586—88-ban 12,580 frtot adott. Az őrség katonái a kamara kimutatása szerint évenkint 4200 frt húspénzt kaptak volna, de 1591—1594-ben 14,440 frt 20 den. volt itt a hátrálék, a mire a kamara 1596—98-ban 1938 frt 10 denárt fizetett ki.[5]

Palota vára a veszprémi püspökséghez tartozott, 9 község

[1] *Acsády*: Hadtört. Közl. 1888. 74.
[2] Cop. Ann.
[3] Art. 18.
[4] Cop. Ann. II. 1.
[5] Cop. Ann.

jövedelmeire volt utalva. Ezek közül hétnek összes jövedelme az 1581-iki urbarium szerint összesen 656 frt 23½ denárt tett, két község fel sincs véve az urbariumba. Bizony ezek is eleget éheztek, még szerencséjük volt, hogy egyszer-másszor magyar kapitányaik voltak, a kik olykor gondoskodtak róluk, mint Pálffy Tamás, a ki 1578-ban 5180, 1583-ban 9204 r. frtot, egy alkalommal a hadi fizetőmesternek kezéhez a katonák fizetésére kölcsön 5509 r. frt 7 krt, máskor meg 1606 r. frt értékű élelmiszert adott. Ennek árát a katonák zsoldjából *már régen* levonták, de Pálffy semmit se kapott abból vissza. 1586-ban özvegye, Nyáry Sára részére utalványoztak a kamaránál 7115 r. frt 23 krt, de még 1604-ben is volt ebből fizetendő 2727 r. frt 4½ kr.[1]

Komárom ellátására Ausztriának kellett évenkint 32,000 frtot adnia, de már 1555-ben 85,776 frtra volt költsége előirányozva.[2] A többletet a kamarának kellett fedeznie, de honnan? Újabb és újabb kölcsönökből, a rendes bevételekből, a melyek azonban egészükben sohasem kerültek a kamarához, mert régibb tartozások fejében nagyrészt le voltak már kötve. Így a komáromiaknak se sok jutott, annyi, a mennyi ellátásukra kellett volna, sohasem. Krines Bálint komáromi kapitány a katonák fizetésére 1580-ban összesen 1000 frtot kapott; 1588-ban 4000; 1589-ben 2000 frtot kaptak a katonák.[3] 1586-ban Rudolf király Pálffy Miklós pozsonyi gróf és komáromi főkapitánynak különösen a komáromi német őrség zsoldjának fizetésére adott 16,000 frt kamatainak fedezésére elzálogosította Modor város évi taxáját. Ugyanaz még szintén 1586-ban az őrség fizetésére pénzben és élelmiszerekben adott 13,079 frt 57½ denárt. Ugyancsak Pálffy Miklós adott az őrségnek 40,000 tallér értékben gabonát és bort. 1587-ben Telegdy Miklós püspök 500 akó, 1588-ban 1061½ akó bort adott kölcsön. Így, ilyen kisebb-nagyobb kölcsönökkel tartogatták össze az őrséget.

A pozsonyi kamara gondoskodott még Ó-Zólyom, Végles és Murány várakról. Ezeknek is saját birtokaikból kellett volna el-

[1] U. o. és Lib. debit.

[2] Hadtört. Közl. 1888. 74.

[3] Cop. Ann.

látniok magukat. A kamara olykor küldött oda némi pénzt, de rendesen nem fizethette az őrséget. Muránynál láttuk, hogy a katonák 1564-ben már 46 hónapon át nem kaptak zsoldot és azt beszélték a király biztosának, hogy a kapitány két év alatt nem kapott többet 2000 frtnál.

A szepesi kamarához tartoztak: Eger, Szendrő, Tokaj, Kálló, Szatmár és Kassa, olykor idetartoztak még: Krasznahorka, Patak, Munkács és Sáros. Kassát kivéve mindenikhez nagyobb birtokok tartoztak. A század közepén és végén királyaink többet eladtak, másoknak egyes birtokait elzálogosították, Szatmár birtokának nagy része Erdélyhez került. Így aztán magukat nem láthatták el és őrségeikről a kamarának kellett gondoskodnia. De miből? 1572 juli 14-én tett jelentésében írja, hogy «jövedelmei vannak a dicából». A hatósága alá tartozó 17—18 vármegyéből 7 egészen, 2 nagyrészben, 4-ben 588 porta volt a töröknek behódolva, csak 5 volt egészen szabad. Ezekből szedte a dicát, azaz csak szedte volna mint jövedelmet, ha azonnal rá nem teszik kezüket a hatalmasok, a kik közt leghatalmasabbak voltak maga a király és ennek főgenerálisai: Ungnád, Nogarollis, Teuffenbach, a kik különféle czímeken elszedték a dicát. 1567-ben 1570—80-ig és 1582—84-ben 13 évről van kimutatás. Ezen idő alatt a várakba ment a dicából borért 8207, élelmiszerekért 9013, a katonák fizetésére 17,034, összesen 34,254 frt. És ezt mind elszedték a kapitányok, provisorok; Ungnád Kristóf 10,003, Mágóchy Ferencz a szállított gabonáért részletül 5155, Nogarollis 2170, Teuffenbach 1255 frtot, együtt 52,807 frtot vettek fel mielőtt az még a kamarához bement volna. Állítólag az egész összeg Eger, Szendrő, Tokaj, Kálló, Szatmár és Kassa őrségeinek ment.

Bővebb jövedelmi forrás volt a bérelt tizedek jövedelmei. Ezeket a kir. kamara részben az esztergomi érsektől, nagyobb részét az egri püspökségtől bérelte Borsod, Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Ung megyékben. Fizetett bért 6686 frtot, más kiadásai voltak rá 2721 frt, tiszta haszon volt (1572-ben) 15,827 frt. Ekkor bevétel volt azokból 1572-ben:

	kassai köböl	1584-ben: bevétel		kiadás		ára
gabona	13812¾	7235¾	k. k.	5898	k. k.	à 1 fr. 92 dénár
árpa	1165¾	1634¼	«	1408	«	« 1 « 14 «
zab	3299¾	2994½	«	3132	«	« 1 « 10 «
vegyes	230¼	357	«	52¾	«	« 1 « 32 «
liszt	—	5561	«	5256	«	« 3 « 40 «
kenyér	—	76248	drb.	175697	drb.	« 0 « 2 «
bor	5041½ akó	2949	akó	2357	akó	« 3 « 20 «
sör	—	1975	«	1970	«	« 1 « 50 «
komló	—	352	«	351	k. k.	« 1 « 50 «
maláta	—	1420¾	«	1295	«	« = « 50 «
korpa	—	2128¾	«	2012¾	«	« 1 « — «
készpénz	1179 frt 50 d.	9412	frt.	9479	frt.	
só	—	170 mázsa[1]		170 mázsa		

Ez mind szétosztatott és pedig 1572-ben a kassai, szendrői, szatmári, krasznahorkai, tokaji, pataki és munkácsi helyőrségeknek «*salariumaikra*» és pedig: búza 13,268¾ kassai köb. árpa sörfőzésre 1175¾ k. k. (ebből 3022 akót à 32 pint főztek) és 3299 köböl zab. 1584-ben Patak, mint akkor már elzálogosított vár, nem kapott; de Kálló kapott. Sáros megye tizedét 4961 frt 5 den. értékben a sárosi vár részére visszatartotta Rueber János főkapitány.[2]

Az élelmezéshez egy-egy várban kellettek: Proviantschreiber (irnok), pékmester és segédjei, pincemester és szolgája, kasznár, kenyérkiosztó, molnár, sörfőző és élelmezési szolgák.[3]

Egészben véve így történt a végvárak őrségeinek ellátása. A kamarák gondoskodása folytán azokat el is lehetett volna tisztességesen látni, ha, a mint említettük, a várak jószágait nem a várak kapitányai használták volna és ezek a provisorokkal együtt nem arra törekszenek, hogy maguknak minél többet szerezzenek; de így bizony sokszor éhezett és fázott az őrség még akkor is, a mikor elegendő élelmet szállítottak a várakba, mert részint nem volt rendes zsold, részint mert a zsoldra előlegül adott élelem, ruhaneműés fegyverzet drága árukkal felemésztették a reménybeli zsoldot.

[1] 1 kassai köböl = 2 pozsonyi mérő = 4 véka. 2 drb só nyomott 1 mázsát.

[2] Szepesi kamara számadási könyvei.

[3] U. o.

Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha a föld népének zsarolása miatt a várak őrségei ellen is volt elég jogos panasz.

A *táborokban levő* katonaság élelmezése és szükségleteinek ellátása még nehezebb volt, mert ezeket még részben sem támogatták a várbirtokok, de róluk a királynak és az országgyűléseknek kellett gondoskodniok.

Schwendi Lázár a Kriegs Discursban igen szépen elmondja, hogyan kell a táborban levő katonaságot ellátni. A Feldmarschalnak kötelessége felügyelni arra, hogy az árúsoknak biztosak legyenek a szabad piaczok és az azokhoz jutás. Az élelmiszereket rendesen és méltányosan kell megbecsülni és a katonaságot árdrágítással meghúzni nem szabad. Az élelmiszereket a Proviantmeister (élelmező biztos) készpénzért, ha van rendes zsold, kiosztja a legénységnek; ha nincs rendes fizetés, akkor előlegezi azt a zsoldra, így a pénz mindig nagy nyereséggel jön vissza a hadúr kezéhez és a legénységet jó részben eleséggel fizetheti. A kereskedőket a táborokban vagy azokon kívül megtámadni, az élelmező tereken erőszakoskodni, valakit megtámadni, valamit onnan erőszakkal elvinni, a táborból előrevásárlás végett kimenni nem szabad stb. De azt is mondja, hogy a Feldmarschal és a Proviantmeister utasításai szerint a profószok szabják meg az élelmiszerek árát, ők kezelik az itczét, rőföt, súlyokat és a kereskedőktől meg az élelmiszerektől taksát kapnak.

Ha mindezt megtartották volna, a táborok mindig el lettek volna látva a szükséges élelemmel, mert a magyar országgyűlésekben mindig meg volt a jóakarat. Az élelmiszereknek árát az alispánok megyénkint 2—3 nemessel megállapították s azt is, hogy melyik község mennyit képes szállítani. Mindkét rendbeli (egyházi és világi) urakat és nemeseket kötelezte a törvény arra, hogy a táborba élelmiszereket szállítsanak, ha valaki vakmerően vagy hanyagságból elmulasztaná ezt, vagy árúit és élelmiszereit nem a táborba, de máshová akarná szállítani; fizesse meg a harminczadot, a vámokat és akárki elfoghatja az illetőt s az minden árúját és élelmiszereit veszítse el.[1]

Törvényeink mindenkor meghagyták az ország minden lakójá-

[1] 1545. art. 29., 30.

nak, hogy a hadsereg részére az ország minden vidékéről minden birtokról a lehető legnagyobb mennyiségben kell élelmet szállítani. Az élelmiszerek árának megállapítását (limitatio) ellenőriztetik a nádorral és a magyar főkapitányokkal, a kik azt a Feldmarschallal és a kir. főlovászmesterével (Agazonummagister) intézik minden általános felkelésnél (Generalis expeditio); a részleges felkelésnél (particularis expeditio) a kapitányok és alispánok intézkednek arról.

Gondoskodnak a Kk. és Rk. az élelmiszereknek a táborba szállításáról is, kötelezvén a jobbágyokat arra, hogy az élelmező biztos (Magister victualium, Proviantmeister) rendeletére mindenkor készen legyenek szekerekkel és fogatokkal mindenféle élelmiszert szállítani a következő fuvardíjakkal:

1 bécsi akó borért kapnak	1 mérföldre	1 magyar denárt
1 köböl buza vagy rozsért	1 »	1 » »
1 « zabért, árpáért, lednekért	1 »	1 bécsi numust (1 krajczár)
minden más dologért mázsánkint	1 «	1 magyar denárt.[1]

Ezek a szállítási díjak érvényben voltak egészen 1597-ig, a mikor az országgyűlés véget akarva vetni a mult években előfordult rendetlenségnek, elhatározta, hogy minden dicáltatni szokott 25 portától egy jó, a szállításra alkalmas szekeret kell készen tartani négy lóval vagy hat ökörrel. A táborban levő főélelmezési biztos napi egy tallért fizessen a fuvarosnak attól a naptól kezdve, a melyiken szekerét megrakta, beleszámítva azokat a napokat is, a melyeken az élelmezési biztosok a szekeret visszatartották a táborban.[2]

Hogy a táborokban nem volt mindig elegendő élelmiszer, annak oka az volt, hogy a katonák nem fizették meg a táborba küldött czikkek árát; az élelmiszerekért nem a megszabott, hanem a jövendőbeli árat fizették, a mikor fizettek; a fuvarosok ökreit minden kártérítés nélkül egyszerűen levágták. A jobbágyok az ilyenektől félve nem szállítottak eleget.

1596-ban a király a gabonára és takarmányra nézve új limi-

[1] 1557 art. 7.
[2] Art. 25.

tatiót kívánt. A Kk. és Rk. ekkor nem minden élesség nélkül válaszoltak. Szívesen megszabnák az árakat, de ezt otthon alkalmasan nem tehetik meg, inkább megtehetik azt a fővezér és a főkapitányok tanácsával és beleegyezésével a táborban, tekintetbe véve az időt, a gabonaneműek, a takarmány és más árúk bőségét vagy szűkségét.

Az idegen országokból Magyarország felszabadítása végett jött katonák a magyar név gyűlöletével panaszolkodnak, hogy a magyarok az ország lakóinak minden fölöslegét összevásárolják és azt nemcsak a katonáknak a táborban, hanem a király élelmezőinek is tetszésük szerinti áron adják el, innen van a gabonaárak végnélküli és elviselhetetlen emelkedése. Kik lennének azok, a kik elővétellel okozták az inséget vagy a gabonaárak emelkedését, nem tudják (dehogy nem tudták, hiszen olyanokul már az 1563-iki 12. articulusban megnevezték a kapitány urakat), hogy ők tennék, az csak rosszakaratú ráfogás, mert hiszen a magyar urak gabonát osztottak ki a szegény jobbágyoknak a kiktől azt az ellenség vagy a katonák kegyetlenül elrabolták. A mult évi rossz termésen kívül a nyomorúságnak más okát nem látják, mint azt, hogy a külföldi katonák parasztól, nemestől, főpaptól és mágnástól személyválogatás nélkül mindent elraboltak. A hol, a mit magok nem fogyaszthattak el, ott a gabonát lovaikkal etették meg, vagy eladták, vagy szétszórták. A táborba élelmet szállítók közül többeket útközben megtámadtak, az élelmet elszedték tőlük és ha egyiknásik szállító elérte a tábort, árúinak kirakását nem engedték meg. Nem kis hátrány volt az sem, hogy a mult évi törvény ellenére [1] az árúknak taxatióját rá bízták a német Feldmarschalra, a ki aztán a profoszokkal tetszése szerint állapította meg az árakat, a mit a többi kapitány is úgy tett. Emberei a hidat állandóan megszállva tartották s a szállítóktól szokatlan pénzeket és a szállított árúknak egy részét kizsarolták. A profószok ne avatkozzanak az élelmezés dolgába, ne vegyenek el egy részt a táborba vitt árúkból, ne szedjenek adókat, hanem éljenek megelégedve saját zsoldjukból. Szüntesse meg a király — a mint azt már többször igérte — a visszaéléseket, a szállítók zaklatását, károsítását. Így

[1] 1595 art. 47.

bővebben lesz élelem a táborokban, a gabona olcsóbba fog kerülni és a katonákat könnyebb lesz visszatartani a rablástól. Az ország termékenyebb helyeit a törökök és tatárok elpusztították, a mi még megmaradt tőlük, azt a külföldi katonák *harpyák módjára* lelegelték. Minthogy ez az év terméketlenebb volt másoknál, a felség gondoskodjék arról, hogy más szomszéd országaiból és tartományaiból is hozassanak élelmiszerek, mert különösen takarmányt és zabot az összességnek elegendőt Magyarországból nem lesz lehetséges szolgáltatni.[1]

Kérik még a királyt, hogy a magyarok részére állítsanak fel a főkapitányok magyar piaczi biztosokat (magistri fori) és a főélelmező biztos (generalis annonæ magister) mellett mint magyar élelmező biztosok legyenek: Joó János kir. személynök és Nagyváthy Ferencz; az ország felső részeiben Paczot Ferencz, Dengeleghy Miklós, Várady Gáspár; a Dunán túl Tarródy István. Ezek úgy legyenek alárendelve Joó Jánosnak, hogy a mikor ez a főélelmezési biztos vagy helyettesének megkeresésére felszólítja őket, mindjárt állítsák ki a szekereket a gabona szállítására. A magyar haditanácsban nevezzen ki a király vagy a főherczeg három magyar élelmező biztost.[2]

1601-ben, tekintve a mult évek terméketlenségét, Magyarországból gabona szállítására semmi reményt nem nyujthatnak a Kk. és Rk., de ha a felség főélelmezési biztosa kellő időben gondoskodni fog a táborok részére gabona és takarmány beszerzéséről, fuvarokról készséggel gondoskodnak, feltéve, hogy a fuvarosokat nem fogják zaklatni és a köteles díjat megfizetik nekik. 1602-ben megint a fuvarosok zaklatása ellen és a profoszok taxálásai ellen panaszolkodnak és nyiltan kimondják, hogy a felség kímélje meg az országot a szekereknek más czélokra kiállításától, mert a katonák, a török, a tatár és a mult évek dögvészei csaknem összes igavonó állataikat tönkretették. 1603-ban meg azt a választ adták a királynak: gabonát nem adhatnak és nem ajánlhatnak meg, mert a mi volt az országban, azt a telhetetlen katonák megemész-

[1] Art. 24—27.

[2] 1596 art. 25.; 1597 art. 25.; 1599. art. 21.

tették, úgy, hogy most sok lakó a legnyomorultabban koldulásból kénytelen magát fenntartani.[1]

Idáig jutott a gazdagnak tartott Magyarország a Habsburgok háromnegyed százados uralma alatt pártviszályok, a török hóditás és az idegen katonaság zsarolása, pusztítása következtében. Sajnos, hogy itt a vád alól a saját vérünkből való katonaságot sem menthetjük fel. A legénység részére azonban van mentség.

A végvárakhoz és különösen a táborokhoz tartozott még a nagyszámú szarvasmarha és a sok ló. Ezeknek ellátásáról is gondoskodni kellett. Minthogy azonban nem volt elegendő takarmány és zab, meg kellett engedni a lovaknak legeltetését. Törvényeink ezzel is többször foglalkoztak. A katonák ilyenkor is sok visszaélést követtek el. A hol volt is a lovak részére alkalmas legelő egyszerűbbnek tartották a kaszálásra alkalmas rétekre bocsátani lovaikat. Az alispánok kijelölték a legeltetésre alkalmas területeket s azokon paraszt, nemes, úr és főpap köteles volt azt megengedni. Egy-egy helyen 30 napon át maradhattak a katonák, ennek leteltével a kapitányok kötelesek lettek volna jószágaikból vagy zsoldjukból megfizetendő 1000 frt bírság terhe alatt elvezetni őket.

A katonák kihasználták a helyzetet, még a mikor meg is kaptak a zsoldot, a szegény nép terhére éltek, azt élelmiszerek adására kényszerítették, holmiját elrabolták. 1588-ban azt mondják a Kk. és Rk., hogy hosszú lenne elősorolni azon nehéz és elviselhetetlen jogtalanságokat, elnyomatást és erőszakoskodást, a mit az ország lakói a legeltetésnél az évnek nagyobb részében szenvedtek. Sokszor kérik, de mindig hiába kérik a királyt, szüntesse meg a visszaéléseket, térítse meg a katonák zsoldjából a népnek okozott károkat.[2]

Gyilkosság, rablás vagy más rendkívüli bűntény esetében alkalmazni kell az azon esetekre vonatkozó törvényeket, mondja a törvény 1588-ban. Pedig már 1548-ban felhangzott a panasz, hogy ha hazai katona ellen akar panaszt emelni az általa megkárosított, hozzájuthasson a generalishoz vagy a főkapitányhoz, különben a királynál, vagy helyettesénél, vagy az ország rendes

[1] 1601. art. 13.; 1602. art. 11.; 1603. art. 10.
[2] 1566. art. 20.; 1578. art. 14.; 1588. art. 22.

bíróságainál kell igazát keresnie. A külföldi katonák a generális ítélkezése alá tartoznak.

Nagyon hosszúra nyulnék mindazoknak a törvényeknek felsorolása, melyeket az országgyűlések az egész XVI. századon át úgy a tisztek, mint a közkatonák zsarolásai, erőszakoskodásai, rablásai, gyilkolásai miatt panaszolkodva alkottak. Már 1559-ben azt mondják, hogy a törökök által mindennap okozott pusztítás, gyilkolás, fogságra vetés és kínzásoknál nem kisebb csapás az, a mit a királyi katonaság és annak tisztjei visznek véghez.[1]

A katonaság mindig azzal védekezett, hogy zsoldját vagy épen nem, vagy csak igen elkésve fizetik, nincs miből élniök és magukat fenntartaniok.

A királyokat hiába kérték a Kk. és Rk. az egész századon át, hogy tiltsák el a katonaságot a szegény nép zsarolásától, fizessék annak rendesen a zsoldot, hogy a katona abból tisztességesen élhessen. A királyok mindig megigérték a segítséget, rajtuk talán nem is mult volna az, de mikor örökös pénzszűkében voltak és rá voltak szorulva tisztjeiknek jóindulatára, meg a legénységére is. Ennek kimutatása végett csak egy példára mutatok rá. Miksa főherczeg az óvári táborból 1597 aug. 2-án rendelte a kir. kamarának, hogy a Csallóközben levő 300 magyar gyalogos és 100 lovas katonának hátrálékos fizetését a szab. kir. városok taksájából fizesse ki. Gondoskodjék továbbá az esztergomi érsekség jövedelmeiből tartatni szokott katonaság fizetéséről is, nehogy azok *a fizetés elmaradása miatt elmaradjanak a mostani háborútól.* A bécsi udvari kamara a pozsonyi kir. kamarához ugyanebben az ügyben 1598 okt. 13-án írta, hogy a király a csallóközi katonáknak 1598 szept. végéig már 24,439 frt 12 kr.-ral adós. A katonákkal olyan szerződést létesítettek, hogy kifizetnek nekik 4000 r. frtot készpénzben, 2000 r. frtot posztóban, 5000 r. frtot meg kifizetés végett átutalnak a pozsonyi udvari kamarához ; a többit — tehát 13,439 r. frtot, vagyis a nagyobb felét — a katonák elengedik a királynak. Az 5000 frtot minél előbb fizesse ki a pozsonyi kamara a dicából, vagy ha az nem elég, más jövedelmeiből. A kamara az előbbi rendeletre 1598-ban kifizettetett 100 frt 50 denárt ; az utóbbira

[1] 1559. art. 4.

meg 1598-ban «diversis vicibus» vagyis részletekben 4438 frt 50 denárt, 1599-ben 1436 frt 60 denárt ; 1600-ban 283 frt 10 denárt, azaz kamatostúl összesen 6157 frt 20 denárt.[1]

Végül még néhány szót az egykorúak tanúságából. Forgách Ferencz írja :[2] «Ha az ország adójából vagy a bányákból valami arany, ezüst begyűlt, azt a tisztek maguk közt osztották szét, egynek sem volt elég az ország vagyona. Ha Ferdinánd olykor zsoldot küldött, alig adtak belőle néha egyik-másik katonának, hanem ezt az ország zsákmányolására és nem fenntartására utalták, beleegyeztek a leggyorsabb vagyonszerzésbe, a mi egyik oka volt annak, hogy az országot mindnyájan kegyetlenül pusztították.» 1557 : «E nyáron a császáriak részéről semmi egyéb nem történt, minthogy a nyomorult földnépet rabolták, nem is az ellenség földjén, hanem a saját birodalmán belül ; mert a katonáknak nem adtak zsoldot és élelmet, de azt magának kellett úgy maga, mint állatjai részére szereznie, vagy rabolt, — ha azt megtudták, a rabolt tárgy értékét levonták zsoldjából, a mit azonban soha se ő, se a nép nem látott. A legvagyonosabb és legnagyobb községek is csakhamar kipusztultak. Ilyen volt az osztrákok uralma alatt a katonai ügy». A katonaság viselkedésére jellemző az 1556-iki háború után téli szállásra menetelük a Csepelszigeten : «Elszéledve a szigeten, mindenféle lascivia és luxus által kiélve a falukat és városokat, folyton változtatták szállásaikat, még azzal se érték be, hogy lovaiknak, noha szalma bőven volt, alomul csépeletlen gabonát használtak. A kastélyokból, házakból kiűzték a nemes embereket és úrinőket. Ez épen úgy történt a császárnak távol-, mint jelenlétében s a lakosságot inkább legyőzte a császári katonaság, mint az ellenség... És ezen emberek tömege közül az ilyen kihágások miatt csak egynek is megbüntetését senki se nem látta, se nem hallotta. A régi katonai fegyelem teljesen kiveszett». 1567 június végén Miksa király megjelent Pozsonyban az országgyűlésen. Itt a Kk. és Rk. nem akartak tárgyalni addig, a míg az ország sérelmei nem orvosoltatnak. Főpontok voltak a katonák és tisztek rablása, kegyetlenkedése... a kik a néptől elvett gabonát annak

[1] Libri debitorum.

[2] Historia sui temporis 112.

drága pénzen adták el s ezt 3—4-szer is megtették. A kin többé megvenni nem bírták, az éhen veszhetett el. A tisztek tetszésük szerint foglalták el a jószágokat, maga a császár is, mikor Tokajt elfoglalta, elfoglaltak olyan nemes urak birtokait is, a kik a háború egész idején át saját költségükön harczoltak stb...[1]

Illésházy István nádor írja: «(1598.)... Két esztendő alatt a katonáknak 2—3 hópénzt adtak. E miatt végre a németek Esztergomban feltámadtak, azután a szolgáló magyar vitézlő nép is. A hadnagyokat kizárták a várból, többeket megöltek és a várat maguknak tartották, míg meg nem fizettek nekik. Bűnbocsánatot is kellett nekik adni, mert azzal fenyegetődztek, hogy a töröknek feladják a várat». «Ez időben a szolgáló népnek oly nagy szabadsága volt, hogy személyválogatás nélkül minden úr és nemes marhája préda vala... a fejedelmek, kapitányok parancsaira mit sem adtak. A kiknek a király a kamarával fizettetett, a tisztek nem fizettek... egy esztendőre ha 2—3 hópénzt adtak... Egy regiment német gyalog, kinek Pecz volt hadnagyuk, Erdélyben pártot ütvén Pozsonyig jött fel, fizetésöket kérvén, szolgálni tovább nem akartak. Pogrányi Benedeket, országos vice-kapitányt hajdukkal, huszárokkal küldte rájok a fejedelem, hogy levágassa őket. Végre megalkudott velük és újra Erdélybe küldte.»[2]

Ilyen volt a katonaság ellátása és viselkedése Kanizsától Esztergomig, a Csallóköztől Erdélyig az egész XVI. században át. És ilyen katonasággal viselték a háborúkat a török ellen és ilyennel alapították meg a Habsburgok uralmukat Magyarországon... Sic fata tulere.

Dr. Demkó Kálmán.

[1] U. o. 159.; 346.; 375.

[2] Följegyzései 1599—1603. 55.; 99.

DESALLEURS ALTÁBORNAGY RÁKÓCZINÁL.

(Második közlemény.)

II.

*Desalleurs*t XIV. Lajos mint katonai tanácsadót, de mint nem nyilvános rendkívüli követet küldte Rákóczihoz. Kijelentette, hogy hasonló minőségű követet ő is küldhet hozzá.[1] A francziák és a magyarok közt tehát a diplomácziai érintkezés hivatalosan is elkezdődött. A fejedelem, mint ösmeretes, már az ünnepies fogadtatás előtt kész adatokkal igyekezett meggyőzni Desalleurst, hogy a spanyol örökösödési háborúban Magyarország számbavehető szövetségese volna Francziaországnak.

A követről a fejedelem az első pillanatoktól kezdve jobban vélekedett, mint ez ő róla. A fejedelem szerint [2] «a tábornok még jó erőben levő öreg úr volt ; értett a hadakozáshoz. Józan és türelmes lévén, társalgása kellemes és szellemes, de igen szőrszálhasogató volt. Egyedül francziául beszélt ; semmit sem költött s épp oly hidegséggel viseltetett királya, mint nemzetünk érdekei iránt. Nekirontott a legnépszerűbb balítéleteknek és semmi kíméletet sem mutatott irántuk, még azon csekély számú franczia tisztek előtt sem, kik neki udvaroltak. Ennek később igen rossz következményei lettek. Ennek a tábornoknak tanácsai s tervei jók, de valósíthatatlanok voltak a nemzetnek a hadakozás elveiben való járatlansága és a tisztek hiánya következtében.»

Maga *Desalleurs* már az első hetekben azt írta titkárának,[3]

[1] Rákóczi utasítása Brennerhez 1710 ápr. 17. Arch. R. VIII. 235—6.

[2] Rákóczi emlékiratai, 126.

[3] Mémoire, 67.

hogy csalódottnak érzi magát, nem bízik többé küldetése sikerében, mert a fejedelemben a világ leggonoszabb és legálnokabb emberét ösmerte meg.[1] Úgy látszik, nem igen boldogult vele a tárgyalásokban s jobb katona lévén, mint diplomata, segítségül hítta titkárát, *Chamillard*-t. Útiköltségül a fejedelem negyven aranyat küldvén, három havi tartózkodás után a titkár április 13-án odahagyta Kolozsvárt. Inasa és néhány magyar inas kíséretében a fejedelemtől ajándékozott török lovon tíz nap alatt ért Egerbe, hol Desalleurs őt a maga szomszédságában, abban a házban szállásolta el, a melyben egy elfogott franczia tiszt, *Pelissier* is lakott.[2] A fejedelmet, mint írja,[3] szerencsés volt már másnap üdvözölni, mikor a várostól négy mérföldre levő sátortáborában szemlét tartván gránátosai felett, átadta neki báró *Andrássy* levelét. A fejedelem sajnálkozott betegségén, de örült, hogy jó egészségben érkezett meg s maradásra kérte. Érdekes olvasnunk, hogy követjével szemben, milyennek találta a fejedelmet.[4]

«Nagy és jól megtermett ember, körülbelül harmincznégyéves ;[5] haja gesztenyeszínű ; telt arczú, élénk tekintetű szép ember és jó lovas ; nagyon szellemes, éleselméjű és józan ítéletű, a mit, úgy látszik, a sok szerencsétlenség fejtett ki benne, a mi őt érte s a mi rokonszenvet ébreszt iránta mindazoknál, a kik először közelednek hozzá. Hét nyelven beszél, francziául is elég jól ; s minthogy különben is elég okos és igen tudós, kellően tudja összhangzásba hozni Magyarország ügyeit s az itten gyakorolt különböző vallásokat. Általánosan szeretik és becsülik egész Magyarországban, különösen tábornokai, a kiket testvéreinek tekint s a kik úgy tisztelik, mintha ő volna a királyuk ; igen nagy előzékenységet is tanusít érdekeik kiegyeztetésében. Gyöngéden parancsol és szigorúan büntet. Ellensége a sületlenségnek ; mértékletes és nem tűri a pazarlást asztalánál, a hol mindig megtartja a hétfői

[1] Il l'auoit reconnu pour l'homme du monde le plus méchant et le plus perfide. Ezt a levelet a titkár Kolozsvárt 1705 április 10. kapta meg.

[2] Útjának leírása u. o. 68—74.

[3] U. o. 87.

[4] U. o. 83—84.

[5] Csak 29 éves volt.

bőjtöt annak emlékezetére, hogy hétfői napon szabadult ki Bécsből. Mindennap igen korán kel fel, négy-öt óra hosszat dolgozik, azután megszemléli csapatainak gyakorlatait s őket arra a vitézségre és nemeslelkűségre buzdítja, a mely az ő természetes tulajdonsága.»

A titkár mostantól fogva sokat dolgozott Desalleurs mellett *De Varennes*-nel együtt, kinek Francziaországból bizonyos okok miatt kellett idemenekülnie.[1] *Bercsényi* már azelőtt sem bízott Desalleursban s küldőiben. «Csak azt fontolom én magamban — írta pár nappal az egri fogadtatás után [2] — mivel jöhetett ez a nagyhírű generális? Micsoda colligatiónk lesz? Honnan lesz segítségünk?» Szeretné,[3] ha Desalleurs hírei megvigasztalhatnák. Látja, hogy sok az «ingyenér» (ingénieur, mérnök) vele. «Talán — úgymond — maga is csak tanítani s nem segíteni jött ; mivel a mennyi írását látom róla nagyságodnak, — nem szeretem.» «Édes nagyságos uram — írta neki pár nap mulva is, — neked élek élek, neked halok ; de a nagy Istenért kérem nagyságodat, ne várjuk az extremitást in his circumstantiis. Addig jobb, míg utánunk járnak ; mint a darabolt garádicson, állapodjunk meg, ha lehet ; könnyen lehet s jobban lehet azután is feljebb mennünk.»

Chamillard, Pelissier, De Varennes az első napokban mindenesetre nagy segítségére lehettek Desalleurs-nek, ki ebben az idegen országban bizalmasan jóformán csak velök beszélgethetett Lamberg császári biztos szerint [4] már Desalleurs bejövetele előtt is mindenütt voltak a kuruczok közt franczia tisztek, Belgrádba érkezése után pedig a török földön magyar ruhába öltözött francziák tartózkodtak. Ezek a francziák, a kiket részben előre küldött, részben magával vitt Rákóczihoz, a következők voltak : [5] *Damoiseau* és *Le Maire* hadmérnökkari, *De la Mette* (Vauban egykori hadsegéde) tüzér- és *Chassant* gyalogsági dandárnokok ; ezredesek : *Bonafous* és *Despignon* (gyalogsági), *Norvall* (dragonyos) ; báró *Vissenacque*

[1] Mémoire, 87—88.
[2] Márcz. 17. a fejedelemhez. Arch. R. IV. 409.
[3] Márcz. 21. a fejedelemhez. U. o. 414.
[4] Följegyzései a kurucz háborúk idejéből. Hadtört. Közl. 1894. 552.
[5] Thaly jegyzéke. u. o. 1892. 233—4.

(lovasgránátos), alezredesek: *Belleyarde* marquis (gránátos), *De Rivière* (hadmérnök és tüzér), gróf *D'Absac* (dragonyos), *De Spinion* vagy D'Espinion (gyalogos); őrnagyok: báró *Dujardin* (gyalogsági), *Du Rhen* (tüzérségi), *Bersonville* és *Saint Juste* (hadmérnökségi); kapitány gróf *Stampa* (hadmérnök) és mások, pl. *Ronvier*, *De Mané*,[1] *La Fond*,[2] a kik némi nevet szereztek maguknak. Ezek lehettek azok a «csekély számú franczia tisztek», a kik a fejedelem szerint,[3] neki udvaroltak, a kikkel azonban szintén nem bánt kíméletesen. *Ferriol* török- és *De Bonac* lengyelországi követek ajánlóleveleivel olyan franczia kalandorok is jöttek be, a kik álneveket viseltek, hogy franczia országi uraik ellopott tiszti kinevezéseit használhassák; ezek — a fejedelem szerint[4] megbecstelenítették nemzetöket s magukviseletével elidegenítették a magyar nemzetet; Desalleurs bizonyára velök bánt el a legridegebben. A derék, becsületes *Fierville* (Verville) d'Hérisy ezredes, XIV. Lajos eddigi magyar ügyvivője, nem tájékoztathatta utódját, Desalleurst az ügyek állásáról, mert még az 1704 deczember 26-án vívott nagyszombati csatában a császáriak fogságába esett, sőt németországi hírek szerint akkor magát Desalleurst fogták el és csak később tudták meg, hogy akkor még nem is csatlakozott Rákóczihoz, hanem Temesvárott tartózkodott.[5] A vele ekként összetévesztett Fierville, Salzer cs. ezredessel kicserélve, csak 1706 február 8-án szabadult ki,[6] hogy ezentúl csupán mint katona szolgálja Rákóczit.

A fejedelem az ünnepies fogadtatás alkalmával olyasmit mondhatott az új követnek, a mit márczius 21-én kelt köszönő levelében XIV. Lajosnak írt.[7] Hálás azért a jóakaratért, melyet a legkeresztényibb király a háború kezdete óta tanusít iránta s a melyet követe küldésével most hazájára is kiterjeszt. Szüntelenül csodálja azt a nemes érzést, a mely királyi szívét betölti s a melyet

[1] Arch. R. II. 46.
[2] U. o. III. 494., 587., 703.
[3] Emlékiratai, 126.
[4] U. o. 127.
[5] Dangeau, X. 243. Századok, 1875. 487.
[6] Simonyi, II. 296., 322., 326., 331., 389.
[7] Közli Fiedler, II. 451—2.

ellenségei maguk is csodálnak; rajta lesz, hogy mindenkor méltónak bizonyuljon nemeslelkűségére. Egyúttal megnyugtatta a királyt,[1] hogy dolgai jól folynak; serege gyarapodik; a császárral nem akar egyezségre lépni.[2] *Forgách* Erdélyben Szeben ostromára készül s minden jót remélhet, mert *Rabutin* mozdulni sem bír seregével. Ő maga *Desalleurs* iránt teljes bizalommal viseltetik.[3] Őszintének tartotta Desalleursnek azt az igéretét, hogy a király őt havonkint 50,000 livre hadisegélyben részesíti.[4] *Chamillard*, Desalleurs titkára, május 19-én valóban tudósította *Vetésy* Lászlót, Rákóczi párisi ügyvivőjét, hogy XIV. Lajos a havi 10,000 tallér hadisegélyt ötvenezer livre-re emeli föl, ha a fejedelem nem lép külön békére a császárral.[5] Rákóczinak másfél hónap mulva már alkalma nyilt, hogy megköszönje a havi segély fölemelését és kijelentse azt a reményét, hogy a Széchénybe összehítt országgyűlés az általános béke előtt nem békül ki a császárral.[6]

A beteges *Chamillard* követségi titkár a tavasszal arra kérte Desalleurst, eszközölje ki, hogy hazamehessen Franciaországba. Desalleurs beszélt is a fejedelemmel, a ki lehetségesnek tartotta, hogy a titkár hazautazzék Lengyelországon át, hol az ő megbízásait is elvégezhetné. A titkár az egri táborban személyesen köszönte meg a fejedelem jóindulatát s azt, hogy egy tisztet rendelt melléje kísérőnek. Maga Desalleurs a már előbb adott tíz aranyhoz még huszat adott neki útiköltségre s megbízta, hogy Danzigban *De Bonnac* lengyelországi franczia követnek és Versaillesban *Torcy* külügyminiszternek egy-egy levelet adjon át. A fejedelem a béke ügyében járó *Szirmay* István nádori ítélőmester és gróf *Széchenyi* Pál kalocsai érsek tisztelgése után kihallgatáson fogadta a titkárt is, a ki szerencsét kívánt a fejedelemnek minden vállalatához s elmondta, mennyire sajnálja, hogy betegsége miatt nem szolgálhat neki; egyúttal megköszönte jóindulatát. A fejedelem szerencsés útat kívánt a titkárnak s megkérte, adja át levelét a poseni

[1] Journal de Dangeau, X. 245.
[2] Ezt u. o. X. 335. és XI. 80. is mondja.
[3] U. o. X. 245.
[4] Rákóczi emlékiratai, 309.
[5] Fiedler, I. 281.
[6] U. o. I. 282.

palatinusnénak.[1] A titkár mély tisztelettel és hálás elösmeréssel fejezvén ki köszönetét minden jóságáért, visszavonult, mire a fejedelem lóra pattant s a hadba indult katonaság után vágtatott. Chamillard junius 20-án egy *Okolicsányi* nevű tiszttel indult el a Kárpátok felé s a fejedelemnek utóbb külön is megköszönte, hogy a világ legbecsületesebb emberét adta melléje. Miskolcz, Forró, Kassa, Eperjes, Siroka («határában csodálatos ásványvízzel»), Lőcse, Vazsecz (Viagecz) és Kispalugya (Kilpaladia) voltak útjok főállomásai. Okolicsányi itt betegen találván feleségét, nem kísérhette tovább a titkárt, a ki tehát — egy napi pihenés után — tőle julius elsején a legszívesebben elbúcsuzott s a havas hegyeken, hat ember kíséretében, nélküle kelt át. Estére az árvai Dluhába (Dloiia) érkezett, másnap pedig (július 2-án) Beszkid (Vesquitt) faluba, mely — mint mondja — az utolsó helység Magyarországban. Lengyelföldön, Jablunkán hált meg s úgy folytatta útját Krakó felé ; de útközben átadta a fejedelem levelét a poseni palatinának, ki szívesen fogadta s beajánlotta a belzi palatinának, Szieniavszkijnénak (Lubomirszky Ilona Erzsébet herczegnőnek), a kiről tudta, hogy összeköttetésben áll Rákóczival és sok tudósítással látja el. A herczegnő el is beszélte neki tövéről hegyére a mostani magyar- és lengyelországi zavarok történetét és tíz napig szívesen látta palotájában. A titkár útközben sok érdekes tudnivalót jegyezvén föl Lengyelországról, XII. Károlyról, Patkulról stb., augusztus 8-án Danzigba és október 6-án Párisba érkezett. Mind a két helyen jelentést tett tapasztalatairól.[2]

Desalleurs későbbi titkárának nevét nem ösmerjük ; úgy látszik, *De Varennes* és *Pelissier* segítették folytonos munkájában. A fejedelem mellett is volt egy franczia titkár.[3] Rajtuk kívül a követ csak néhány franczia tisztre támaszkodhatott s így, mivel még németül s latinul sem tudott,[4] valóban nem ösmerhette meg azt

[1] Ettől fogva a palatinusné közvetítette a fejedelemnek a danzigi franczia követtel való pénzügyi összeköttetését és levelezését. (Számos adat erről az Arch. Rákóczianum II—III. kötetében.)

[2] Mindez részletesen a Mémoire 96—136. lapjain. Az egész kézirat megérdemelné a lefordítást és kiadást.

[3] Rákóczi-tár, I. 118.

[4] Rákóczi levele 1708 okt. 12. Fiedler, I. 305—6.

a nemzetet, a melynek hadseregét modern franczia minta szerint akarta újraszervezni. «A helyett, hogy hízelegne a magyaroknak — írta róla utóbb *Ferriol* konstantinápolyi franczia követ [1] — és hogy a maguk módja, apáik régi szokása szerint engedné őket hadakozni, *Desalleurs* gróf a fejébe vette, hogy közéjük olyan fegyelmet hoz be, a milyet elviselni nem képesek. Nem ösmerte sem a király (XIV. Lajos), sem Rákóczi fejedelem érdekeit.» A tábornokok nagy részével csak tolmács útján értekezhetett s közvetlenül jóformán csak Rákóczival tanácskozhatott, a mi nagyon nehézkessé tette nézeteinek és tanácsainak védelmét és elfogadtatását. Bár nagyobb haditettekre és hadvezéri hírnévre maga sem hivatkozhatott, bizonyos fölénnyel osztogatta tanácsait. Mikor 1705 juliusában Rákóczi Lipótvár ostromát olyan cselvetéssel akarta megkísérteni, a milyet csak «a jámbor, öreg» *Herbeville* ellen merhetett alkalmazni, saját előadása szerint [2] «*Desalleurs* őrgróf Lipótvár helyzetéről tett előterjesztése következtében igen helyeslé szándékát; de nem hitethette el magával, hogy Herbeville olyan jóhiszeműleg belemenjen a kelepczébe»; pedig belement s Rákóczi egyesülhetett vágmelléki hadaival, de annyiban Desalleursnak is igazsága lett, hogy Herbeville bejutott Lipótvárba s ellátta azt segítséggel. Ebből is látható, hogy a franczia követ hadi dolgokban az intézkedés joga nélkül, csak mint katonai tanácsadó működött a fejedelem mellett. Hadvezéri babérokra tulajdonképpen csak egyszer vágyott, 1705 november 11-én *a zsibói csatában*, mikor a jobbszárnynak (a franczia gránátosoknak és az idegen légióknak) vezetését vette át; a mi eléggé bántotta gróf *Forgáchot*, kinek — idősebb altábornagy létére — a balszárny vezetésével kellett beérnie. *Pekri* Lőrincz az erdélyi urakkal együtt jobban szerette volna, ha a fejedelem a csatát a Szamos nyilt keresztesi mezején fogadja el; de a fejedelem jobban bízott a rendes seregeknél szolgált Desalleurs és Forgách tanácsában s a Szamos turbucza-ditrói kanyarulatán uralkodó sánczokban, melyek tüzérséggel és gyalogsággal jól meg voltak rakva. Desalleurs a csata hevében tudatta vele, hogy Forgách balszárnyát a németek szétverték s rajta többé

[1] Hengelmüller, I. 162.
[2] Rákóczi emlékiratai, 132.

ő sem segíthetvén, vissza kell vonulnia. A vereséget egy szemtanú [1] a vezérek — tehát Desalleurs és Forgách — tudatlanságának tulajdonította. A csatában elfogott *Bellegarde* marquist gr. Draskovics ezredes hadifogolyként abban a hitben vitte Bécsbe, hogy ő a franczia követ.[2]

Desalleurs azonban megmenekült s ezentúl inkább az udvar körében maradt. Nem-igen tetszett neki, hogy a fejedelem Magyar- és Erdélyországban egyaránt a szenátust is megkérdezte külügyi dolgokban. Ebben az alkotmányos eljárásban a korlátlan hatalom gyors megnyilatkozásai közt megvénült tábornok és államférfiú az ügyek késleltetését látta. Az önkényuralom emberét mindenképpen feszélyezték Magyarország és a csakhamar szintén hasonlóan szervezkedett Erdély alkotmányos formái. Úgy érezte már az első hónapokban, hogy ezek miatt urát nem szolgálhatja olyan hathatósan, mint a hogy bejövetelekor remélte.

Csak általában véve tudjuk, hogy a magyarok fölkelésének sikerében őszintén sohasem bízott s így a velök való szövetkezés helyett inkább a katonai helyzet megkönnyítésére való felhasználásukat sürgette. Erről csak akkor ítélhetnénk tisztán, ha részletesen ösmernők a franczia külügyminiszterium levéltárában őrzött jelentéseit. De képet így is alkothatunk a franczia udvar magyar politikájáról, melynek elsősorban az ő jelentéseit kellett figyelembe vennie.

III.

Desalleurs őszintén sohasem kívánta a Magyarországgal való szövetséget, ellenben a fejedelem már 1705 szeptember elsején előállott Franczia-, Bajor- és Magyarország védő- és daczszövetségének tervével.[3] Azt akarta, hogy a két ország vele, mint Erdélyország fejedelmével, örökös védő- és daczszövetségre lépjen s békés-

[1] Ottlyk önéletírása M. H. H. XXVII. 98. A csata leírása és a rá vonatkozó irodalom Márkinál, Rákóczi, I. 468—471.

[2] Eur. Fama, 1706. XLV. 629.

[3] Fiedler, I. 35—37. Rákóczinak erre vonatkozó levelei u. o. 282—5. Vetésynek a franczia szövetséget illető levelei részben utóbb, de az európai viszonyoknak oly kitünő ismeretével készültek, hogy kellő óvatosság mellett mindenesetre használhatók.

ségről a császárral mindaddig ne alkudozzék, míg Magyarország az Ausztriai Háztól el nem szakad, vagy legalább törvényes jogait vissza nem nyeri. Nélküle ne tárgyaljanak, békét ne kössenek. Ha a háború úgy fordulna, hogy előbb kellene békét kötniök, Magyarországnak megszállott része az erdélyi fejedelemséggel együtt teljes fölségjoggal Rákóczi és az ő halála után a választandó fejedelem kormánya alatt maradjon. Míg a háború tart, XIV. Lajos folytatja a pénzbeli segítséget ; ha pedig a fejedelem rabságba esik, kiszabadítja s ha bujdosnia kell, Lengyelországban oly uradalmat és oly helyzetet biztosít neki, hogy állásához méltóan megélhessen a vele levőkkel együtt.[1]

A királynak egyelőre csak annyi kifogása volt, hogy a szövetségről nem tárgyalhat *Vetésy*vel, kinek Rákóczitól nincs teljes megbízása és fölhatalmazása ; egyébiránt a nagy tanáccsal egyetemben helyeselte a pontokat s megbízta *Desalleurst*, hogy Rákóczinak és az országnak megelégedésére intézze el a dolgot. A megbántott Vetésy a zsibói harcz után, ha ugyan valóban akkor és nem évek mulva írta levelét, már nagy óvatosságra intette a fejedelmet XIV. Lajossal szemben.[2] Tapogatózva bánjék a francziával, mert már sokat vízre vitt ; hozzá való bizodalmunk a nádból csinált bothoz hasonló : ha rátámaszkodik, eltörik a bot, sőt kezébe is megy a szilánkja. A franczia udvar nem fukarkodik a szép szóval és a pénzzel, de realitásra nem köti le magát. Vigyázzon a fejedelem, hogy efféle szirénnek éneke a maga és az ország halálára ne legyen. Rákóczihoz minden szirén közül *Desalleurs* állott legközelebb. 1706 januárius 6-án Tokajban hosszasan tárgyaltak együtt, mert Desalleurst aggasztotta, hogy Nagyszombatból

[1] Ezeket a föltételeket Vetésy azonnal átadta Rouillé (mint ő hibásan írja, Rouillier) de Marbeufnek, a nagy tanács (grand conseil) elnökének, ki szept. 8-án akkorra igérte a választ, ha majd, a hónap vége felé, visszatér Flandriából. Szept. 21-én figyelmeztette Vetésyt, hogy a király ebben az ügyben még nem kapott előterjesztést ; de senki sem kételkedhetik, hogy jóindulattal van Rákóczi iránt. Torcy marquis (Jean Baptiste Colbert) külügyi államtitkár, kit Vetésy szept. 20. ez ügyben szintén megkeresett, 30-án hasonlóképpen biztosította az ügyvivőt, hogy a király mindig szívén viseli Magyarország dolgát. (Fiedler, I. 37—8., 286—8.)

[2] Vetésy Rákóczihoz 1705 október 6. Fiedler, I. 41.

érkezett tudósítása szerint a bécsi udvar feltünően vágyik a békére. Erdélyt nem adná ugyan oda, de hajlandó volna két-három vármegyét Rákóczi uradalmaihoz csatolni és fejedelemséggé emelni. Desalleurs erre megjegyezte, hogy ha a hír igaz és megvalósul, véleménye szerint nem kerüli el az Ausztriai Ház bosszúját. A fejedelem azt válaszolta, hogy magánérdekeit a szövetkezett rendek és a szenátorok kezébe tette le; ezek 25-én gyűlnek össze Miskolczon s ők határoznak a békeajánlatok dolgában. Határozatuknak aláveti magát, mert mindig azt mondta, hogy elfogadja, a mit az ország jónak talál; ha azonban kényszerítenék a császár ajánlatainak elfogadására, a birtokában levő helyeket úgy megerősíti, hogy nem kell félnie a bécsi udvartól. Desalleurs intette, hogy ilyesmivel ne kecsegtesse magát, mert a bécsi udvar rést tör a kerítésen, hogy hazájára ronthasson; s a nagylelkűségnek is van határa. A fejedelem egy óra mulva visszahítta Desalleurst s azt mondta neki, hogy még egyszer meggondolván a dolgot, elhatározta, hogy Erdélyhez való jogairól nem mond le.[1]

Ez a kijelentés döntött a szabadságharcznak és Rákóczinak egész jövendőjéről és sok tekintetben döntött *Desalleurs*nek az a nemsokára tett nyilatkozata,[2] hogy XIV. Lajos azért nem szövetkezhetik a magyarokkal, mert még nem mondtak ellene József királynak és hatalma alól egészen ki nem mentek; mivel azonban a császárnak nincs köze Erdélyhez, melynek Rákóczi szabadon választott fejedelme, a védő- és daczszövetséget vele mint *erdélyi fejedelemmel* hajlandó megkötni.

Rákóczinak mint cousinjának, 1706 márczius 10-én kelt levelére maga *XIV. Lajos* kedvesen válaszolt.[3] Látja hazája iránti buzgóságát és gondosságát, hogy minden eszközt felhasznál a szabadság kivívására, melyhez oly szerencsésen fogott. Ő állandóan segíteni fogja ebben a bátorságához és születéséhez annyira méltó feladatban. Szándékait bővebben majd *Desalleurs* fejti ki. Minden

[1] Vetésy 1706 febr. 16. u. o. I. 42—43. Desalleurs jelentése Torcyhoz, 1706 január 6. Hengelmüller, Fr. Rákóczi, I. 204.

[2] Rákóczi Vetésyhez 1706 márcz. 20. Fiedler, I. 290. Levelének kivonata Stepney szerint Simonyinál, II. 571—2.

[3] XIV. Lajos Rákóczihoz 1706 ápr. 15. Fiedler, I. 291.

körülmény közt biztosítja becsüléséről, hajlandóságáról és arról, hogy részt akar venni az egész magyar nemzet helyzetének megkönnyebbítésében.

Stepney angol követ azt olvasta ki Rákóczinak márczius 20-iki leveléből, hogy azzal is beéri, ha XIV. Lajos vele, mint erdélyi fejedelemmel szövetkezik s a pénzbeli segítséget növeli. Most már a király feleletétől függ, lesz-e béke a magyarokkal vagy sem.[1] *Vetésy* a békét ajánlotta a fejedelemnek.[2] Félt hogy vízre viszi őket a franczia, ha Rákóczi erősebben nem fogja a dolgot. A békétől függ a haza boldogulása ; de a franczia éppen azt nem akarja és azon munkálkodik, hogy a fejedelmet és a hazát az árokba ejtse, a honnan azután nem is szabadíthatja ki őket, mert nincs hozzá ereje ; sőt akarata sincs. Emberileg szólva, XIV. Lajos többé sohasem szerezheti vissza elvesztett fölényét s így ki sem eszközölheti a haza és a fejedelem kívánságainak teljesítését ; azért nem akarja velök szemben lekötni magát. Azonban nagy hasznára van a hadakozás és így nem is nyugszik addig, míg át nem ugratja velök azt az árkot, a mely eddig a bécsi udvarral való megbékélésre útat és nyitott kaput tartott fenn. Ha *Desalleurs*nek nincs utasítása, hogy vele mint csupán erdélyi fejedelemmel is szövetkezzék, jobb kibékülni az udvarral.

Desalleurs XIV. Lajoshoz intézett jelentésében[3] maga is hinni látszott, hogy a bécsi udvar mégis hajlandó átengedni Erdélyt Rákóczinak, mert felesége, a ki nagyon jól ismeri az udvar és a miniszterek nézeteit, s bátor és szilárd asszony, nemcsak nem beszélte le urát Erdély megtartásáról, hanem ellenkezőleg azt hitte, hogy ura életét és vagyonát csak annak megtartásával s nem valami birodalmi kárpótlással lehet biztosítani. Ellenben *Stepney* és *Rechteren* Érsekújvárott ugyanakkor arra intették a fejedelmet, mondjon le Erdélyről és ne bízzék XIV. Lajosban, a ki ép úgy cserben hagyja, mint cserben hagyta a kölni és bajor választófejedelmeket, az anjoui herczeget (V. Fülöp spanyol

[1] Stepney Harleyhoz május 12. Simonyi, III. 24.

[2] Vetésy Rákóczihoz május 10. Fiedler, I. 45—46.

[3] Desalleurs jelentése 1706 május 17. Hengelmüller, I. 222.

királyt) és Rákóczi mostohaapját, Thökölyt.[1] Nekik sem felelhetett egyebet, mint *Wratiszlaw* cseh kanczellárnak, hogy nem Francziaország magatartását, hanem saját kötelességét veszi tekintetbe.[2] Pedig akkor épenséggel nem volt álomkép a franczia segítség.

A francziák 1702 óta már különben is többször küldtek hajóhadat Fiume és a magyar-horvát tengerpart felé, hogy onnan gabonás hajók ne indulhassanak az olaszországi császári sereg élelmezésére. A partokat azonban 18,000 horvát védelmezte s Fiume alatt egy ízben *Fourbin* lovag négy hadihajójából kettőt összelőttek, partra szálló katonái közül pedig több százat levágtak. Most azonban Rákóczi és Bercsényi a horvátok megnyerésében reménykedtek s azon gondolkoztak, hogy ha az Adria és Horvátország felől franczia had érkezik, milyen irányban s módon lépjenek vele összeköttetésbe? Ezt a kérdést voltaképen *Vendôme* herczeg vetette föl. Kérdésének súlyt adott, hogy ugyanakkor (1706 április 19-én) Calcinatonál Savoyai Jenő távollétében megverte a császáriakat. Azt állították, hogy *Marsigli* Alajos gróf, Magyarország terepviszonyainak legkitünőbb és legtudósabb franczia ismerője, hajóhad élén már meg is jelent a dalmát partokon.[3] A fejedelem szerint «ez bizonyos alkalmatosság lévén, ilyenre gyakorta nem kaphatunk»;[4] azonban Desalleurstől s más úton is megtudhatta, hogy Vendômeot csakhamar Belgiumba küldték Villars ramilliesi veszteségének kiköszörülésére. A franczia hajóhad tehát beérte egy kis tüntetéssel s az egész csupán az« Adriai-tenger szirenája» volt. Az Adria felől a magyarok hiába várták Marsiglit, mint másfél század mulva Garibaldit. Rákóczi egy ideig mégis reménykedett az olaszországi franczia hadak győzelmében,

[1] Stepney Harleynak junius 14. Simonyi, III. 76.

[2] Rákóczi emlékiratai, 180—1.

[3] Thaly, Bercsényi, III. 608—621. Áldásy a M. Könyvszemlében (1893. 258—9.) és a Századokban (1895. 561—2.) s Rákóczi emlékirataiban (299. l.) tévesen ír 1708-at 1706 helyett. Marsiglira nézve l. Fantuzzi, Memoire della vita del Generale Conte Luigi F. Marsigli (Bologna, 1770.). Beliczay, M. élete és munkái. (Budapest, 1881.) Veress Endre, M. jelentései és térképei. (U. o. 1907.)

[4] Rákóczi Bercsényinek 1706 ápr. 14. Arch. R. I. 256.

az Adrián keresztül jövő franczia segítségben ;[1] de a kísérlet meghiúsult.[2] Desalleurst az egész expedicziónál jobban érdekelte, hogy a Nagykárolyban Károlyi Sándortól elkért szelid farkassal a franczia királyfinak kedveskedjék.[3] Mondták is, hogy a francziák, kik a svédeket Németország megtámadására ösztönzik, a magyarok ellenállásának jobb szervezésére Desalleurs helyett azt a franczia tábornokot küldik be, a ki tavaly a porosz királynál járt, most pedig a svéd királynál van. *Harley* Róbert angol miniszter és oxfordi gróf szerint mindez felrázhatná a bécsi udvart tétlenségéből.[4]

Valóban egész Európa a svéd-osztrák háborút várta s nem ok nélkül olyan időben, a mikor XII. Károly szászországi hadjárata már bizonyos volt. Igazán könnyen hivő volt-e Rákóczi, csak Desalleursre és a francziákra hallgatott-e, ha, ilyen jelenségek után, hazája jövendőjének megalázásában számbavette az európai eshetőségeket. A fejedelmet nem lehetett puszta igéretekkel elámítani. Teljes felhatalmazást kért XIV. Lajostól *Desalleurs* részére, hogy vele a franczia-magyar-erdélyi szövetségről tárgyaljon ;[5] a király újból azt felelte *Desalleurs*nek, hogy Rákóczit elismeri erdélyi fejedelemnek s kész vele rendes diplomaciai összeköttetésbe lépni ; de a szövetséges rendekkel forma szerint csak akkor tárgyalhat, ha függetleneknek nyilvánítják magukat.[6] Tulajdonképen igazsága volt, s még őszinteségében is lehetett bízni. Hiszen pl. 1706 november 24-én XIV. Lajos *Rouillé* útján nyiltan megizente Vetésynek,[7] hogy ellenségeit megkínálta a békével. A háborút is békeszeretetből viselte s mindig rajta volt, hogy Magyarország elégedetleneinek békét szerezzen és visszaállítsa régi szabadságaikat, kiváltságaikat. Hiú vágyakkal tehát nem kecsegtette a rozsnyai tanácsülést, mely csakhamar épen a függetlenség

[1] Rákóczi XIV. Lajosnak 1706 aug. 5. Fiedler, II. 471.

[2] Bővebben Márki, Rákóczi, I. 520—5. és Márki, Rákóczi adriai tervei. (Budapest, 1915.) 18—22.

[3] Károlyiné levele 1706 aug. 3. Károlyi-oklevéltár, V. 506.

[4] Harley Stepneynek 1706 aug. 27. Simonyi, III. 217.

[5] Rákóczi emlékiratai, 178.

[6] Rákóczi eml. 198. Újabb sürgetése 1706 november 8. Fiedler, II. 472—3.

[7] Fiedler, I. 49. Szalay, VI. 382—3.

kimondása és a franczia szövetség ügyében gyűlt egybe. Őszinteségének a király máskülönben is jelét adta, mikor a következő év tavaszán *Desalleurst* külön megbízatással küldte az erdélyi fejedelem beiktatására s Rákóczit mint erdélyi fejedelmet elismerte.[1] Talán ekkor ajándékozta meg azzal a díszes karddal, a melyre feliratta : [2] Ne me tire pas sans raison, ne me remette point sans honneur. (Ok nélkül ne húzz ki, becsület nélkül ne dugj vissza.) A kard átnyujtása bizonyára Desalleurs kedves kötelessége volt.

A mennyiben Erdély a marosvásárhelyi és az ónodi országgyűléseken már mint XIV. Lajostól elismert ország csatlakozott a magyar szövetséges rendekhez, Magyarország Erdély útján a nélkül is részesülhetett volna franczia szövetségben, hogy ennek a kedvéért függetlennek nyilvánítsa magát. A függetlenséget egyebek közt Desalleurs elejtett nyilatkozataiban bízva s abban a reményben mondták ki, hogy *ez is* sietteti a franczia-szövetséget ; de *nem ennek a kedvéért* mondták ki. Desalleurs czélzásait a fejedelem, a mint irataiból látjuk, kellő tartózkodással fogadta, Vetésy pedig különben is hosszú levelekben [3] figyelmeztette az elszakadás veszedelmére s kérte, ne üljön fel a franczia**k**nak. Nem is ült fel. Már félesztendővel az előtt úgy gondolkozott,[4] hogy ha Ausztria leveri a magyarokat, a hódítás jogára támaszkodik és úgy tesz velük, mint a csehekkel tett 1621-ben. Tehát semmit sem nyernek az uralkodóház megkímélésével ; ellenben sokat vesztenek, ha nem szövetkeznek a franczia királlyal.

XIV. Lajos pénzzel valamennyire idáig is segítette a felkelőket. Adományai — a fejedelem szerint [5] — nem egyedül azon a szereteten és jóakaraton alapultak, a melyet a nagy király kiválóan tanúsított vele szemben, hanem *adósság-számba* is mentek, mert a magyarországi háború idején *szerződésben megállapított kötelezett-*

[1] Rákóczi eml. 212—3.

[2] Czuberka, kuruczkori fegyverek, 13—14. Ezt a kardot a fejedelem egy esztendő mulva Béri Balogh Ádámnak, a kölesdi győzőnek ajándékozta.

[3] Vetésy Rákóczihoz 1707 márczius 19. és május 23. Fiedler, I. 49—51., 54—58.

[4] Rákóczi emlékiratai, 199.

[5] U. o. 312. (Rákóczi végrendelete 1732 okt. 27.)

ségekből folytak. A király maga is elismerte, hogy ez a háború neki nagyon hasznos. Azonban erre a háborúra annak a szerződésnek nem volt befolyása; a fejedelem szerint mégis ellenkezett volna a józan okossággal, ha ezt a háborút a királynak levelei és követei útján tett *igéretei* s a bennök rejlő *erkölcsi támogatás* nélkül folytatná.[1]

Nem lehet mondani, hogy XIV. Lajos sem törekedett hadi segítséget is nyujtani a magyaroknak. Oly időben, a mikor minden tisztre szüksége volt a Rajna mellett s Spanyol- és Olaszországokban, Rákóczi mellé küldte *Desalleurs, Damoiseau, Le Maire* tábornokokat, *Rivière, Bersonville, Saint Juste, La Fonde* hadmérnököket stb. Úgy beszélték, hogy 1704 őszén egyszerre 30 franczia hadmérnököt rendelt oda;[2] máskor meg, hogy Skio-szigetnél partravetődött egy franczia hajó, melyen négy mérnök igyekezett Rákóczihoz.[3] A kuruczoknak nem tetszett a franczias reglement. Vereségeiket, a hol lehetett, a francziákra kenték; egyszer-másszor a fejedelemnek is értésére adták, hogy Magyarországon magyar és nem franczia módon kell harczolni. Nem tanítókat, hanem szövetségeseket kerestek a francziákban.

Kétségtelenül számítottak ezeknek diadalaira; de mindenuntalan csak veszteségeikről hallottak. A *höchstädt-blendheimi* csata s vele Bajorország elvesztése óta Rákóczi nem bízott a külső hadisegítségben s nem igen remélte a magyar háború szerencsés végét. Így írta esztendők mulva;[4] de két héttel a csata (1704 aug. 13.) után még nem tudta, ez a csata, melyhez foghatót századok óta nem vívtak, hasznos-e vagy káros a magyarnak.[5] Nem kedvetlenítette el végképen a *ramilliesi* veszteség sem, a melynek részletes leírásával 1706 június 7-én (két héttel a csata után) *Stepney* és *Bruyninx* személyesen ijesztgették, hogy lerontsák reményeit, a miket a bajor emissáriusok kelthettek.[6] Nem teljese-

[1] U. o. 313.
[2] Stepney Simonyinál, I. 557.
[3] U. ő. u. o. II. 65. V. ö. Hadtört. Közl. 1892. 233., 1894. 552.
[4] Rákóczi emlékiratai, 103., 178.; önéletrajza 176.
[5] Rákóczi Bercsényihez 1704 aug. 28. Arch. R. IV. 97.
[6] Stepney Harleynak. Simonyi, III. 62.

dett *Harley* reménye, hogy ez békére hangolja Rákóczit,[1] a kit nem fordított el XIV. Lajostól Savoyai Jenő *torinói* győzedelme sem (1706 szept. 7.), pedig akkortájban onnan várta a segítséget. Északi-Olaszországot azonban a francziák most már elvesztették s a császári hadak egy részét Magyarország ellen lehetett fordítani. Rákóczi örült a francziák spanyolországi győzelmeinek, a miknek következtében a bécsiek újra tárgyalni akartak vele.[2] 1707-ben a francziáknak Vendôme alatt a Maas és Villars alatt a Felső-Rajna mellett is voltak sikereik. Kevéssel a magyar függetlenség kimondása után Savoyai Jenőnek is vissza kellett vonulnia Toulon alól.

Előre lehetett látni, hogy XIV. Lajos nem fogja tűrni Anglia és Skótország egyesítését és hogy III. Stuart Jakabot hadsereg élén küldi a skót trón elfoglalására. Ha a királyt Skótország függetlenségénél jobban érdekli Magyarország függetlensége s a Firth of Forth helyett valahol a magyar tengerparton, talán Fiuménál szállítja partra hadseregét, a spanyol örökösödési háborúnak kétségkívül döntő fordulatot ad s biztosítja vele Rákóczi győzelmét. XIV. Lajosnak semmi esetre sem tartozik szerencsés elhatározásai közé, hogy a sorrendet megfordította.

Első sorban *ezért* kellett halogatnia a magyar szövetség megkötését. Azonban nem valószínű Vetésynek az az évek mulva emelt vádja, hogy erre a halogatásra *Desalleurs*nek két külön utasítást adott volna: egyet a szövetség megkötésére s egy másikat annak halogatására.[3] Az előbbinek tartalmát *Torcy* miniszter vele is közölte; a másik csak Vetésy feltevése, a mit a következések igazolni látszottak. XIV. Lajos különben is kéziratot intézett Rákóczihoz, a melyben biztosította teljes jóindulatáról, pártfogásáról és hogy belefoglalja az általános békébe. Ugyanakkor megígérte, hogy a spanyol királytól kieszközli számára az aranygyapjas rendet; kiutalta a hátralevő segélyösszeget s még százezer livret ajándékozott neki a Berlinben rendelt gyémántos ékszerek kiváltására.[4]

[1] Harley Stepneynek jun. 4. U. o. 62.

[2] Rákóczi levelei 1706 márczius—szeptember. Arch. R. I. 493—494., 620., 683.

[3] Vetésy emlékirata III. Károlyhoz 1715-ben. Fiedler, I. 5—6.

[4] U. o. I. 6.

Mindez akkor történt, a mikor Magyarország sorsa már nemcsak a spanyol örökösödési, hanem immár az északi háború sorsával is egybefonódott. A svéd és a lengyel királyok Rákóczi barátságát keresték, a czár 1707 szeptember 14-én forma szerint szövetkezett vele s a lengyel trónra jelölte.[1] Nem állott többé elszigetelve s a czár nyilt s a franczia király titkos szövetségesét az ónodi függetlenségi nyilatkozat idejében lázadónak vagy Desalleurs bábjának senki sem tarthatta.

Rákóczit Vetésy, kevéssel a nyilatkozat megtétele előtt, 1707 május 6-án és 15-én Monsból arról értesítette,[2] hogy a magyar királlyá kijelölt bajor választó Te Deumra megy, mert Berwick franczia hada Spanyolországban Almanzánál április 25-én megsemmisítette Károly osztrák főherczegnek, a spanyol pártkirálynak hadait. Valencia megadta magát a franczia knak s a pártosok királya Barcelonába szorult. Vetésy mégis épen ebben a pillanatban figyelmeztette Rákóczit, hogy semmit sem várhat XIV. Lajostól, ki még unokáját sem segítheti meg a spanyol trónon.[3] Milano, Mantova, Nápoly a császáriak kezébe került,[4] de meghiúsult a Provence megszállásának, Toulon lerombolásának s vele a franczia földközitengeri hatalma megsemmisítésének a terve. Bercsényi — kevéssel az ónodi nyilatkozat megtétele után, szeptember 7-én — magától a czártól hallotta,[5] hogy «Toulonnál megverték a németet», Jenő savoyai herczegnek pedig sok ezer embere elvesztésével kellett visszavonulnia Piemontba. XIV. Lajos az Ausztriai Ház helyzetét azzal is nehezíteni akarta, hogy Rákóczit Desalleurs útján a magyar korona elfogadására buzdította. A fejedelem azonban 1707 október végén gróf *Tournon* János rendkívüli követet azzal a megbízással küldte hozzá,[6] hogy köszöni nagyon, a miért méltónak tartja őt a magyar koronára, de azt épen hazaszeretetből s XIV. Lajos érdekében sem fogadhatja el. Mert nekik hatalmasabb

[1] Márki: Nagy Péter czár és II. Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben. 8 r., 96 lap.

[2] Fiedler, I. 53—54.

[3] 1707 május 23. U. o. I. 54.

[4] Vetésy 1707 április 19. U. o. I. 51.

[5] Arch. Rákóczianum, V. 439.

[6] Fiedler: Aktenstücke, I. 304—8.

fejedelemre van szükségük; olyanra, a ki szövetségeseinek s a külföldi hatalmaknak segítségével megállapítsa és helyreállítsa az ország szabadságát. Ezért óhajtják királyuknak XIV. Lajos egyik hadvezérét, *Miksa Emánuel* bajor választófejedelmet. Őt magát szövetségese, *Péter* czár, azzal szólította fel a lengyel korona elfogadására, hogy a császárral különben szövetkezik ellene (s így közvetve XIV. Lajos ellen is). Ő azonban jobban szerette volna, ha a franczia király kibékítené a czárt és a svéd királyt, a kitől különben védelmet remélt arra az esetre, ha a czár őt a lengyel korona visszautasítása miatt megtámadná. Mivel azonban a svéd király még nem válaszolt, a czár és a lublini nagy tanács követei ellenben felajánlták Rákóczinak a lengyel koronát, azt határozottan már csak azért sem utasította vissza, hogy a czár valóban ne szövetkezzék a császárral.

IV.

Rákóczi már másodszor is elvesztette Erdélyt, mikor 1708 január 3-án Vetésy, mint a magyar köztársaság és az erdélyi fejedelem rendkívüli követe, a belgiumi Monsban emlékirattal[1] sürgette Miksa Emánuelt, teljesítse a rendek és a franczia király közös óhajtását: fogadja el a magyar koronát. XIV. Lajos, kit a bajor választó erről az ajánlatról azonnal értesített, Tournon grófot, Rákóczi egyik követét, a kihallgatáson biztosította, hogy Rákóczi számára a spanyol királytól kieszközli az aranygyapjas rendet, *elismeri Magyarország függetlenségét* s követeit ugyanolyan módon fogadja, mint a hollandi köztársaság követeit.[2] Párisban január 17-én Vetésyt fogadta, ki rövid beszédében[3] arra kérte, hárítsa el a nehézségeket a bajor választó magyar királyságának útjából. Határozatát kérte ebben az ügyben és a czárral folytatott rendkívül fontos tárgyalások dolgában, mert ezektől függ a nemzet boldogulása és a hadjárat újabb szakaszának sorsa. A király arról biztosította, hogy mindenben a fejedelem és az ország javára

[1] Közli Fiedler, I. 73—79.

[2] U. o. I. 316.

[3] Jelentése 1708 január 19-ről u. o. I. 81—83.

törekszik. Vetésy úgy találta, hogy a bajor választó azt teszi, a mit a király akar. Torcy külügyminiszter és az egész udvar, szerinte, teljesen Desalleurs, De Bonac és Tournon jelentéseinek alapján áll; különben nem hinnék, hogy a fejedelemnek Bercsényi, Károlyi s más vezérek előtt olyan kevés a tekintélye.

Desalleurs ide vonatkozó jelentéseit, sajnos, nem ismerjük. Valószínű, mert ennek máskor is jelét adta, hogy neheztelt Rákóczira, ki, akárhányszor tárgyaltak is együtt, csak nagy óvatossággal fogadta és — bizonyára a legudvariasabb formában — nem egyszer mellőzte is előterjesztéseit; azonban épen XIV. Lajos válasza bizonyítja, hogy Rákóczi kitüntetését és — feltételhez kötve — Magyarország függetlenségének elismerését tanácsolta a királynak. Különben többnyire a fejedelem körül volt s Beniczky naplója gyakran említi, a fejedelem mennyiszer tanácskozott, ebédelt vele. A fejedelmen kívül más magyarral alig is társaloghatott franczia nyelven s már ez a körülmény is enyhíthette a diplomaciai és hivatalos érintkezés merevségét. De diplomaciai tekintetben is jelentős esemény, hogy Desalleurs 1708 január 12-én Kassán a fejedelem jelenlétében XIV. Lajos király nevében avatta La Maire-t szentelt vitézzé,[1] a mi nem történhetett volna meg, ha Rákóczit a franczia udvar nem tekinti barátságos és független fejedelemnek és Desalleurst a maga követének. A versaillesi királyi tanács fontosnak tartotta a bajor választó magyar királyságára vonatkozó tervet, a melyben a fejedelemnek és Desalleursnek közösen kellett megállapodnia; ha azonban egyúttal a nehézségeket is kiemelte, ezt Desalleurs és Tournon hivatalos és köteles jelentéseire támaszkodva tette. Ezen jelentések értelmében mondhatta a király Torcynak, hogy a magyar szövetkezett rendek követségét ugyan oly tisztességgel fogadná, mint a hollandi rendek követeit szokta fogadni; de szeretné, ha a fejedelem a költséges követséget nem küldené addig, míg a függőben levő kérdést nem tisztázzák.[2] Ez bölcs tanács volt. Bercsényi is azt javasolta a fejedelemnek, hogy a franciához csak akkor küldjenek ünnepies követséget, mikor hasznát mutatja barátságának; vagyis mikor

[1] Beniczky naplója. Rákóczi-tár, I. 87.

[2] Vetésy Rákóczihoz 1708 febr. 1. Fiedler, I. 83—86.

a bajort ünnepiesen meghívhatják a trónra. «De meg kell előbb a gyűrűváltásnak lenni.»[1]

Torcy külügyminiszter 1708 febr. 24-én a király nevében tudatta Vetésyvel,[2] hogy *Solari* grófot előbb a svéd királyhoz, azután pedig a fejedelemhez küldi, hogy beszámoljon róla, a svéd királyt hajlandónak találta-e a békére; azután pedig megismerje a magyar nép hangulatát s a fejedelemmel együtt tegye meg a szükséges intézkedéseket a választó bejövetelére. Másnap a király személyesen biztosította Vetésyt, hogy mindent megtesz Magyarország szabadságáért.[3]

Solari küldetése *Desalleurs* működésének némi ellenőrzését jelenthette; de a fejedelem, úgy látszik, attól tartott, hogy a franczia udvar a bajoroknál és a svédeknél való diplomaciai tárgyalásokkal csak időt akar nyerni. Figyelmeztette tehát a franczia udvart,[4] hogy ha a király s választó végtére határozott reményt nem nyujtanak s nem fogadják el a fejedelem tervét, okai lesznek a nemzet fegyveres leigázásának. Április 16-án az udvart ismét sürgette,[5] hogy ha a magyar trónra akarja ültetni Miksa Emánuelt, még ez évben küldje be sereggel és pénzzel. Ha a választó személyesen nem jöhet, küldjön legalább pénzt és tábornokot, ki seregét szervezze. A király, ki 1704 április elsején *Desalleurst* sajátkezű nyájas levélben küldte hozzá, most *külön meghatalmazott minisztert nevezzen ki a vezérlő fejedelem mellé.* Pártfogását, a nemzet függetlenségének elismerését ezzel mutatná meg legjobban.

Kívánsága nem jelentett épen elégedetlenséget *Desalleurs* eddigi működésével, de mindenesetre feltünő, hogy a rendszeresítendő követség betöltését külön választotta Desalleurs személyétől; talán csak azért, hogy az új, rendes követ küldése annál nyilvánosabb és érthetőbb jele legyen a függetlenség elismerésének.

Monsban azonban a bajor választó május 4-én a legnagyobb titokban már megmondta Vetésynek, hogy ő a magyar koronát

[1] Bercsényi levele márczius 24. Arch. R. V. 580.
[2] Vetésy a fejedelemhez márczius 20. Fiedler, I. 88—90.
[3] U. o. 89.
[4] Márczius 31. U. o. I. 317—320.
[5] Vetésyhez u. o. I. 320—3.

nem fogadhatja el, mert Franciaország a szükséges hadi segítséget nem adhatja meg s a háború befejezésére törekszik ; *Monasterol* gróf útján mégis arra kérte XIV. Lajost, hogy kössön szövetséget a magyarokkal. A svédek kibékítésére sem volt remény ; Solari gróf kiküldetése tehát elmaradt : nem ment sem a svéd királyhoz, sem Rákóczihoz.[1]

A mikor azután Vetésy június 20-án ismét Párisba érkezett, Monasteroltól s bizonyára más beavatottaktól is megtudta, hogy *a király a szövetséget többé nem hajlandó megkötni az 1705. évi alapon.* «Egy bakot nyúz ez az udvar — írta Vetésy a fejedelemnek. — Az Isten szerelmére, ne engedje fölséged, hogy tovább is csalja az udvar, mely nem ad egyebet szép szavaknál.»[2]

A király Fontainebleauban július 3-án fogadta Vetésyt, ki előadta, hogy a magyaroknak vagy új királyt kell választaniok, vagy nyiltan a franczia király megigért védelme alá helyezkedniök. Kérik tehát, kösse meg a szövetséget velök, mint szabad állammal s azzal a fejedelemmel, kit az üres trónra ültetnek. Királyuknak a bajor választót kívánják. Erre *az egész kereszténységben* őt tartják a legalkalmasabbnak s nem is gondolnak másra, hacsak ő felsége *saját családjából* nem ad nekik királyt. A háborút azonban a császár ellen csak úgy folytathatják, ha a király — *igérete szerint* — védő- és daczszövetséget köt velök ; ellenkező esetben ki kell békülniök vele, hogy le ne igázza őket. Kérik tehát végső elhatározását. A választ sejteni lehetett. *Torcy* miniszter megmondta már, hogy a fejedelemnek nincs módjában béketárgyalásokat kezdeni s hogy a pozsonyi országgyűlésen a protestánsok Rákóczinál hathatósabban sürgették a császárt a törvényes szabadság s a vallásgyakorlat helyreállítására. «Az Isten szerelmére, felséges uram, — tette hozzá Vetésy[3] — ha nem teljesítik kívánságát, mutassa meg nekik, hogy módjában áll békét kötni.» *Torcy* különben július 11-én azt a választ adta,[4] hogy a király az 1705. évi alapon kész szövetséget kötni Rákóczival, mint *erdélyi* fejedelemmel s a szövetkezett

[1] Vetésy Rákóczihoz 1708 május 4. Fiedler, I. 92—93.
[2] Vetésy jelentései 1708 junius 6., 16., 23. Fiedler, I. 93—95.
[3] U. ő. julius 3. U. o. I. 96—99.
[4] U. ő. julius 11. U. o. I. 99—100.

rendekkel, mint szabad állammal; de ha a fejedelem ez iránt tárgyalni akar, mint Erdély s a szövetkezett rendek fejedelme, küldjön teljes hatalmú követet a királyhoz.

Torcy még a váratlan oudenardi csatavesztés után is biztosította Vetésyt, hogy nincs mit módosítania azon, a mit neki mondott; de, a diplomaciai szokáshoz hiven, a király az emlékiratra hivatalosan nem válaszolt. Vetésy figyelmeztette Rákóczit,[1] hogy kételkedik a király feleletének őszinteségében. A mit igér, kevés az alapja s a szél azt is elhordja. Scarron, a költő, a ki ismerte a franczia udvart, a királyt valaha azzal dícsérte meg, hogy a kis nápolyi grófért sok szóval keveset tett; mert sokat igért neki, de semmit sem cselekedett. Gyönyörűségét találta benne, ha a szerint, a mint érdekei kívánták, igérhetett vagy ajánlhatott valamit. A szél nem olyan állhatatlan, mint ő. Barátjai és szövetségesei közül senki sem állíthatja meg. Ha szerencsés, türhetetlenül büszke, és megveti szövetségeseit; ha szerencsétlen, feláldozza érdekeiket. Azt hiszi, eleget tett kötelességének, ha azt mondja, hogy nem tehet többet. Vetésy tehát azt tanácsolta a fejedelemnek, ne áldozza fel magát olyan udvarért, a mely jobban szeret bosszantani, mint a dologban fáradozni. Titkolja el bosszúságát, sőt jó képpel nézze a játékot. Fizessen neki hasonlóval s ha a király hajlandónak mutatkoznék is a tárgyalásra, keressen ürügyet, hogy kijátssza; mert egyre megy, akár kötünk szövetséget, akár nem. Érdekei veszedelmével Franciaország sohasem tartja meg szerződéseit. A fejedelem mindenképen egyezzék ki a császárral, különben magára és házára vonja nemzete átkát. Ha ezt feláldozza Franciaország érdekeinek és önmagáért s hazájáért sem tehet jobbat, legalább saját személyét mentse meg és tartogassa kedvezőbb alkalomra.[2]

A fejedelem már csak azért sem követte tanácsát, mert úgy találta, hogy tájékozatlan a franczia udvar szándékai iránt, a melyekről egyelőre ő sem akarta felvilágosítani. XIV. Lajosnak ugyanis ekkor már más jelöltje volt a magyar trónra. *De Bonac* marquis

[1] 1708 julius 8. Fiedler, I. 102.

[2] 1708 julius 28. Fiedler, I. 102—3. Vetésy követségi naplója u. o. I. 103—111.

lengyelországi követ többször értekezett Rákóczinéval, kinek terveit a franczia udvarral is közölvén, engedélyt nyert, hogy azokat a porosz király elé terjessze. Berlinben XIV. Lajos nevében kijelentette,[1] hogy kész a brandenburgi választót porosz királynak elismerni s az európai béke helyreállítására közbenjárónak elfogadni, ha ezentúl semleges marad s hadait a csatatérről visszahívja. Francziaország a császárnál többet, t. i. 50—60,000 tallért fizetne neki havonkint s pénzzel segítné abban is, hogy *fiát, a porosz királyi herczeget a magyarok megválasszák királyuknak.* Azért nem kellene épen szakítania a Habsburgokkal; bízvást mondhatná, hogy nem akadályozhatta meg fia magyarországi útját. Egyébiránt a sléziai határon felállított néhány brandenburgi csapatnak kéz alatt meg lehetne engedni, hogy Magyarországba szökjenek a trónörökös után.

Mikor a franczia udvar erről a tervről értesítette Rákóczit, megfelelő, de előttünk ismeretlen utasításokkal látta el *Desalleurst* is, a ki aligha volt kellemesen meglepve, mert De Bonnac tőle függetlenül adta ezt a tanácsot s a trón betöltése ügyében az ő egész eddig kifejtett, de épenséggel nem buzgó és nem őszinte működését meghiusította. Maga Rákóczi az új porosz királyság megalapítójától s egy nem nagy, de kitünően fegyelmezett hadsereg urától ebben a pillanatban már a szomszédságnál fogva is többet várhatott, mint a jelesebb, de hazátlan bajortól, a ki most valóban nem volt egyéb, mint franczia tábornok. Danzigi ügyvivője, *Kray* útján tehát ő maga is írt ebben az ügyben Frigyes porosz királynak és papjának, *Jablonsky*nak, a kihez utóbb a fiatal *Klement* útján részletesebb tervet küldött. Ezen terv szerint Rákóczi, kinek Morva- és Csehországban, különösen pedig Sléziában sok titkos hive van, hadait még a nyáron ezekbe az országokba küldené; s akkor, ha Frigyes királynak úgy tetszik, a magyar és porosz hadak egyesülnének. Frigyes erre nézve csak akkor akart nyilatkozni, ha egy kurucz hadosztály már valóban benn lesz Sléziában. Egyúttal utasította Belgiumban és Olaszországban a francziák ellen harczoló segélyhadait, hogy — a mennyiben feltünés nélkül

[1] Klement emlékirata III. Károly királyhoz 1715 szeptember 22 U. o. II. 2—3.

tehetik — ne támogassák a császárt és szövetségeseit; a dán királyt pedig sürgette és kérte, hogy csapatait Bajorországból ne küldje Magyarországba.[1]

Rákóczi a *sléziai csatlakozás* reményében választotta csatatérnek az északnyugati felvidéket; de a trencséni csata 1708 augusztus 3-án végét vetette a magyarok, francziák és poroszok ezen reményének. Alig két hét mulva megérkezett a kurucz táborba a trencsénihez hasonló másik nagy veszteségnek, annak a híre, hogy július 11-én Oudenardenál a szövetségesek megverték a francziákat. «S hát a bavarus már hol van?» — kérdezte Bercsényi keserűen a fejedelemtől.[2] «Úgy látom, nem mind arany, a mi fénylik; nem parancsol az Istennek franczia uram is.»[3]

Annak valóban nem parancsolt; de annyi ezekből is kitűnik, hogy nem ő ugratta belé Rákóczit az ónodi függetlenségi nyilatkozatba s annak megtörténte után is foglalkozott a függetlenség biztosításának tervével. Képzelhető-e különben, hogy Rákóczi mindezek után, sőt mindhalálig olyan fiúi szeretettel ragaszkodott volna XIV. Lajoshoz? A franczia király valóban csak azért nem segíthetett a magyarokon, mert többé magán sem tudott segíteni; de míg a magyarok fegyverben álltak, érdekeit sohasem választotta el a magyarok érdekeitől.

A fejedelem augusztus 20—23-án többször fogadta a czár követét, Jemelian *Ukrainzevet* s mindjárt utána *Desalleurst*, a franczia követet.[4] A kuruczok tehát, sőt a labanczok is láthatták, hogy az orosz és a franczia udvarok a trencséni csatavesztést nem veszik oly tragikusan, mint ők maguk. Desalleurs ezentúl is többnyire Sárospatakon és Munkácson tartózkodott s ott, valamint Szerencsen, 1708 augusztus 24-től 1709 október 12-ig, Beniczky fejedelmi titkár feljegyzései szerint[5] «*De Zaleur*», «*Marchio de Zaleur*», «*Markis de Zaleur*», a hogy nevezgették, összesen harminczkétszer volt szemben a fejedelemmel, a ki a tanácskozások után rendesen

[1] Klement Fiedlernél, II. 3.

[2] 1708 aug. 14. Arch. R. VI. 20.

[3] Augusztus 15. U. o. 23.

[4] Beniczky naplója. Rákóczi-tár, I. 153—4.

[5] Rákóczi-tár, I. 154—5., 159., 162., 166., 168., 181., 183., 185., 188—190., 196—9., 202., 206—7., 219., 218—9. l.

meg is vendégelte. A követ bizonyára nemcsak a szép asszonynak hódolt, mikor 1709 február 7-től márczius 3-ig állandóan a fejedelem vendégének, *Szieniavszka* herczegnőnek társaságában tartózkodott, hanem a politika iránt melegen érdeklődő lengyel nőnek is, a ki férjének, a korona-marsallnak előkelő állását, nagy összeköttetéseit és saját szeretetreméltóságát a lengyel-svéd-orosz háború idején nem egyszer használta fel politikai terveinek előmozdítására.

A fejedelem nemcsak *Desalleurs*nek mondta meg, hanem versaillesi követének is megírta,[1] hogy a nemzetet lehangolta a franczia udvar közönye és pártfogása látható jelének megtagadása; ha tehát kibékülnek a császárral, több kurucz ezred kétségkívül császári szolgálatba lép s növelni fogja a francziák ellenségeinek számát. De maga *Torcy* külügyminiszter, Desalleurs jelentése s a fejedelem tudósítása alapján, jó kedvvel fogadta a sárospataki gyűlés deczember ötödiki határozatát, a nemzet életének és vérének felajánlását.[2] Ezen határozat foganatosítására Rákóczi a tavaszi hadjárat tervéről s a hadsereg állapotának javításáról Bercsényivel és Desalleurs-sel gyakran tanácskozott akkor is, mikor Szieniavszka Munkácson és Szentmiklóson farsangolt. Mikor a követ a herczegnőt Skoljéba is hazakísérte, a fejedelem 1709 márczius 12-én *Rouvierst* küldte oda Desalleurshöz és De Bonac lengyelországi franczia követhez, hogy általuk *XII. Károly* svéd királynak felajánlja a franczia király közbenjárását az oroszok és svédek kibékítése ügyében.[3] Márczius 15-én Skoljébe küldte *Kray* Jakabot is, hogy ott Szieniavszkij jelenlétében számoljon le *Desalleurs*-sel és *De Bonac*-kal a franczia segélypénzek felhasználásáról s rendbe hozza a jaraszlói uradalmat, melyet XIV. Lajos segítségével vásárolt meg. Nagyon bántotta a dolog, mert nem akarta, hogy tolakodónak tartsák azok, kik pénzsegítséggel biztatták a háború folytatására, a mivel különben sokat használt a franczia királynak.[4] *Desalleurs* 1706-tól fogva 1709 febr. 10-ig, saját záró-

[1] Vetésyhez 1709 jan. 10. Fiedler, I. 322—330.

[2] Vetésy jelentései 1709. jan. 22. és febr. 16. U. o. I. 121—2.

[3] Bővebben Márki: Rákóczi, III. 17—19.

[4] 1709 ápr. 7. De Bonachoz. Archiv für öst. Gesch. XLIV. 473.

számadása szerint [1] 546,056 tallér 16 dénár segélypénzt kezelt, amibe nincs beleszámítva az a 20,000 tallér, a melyet Desalleurs tábornok *Brüe* útján küldött.

Április 18-án «*De Zaleur*» már ismét személyesen járt a fejedelemnél Beregújfaluban s Munkácsra is elkísérvén,[2] itt adta át neki Teleki Mihály a temesvári basa levelét,[3] melyben kéri, tudósítsa őt gyakran s járjon közbe a fejedelemnél, hogy Halil odabasa török kereskedő más görög kereskedőkkel együtt megkapja magyarországi szállításaiért a pénzt és a kárpótlást.

Pár nappal Desalleursnek Szerencsre érkezése után [4] Rákóczit a franczia udvar eljárása arról győzte meg, hogy a király békét akar kötni s már meg is kezdte az alkudozásokat. Úgy bánik vele, mint a kicsavart narancscsal s magára hagyja, hogy békére kényszerítse s az ő alkudozásait ne zavarja. Ez azonban, mint nemcsak Desalleursnek mondta, hanem Torcynak is megizente, nem fog sikerülni, mert ő bízik a nagy király igéreteiben. De bántja a segélypénzek késedelmes fizetése. Láthatták, milyen helyzetben volt a trencséni csatavesztés óta s a helyett, hogy segítették volna, az egész telet annak találgatásával töltötték el, hol tegyék le a segélypénzt ; s még sem tették le ott, a hol kívánta. Ő azonban akár segítik, akár nem, folytatja a háborút s inkább száműzetésbe megy, mintsem kizárassa magát az általános békéből.[5] *Torcy* néhány nap mulva hazaérkezvén Hollandiából, felindultan mondta Vetésynek, hogy nem kötnek békét, hanem folytatják a háborút ; folytassák a magyarok is.[6] A fejedelem Szerencsen, hol *Desalleurs* is fölkereste, köszönetet mondott XIV. Lajosnak,[7] hogy újból pártfogásába vette őt s a két hazát.

Desalleurs látta a fejedelem készülődéseit, de nem lelkesedett iránt uk annyira, mint *Ferriol* gróf Konstantinápolyban, ki szerint

[1] Arch. R. II. 424. a még Munkácson megejtett számadás szerint.

[2] Beniczky naplója, Rákóczi-tár, I. 196—7.

[3] Teleki jelentése temesvári követségéről. Kézirat a hosszúfalvi Teleki-levéltárban, 21. l.

[4] 1709 május 18. Rákóczi-tár, I. 199.

[5] Rákóczi Vetésyhez május 21. Fiedler, I. 332—4.

[6] Vetésy Rákóczihoz junius 4. U. o. I. 133.

[7] Junius 16. Fiedler, I. 143—4.

Magyarország a csodák országa, mert a mozgalmak aláhanyatló ügye gyakran ismét új erőre kap.[1] A fejedelem julius 10-én közölte Sárospatakon [2] Desalleurs-rel és Hágában Charles *d'Ancillon*nal (diplomáciai álnevén *St. Julien*nel) a julius 8-iki békepontokat azzal az utasítással, hogy ha a porosz király nem akarná St. Julient a tárgyalásokhoz bocsátani, tájékoztassa azokról a protestánsok hágai küldötteit (Dobozi Istvánt és Körtvélyesy Ferenczet) addig is, míg teljes meghatalmazással küldhet követet.[3]

A poltavai csata (julius 9.) után kérdésbe sem jöhetett többé, a magyarok svéd vagy orosz segítséggel keressék-e hazájuk szabadságát. Amazt idáig, sőt ezentúl is *Desalleurs* szerette volna, emezt a még 1707-ben Péter czárral kötött szövetség tette természetessé. A czár idáig is Desalleurs s a francziák befolyásának tulajdonította, hogy Rákóczi inkább a svédekkel tartott s ezért nem fogadta el a neki felajánlott lengyel koronát.[4] Most Jaraszlóban egyenesen megmondta Rákóczinénak, hogy a svédek miatt nem keveredhetik háborúba az angolokkal és a hollandokkal s a magyarokat sem segítheti meg, de továbbra is közbenjár érdekökben; sőt ha közbenjárása kedves, XIV. Lajos előtt felajánlja azt a svéd király és szövetségesei részére is. Desalleurs erről október 8-án minden megjegyzés nélkül értesítette XIV. Lajost s nyilatkozatra kérte XII. Károlyt is, kihez Munkácsról egész nyaláb hírlapot küldött.[5]

Október 10-én *Desalleurs* Sárospatakról Munkácsra érkezett s 12-én a fejedelmet elkísérte Zavadkára Szieniavszka herczegnéhez. Abban állapodtak meg, hogy mihelyt Desalleurs értesül, hogy a czár hajlandó elfogadni a franczia király közbenjárását a svédekkel való kibékülés ügyében, azonnal futárt küld Franczia-országba, honnan vagy külön követnek, vagy magának Desalleurs-nek késedelem nélkül felhatalmazást adnak a tárgyalások megindítására s ha a czárnak tetszik, Lengyelországnak egy kijelölt

[1] Revue d'histoire diplomatique XIII. 1899. 150.

[2] Rákóczi-tár, I. 206.

[3] Levele jul. 10. Szmrecsányi-levéltár, a M. N. Muzeumban. Továbbá Archiv für öst. Gesch. XLIV. 479. Arch. R. II. 498. Fiedler, II. 62—65.

[4] V. ö. Károlyi önéletírása, II. 493.

[5] Desalleurs okt. 8. levele a stockholmi svéd kir. levéltárban, Section Gallica.

városában személyesen értekezik a czárral.[1] A fejedelem különben, úgy látszik, teljesen kiábrándult Desalleursből. A franczia udvart az országgyűlés izgalmai közt október 21-én figyelmeztette,[2] hogy a magyar nemzetet az ellenség előbb-utóbb elnyomja. Őt és Bercsényit a pozsonyi országgyűlésen már is száműzte s az urakat és a nemeseket kiirtani készül. A több hadtestbe szétszórt kurucz sereg tesz, a mit tehet, de nem állhat ellen a németeknek, kik a csatatér urai. A zavar általános, mert nincs pénz a katonaság fizetésére. Tudja, hogy Francziaország nem adhat pénzt, mert maga is hasonló zavarban van, de legalább fizesse ki a két esztendei (600,000 livrenyi) hátralékot. Remélte, hogy Francziaország egy nap észreveszi azokat a hibákat, a miket *De Bonac* azzal követett el, hogy Leszczinszkij Szaniszló királynak nagyon kedvezett; *Desalleurs* pedig azzal, hogy az ország helyzetét rossz megvilágításban állította az udvar elé. Pedig nem jutottak volna ebbe a helyzetbe, ha Desalleurs a czárral szemben az ő utasításait követi. *Ha Desalleurs helyett más követ jönne*, még föl lehetne kelteni a czár érdeklődését Francziaország iránt, a mely különben a malplaqueti döntő csata óta magán sem tud segíteni; ellenben Magyarország külügyi helyzete még most is kedvezőbb, mint a belügyi.

A *Desalleurs*re vonatkozó vád alapos volt. Egy esztendő mulva az oroszok éppen neki, mint már konstantinápolyi követnek tulajdonították, hogy a szultán háborút izent a czárnak; s Vetésy, az oroszokhoz küldött magyar követ, attól tartott, hogy Desalleurs ármánya őt Szibériába juttatja. De Bonac valóban megkapta visszahívó levelét s 23-án levélben már el is búcsúzott a fejedelemtől, ki megköszönte a magyarok iránt jó és balsorsban kifejtett működését.[3] *Desalleurs* egyelőre még magyarországi állomásán maradt, sőt éppen most kapta XIV. Lajos rendeletét, hogy ajánlja föl a franczia udvar szolgálatait és közbenjárását XII. Károlynak s Rákóczit is hasonlóra buzdítsa; mire november 8-án biztosította XII. Károlyt, hogy XIV. Lajos hajlandó érte mindent megtenni,

[1] Beniczky naplója. Rákóczi-tár, I. 218—9. Rákóczi Brennerhez 1709 okt. 15. Arch. R. VIII. 141.

[2] Archiv für öst. Gesch. XLIV. 486—7.

[3] Rákóczi De Bonachoz u. o. 489—491.

a mi tőle függ.[1] A fejedelemnek nem volt szüksége erre a felhívásra ; *Ráday* Pált már négy héttel ezelőtt, október 12-én Benderbe küldte, hogy XII. Károlyt a czárral békülésre bírja s a török szövetségtől elvonja.[2] Maga *Desalleurs* is tájékoztatta XII. Károlyt a magyarországi vigasztalan helyzetről. «A németek — írta neki deczember 19-én [3] — elég közel vannak ahhoz, hogy előnyomuljanak ; ahhoz, hogy mi is előnyomuljunk, elszántság és erő kellene, a mi itt már rég ideje nincs meg.» De még előbb, négy hónappal hamarabb megírta Bercsényi,[4] hogy «nem használhat nekünk már a késő segítség : igen közelítünk az emeticumhoz (hánytatóhoz). Felséged (Rákóczi) maga személyét consideráljuk? Másnak adta már a svékus azt, a mit a czár adhat felségednek.[5] S egy szóval mi jót lehet hamar reményleni, bár prætextusa (ürügye, okozója, t. i. Desalleurs) elbocsátásából is? Hetven esztendeje, mióta rágódik Desalleurs («*Disallörs*»), de nem evett annyit, hogy eltitkolhassa ; azért extremitást fakaszt ki ezen dolog, ha felséged arra fakadni nem akarna is.» Nem lelkesedett azért sem, a mit, úgy látszik, Desalleurs is jónak talált, hogy Rákóczi magyar területen át engedje haza XII. Károlyt Benderből ; mert nem foghatta fel, mit érnek vele, ha elbocsátják azt, a kinek szerencsés korában sem vehettük fundemantális reménységét? Hiszen vagy lesz ereje, vagy semmi ; ha semmi, nem használhat ; ha lesz, azon bosszús indulatja nem ad időt neki ; mert bizony, elveszhetünk mi addig, míg bosszúját tölti ott. Másik az : ereje ha lesz, mástól lesz, pedig nem barátunktól s nem fordulhat hasznunkra.

A fejedelem 1710 január 18-án értesült,[6] hogy *XIV. Lajos* hajlandó felajánlani közbenjárását a czár és a svéd király közt, mit oly régen sürgetett s *konstantinápolyi követté nevezte ki Desalleurst* Ferriol marquis helyett. XIV. Lajos régtől fogva szövetségese lévén

[1] Desalleurs XII. Károlyhoz 1709 nov. 8. A svéd kir. levéltárban. (Section Gallica.)

[2] Rákóczi Rádaynak 1709 decz. 5. Arch. R. II. 582—3.

[3] XII. Károlyhoz. Svéd kir. lvt. Sect. Gall.

[4] Bercsényi Rákóczihoz 1709 szept. 7. Arch. R. VI. 316—7.

[5] XII. Károly lengyel királlyá tette Leszczinszkijt, a czár csak akarta azzá tenni Rákóczit.

[6] Levele Bercsényihez. Arch. R. III. 32—33.

a svéd királynak, az orosz czárral nem szövetkezhetett ugyan, de elhatározta, hogy ünnepies követség útján ajánlja fel a svéd királynál közbenjárását az oroszokkal való kibékülés dolgában. Hogy a dolog hamarabb menjen, külön követ helyett a szándékait és az ügyet teljesen ösmerő Desalleurst bízta meg, hogy konstantinápolyi útjában keresse föl XII. Károlyt Benderben, sőt, ha őt megnyerheti az oroszokkal való tárgyalásokra, menjen vissza Kamienijecz felé a czárhoz. «Ez igazán nagy dolog — írta Bercsényi Nedeczkynek, az oroszországi magyar ügyvivőnek [1] — megismerheti ebből a felséges czár, hogy a franczia nem biztatja ellene a törököt, midőn azt küldi a békesség csinálására, a kinek orátorsága által kell folyni a törökkel dolgainak s így egyszersmind lészen módja és munkája *Desalleurs* uramnak benne, hogy mind a törökkel pertraktáltassa s mind a svékussal megcsináltassa a békességet.» A fejedelem szerette volna Desalleurs-rel a maga követét, *Ráday* Pált is beküldeni Benderbe, hogy a béke ügyében közbenjárását szintén felajánlja; mivel azonban XII. Károly Rákóczit még nem ösmerte el erdélyi fejedelemnek, előbb meg kellett várni, mit ír ebben az ügyben *Desalleurs* Benderből, hogy Ráday akkor azonnal kimehessen, sőt Desalleurst Kamienijeczbe is elkísérje; mert az orosz-svéd ügyben a franczia közbelépést Rákóczi eszközölvén ki, emberének szükségképpen jelen kell lennie a tárgyalásoknál. *Nedeczky* azonban már most világosítsa fel az oroszokat, hogy Ráday benderi küldetését rosszra ne magyarázzák. «Uristen, add meg ezen jót!» — sóhajtott fel Bercsényi.[2] «Csak úgy látom, meg nem csalattatik az ember az Istenben való reménységében — írta levelének olvasása után a fejedelem. — Isten, ha ostoroz is bennünket, meg nem szűnik reménységet is nyujtani.»[3]

Korszakalkotónak és helyesnek tartotta Bercsényi és Desalleurs ungvári megállapodását, különösen hogy élni tudott a jó alkalommal, a mire — nem ösmervén Desalleurs megbizatásait — ő maga nem is gondolt. Elhatározta, hogy Le Mairet, Desalleurs javaslata

[1] 1710 febr. 14. Arch. R. VIII. 182—3.

[2] U. o. 184.

[3] Levele Bercsényihez 1710 febr. 18. Arch. R. III. 33.

szerint, az ügyre vonatkozó jelentésekkel Francziaországba,[1] Rádayt pedig Desalleurs-rel Benderbe küldi, még pedig kétféle megbízó-levéllel; az egyiket követi jelleggel, a másikat a nélkül, hogy a szerint használja, a mint a körülmények kívánják. «Bárcsak — tette hozzá — a vén ember (Desalleurs) járjon el jól dolgában, a kinek tunya philosophus természete még olyanban sem engedi a vitatást, a melyet jónak nem lát.» De mivel most ezt a dolgot XIV. Lajos parancsolatával megegyezőnek találta, többet remélt tőle.

Előrehaladt kora miatt *Desalleurs* egy idő óta már nem vett részt a magyar hadjárat fáradalmaiban. Munkácson pihent, hol a fejedelem bizonyára mindent elkövetett, hogy kényelemben és otthonosan éljen. Azonban a követ megunta már, hogy hatodik éve nem láthatta feleségét, ki ez egész idő alatt Párisban maradt. Az asszony is mindent elkövetett, hogy ura, — a mire *De Brüe* portai dragomán régen sürgette — a konstantinápolyi követség elnyeréséért folyamodjék. Elhíresztelték ugyanis, hogy az eddigi portai követ, *Ferriol*, megtébolyodott, a mit az amúgy is különös viselkedésű emberről elég könnyen el lehetett hinni; s mielőtt a betegségéből felgyógyult Ferriol és barátai Desalleursné fondorlatait ellensúlyozhatták volna, Ferriol megkapta Konstantinápolyból, Desalleurs pedig Munkácsról való visszahivatását,[2] az utóbbi azonban azzal a paranccsal, hogy azonnal foglalja el, mellékelt kineveztetése alapján, a konstantinápolyi követséget, de Bendert is útba ejtse.[3]

*Desalleurs*nek Munkácsról 1710 február 15. kellett elindulnia.[4] El is indult, olyan előterjesztéssel, a mellyel — Bercsényi szerint[5] — a svéd, a czár, Ágost lengyel király, a lengyel köztársaság s a török egyaránt megelégedhetik. Elkésett intézkedésnek látszik tehát, hogy a fejedelem, a ki «Munkácstól igen távol»,[6]

[1] Rákóczi Bercsényihez febr. 24. u. o. III. 48—9.

[2] Bővebben De Bonnac: Memoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople. V. ö. febr. 24. Archiv für öst. Gesch. XLIV. 496.

[3] Rákóczi emlékiratai, 276.

[4] Bercsényi febr. 14. Nedeczkynek, Arch. R. VIII. 183.

[5] Brennerhez febr. 15. U. o. 186—7.

[6] Rákóczi emlékiratai, 276.

t. i. Jászberényben táborozott, csak február 24-én hagyta meg Bercsényinek, hogy XIV. Lajos visszahívó levelét, a melyet Desalleurs levelével együtt Le Maire küldött hozzá, mentül előbb adja át Desalleursnek, a ki ezt viszont Bercsényinek mutassa be. Sajátságos módon a fejedelem csak most, a király leveléből bizonyosodott meg arról, hogy *Desalleurs*, váltig tagadta, mégis csak mint XIV. Lajos *rendkívüli követe* jött Magyarországba s be nem vallottan is mint ilyen működött mellette.[1] Megparancsolta Máramaros vármegye tisztjeinek, hogy a követet a legnagyobb biztonságban költöztessék át Moldvába.[2] És búcsú nélkül vált el Desalleurstől, a kit beköszöntésekor (1705 márcz. 12.) fényesen fogadott.

V.

Desalleurs magyarországi megbízatása 1704 április elsejétől 1710 február 24-ig tartott. Visszahivatása csak annyiban érintette kellemetlenül a fejedelmet, hogy XIV. Lajos nem küldött helyébe azonnal más rendkívüli követet s a magyarokat sohasem szerető öreg urat éppen Konstantinápolyba rendelte, hol idáig a magyarok jó barátja, Ferriol marquis volt a követ. Igaz, hogy elmenetele előtt Desalleurs készségesen megigérte a magyar érdekek portai előmozdítását, pl. hogy az arnót katonák beküldését megsürgeti.[3] Bercsényi Kassáról márczius 4-én szerencsés útat kívánt neki, mikor XIV. Lajos és Rákóczi leveleit utánaküldte s értesítette, hogy a fejedelem, ungvári megállapodásaikat helyeselve, Le Mairet csakugyan kiküldi Franciaországba.[4] Ráday útján arra is figyelmeztette, jó volna rábírni a hadakozó feleket, az oroszokat és a svédeket, hogy a béketárgyalásokat Magyarországban, mint semleges területen folytassák; mert alig hihető, hogy a czár hajlandó volna Benderben, a svéd király pedig Varsóban vagy Moszkvában tárgyalni.[5] E végből a fejedelem udvará-

[1] Rákóczi Bercsényihez febr. 24. Arch. R. III. 51.

[2] Rákóczi emlékiarati, 270.

[3] Bercsényi Vetésyhez 1710 márcz. 4. Arch. R. VIII. 196.

[4] Bercsényi Desalleurshez márcz. 4. U. o. 198. De ezt csak márcz. 7. küldte el Rádaynak, hogy Desalleurs után küldje. U. o. 200.

[5] Bercsényi Rádayhoz márczius 7. U. o. VIII. 201.

ban szerették volna, ha ide Étienne *Baluze* lengyelországi franczia alkövet jöhetett volna Desalleurs helyére;[1] a mi ugyan nem történt meg, de Szent Cyprianus kitünő ismerőjét [2] pár hónap mulva, július 25-én, XIV. Lajos valóban megbízta, hogy Rákóczi javaslata értelmében a franczia király nevében közbenjárását felajánlja az oroszoknak és a svédeknek s ha a kibékítés nem sikerülne, kösse meg a franczia-orosz szövetséget, melynek egyik czélja a magyarok hathatós megsegítése volna.[3]

Márczius tizedikén *Bercsényi* már megkapta *Desalleurs* levelét, a mely szerint átkelt Magyarország határán s bizonyosra veszi, hogy XII. Károly elfogadja közbenjárását.[4] Abban sem kételkedett, hogy Desalleurs, mint közbenjáró, nem fog munkájában megpihenni.[5] Várva-várta onnan leveleit.[6] Minden az ő munkájától függ s ezt a munkát márczius 20-án kellett megkezdenie, mikor, számítás szerint, Benderbe megérkezett a királyhoz.[7] Úgy látszik, még előbb, már 17-ike táján megérkezett.[8] *XII. Károly* csakhamar fogadta, de nem akart vele francziául beszélni, holott — a régi jó Gvadányi szerint [9] — «ezen úr négy szavakat sem tudott deákul, azért is tolmácsot hivattatott inkább, mintsem vele francziául beszéljen.» A követ[10] a svéd miniszterek előtt a czárnak Szieniavszkijné előtt tett kijelentésére hivatkozott, hogy hajlandó békét kötni a svéd királlyal. A miniszterek biztosították, hogy ettől a svéd király sohasem idegenkedett; őszinte és nyilvánvaló jelét

[1] Bercsényi Baluzehoz márcz. 10. U. o. VIII. 202. Később, 1711 junius 18. Rákóczi inkább Fiervillet óhajtotta ugyanolyan czímmel és jelleggel, mint azelőtt Desalleurst. Fiedler, I. 356—9.

[2] Lettres inédites d'Étienne Baluze à Fénelon. Revue Historique, XCVIII. kötet, 1908. 309—318. l. — 6394. sz. kézirata a párisi arsenal levéltárában.

[3] Fiedler, II. 195.

[4] Bercsényi Brennerhez márcz. 10. Arch. R. VIII. 208.

[5] U. ő. Nedeczkyhez márcz. 15. U. o. 210.

[6] U. ő. Brennerhez márcz. 18. U. o. 212.

[7] U. ő. Brennerhez márcz. 20. U. o. 218. s a lengyelországi követhez (?) u. o. 221.

[8] Horváth Ferencz konstantinápolyi levele márcz. 30. Századok, 1915. 150. l.

[9] Tizenkettődik Károly élete, 213. l.

[10] Desalleurs levele Szieniavszkijnéhoz Benderből, 1710 márcz. 24. Arch. R. VIII. 225—6.

szeretné látni annak, hogy a czár tartós és szilárd békére törekszik. Tapasztalta, hogy a svéd király valóban így gondolkozik.

Miközben Bercsényi még április közepén is türelmetlenül várta *Desalleurs* részletes jelentését,[1] a fejedelem április 17-én mint rendkívüli követet küldte *Brenner* Domokos szepesi prépostot Francziaországba, abban a reményben, hogy ilyennek elösmeri a franczia udvar, mely Desalleurst rendkívüli követül küldvén hozzá, megengedte, hogy ő is küldjön rendkívüli követet Versaillesbe. Egyebek közt különben az általános béke ügyében annak szóbahozatalára utasította, hogy legjobb volna, ha a bajor választófejedelem Magyarország királya, Magyarország pedig a római birodalom tagja lenne; de ha ez a szövetkezetteknek nem tetszenék, akkor az északi háború bevégzése s az északi hatalmak megbékítésére *Desalleurs* tervét ajánlja elfogadásra.[2] *Fray* József, szepesi kanonok időközben hazatérvén Benderből,[3] hírül hozta, hogy Desalleurs dolgai jól indultak, mire Desalleurs levelével Bercsényi azonnal kiküldte Szianiavszkijnéhoz, azzal a meghagyással, hogy onnan a czárhoz menjen tovább. Másnap[4] értesítette *Golovkin* Gábor tábornokot és orosz minisztert, hogy ne ütődjék meg rajta, ha Desalleurs, a ki a legkeresztényibb franczia király rendkívüli követe volt nálunk, most, mikor a konstantinápolyi követség méltóságát elnyerte, Benderben van. A béke közvetítése végett jár ottan. Már jelentette is, hogy a svéd király a közbenjárását elfogadta s őszintén hajlandó a békére, ha erre való készségét a czár és Golovkin kijelenti s helyet, időt, módot határoznak a kongresszusra. Állapítsák meg nyilvánosan vagy magánúton tárgyaljanak-e s hol jöjjenek össze a meghatalmazott miniszterek, a kik közt a svéd király, a franczia követen kívül, a fejedelem követét is hajlandó belevonni a tárgyalásokba. *Desalleurs* ezt

[1] A kievi palatinushoz április 16. Arch R. VIII. 234.

[2] Rákóczi Brennerhez ápr. 17. U. o. VIII. 236., 238. és lengyel levele.

[3] Bercsényi Nedeczkyhez és lengyel levele a herczegnéhez ápr. 25. U. o. VIII. 241., 244. Hivatkozik reá julius 28-án u. o. VIII. 269—270. kiegészítve azzal, hogy Desalleurs előtt a svéd király német szövetséggel fenyegetőzött arra az esetre, ha a franczia közbenjárás mielőbb béketárgyalásra nem vezetne.

[4] Bercsényi Golovkinhoz április 26. Arch. R. VIII. 245—8. és aug. 11-én Nedeczkyhez. U. o. 278.

különben megírta Szieniavszkij herczegnének, a ki levelét bizonyára közölte Golovkinnal, ő pedig Desalleurs útitársát, Fray kanonokot küldi hozzá, hogy élőszóval tájékoztassa a benderi tárgyalásokról. Figyelmezteti különben az orosz minisztert, hogy Desalleurs Benderben találta a császári követet, a ki ura nevében barátságot, pártfogást, támogatást ajánlott a svéd királynak, sőt, a hogy észrevette, hajlandó őt hazabocsátani is a birodalom területén át. Desalleurs okos óvatossággal a királyt arra figyelmeztette, hogy a franczia király hajlandó a czárral szövetkezni. A svéd király azt felelte, hogy ezt a szövetséget semmiképpen sem akadályozza s az sincs ellenére, hogy a czár az általános béke tárgyalásában részt vegyen, sőt azt sem bánja, ha a tárgyalások alkalmával a franczia király császárnak ösmeri el a czárt. Ily körülmények közt csalhatatlanul jó következései lennének a franczia-orosz szövetségnek. Választás csak a svéd-orosz béke vagy a svéd-német szorosabb barátság közt lehet. Nemsokára [1] külön futár ment a czárhoz, hogy Desalleursre való gyanakodását eloszlassa.

Azonban nemcsak a czár, hanem Rákóczi is kételkedni kezdett Desalleursben. Belátta, úgymond,[2] hogy a levegő nem változtatta meg *Desalleurs* szellemét ; seholsem fogja az folytatni az ügyvitelt, ha az magában nem foly ; hanem hagyja, hogy a dolgok úgy menjenek, a hogy akarnak. Már pedig ha XII. Károly kimegy Erdély szomszédságából, nem mindegy, hova megy, kivált, ha a császár földjére megy ; mert úgy fog vele kereskedni a bécsi udvar, mint mostan a török. A császár viszi, ha viszi végbe a békességet, nem a franczia ; ez a baj! Már pedig *Desalleurs* csakhamar azt írta Bercsényinek,[3] hogy a császár szabad átmenetelt engedett XII. Károlynak a birodalmon keresztül és biztosította őt pártfogásáról. Mindamellett a fejedelem és Bercsényi még mindig bízott benne, hogy megvalósíthatják Desalleursnek az északi béke ügyében tett javaslatát s a tárgyalásokra kiszemelt Brenner prépostnak képviselnie kellett ezt a javaslatot azzal együtt, hogy a magyarok, az Ausztriai Házat kivéve, bárhonnan hajlandók

[1] Bercsényi Gortholdhoz május 2. Arch. R. VIII. 251.

[2] Rákóczi Bercsényihez ápr. 23. Arch. R. III. 104.

[3] Bercsényi Jahnus ab Elberstädt orosz tábornoknak, május 6. U. o. VIII. 255.

királyt választani.[1] *Rhenne* orosz tábornokot pedig julius 19-én arról értesítette,[2] hogy Desalleurs immár Konstantinápolyban várja a tárgyalások megkezdését, vagy legalább azt, hogy a czár Golovkin vagy más minisztere útján értesítse, hajlandó-e elfogadni a franczia közbenjárást, a melyet a svéd király, Desalleurs felajánlása következtében, már elfogadott. Még gyorsabban menne a dolog, ha a czár mindjárt megjelölné a helyet, a hol a két fél követeivel együtt Desalleurs is megjelennék. Bercsényi fölemlítette még, hogy a követtel való beszélgetésében *XII. Károly* még több, a czárra nézve előnyös dolgot említett; sőt bizalmasan azt is megírhatja, hogy Desalleurst a franczia közbenjárás föltételeinek mielőbbi tárgyalására kérte, mert különben kénytelen volna a császártól felajánlott szövetséget elfogadni.

A fejedelmet a sok baj közt is vigasztalta valamennyire, hogy kéz alatt tárgyalnak a békességről s abból a magyarokat sem felejtették ki, úgy, hogy követét — bár egyelőre csak incognitóban — elküldheti Hágába; de magának Desalleursnek konstantinápolyi magatartásával elégedetlen volt s bántotta, hogy ez mindenképen gáncsoskodik konstantinápolyi követeinek, *Pápai* Jánosnak és *Horváth* Ferenczneк dolgaiban, sőt őt magát is kisebbíti; de ezt mégis a bölcs nyugalmával fogadta. «*Desalleurs* mocskolódásainak végét érni kívánni haszontalan — írta nekik[3] — és csaknem mondhatnánk, hogy maga a királya köszönje meg, ha ellene nem mocskolódik, nemhogy azt impediálhatnánk, hogy miellenünk azt ne kövesse; mivel már is sokaktól megismertette magát s naponkint másoktól is megismertetni fogja, nem sokat tarthatunk nyelveskedésétől.» Másnap azonban megkérte Desalleurst, hogy bizonyos ügyekben a portára küldött embereit, Pápai Jánost és Horváth Ferenczet támogassa.[4] Ellenben szabadságot adott *Nedeczky*nek az orosz udvartól való hazatérésre, de lelkére kötötte, hogy eljövetele előtt valamely határozatot eszközöljön ki Desalleurs benderi közbenjárása és a svédekkel való béketárgyalások ügyé-

[1] Bercsényi Brennerhez május 17. u. o. VIII. 261.
[2] U. o. 264—7.
[3] 1710 julius 29. Arch. R. III. 296.
[4] U. o. III. 471.

ben, ámbár nem lehetetlen, hogy a czár más úton már értesítette Desalleurst vagy valamelyik miniszterét elhatározásáról.[1] Golovkint *Bercsényi* szintén újból emlékeztette a Desalleurs-féle franczia ajánlatra,[2] *Müller* svéd miniszterrel pedig közölte[3] *Golovkin*nak még július 26-án kelt levelét,[4] mely szerint a czár a fejedelem és Desalleurs ajánlatára kijelentette, hogy azt kegyesen fogadja s alkalomadtán viszonozni kívánja.

A békéből azonban, mely a magyarok szabadságharczának még javára válhatott volna, semmi sem lett. A konstantinápolyi orosz követ november 26-án már értesítette a czárt, hogy «a franczia követ, *Desalleurs* úr, arra törekszik mindenképpen, hogy a portát háborúra bírja a czár ellen»; deczember elsején pedig azt ujságolta, hogy *Desalleurs* izgatására a törökök már háborút izentek a czárnak. «Ha ez áll — írta Rákóczi orosz követe, *Vetésy* Torcynak[5] — és ha a czár teljesen meggyőződik Desalleurs úr ármányáról, lehet, hogy én Szibériába vándorlok. Ön, uram, jobban tudja bárkinél, igaz-e ez a hír, vagy sem; tudja, hogy mily parancsokat küldött Desalleurs úrnak. Ha áll, a mit az orosz követ ír, akkor nem tudom, mit tarthat ő felsége (Rákóczi) megbizatásáról (t. i. az orosz—svéd-ügyben a franczia közbenjárás felajánlásáról), a melyet a király s Ön adott neki. Ha azonban *Desalleurs* úr parancs nélkül, magától járt el ekképpen, akkor van még ideje nagyméltóságodnak, hogy őszinte vallomást tévén a czárnak, a hibát helyrehozza.»

Szjenievszkijné átküldte a fejedelemhez Desalleurs levelét és szóval is megizente neki, hogy a török valóban háborút izent az orosznak, minek következtében a lengyelek — a tatárok betörésétől tartva — menekülni kezdenek. Rákóczi tehát elhatározta, hogy kimegy Skoljéba, Lengyelországba s a herczegnével, Dolgoruckijval és Bercsényivel megbeszéli az új helyzetet.[6] Személyesen akart meggyőződni, hogy ha az orosz a török háború miatt elvonúl

[1] Bercsényi Nedeczkyhez aug. 11. U. o. VIII. 280., 282.
[2] September végén u. o. VIII. 284—5.
[3] Október 11. u. o. VIII. 294.
[4] U. o. VIII. 295.
[5] Január 10. Szalay: Rákóczi bujdosása, 24—25.
[6] Levele Károlyihoz 1711 jan. 7. Károlyi-levéltár.

Lengyelországból, kire és mire számíthatnak, mivel az orosztól, ebben az esetben, segítséget egyhamar nem remélhetnek.[1] Két napi utazás után 1711 január 11-én meg is érkezett Skoljéra, hol némi megnyugvással értesült arról, hogy a háborút a török még nem izente meg s az orosz követet csak azért fogatta el, mert bizonyos rabok visszaadását megtagadta. Az orosz urakkal Rákóczi csak január 22-én és 23-án Drohobicán tarthatta meg az értekezletet. *Dolgoruckij* őszintén megvallotta, hogy a czár hajlandósággal viseltetik iránta s kész a franczia királlyal szerződést kötni. Ellenben *Desalleurs* marquis, mióta portai követ lett, folytonosan sürgeti a szultánt, hogy a svéd király érdekében háborút izenjen a czárnak. A török valóban hadi készülődéseket tett, hogy a háborút megkezdje. Ha megkezdi, a czár nem segítheti Rákóczit. Tárgyalásuk többi részéről a fejedelem sohasem nyilatkozott; a mint később vallomásaiban írta,[2] csak Isten előtt nem titkolta szégyenét. 28-án *Károlyi* Sándorral együtt érkezett meg Munkácsra.

Rákóczi lengyel útja alkalmával érkezett Jawarówba XIV. Lajos rendkívüli követe is, *Baluze*, a kinek júl. 3-án kelt utasítása értelmében nem szövetséget, hanem csak entente cordialet kellett felajánlania a czár számára, de felajánlania egyúttal Magyarország koronáját is Alexics nagyherczeg részére. A czár elég hidegen fogadta a követet, a kinek utasítása nagyon különbözött attól, mit Rákóczi Vetésy útján közölt a czárral; és Baluze, Desalleurs utasítására, nem is terjesztett elő semmit Rákóczi javaslataiból. A czár tehát csak annyit felelt neki, hogy Konstantinápollyal való viszálya ebben a pillanatban nem engedi meg, hogy más vállalatokra gondoljon.[3] Még rosszabbul járt Rákóczi követe, *Vetésy*. A Desalleurst leleplező leveleket neki Löwenhold orosz miniszter február 6-án és 10-én megmutatta s Golovkin és Safirow kanczellár is tudatta vele, hogy a törökök a francziák, főképen Desalleurs, ösztönzésére indítottak háborút. Követelték, hogy ha — mint Vetésy mentegetőzött — Desalleurs a király tudta

[1] Levele Károlyihoz jan. 8. U. o.

[2] Önéletrajz (magyar ford.), 193.

[3] Legrelle: La diplomatie française, IV. 576. Rákóczi emlékiratai, 299—300. Rákóczi önéletrajza 211.

nélkül járt el, XIV. Lajos akadályozza meg a háború kitörését s minden más állammal szemben védő- és daczszövetséget kössön a czárral. Azonban január 28-án az orosz államférfiak már tudták, hogy *Desalleurs* a király nevében nyujtotta be azt az emlékiratot, melyben a portát a czár ellen háborúra buzdította. Mivel ezt négy hét mulva a Konstantinápolyból érkezett újabb jelentések teljesen bizonyossá tették, Vetésyt februárius 23-án az orosz kanczelláriába hitták, szemére lobbantották a franczia király rosszhiszeműségét, vele pedig tudatták, hogy a czár látni sem akarja s két nap mulva, a már megrendelt lovakon, el kell hagynia Moszkvát, a mi meg is történt.[1] Egy nappal azután történt ez, hogy a fejedelem elhagyta hazáját, a melyet csak 185 esztendő mulva, porrá válva láthatott viszont.

Sutton angol követ szerint ugyan[2] *Desalleurs* mindent elkövetett most már, hogy a porta a magyar felkelőknek valami segítséget nyujtson, de az angol nem tartotta valószínűnek, hogy a török a magyar ügyekbe avatkozzék, míg az orosz háború tart. Rákóczi első sorban Desalleursnek Baluze utasítása meghamisítójának tulajdonította, hogy «a világ politikai épületének szerkezete alapjában kezdett recsegni», s ő a franczia diplomaciában csalódva, a dolgot többé a Péter czárral való találkozással sem tehette jóvá.[3] Azonban van igazság abban a felfogásban,[4] hogy Desalleurs épen azért izgatott az oroszok ellen, mert ezek a császár ügyes politikájának hatása alá kerültek s kétszínűen viselkedtek; és hogy «az orosz-török háborút és vele a magyar felkelés teljes leveretését, ha közbe nem jön a szatmári béke, Nagy Péter politikája idézte elő».

Desalleurs konstantinápolyi követségének többi részlete nem tartozik ide.[5] Csak általában véve említem meg, hogy Rákóczi és

[1] Vetésy jelentése. Fiedler, II. 201—213. Szalay: Rákóczi bujdosása, 43—44. Zayzon Sándor a Századokban, 1915. 152—3.

[2] Levele 1711 május 29. Simonyi, III. 494—5.

[3] Rákóczi önéletírása, 211—212.

[4] Zayzon a Századokban, 1915. 157—8.

[5] Érdekesen jellemzi követségét De Bonnac: Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople.

a bujdosók ügye iránt különösebb jóakaratot azontúl sem tanúsított. Mikor Pápai János 1712-ben a fejedelem leveleit elvitte hozzá és De Brüehez, nyiltan megírta Rákóczinak, hogy «*Desalort*» nem dícsérheti s benne annyira nem bízott, dogy De Brüet ösztönözte, vigye végbe a fejedelem megbízatását a követ tudta nélkül, kinek ebből semmi rövidsége nem lesz ; a dragomán azonban nem vállalkozott és csak annyit igért meg, hogy nem szól Desalleursnek.[1] Mindamellett Pápay tárgyalt a követtel is, a ki figyelmeztette, hogy ha a szultán most a császár ellen támad, a czár elveheti tőle a két oláh fejedelemséget s így a fejedelem merész tervei nagy áldozatba kerülnének.[2] Desalleurs különben régi barátjával, De Brüe dragomannal, csakhamar meghasonlott, s a nagyvezírrel s török államférfiakkal is sokat bajoskodott. Felesége, a ki most már mellette volt, aggódva látta, hogy urát is utóléri Ferriol végzete, a nagyfokú idegesség. Különben már öregsége miatt sem bírta a munkát, minek következtében 1712-ben visszahívatásáért folyamodott. Kérését *XIV. Lajos* akkor alkalmas ember hiányában nem teljesítette ;[3] 1714-ben Jean Louis Dusson, marquis *De Bonnac*, parancsot kapott ugyan, hogy Desalleurs helyébe követnek menjen Konstantinápolyba, de csak az új királynak, XV. Lajosnak újabb parancsára, 1716 júniusában utazhatott el új állomására. *Desalleurs* átadván neki hivatalát, október 7-én jelentést tett egész követségi működéséről.[4]

Hetvenhároméves korában mondott búcsút a közéletnek, a melyben haditéren altábornagyságig, diplomáciai téren pedig konstantinápolyi követségig vitte, de történelmi érdemeket sem az egyik, sem a másik tekintetben nem szerzett. A magyar ügyekben sem járt el olyan buzgón, a hogy azt akár XIV. Lajos, akár II. Rákóczi Ferencz érdekei megkövetelték volna. Konstantinápolyból Desalleurs 1717-ben érkezett meg Toulonba[5] és jóformán el-

[1] Pápay Rákóczihoz 1712 aug. 3. Arch. R. VII. 191.
[2] Desalleurs levele : Hurumzachi, Documente, Suppl. I. 1., 412.
[3] Dangeau : Journal, XIV. 277.
[4] Századok, 1897. 545—552. De Bonnac id. m.
[5] Dangeau, XVII. 14.

feledve, 1725-ben, 82 éves korában hunyt el.[1] Épen akkor, mikor a rodostói száműzetésben Rákóczi, kinek többet ártott, mint használt, azzal fejezte be politikai végrendeletét,[2] hogy dicsőségét találja abban, ki arra lelkesítette, hogy a törvényes szabadságért hazaszeretetből, uralkodásra és hatalomra nem vágyakozva cselekedjék.

Dr. MÁRKI SÁNDOR.

[1] Hengelmüller, I. 158.

[2] Testament politique et moral, 509. l.

I. RÁKÓCZY GYÖRGY BELEAVATKOZÁSA A 30 ÉVES HÁBORÚBA.

(Második közlemény.)

V.

A Kemény visszavonulása nyomán kigyuló új ellenoffenzivára való tekintettel kapkodott a fejedelem annyira az új tárgyalások felvételének a fonala után. Sőt azt is megcselekedte, hogy Bisterfelddel a franczia király velenczei ágensére ráizentetett, ha az igért summa okt. 20-ára nem lesz a portán, nem ő lesz az oka, ha megbékél a római császárral. S a mint a kassai «gyűlés» «elbomlott», bár a svécziai koronától és generáltól biztató levelet kapott aug. 16-án este, mégis lehúzódott Tokajra 19-én, a honnan szakadatlanul sürgeti György fiát, hogy a vármegyéket jó hadikészülettel küldje ki, továbbá a székely és szász gyalogságot is indítsa útnak.

Közben Puchaim egyfolytában szorítja hátra a Garamvölgyétől az Ipolyig Kemény seregét, a mely aug. 24-én már Füleknél motoz. Ha hozzá vesszük ehhez a nagy nekilódulásho z azt is, hogy Csíkból a legriasztóbb hírek keringenek a porta ravaszkodásával kapcsolatban Lupuj készülődéseiről és a szebeni polgármester kolomposság a alatt a szászok forrongásáról, a melynek a szemmeltartására Sebesi Miklós megy be, nem csodálkozhatunk, hogy Rákóczy levert, kedvetlen és lobbanékony. Ingerült lelkiállapota annyira fokozódik, hogy ráförmed fiára, miért nem kutatja ki, mi e hirekben a valóság és mi a tódítás. Rákóczy Györgytől nagy vigyázatlanság, írja Tokajból aug. 24-én a fejedelemasszonynak, hogy igaz, hű kémeket egynéhány rendbelit mind Drinápoly,

Nándorfejérvár felé alá nem küld, egyiknek jönni, másiknak menni kellene, úgy éltünk mi ott benn vele, elég görög lakik ott benn, zálogos emberek, Sebesi Miklós is tanálná, azért édesem szólítsad Rákóczy Györgyöt, ne csak aludjék, egyék, mulassék, hanem mindenfelé vigyázzék; mind Karánsebesből, Lugosból, egyébünnen is meghitt embereket küldjön alá, egyik az másikat ne tudja, miben jár, mind Drinápolyban elmenjenek, lássanak, halljanak, értsenek s minket is tartsanak igaz hírrel. Nem hangolja jó kedvre Regécz eleste sem. Ezt a Patakról hozott ágyúkkal és 40 fontos golyókkal düledékké morzsolódott várat Őrsi Zsigmond szabad elvonulás és minden municzió, élelem visszahagyásának kikötése mellett feladta. A kapitulácziò aláírására kijött Őrsi vacsora fölött csodálkozva kérdezte a fejedelemtől, hol az ördögbe tanult pattantyúsok volnának azok a Nagyságodé? Regécz elfoglalásával hatalmas tromfot adott vissza a palatinusnak a fejedelem a borsi és újhelyi uradalmának a pusztításáért. A palatinust majd a guta ütötte meg a dühében, mikor értesült vára bukásáról, a mely fekvésénél fogva a fejedelem levelezését Kassa felé igen zavarta. Jól vagyon — úgymond — de az Isten a föld alá nem vét, avagy szintén a földig le nem vet, meg kell mutatnom, ha kő nem akarok lennem, hogy a hangyának is vagyon haragja. De az efféle leveleit Rákóczy «mosolygással csak csendesen mulatja vala el».[1]

A mosolyt arra alapította, hogy hiszen a napokban küldte be Zsigmond fiát friss csapatokért Erdélybe, a melyek hamarosan ha kiérkeznek, akkor megmutatja az armádának, merre van Bécs? Ezt a reményét csillantatja meg szept. elseji tokaji levelében is: Hallomás szerint németség jön alá, de mi oly bizodalomban vagyunk, az Úristen ezután is mellettünk leszen s akadályt vet eleikben. Szept. 3-iki tudósításában is nagyon hivatkozik az Isten próbatételére és gondviselésére, hogy annyi csapást mért rá a szent neve dicsőségének a terjedésére és az ő hite nevekedésére, a mennyit elviselhet, de már tisztában van azzal, hogy a keserűség pohara meg fog telleni csordultig, mert Kemény János a helyett, hogy Rózsahegy (Rosomberk) felé hátrált volna — a tulajdon felfogása szerint — a bányavárosokon át a nyakán hozta eléje az ellenséget.

[1] Szalay 595. l. IV. k.

Rákóczyné ijedelmét azonban az eljövendő szenvedések kiállására való eme készségével nem tudta eloszlatni a fejedelem, sőt fokozta, mikor a pápistáknak az ő religiójához való idegenségét hírrelte és azt, hogy a papi jószágokat naponkint adton-adja «híveinek», a kikből annyi vagyon szemtelenül. Mindebből világosan kiolvasta az az okos asszony, hogy az a bizonyos «Pálfordulása», a mely a multkori német offenzivakor annyi bajt okozott a férjének, mathematikai pontossággal fog bekövetkezni újból. Avagy talán a közelítő veszedelmet nem érezhette-e ki abból, hogy a németeknek a láthatáron való jelentkezésével egyidőben Rákóczy sürgeti a várak, ú. m.: Fogaras, Déva, Szamosújvár, Várad, Jenő, Székelyhida takarását? Legyen bennük bőven búza, liszt, szalonna, borsó, lencse, káposzta, bor, eczet, pirított hús, vaj, méz, turó, kása, tüzi- és épületfa. Hiszen mindez a legvégső legrosszabbra való előkészület! A várak természetesen eme legvégső baj elhárítását czélozták, a mi ott lappanghat azon királyi óhajban, hogy Rákóczy vonja ki seregeit a 13 megyéből és bocsássa el, akkor ő is visszahívja az övéit. A fejedelemnek eszeágában sincs ezen mód cselekedni, jóllehet a sok esőben, vízben Bornemissza Pál már Szendrőtől három mérföldre szorult vissza a Hernád mellé az ellenséges derékhad nyomása elől. Ez a körülmény azonban nem gátolja őt, hogy szinte fitymálólag ne írja ennek ellenére a győzelmes ellenfélről szept. 8-án György fiának, hogy a németség lovagja-gyalogja 7000 ember, könnyű hada 2000 körül, ezeket is az ő hadainak a beteges és kevés volta tette bátrakká, hanem csak érkezzenek ki a kért csapatai Erdélyből, majd megmutatja, ki a legény a gáton?! És ha ez a 7000 ember mégis csúffá tenné őt amúgy Isten igazában és átszorítaná a Bodrogközön túl a Tiszára, be a Biharságba, a Szilágyságba? akkorra, igen, akkorra lesz mihez nyulnia a «jól muniált» várakban. Ez a lehetőség pedig ott ólálkodott a lakása küszöbén. Hogy a végzetét és a németeket feltartóztassa, kénykedik, vagy legalább mutatja, hogy ellenáll a körömszakadtáig. Ám azért a mezőből, kivéve az ellenkezőket, a portyázókat, részint a várakba szállította a hadi népét, ú. m.: Patakba, Tokajba, Ónodba, Kassára, Szerencsre és Újhelybe, részint maga köré parancsolta, illetőleg az uradalmaiba. Ugyanekkor meg haza azt írja, hogy hívják segítségül az Istent, elmélkedjenek és vigyázzanak!

Bármennyire kötötte is azonban a fejedelem az ebet a karóhoz, hogy így lesz, amúgy lesz, csak érkezzék ki a fia, a veszedelmet naponkint jobban érezte, mert éreznie kellett. Az az elegáns (gesztussal) kézhordozással elintézett és a portyáktól folyton csapdosott 7000 ember arra ment, a merre akart, legfeljebb a csatákat kellett leráznia, mint a bikának a fülön függő szelindeket. Alsó-, Felső-Vadász, Halmaj, Megyaszó, Aszaló, mind a mellett tanúskodik, nem volt mitől tartaniok a királyiaknak. Az, hogy Szikszón Ferenczy István 300 lovassal 500 németet vert fel, Beken János Alsó-Vadászon szép nyereséggel járt és alkalmasint lecsapkodott a lengyel-németekben, mutatja, hogy csak a kijáróját merték meglepni és vágni. Különben Rakamazról szept. 20-án Rákóczy megmondja az okát, miért nem állhat ki döntő ütközetre. Bornemissza Pállal együtt tulajdon maga végezvén a mustrát, arra az eredményre jutott, hogy van 3000 gyalogosa, lovasa, még pedig harczálló lovasa 4—5000 a hajdusággal egyetemben és ezzel a haderővel — azt írja — «ember derék dolgot véghez nem vihet». De hogy valamihez kezdhessen, jónak látta beváni a kassaiaktól igért 2500 gyalogost és a többi városoktól megajánlott ugyancsak ekkora létszámú erőt. Ez még nem minden! Azonkívül a várakból is szándékozott kihozni őrségeket és összecsapni azokkal, a kiket Zsigmond fia kihozand magával. Rákóczynak ugyanis az erdélyiekre kell támaszkodnia jobbadán, mert Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Sáros, Zemplén nem ülhetett fel mellé, lévén szaladóban errefelé az egész világ. Csodálkozásában összecsapja az ember a kezét, hogy ekkora haderővel akar rámenni 7000 németre! De megértjük, ha meghallgatjuk őt, a mint elpanaszolja a feleségének, hogy miért?. Az ide kivaló, prédáláshoz szokott s tolvajláshoz tanult nemzet annyira elvetemedett, ha nem prédálhatna, semminek tartaná, most is, ha ember büntetni akarja, mindjárt az másfél közzé szökéssel s menetellel fenyegetődzik, kopját nem akar viselni. Ha nekem is olyan hadaim volnának, mint Sándornak, egy óra alatt vinnénk végbe előttünk álló dolgunkat. Magyarán szólva: a fegyelem hiánya miatt nem kezdhet semmihez. Ámde a fejedelmi hadak fegyelmetlenségén kívül más oka is volt az ellenség előbbre hatolhatásának, jóllehet ez pestis, szökés és fegyver által naponkint romlott. Ezt a hibát viszont Rákóczyban találjuk

meg. Ő ugyanis seregeit a helyett, hogy összevonta és Puchaim elé vetette volna, uradalmai, várai, szőlői őrzésére és személyes ellenségei birtokainak a foglalgatására, dúlására megszaggatta. A hadak ezen esztelen megoszlatásán annyira felfortyant a fővezére, Kemény János, hogy Rimaszombatból Tokajba jött és lemondott állásáról s csak nagy nehezen, könyörgésre vállalta el újból.

De míg a fejedelemnél eljárt a dolgában, az alatt szept. 24-én Aszalótól Megyaszón át Tarczalhoz, azután 26-án Somborhoz, majd a Szerencshez nyomuló ellenség lovasságával Ibrányi brigádáját megnyomta. Ezt a vereséget nem Ibrányi uram vigyázatlansága miatt esett alkalmatlanságáért fájlalta Rákóczy, hiszen 100 emberénél feljebb alig veszett el, hanem a vele kapcsolatos eseményért. A királyiak t. i. benyomultak Szerencsre és nemcsak a várost gyujtották fel a házakban egyenkint rakván kanótokat, hanem, azonkívül, hogy a várat oly ocsmányul elrontották, kit sem török, tatár nem cselekedett volna, a mi keservesebb, még a fejedelem édes atyja rakott sírját is felbontották, az ólom- és fakoporsókat felhasogatták s az, mit bennük haszonra valót találtak, elvitték, a zászlókat elszaggatták és elhasogatták, csak a fájuk maradt meg. Ez a sírrablás módfelett kihozta Rákóczyt a sodrából, de annyira még se, hogy derekasabb próbát mert volna kezdeni. Bizony nem mert, mivel nem lehetett neki. Féltette a seregét, a melyet mint a polyvát a szél, úgy fújhatott volna szét egy kiadósabb összecsapás. Határozottan inferioris helyzetben tudta magát Puchaim generálissal szemben. Ő nem is a fegyvereire támaszkodik, hanem az eszélyre. Ezt hangoztatja a fejedelemasszony előtt is okt. 2-iki tokaji levelében: eddig semmi jó alkalmat nem mulasztottunk el, az mi erőnkhöz illendő volt, de nekünk igen tapogatva és vigyázva kell cselekednünk, ellenségeink igen gonosz practicások, csalárdok, vasasok, *ha mi egyszer elvesztjük a győzelmet*, kiváltképen olykor, mikor azok is távol vannak, a kikhez bízhatnánk, *nem most épülnénk fel.* Íme egyenesen kirukkol vele a fejedelem, hogy hazárdjátékot nem csinálhat egy döntő ütközet elfogadásával, mert — sereg nélkül maradna. Ezt a döntő ütközetet hogy elvesztené, az kétségen felül világos abból a tényből, hogy úgy az erdélyiek, mint az itt kinn valók, az igaz hívei! Bornemisszát is beleértve, egész a körömszakadtáig ellenzik, hogy szemben

víjanak meg. Az ő taktikájuk ebben merül ki: fárasszuk és nyughatatlankodtassuk az ellenfelet. Bottal kopót verni a nyúl után, már Rákóczy korában is meddő dolog volt. Aztán olyan katonasággal, a minő az övé volt, legalább ez év nyarán, isten kísértés lett volna döntést kierőszakolni. A bizonyítványt, a mely egyúttal beszédes jellemrajz számba is mehet, tulajdon maga állítja ki szept. 29-én a seregéről. Én édesem, írja Tokajról, többre magamat nem igérhetem annál, az kit magadnak egynéhányszor megírtam már. Még vagyon ugyan sok azokban, a kik az szegény fejedelemmel (Bethlen Gábor) hadakoztak, de itt bizony tisztesség adassék sok mindeneknek, de se Petneházy István, Horváth István, Egri István, Béldi Kelemen nincsen, az hajdu kapitányok rosszak, gazemberek, minapiak, az alattvalók tőlük nem félnek. Az urak közül itt kinn nincs Prini Gábor, Ferencz, Rhédey Ferencz se Kún László. Ezt mondja Rákóczy a saját tisztjeiről és főembereiről; a közemberekről, a hadsereg zömérőll pedig számnélküliszer panaszolja, hogy megbízhatatlan, a Krisztusát is eladná pénzért és — lop, mint a szarka. Szept. 28-án a saját tokaji szőlőjében akasztatott fel két tolvajt. Ha meg móresre akarja taníttatni az enyveskezű népségét, nyiltan fenyegetődzik az átszökéssel. Tessék már most ilyen emberekkel verekedni avval a 7000 rendszerető, vasas, hadigyakorlott némettel, a kik az imperium különböző csataterein egész életükön át, hisz 20 év óta katonáskodók is akadnak közöttük, szagolták a vért és a puskaport svéddel, dánnal, francziával szemben. Bizony nehezen, jobban mondva sehogysem ment az. Ezért sokat is sopánkodik leveleiben a felesége, a mi a fejedelmet még jobban búsítja s nekibúsultában olykor jónak látja tisztázni is magát hitvese előtt és a remény égő szövétnekét meglobogtatni. Szent Pál — úgymond — nem vagyok, de ítéljen meg az Úristen, ha az én tehetségem szerént az ő igaz isteni tiszteletét s hazám szabadságát igazán meg nem igyekeztem oltalmazni és terjeszteni. Az itt kinn való vármegyék is két nap alatt mellénk érkezvén, az nagyhatalmú Úr Istennek áldásából előbb szállunk ellenségeinkhez.[1]

Az «elébb» szállás csakugyan be is következett, de nem ám

[1] Tokaj, okt. 2.

azért, hogy különös kedvet kapott a fejedelem Puchaimmal derekasan összehorgolni. Korántsem, hanem mert Torstenson Lénárd Götzöt Csehországban megverte és győzelme után Morvának vette az útját, hogy a magyar-morva széleken keresse és találja meg Rákóczyval az egyesülést, a melynek a meggátlására Puchaimékat Aszalótól és a Hernád-völgyéből a Vág mellé visszakommandirozta III. Ferdinánd. Erre megjött neki is meg seregének is a merszük és az étvágyuk a visszahúzódó ellenség csapdosására és «nyukhatatlankodtatására», most már elő bátorkodott venni a régi rozsdás stratégiai elvet: az oldalán és a hátán csiripelni a németnek, de ha az eb hátracsikorítja a fogát, illik mellőle tágulni — mert harap.

VI.

A beköszöntő ősszel a fejedelem egészen másba foglalta magát, mint a nyáron, a mikor nagyon is defenziv harczokat viselt. Most, október elején offenzivába mehetett át már azért is, mivel Zsigmond fia az óhajton óhajtott erdélyi csapatokat kihozta szept. 29-én a harangodi táborba, a mely a Tisza, Hernád és Bodrog öntözte alsó zempléni síkságon nyaralt olyképen, hogy előre Abaújba, Borsodba és Gömörbe csak nyugtalanító csatákat bocsátott ki az ellenségre, mint a kaptárból a méhek szúró-dongó rajokat. A háta mögött meg a Tiszán Tokajnál öreg hajókból két széles szekér féretű hídon szabad útat tartott fönn magának a hátrálás esetére a teljes biztosságú Bodrogközbe, a melyen át embernek, állatnak egyre-másra hordták az élelmet és a takarmányt a bihari szélektől fel az egész Tiszahátról.

Miután a nagyszombati tractára a kellő utasításokkal ellátva útnak indította Lónyai Zsigmond, Nyári Bernát, Csernel György, Kőrösi és Zákány András uraimékat, maga is útnak vált «Isten áldomásából» azon csaták után, a melyeket még okt. 6-án Szendrő alatt motozó németség nyakába küldött. Hogy hírt értsen a csatái miként való járásáról, maga is nyomon követte azokat okt. 14-én és Ónodba vivő útjában Gesztelyen járatott tábort. Ekkor már leesett a közmondásos Szent Mihály hava s minthogy hó, hideg és kedvetlen idő egy anyaméhből születnek, kutyának való téli zimankó köszöntött be és fagyos szélroham gombolta-ránczigálta

a talpason a köpenyegét a Sajó völgyében. Mellette van Kemény János fővezére is, mert az a föltett szándéka, hogy a hadait csoportra veri és valamennyi ereje, alkalmatossága lesz, együtt cselekszik vele mindent. Nagyon szeretne valami érdemleges hadi aktusba fogni Rákóczy, hogy egyrészt a Ledniczét vívató palatinust megzavarja, másrészt, hogy olyan eredményt tudjon elérni, a mely egyenértékű Muránnyal, a melyet «elvesztett gondviseletlenül Illésházy Gábor rossz ifjú elméje és italja miatt». Csakhogy már eleve kételyek merülnek fel benne a kiadós győzelmet illetőleg, különösen, mikor elvonultatja szemei előtt nyomorúságos helyzetét. Kitör belőle a keserű igazság és szinte látszik, hogy jól esik neki a lelki terhén való könnyítés. Meghidd édesem, tárja fel belsejét felesége előtt gesztelyi táborából október közepén, *vajki állhatatlan, elvetemedett, az hitet, becsületet, Isten tisztességét, hazája szabadságát semmire becsülő emberekkel vagyon nekem bajom. Hadunk szépen vagyon, de bizony evvel senki ellenséget más nemzet nélkül szemben vívással bizony nem ver, kimiatt csak ezzel mi feljebb sem igen mehetünk, noha bizony azt akarnánk, egy órában mehetnénk.*

Tulajdon szavaiból olvashatjuk ki a meggyőződését és tervét seregeiről és jövő hadakozásáról. Az előbbit, a mi illeti, az a hite, hogy bár szép számra nézve, de biz' az egyedül németet nem fog verni, kell mellé segítség. Ezt pedig két oldalról, a török és svéd részről várja, de csak «várja» a szó szoros értelmében, mert a valóságban nem kapja. A svédek eme magatartása nem is elégíti ki a fejedelmet valami nagyon, a mit leplezetlenül tollhegyre is tesz október 14-iki levelében. Ha a svécusok — úgymond — ezután is így fognának megfelelni fogadásoknak, én nem tudom, mi hasznát venném? Ím, holnapután leszen két egész holnapja, se levelüket, annál kevésbbé emberüket ez tíz holnap alatt nem láttuk, holott, ha mi hozzájuk elküldhettünk, annál inkább ők miért nem? *Mindannyi szükségem idején is egy emberbeli, egy fillérnyi segítségüket nem láttuk,* sok írásinkra s kívánásinkra egy emberüket az portára be nem küldték, abbeli igéretüknek is eleget nem tevének, *egyedül szegény fejem főtt, magamét költöttem, hazám pusztult.* És mégis, a mellett, hogy panaszkodik rájuk, belefoglalja a mindennapi imádságba az eljövetelüket s míg megérkeznek, addig is a pártfogójának, a töröknek a segítségével szándékozik a Sajó völ-

gyéből kivetni Puchaimékat. Az ám, csakhogy a török ravasz számítással hitegeti, csalogatja őt, igérgeti a végbeliek mellé rendelését, de a valóságban Ferdinánd «kenegető politikája következtében» nemhogy megadná a segedelmet, sőt alattomban ellene is dolgozik a nógrád—gömöri, mint a tiszántúli végeken. Észreveszi Rákóczy ezt a bujkálódó holdvilág-politikát, a melynél fogva a szultán kegye hol felé sugárzik, hol elsötétedik, de mivel egyebet nem tehet ellene, hát hol a svédek elérkezéseért rimánkodik, hol a magas portán üt egyet — szóval: *csak a török ne tökéletlenkednék, bárcsak* 6000 *jó lovast és* 2000 *jó gyalogost adna,* nem menne fel (t. i. Bécsbe) a német mindenestül.

Az ellenség azonban mégis felment annak ellenére, hogy pestisben a lengyel-német legénység igen halt, a magyar és horvát igen szökött és Rákóczy csatái mindennap — vágták. A Sajó völgyén kitakarodó németség ugyanis október 30. táján oly gyors iramban vonult vissza, hogy a Boldva-parti Edelényen, Putnokon és Bánrévén át a nyomán induló fejedelmet a bányavárosok irányában 13 mérföldre hagyta maga mögött. A «sikerekkel» meg is van elégedve Rákóczy, a mit nov. 1-én a bánrévei táborából a hamis hireken ijedező feleségének, a ki bőjttel és imádsággal igyekezett jó végre bírni férje támadó hadjáratát, így ír meg: én sem magamat, sem hadaimat nem dícsérem s magasztalom, mindazonáltal az minemű felemás, imide-amoda vonó fegyvertelen, kedvetlen emberekkel én magam bizony eleget vittünk végben, kit az előttünk példa is megmutat.

Itt azt vethetné valaki ellen, hogy hiszen könnyű elfoglalni a visszavonuló ellenség által feladott pozicziókat és Rákóczy még azt is eredménynek tünteti fel? Ha mi mosolyogva fogadjuk is el sikernek az önszántából futó ellenség sarkában való előretörést, Rákóczy épen a körülményeinél fogva sorozza ezt be győzelmei közé. Körülményeit részben elmondta feljebb, részben elmondja még alább. A helyzete ugyanis olyan, hogy egyfelől kedvetlen, fegyvertelen emberekkel kényszerül verekedni, másfelől titkos ellenséggel van körülvéve, a mi kétségen felül rosszabb az elsőnél. Az alattomos rosszakaróiról egyébként van tudomása, a mi elővigyázatossá is teszi őt. Itt tagadhatatlan dolog — ujságolja haza —

sok ártalmas lelkek vannak s nehéz is őket megesmerni, mindazonáltal bizony tapogatva hisszünk.

Ezen elővigyázatos előnyomulás további folyamán a fejedelem bátoríttatva a svédek okt. 29-én kapott levelétől, nov. 2-án megérkezett Rimaszécsre, a honnan miután Fülek és Murány alá csatákat bocsátott és Balog meg Szendrő várát ostromzárolta, az előtte 10 mérföldnyire lévő Garamszegnél motoszkáló németre is küldött derekas ártókat, noha az hatalmas hegyek köziben ment erős utakon.

Ezen intézkedéseinek első gyümölcse az lett, hogy Balogvára nov. 12-én megadta magát. Ettől kezdve aztán jó ideig kézzel fogható eredményt nem tud felmutatni s pedig több oknál fogva. Egyik az, hogy az ellenség a Garam partján nemcsak megállott, de Batthyány Ádám 3000-nyi javarészt megyebeli lovassal megszaporodva vissza is fordult ; a másik, hogy Szendrőnél az ostrom sehogy se akart előbbre menni. A harmadik baj az, hogy a városokon a pestis garmadával pusztítja az embereket, a táboron pedig a hagymáz. Halnak a székelyek, halnak az oláhok, ezekből bocsátott is haza Erdélybe, de vesznek a tatárok is. Különösen Miskolczon, Szentpéteren és Szikszón. Amazokat sajnálja Rákóczy, a tatárokat nem, ezeknek azt kívánja, bár kipusztulnának egy lábig. De vész a lakósság is, főleg a Tiszántúl és a Kőrösök közén, a mi nagyon érinti a hadviselését, mert innen élelmet nem lehet szállítani, ez okból mindent szekereken kell Erdélyből fuvaroztatnia. És végül a legeslegnagyobb baja az volt, hogy a hirtelen keményre változott idő miatt seregei sürgették a kvártélyba szállást. Emez általános óhajhoz az a súlyos körülmény is járult, hogy a téli zimankóban *elkedvetlenedett erdélyi vármegyék* már nemcsak ímmel-ámmal harczoltak, hanem *össze is játszottak a támadásba átmenő 6000-nyi ellenséggel.*

Az erdélyi vármegyék eme latorsága[1] párosulva a török kétszínűségével végre is arra késztette a Kemény tanácsán induló fejedelmet, hogy tisztességes retirádát tett s elvonult a puszta földre, mert könnyebb a vagyont mindenkor erősíteni, mintsem az elvesztettet előállítani. Ezenkívül még azon tractatusra nézve

[1] Rimaszécsi levele nov. 19.

is hátra szállt Rákóczy, hogy egyfelől a kiélt földön a gyomrán keresztül fogja megverni az ellenséget, másfelől idő nap előtt nem fogyasztja el azt a kevés hadviselő emberét, a kije még maradt.

Természetesen nagy riadallal, gyorsan és rendetlenül ment végbe ez a hátrálás, mert nov. 28. körül Forgách Ádám egész Rimaszombatig törhetett előre 6000 emberével. A fejedelem, hogy a nagy lökés őt ne érje és személyét biztonságban tudja, Hernádnémetibe sietett le előtte az ellenség felé mintegy 4 mérföldre hagyván Kemény János fővezérét a hajdúsággal és fizetett derék hadával, továbbá Putnok körül Böjti Istvánt 1000 lóval és Vadászi Pált. A nagy szaladás azonban a fejedelem szerencséjére nem tartott sokáig, mert decz. 10-én Murány felé az ellenség mind visszavonult. Batthyány és Forgách eme hirtelen visszavonulásának oka 1. az volt, hogy a török ő előttük a végekből kicsapott, Szécsényt kirabolta és a Nyitra vize mellett 4 falut mindenestől elemelt; 2. Torstenson fényes győzelmet aratott Gallas fölött, a kinek a feltartóztatására a gömöri kirucczanásban részt vevő német ezredekből elkommandiroztatott a hadvezetőség. Rákóczyék ilyen formán a saját vitézségükön kívül megszabadulván az ellenségüktől, szép lassan visszacsordogáltak azon helyekre, a honnét bolond-hirtelen kiszaladtak.

S mialatt a fejedelem Hidvégen, Ardón, Almáson és Csörgőn át szacsvai táborából decz. 12-én Rozsnyóra ment, hogy elrendezze seregei téli szállását és a megyéket haza bocsássa, ezalatt Puchaim a bányavárosok közé hátrált a Vág-vonal őrzésére, mert az Elbe völgyén a cseh határok felé erősen nyomult előre Torstenson, hogy régi tervét, a Rákóczyval való egyesülést végrehajtsa. Ezt annál inkább gondolta megtehetni, mert Kemény János, miután Liszkánál egyesítette csoportra vert hadait, Gömörtől Turóczig foglalt magának téli kvártélyt. E közben beköszöntött szent Karácsony hete, a melynek az üdvösséges megülésére a fejedelem Ónodba ment, hagyván a hadak előtt Bakos Uramat, mivel Kemény Jászvásárra ment lakodalomba a vajdához.

Ónodi tartózkodása alatt ép úgy nem nyugodott Rákóczy, mint máskor, mert nem engedték pihenni az ügyei, a multját és a jövőjét kutató gondolatai.

Mindenekelőtt beküldte György fiának azok névlajstromát,

a kik a nov. 28-iki ellenséggel való összejátszásnak, factiónak voltak a részesei. A lajstrom arra a végre való volt, hogy Büdöskutival és a háromszékiekkel azok vallattassanak és árestáltassanak, a kik pártoskodtak, azonkívül, tudja a fia, hogy ezeknek kik a rokonaik, hogy előlük szolgáival jól őriztesse magát. Alig küldte el a zavargók névjegyzékét, a mikor elővette a szentírást és benne olvasta az angyali szózatot : pax hominibus bonæ voluntatis. A szentírás békéje kapcsán átterelődik a gondolata a nagyszombati értekezletre, a hol Eszterházy, Lippay, Tiefenbach és Questenberg csinálják Lónyaiékkal «az ő békéjét», a melyről Zsigmond fia azt írta az édes anyjának decz. 17-én : kívánjuk úgy, hogy abból az Isten dücsősége, hazánk szabadsága ne romoljon, hanem inkább épüljön ; soknak jó reménysége vagyon hozzá, de nekem semmi sincs, kiváltképpen, ha azt istenesen, jól, állandóul akarjuk. S mintha látnoki szellemben beszélt volna az ifjú Rákóczy, bizony az apja békéje nem született meg még Szilveszter napjára sem, jóllehet október végétől vajúdott az. Ezért állott elő aztán az a helyzet, hogy míg a békekövetek Szilveszter éjjelén állítanak, tagadnak, érvelnek, követelnek és articulusokat idéznek egymásnak a nagyszombati fűtött tanyájukon, az alatt a gömöri és turóczi hegyek között a hajdú és a székely a markába fújva virraszt a strázsáján Rákóczy igaza fölött, lesve Puchaimnak Ujvár és Nyitra körül didergő 600 gyalogosát és 400 lovasát, a kik az okból kevesbbedtek meg annyira, mert a többiek Götz táborozókukkal Morvába mentek a ropogó hóháton a megvert Gallas segedelmére.

A béke létrejöttének útjában állott a tárgyaló felek őszinteség hiánya, számítása és makacssága, a mi az áthidalhatatlan ürt még jobban növelte. Valjon lehetett-e ott békéről komolyan beszélni, a hol Rákóczy követelte nemcsak az ágostai és helvét hitvallások teljes szabadságát, hanem a jezsuiták teljes kiűzését is, míg ezzel szemben Lippay és pap társai «csak azért is» ragaszkodtak az eddigi protestáns-ingerlő és elnyomó politikájukhoz, a mennyiben a legmélyebb meggyőződés hangján hirdették, hogy a protestánsoktól elfoglalt templomokat már azért is kéznél tartják, mert ez az evangélikusoknak biztosított vallásszabadsággal csöppet sem ellenkezik, hiszen istentiszteletet lehet templomon

kívül is tartani. Lehetett-e továbbá ott békét várni, a hol az egyezkedő felek a kárpótlás pontjára nézve oly távol álltak egymástól, mint Makó Jeruzsálemtől? Rákóczy ugyanis követelt 14 vármegyét és 6 várost, Ferdinánd követei viszont még a Bethlen Gábor bírta 7 vármegyét se akarták átengedni.

Az erdélyi fejedelem tudta nagyon jól, hogy a magasra srófolt kívánalmaitól valósággal vissza fognak riadni a Ferdinándiak. Szinte jóleső örömmel ujságolja a fiának Ónodról decz. 31-én, mennyire megrökönyödött Eszterházy a követelményein: valóban búsul palatinus uram a kívánságunkon, sem alhatik, sem ehetik.

Már most az a kérdés, miben bizakodott Rákóczy, hogy oly «kihívó» kárpótlási ajánlatot tétetett? Semmiben másban, mint a svéd szövetségese győzelmében, a melynek a nagyságáról azt jelenti Erdélybe, hogy Torstenson a császárnak 16 regimentjét verte tönkre totaliter. Viszont a másik fél azon az alapon utasította vissza a követeléseket, hogy Czernin gróf nagykövetének a porta azt a határozott kijelentést tette még októberben, hogy Rákóczyt el fogja tiltani a svéd szövetség fűzésétől éppen akkor, a mikor a legválságosabb helyzetbe juttathatná Ferdinándot. S úgy látszik ebből az igéretből eljutott valami a fejedelem füléhez is, mert nehéz szívvel van a törökre a hamissága miatt, a mi ha nem volna, még ezen a télen elmehetne ő a Dunáig, kiváltképp ha Kemény János uram nyélbe üthetné az állandó jó békességet Lupullal 1000 tatár felfogadhatása árán. [1]

Mialatt 44 alkonyán és 45 elején megbizottjai a nagyszombati tractán imigyen huzavonakodtak Ferdinánd embereivel az 1638-beli gyűlés után elfoglalt templomok birtoka és a német præsidiumok átengedése fölött, alapítván megdönthetetlen érveiket az 1608. kettős bécsi béke 8. artikulusára, azalatt ő aszalói táborából seregeit részint házaikhoz, részint Liptóba küldte telelni, mert a nagy hóviharokban, a melyekről még jan. 24-iki nyíresi leveleiben is megemlékezik,[2] hadi operációkhoz úgy sem lehetett fogni, annál is inkább, mivel Puchaim is inkább hátraszállt a galgóczi hegyekbe.

[1] 303. levél 1644. XII. 31.
[2] 306. levél.

nem pedig előbbre. Hadai elszállásolása után Varannón és Bártfaujfalun át menve jan. 18-án Zborón találkozott a franczia király futárjával, a ki a nyugati csataterek eseményeiről és urának szándékairól értesítette és felszólíthatta, hogy készüljön a nagy tavaszi offenzivára, a melyet a nyugati hatalmak a maguk részéről is meg fognak indítani. Rákóczy tényleg tett is nagy előkészületeket, a mi kitűnik egyfelől abból, hogy a pártján lévő 14 vármegyét és városokat Bártfára hívta össze febr. 16-ra gyűlésre, hogy beszámoljon nekik a nagyszombati békeértekezlet eddigi sikertelensége okairól, másrészt a fiához intézett felszólításából a hadak gyűjtésére vonatkozólag. A felszólításnak meg lett a szemmel látható foganatja, mert a székelyek, a vármegyék, az universitás mind gyülekeztek is, Lupul vajda kurtánjai felfogadása is javában folyt a fiatal Rákóczy febr. 26-iki gyulafehérvári levele szerint, sőt a gránátokat és mozsarakat is gyártották egyre-másra. Szükséges volt tagadhatatlanul fia részéről a sietős felkészülés, mert márcz. 1-én, mikor a bártfai gyűlés «elbomlott», Gyulafehérvárra azt írja neki az édes apja, hogy közönséges hír, miszerint Torstenson generál Csehországban van, épp ezért embert is, hadakat is csak készen kell tartania igen jó készülettel s úgyis kell kiindítania, hogy hasznukat lehessen venni, ott bent (Erdélyben) maradjanak, és ki is jussanak.

Az öreg Rákóczynak két okból kellett ugyanis a had, egyfelől, mert a svéd közelgetésen kívül megneszelte, hogy Puchaim és a palatinus megmozdultak, csak a nagy hó tartóztatja őket, másfelől Szádvárát akarja elfoglalni. Ez utóbbit gyorsan szándékozik véghez vinni, ezért azt kívánja, hogy egyelőre a városok gyalogosai érkezzenek ki azonnal, a többiek u. m.: az udvari, mezei katonák, a kék gyalogosok, székelység, vármegyék csoportozzanak lassabban, az universitas gyalogjai plane csak márcz. 20-án jöjjenek ki. Ezen intézkedés után minthogy husvét hete is közelgett, másrészt meg, hogy márcz. 1-eji bártfai consultatiójának a végzéseit utólagosan meghányni-vetni szándékozott még jobban tanácsosaival, a fejedelem Munkácsra ment. Ide jöttek utána a nagyszombati békekövetei azzal az örvendetes jelentéssel, hogy az értekezlet szétbomlott és a svédek márcz. 6-án a császáriakon Jankaunál vívott teljes győzelmük után egyre-másra közelegnek

a magyar határok felé. Ezen svéd offenzivával szemben Puchaim nem tudott megállani, azért kitért előle a Vág völgye felé irányuló hátrálással vállalván azon feladatot, hogy megakadályozza a svéd-erdélyi csapatok egyesülését. Ferdinándnak természetesen nem lehetett csak Puchaim kardjára támaszkodnia, hanem a minden eszköz között fel kellett a diplomáciát is használnia, a mint fel is használta. Azon mesterkedett ugyanis, ha már nem képes a svédeket visszalökni Jankau után, legalább a franczia-svéd-erdélyi koalicziót robbantja szét, a melynek az összedrótozására a franczia király a futárát küldte még jan. 18-án Zboróra. A Habsburg ellenesek szövetkezése valóban rászorult egy kis utólagos «kitatarozásra», mert Rákóczy és a nyugati barátai között némi elhidegülés állott be a hadakozás folyama alatt, mert az 1643-iki gyulafehérvári megállapodások szerint nyujtandó pénzbeli segedelmet a szövetségesek nagy feledékenyen elhanyagolták. Rákóczy e miatt sokszor indulatosan panaszkodott is a fiának és nem egyszer olyan húrokat pengetett, különösen, ha a hadiszerencse nem kedvezett a fegyverének, hogy tud ám ő meg is békélni a császárral, annál is inkább, mivel eddig is a maga szakállára verekedett, emberségét a szövetségeseinek éppen nem érezvén. Most április 9-én is panaszszal írja a fiának, hogy Torstensonnak 211,000 tallért kellene adnia nemsokára, a francziának pedig 133,000-et, kiről asszekuráczióját is vagyon. De a fejedelem egyszerre elfeledett minden multban szenvedett sérelmet a svéd győzelmek hatása alatt, el annyira, hogy ápr. 22-én Munkácson a svéd-franczia szövetséget megujította, mert a fiához írt levele szerint *a római császárnak soha ilyen rosszul nem ment a dolga.* Ferdinánd figyelmét persze nem kerülte ki ez az ő számlájára menő nagy barátkozás. Ellensúlyozására, helyesebben a szétrobbantására a portán dolgozott tehát a diplomáciájával. *Törekvése éppen nem maradt meddő, mert kieszközölte, hogy Konstantinápolyból a letiltás kiadatott a fejedelemnek: hagyjon fel a további hadviseléssel.*

Rákóczynak a letiltás nem volt derült égből villámcsapás. Hiszen a császári követ minden lépéséről a legpontosabban értesült, elannyira pontosan, hogy mikor Serédy, az ő portai megbizottja a nagyvezír szineskedése következtében kedvező híreket küld, egyenesen azt írja Gyulafehérvárra a családjának: tökéletlenség

a vezér szava, mert akarnak a hamisak megcsalni. A fejedelem szemeit felnyitotta, svéd és a franczia követ, így tájékozódva volt az ellene irányuló aknamunkáról, a császári diplomácia minden fondorkodásáról és a török kétszínű magatartásáról. Ilyen körülmények között meglepetésszerűen nem hatott rá a portai leparancsolás, hiszen várta. Sőt tovább ment ezen a téren, egyszerűen nem törődött vele, legalább egyenlőre nem. Felbátorította őt ezen nemtörődömségre Francziaország abbeli igérete, hogy a parancsot visszavételeti a portával s ha a szultán nem engedne, *szabad kezet kap különbékét kötni a császárral a szövetségesei érdekeinek a szem előtt tartásával.*

Rákóczy, mivel el volt szánva az ellenségeskedés folytatására a letiltása daczára, megsürgette seregei kihozását. György fiának elrendeli április első felében, hogy Dániel Jánost 1000 lovassal és 2000 gyaloggal eressze útnak jó szerével és módjával és a többi székelységet is minden órában tartsa készen. A székelység készentartása azonban nem olyan könnyű, korántse higyjük, a mint a fejedelem kívánta. Először egybe kellett gyűjteni azt. Az egybegyűjtés munkáját a kisebbik fiú végezte, Zsigmond, az édes anyja április 24-iki meghagyása szerint még pedig oly gyorsan, hogy május 7-én Szombatfalváról azt írhatta Lórántffy Zsuzsannának, hogy már a mustrát is elvégezte. Erre nemsokára második rendeletre megindul velük Deés felé május 11-én.

Az öreg Rákóczy minden nappal várja és sürgeti ezen erdélyi csapatait már az okért is, mert Puchaim fűzsendültével, a mint a havak eltakarodtak a mezőkről és a domboldalakról, megkezdte az ellenségeskedést. Neki azon feladat megoldása jutott, hogy a fejedelmieket kiszorítván a téli poziczióikból, megakadályozza az egyesülésüket a Morvából leereszkedő svédekkel.

VII.

Puchaim tehát egy új tavaszi offenzivát indított. Első támadásának nyomása következtében Szendrő alól Gyulay Ferencz és Gaudi Endre visszavonulnak, mire Rákóczy a Bodrogköz mögének a védelme alá Rakamazra parancsolja a hadait, a melyekkel szemben a Hernád-parti Aszalónál járát tábort a német főgenerális.

Egyelőre előőrsi csatározásokra szorítkozik mindkét fél, mert erős pozicziójáť egyik sem hajlandó elhagyni az annyira áhított döntő ütközetért. Rákóczy különösen félt koczkáztatni a seregeit, mert ha csatát veszt, kedvét veszi a svédeknek a vele való egyesüléstől, már pedig ezt óhajton óhajtotta. Ez okból került minden véres mérkőzést, de minthogy az ellenség sarkában hüvelybe dugott karddal még se várhatott, mérgesítő portyák küldözgetésére szorítkozott. S míg a portyák összeakaszkodása halasztotta a döntést, egyre sürgette az erdélyiek kiérkezését, a mi viszont több oknál fogva késedelmet szenvedett. Egyszer azért, hogy fű nem volt, máskor árvíz futotta el a déesi mezőket, ismét a vármegyék maradtak otthon, vagy a székelyek lova volt hitvány. Addig-addig várta a jószerencsét és hadai kiérkezését a fejedelem, míg egyszer csak beköszöntött a fordulat május végén. A változást az a császári parancs idézte elő, a mely Puchaimot haladéktalanul felrendelte Bécs védelmére.

A mint gyors iramban megindult a visszavonulása, nosza rajta! megkezdődött a «Rákóczy-féle offenziva» is. Egyszerre megjött a szíve-lelke az erdélyi tábornak és özönnel zúdult neki a csak nem rég kiürített Boldva-Sajó-Rima völgyének. Hogy ellenség nem igen állt előtte, hát nagy hirtelen ment, dörgött, villámlott, mint a nagy széllel-porral járó, de annál kevesebb esővel terhes viharfelhő, mely az alföldi pusztának neki szabadulva elnyeléssel fenyeget karámot, pásztort és nyájat, hanem azért néhány másodpercz mulva kisüt utána a nap és ráhimzi tarjalagos széleire meg sötét tornyaira a fellegeknek a megbékülés szent jelét: a szivárványt.

A gyors előrehatolás méreteit megérteti velünk a fejedelemnek junius elseji szentbeneki levele, a melyben elujságolja haza, hogy még ma megy Kistapolcsány tájára, holnapra Mátrához szállnak hadai, s holnaputánra kelve már a Vág mellett szándékozik lenni. Szép eredmény lett volna ez az előnyomulása Rákóczynak, ha seregei offenziv lökő erejének köszönhette volna, de inkább tulajdoníthatta Puchaim sietségének, a mellyel Bécs alá igyekezett. A fejedelem, habár fentebbi soraiban kilátásba helyezte a tapolcsányi útját, még se mehetett el, legalább a jelzett időben nem, neki még intézkednie kellett, mert a hadai által elfogott területet veszélyeztették a pártos várak, a kétszínű török és egy lengyel

betörés eshetősége. Eme közeli lehetőségekkel szembe kellett néznie, hogy, a míg seregei nyomán a svéd előcsapatokhoz siet, valami ne érje a hátában. Præventiv intézkedéseit edelényi táborából adja ki feleségének jun. 12-én rendszeres utasításban minden eshetőség figyelembe vételével.

1. Leszámol a török csalárdságával és rablási kedvével. Erre vonatkozólag azt hagyja orvosságnak, «hogy az ő birodalmából» okot ne adjon senki a töröknek becsapásra, s ha ez mégis minden jószándék és igyekezet mellett bekövetkeznék, akkor az ostromzárolt Fülek, Balogvára és Putnok alól vagy Ónodból menjen katonaság a szorongatott szegénység oltalmára. Ezután áttér 2. a keményebb dióra, a jőhető lengyelországi distractióra, a miről, azt írja a fejedelemasszonynak, nem igen kell tartania, mert nehezen létesülhet. Egyfelől, mivel a lengyel király és a respublica váltig hangoztatta, hogy nincs kedve beleelegyedni a háborúskodásba, az okból e két faktor nem tűrné meg a lengyel territoriumon való hadgyűjtést. Másfelől viszont azért is nehéz megcsinálni egy Lengyelországból irányuló betörést, mert a toborzást a király és a respublica magatartásából kifolyólag Felső-Magyarországon kellene megtartani az ide beszürenkező lengyel önkéntesek között, a mi meg szóba se jöhet, mivel neki módjában van a hadfelfogadásnak elébe vágni. Hogy miképen, szép sorjában elő is sorolja. A magyarországi hadgyűjtésnek ugyanis három helye lehet: az első a homonnai Krajnya (határszél), a második a makoviczai jószág, a harmadik a palócsai urak várjószága Dunavitz és a 13 város. Az első kettőnek könnyebben lehet orvosságát találni, mint a harmadiknak. A 13 városba, lévén zálogjogon Lengyelországé, könnyebben lehet a császárbarát krakkai vajdának becsúsztatni embereket, mint máshová. Itt tehát kissé körülményesebb volna a fellépés, mert lengyel terület, épp ezért fordult a lengyel királyhoz, hogy aggodalmát jelezze a krakkai vajda magatartása és az ebből eredhető kellemetlenségek miatt. Egyébként — úgymond — a fellépést úgy kell kezdeni, hogy meg kell előzni a praktikáját az ellenkezőknek. Az első lépés ugyanis az volna, hogy jó disciplinátus gyalog-lovast küldene ki a fejedelemné Palocsára, a honnan meg lehetne akadályozni minden gyülekezését a felfogadottaknak, továbbá Duna-

vitz várát se volna nehéz elfoglalni. Az operáló katonaságot alkotnák a következők:

Szatmárról	100	gyalog	50	lovas
Munkácsi jószágból	100	«	—	«
Kállóból	100	«	50	«
Tokajból	100	«	50	«
Ónodból	100	«	50	«
Kállóból	100	«	200	«
összesen	600	gyalog	400	lovas.
Azután a városok	200	gyalogosa		
hópénzre fogadott	200	«		

ezek közül a jó fegyveres legény kapna 4 frtot, a tizedes 5,
Váradból Ibrányitól 100 gyalog-lovas,
hajdúság és váradiak és fizetett katonák — 500 lovas,
lovas lenne 300 és 6 hétre kifizetve,
Tiszán innen és túl fekvő Rákóczy uradalomban lakó hajdúk a hegyi városokra és falvakra vetett gyalogosok 200 gyalog

Nagybánya	50	«
Szatmár városa	50	«

a Rákóczy uradalmak hajdúi kivételével összesen 1200 gyalog és 1200 lovas. Azonkívül ki kellene hivatni Rákóczy Györgyöt is Váradra, a kivel jöhetne vagy 2000 székely lovas és gyalogos, a kikhez még csatolni kellene az elmaradt székelyeket, mintegy 900 gyalogot és lovast Rőthy vezetése alatt.

Ha végösszegezzük a fent elsorolt csapatokat, azt látjuk, hogy egy lengyel betörés esetére Rákóczynénak lenne csak úgy könnyedén számítva 5300 gyalog és lovas katonája. És ez nem minden. Rendelkezésére állhatnának még a végházak gyalogjai, lovasai, a városok jutalékai, Görgei Jób emberei, a makoviczai jószág szép számú gyalogosai és Máriássy katonái, az ungvári és terebesi jószág 100 embere, Sebesi Miklós kurtánjai és tatárjai, továbbá Mármaros megye 100 gyalogja. Még ezeket is hozzá véve a fenti végösszeghez, éppen nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy 10,000 *embert úgy tudott volna* Lorántffy Zsuzsánna összeszedni, mint egyet, ha férje távollétében valami meglepetés érte volna.

Végtére maradt a pártos várak ellen követendő eljárásra vonatkozó utasítás.

Legyen — úgymond — vigyázás Szádvárára, a mely körül Torna és Gömör megye ül, legyen figyelés az erdélyiek által őrzött Murányra és Fülekre; Szepesvárára, a hol Görgei Jób 200 szepesi lándsása virraszt, Szendrőre, a mely alá a fellázadt fizetett hadak és a megszökött hajdúk helyébe friss újvármegyei (Abauj) és borsodi lovas-gyalogos került.[1]

Mikor a fejedelemasszonynak papirra tette ezt a helyzetét kitünően feltáró rendelkezéseit, még nem indult el Edelényből, hanem György fiának írt egy igen érdekes tartalmú levelet. Tudtára adja mindenekelőtt a szendrei zendülést, a melyet Bakos távollétében a hajdúság és a fizetett hadak rögtönöztek. A zsoldosok hamarosan lecsendesültek, a hajdúság ellenben Arló felé szökött. Útjában egész Rimaszombatig ölte-vágta a parasztság, az ónodi őrség is űzte, sok belefuladt a Tiszába s valami 30 drb-ot meg Edelénybe kísértek, a hol Rákóczi felakasztatta őket. Nagyobbik felekezetük Erdélynek vette az útját a csíki és a háromszéki székelyekkel, ezeket is fogdostatni rendelte Ibrányinak és a kurtántatár-székely csapatokkal Nagyvárad felé nyomakodó Rákóczy Zsigmondnak.

A másik nagy ujsága a nagyszombatiak árulása. Forgách t. i. nagy titokban összeszűrte a levet Nagyszombat lakóival, a mi miatt Rákóczy őrségének a várból ki kellett vonulnia, a melynek egy része eljött a táborba, de mintegy 100 lovas megszökött és a Vág völgyén felfelé bujdokolt. Liptóujvárt azonban elfogták őket és lekísérték a fejedelemhez, a ki szigorú törvényt láttatott fölöttük. Levele zártával szigorúan a lelkére köti fiának, hogy a székelyeket, tatárokat és kurtánokat küldje utána, a mire megindult főgenerálisa után.

Elindulva június 18-án Balogvára ostromlói kiséretében és Rimaszombatot érintve, 22-én Fülekre érkezik, a melyet az ő gyalogsága felgyujtott. Innen Ipolyságon és a neutrális levelet váltott Léván, Báton keresztül és Szent Benedeknél a Garamon át «a Bakos uramékkal való megegyezésre» a Nyitra völgyébe,

[1] 300. levél.

Nagytapolcsányba sietett, a hol teljesedésbe ment a régi vágya julius 5-én: Duglas 7 sereg svéddel, «jó hadra valóval» bevonult a táborába.[1] Ime annyi reménykedés, bonyodalom és lemondás után régi álma valóra vált: kezet foghatott észak vitéz katonáival, az ő szövetségeseivel, a kikkel vállvetve azon dolgozott, hogy a Habsburg hatalmat a sarkaiból kiforgassa. Mondanom se kell, mennyire örült a rég óhajtott viszontlátásnak, a nagy eljövetelnek. Csapott is örömében olyan lakomát, amolyan ősi áldomást, hogy maga nem is akarja elmondani, hanem azt írja a feleségének, ha kíváncsi rá, Bessenyey Boldizsártól tudakolja meg. Ez a megmondhatója, mily becsülettel fogadta ebéden Duglast, «a ki vele jól is lakott vala, de becsületesen.»[2]

Most már bátorítja is a fejedelemnét, hogy elhiszi, nem kis gond a pártos várakra való vigyázás és gondviselés, ámde jó dispoziczióval Isten áldásából meg lehet felelni annak is, különösen ha Szendrőbe megakadályoztatja az élelem behordását az alája küldendő szepesi gyaloggal, továbbá ha a murányiakat szemmel tartatja a szepesiekkel és a szepesieket a sárosiakkal. Ha netán így se menne a dolog, 500 fegyveres gyalog és 600 lovas elég lesz rendtartásra, a kik mindig a kezeügyénél vannak, s ha nem volnának, ő is az székely lovasban szakaszthat, az hova kivántatik. És mindezek fölébe azon van, hogy mihelyest az generállal szemben lesz, jó ezer lovas svédet küldhessen alá. Magyarán szólva: kis miskának tartja a pártos várakat, mert ha ezeket nem bírnák az ő fegyverei zabolán tartani, nem a legnagyobb baj, hiszen itt vannak a svédek, a jó fegyveresek, a fürge lovasok, a helyre legények. Ez a biztatás természetesen balzsam volt **Rákóczynénak**, mert már annyira sötét színben látta a helyzetet a székelyek szökése, a szegénység között a kurtányok pusztítása (havasalföldi zsoldos lovasok), az ungvári udvarbíró híresztelte lengyel hadfogadás, a török rezgelődések és a belső ellenségek ágaskodása miatt, hogy Pocsajból június 29-én imádságos hangra fakadt levelében György fia előtt: mi felemeljük az mi szemeinket az nagy hegyekre és az völgyekre, nem találunk több segedelmet, csak az

[1] 336. levél.

[2] Jul. 6. tapolcsányi levél.

Istenben nagyobb az erő ; az ki mi ellenünk vagyon, az dolgunk, csak vigyáznunk és imádkoznunk, az mire Isten segít, el ne mulaszszuk.

Nagytapolcsányban nem sokáig tartózkodott a fejedelem, csak addig, a míg az útat szabaddá nem tették előtte Galgócz meghajlításával, a minek megtörténtével a Vág és Nyitra völgyén leereszkedett Nagyszombat felé. Meg akarta ugyanis lakoltatni ezt a várost hitehagyásáért. És czélja elé akadályt nem is igen gördítettek a császáriak, mert semmi előkészületeket se tettek Nagyszombat megoltalmazására, a mi arra késztette a lakókat, hogy már az expedicziő előtt hanyatt-homlok meneküljenek a sebbel-lobbal sánczolt Pozsonyba, a hová Puchaim és a nádor nagyobb számú csapatokat vontak össze — Bécs védelmére.

Nagyszombat megfenyítése után Rákóczy haladéktalanul elindult Morva szélére s útközben nagyarányú intézkedéseket tett, a főtáborral Brünn alatt történő megegyezés után közösen végzendő vállalatokra. Nagytapolcsányban július 7-én kiadja orderét, hogy Kállóban gyüjtsék a salétromot, Patakon, Váradon és Munkácson törjék a port éjjel-nappal. Július 8-án hajnalban már Ripénynél áll és innen megsürgeti a feleségét, hogy a generálisa kérelmére 1000 drb. 24 fontos és 1500 drb. 12 fontos golyóbist szereztessen be Váradról, Kassáról, Munkácsról, Szatmárról, Tokajból, Kállóból és jó kisérővel éjjel s nappal küldesse majd a Liptóságra. A ripényi mezőkről eljövén július 15-én Szeniczén állapodott meg, a honnan akkora távolságra, mint Enyed Gyulafehérvárhoz, tehát 3 mérföldre fia, Zsigmond szállott táborba Leányvásárnál Kemény Jánossal, Bakos Gáborral, 8 nagyobb ágyúval és 14,000 emberrel.[1]

Ezalatt Torstenson javában vívta Brünnt (Birint) s noha 3 bástyáját már elfoglalták a svédek, Rákóczynak Korlátkőről július 24-én kelt levele szerint, Gallas mégis diadalmasan tartotta, pedig a por is meg az élelem is megfogyott úgy, hogy 10 emberre adtak naponkint 4 font kenyeret. És ebben a kritikus pillanatban, mert az volt, hiszen Brünn egy része elveszett és Larmpersdorfnál (?) állt a Rákóczy-sereg készen a beavatkozásra, megtörténik a

[1] Szalay IV. 598. l.

nem várt fordulat... a Deus ex machina. Ennek oka abban keresendő, hogy Ferdinánd elővévén a jobbik eszét és mérlegelvén a világos tényállást, arra a meggyőződésre jutott, hogy ha a svéderdélyi csapatok kezet fognak a morva széleken, a világhatalmas Habsburg-dynasztia alighanem olyan emlékezetes vereséget szenved majd a tulajdon területén, otthon, hogy ebből bajosan lesz feltámadása. Azért Tőrös János útján az egyezkedés terére lépett Rákóczyval, ezuttal komolyan és nem azon fennhéjazó hangon, a mellyel követeit és megbizottait beszéltetni szokása volt a nagyszombati béketárgyalásokon, éreztetve azt, hogy a megszorult híres Habsburg-ház leereszkedve kitüntetéskép immel-ámmal szóba áll ugyan Erdély fejedelmével, a rangján alul lévő s a magyarországi hívei által gúnyiratban Kocsis Györgynek csúfolt Rákóczyval, de nem mint vele egyenrangú hadakozó féllel, hanem olyan támadójával, a ki tartsa szerencséjének, hogy előadhatja követei útján az ő megbizottai előtt a propositióit a meghallgattatás minden reménye nélkül. Természetesen nem mulasztotta el fűhözfához kapadozni sem, hogy Rákóczyt hajlandóvá tegye a vele való megbékélésre. S mi kínálkozott neki legjobb eszköznek a fejedelem megpuhítására? Hát a porta, a melyet már április-május havában fellovalt Ferdinánd a diplomáciája által: ha fel nem hagy a hadakozásával, makacssága következményeül a török háborút fogja a fejére vonni. A franczia kormány magára vállalta a porta berzenkedésének pénzzel való eligazítását az ápr. 22-iki újra egyezkedésben, de mivel kevés összeggel fogott hozzá a török pénzéhségének a kielégítéséhez, a Habsburg fondorkodás czélt ért július végére: a nagyvezér csakugyan komolyan megsuhintotta Rákóczy feje fölött az elkerülhetetlen támadás veszedelmeinek az ostorát, ha ezuttal szóra nem hajlik. A fejedelem rögtön tisztában volt, a mikor tálczára kirakva hozta neki urának igérvényeit Tőrös János, hogy életének a legeslegkomolyabb pillanatait éli, a melyek hivatva vannak sorsdöntőleg határozni Erdély és az ő házának hatalma és jövendője fölött. Más szóval, magyarán mondva, tudta, hogy két szék közül a pad alá ha nem akar jutni, Ferdinánd ajánlatait, a melyek fölött a török fenyegetés véres kardja lebegett, törik-szakad, el kell fogadnia. Ezért írta haza július 25-én a szeniczei táborából, hogy «énnekem a békesség is kezemen vagyon,

kinek is 10 nap alatt el is kell válni bizony nem is károsan.» A habozó Rákóczy most, talán életében egyszer nem habozhatott; a fontoskodó, kákán csomót kereső, tanácskodni s latolgatni szerető, bibliás embernek, most kellett villámgyorsan és katonásan cselekednie: kívánalmainak szögre akasztásával elfogadni azt, a mit felkínálnak neki, mert nemcsak hogy kiszalad a markából, a mit fegyverrel szerzett, hanem még el is veszítheti azt, a mije örökségképen szállott rá. S legyen dícséretére mondva, jól határozott, mikor beadta a derekát, a mivel megmentette a megmenthetőt. És a midőn ezt tette, nem tévesztette szeme elől a szentírásnak sokszor használt idézetét: hiába dolgozik az ember a szőlőjében, ha nem segít munkálni azt az Úr! Ő is hiába hadakozott volna a Habsburg ellenességben találkozó svéd-franczia érdekközösség kötelékében, mikor a hátában támadó török-habsburg erőcsoporttal szemben a mérkőzést fel nem vehette volna győztesen. Eme biztos tudatban elfogadta tehát a Torstensonnal való üres tisztelgésre devalválódott találkozás után *aug.* 8-*án a következő* igéreteket tárgyalási alapul:

Tokaj, Regécz és Tarczal uradalmaival egyetemben rá és fiaira szállnak örök jogon; nevezett várak birtokosait Ferdinánd fogja kártalanítani; hasonlókép Ecsed is a fejedelemé lesz Bethlen István és Péter magvaszakadása esetén. Abauj Kassával, Borsod, Zemplén, Bereg, Ugocsa, valamint Szatmár, Szabolcs, Szatmárnémeti, Kálló és Nagybánya a fejedelem birtokában maradnak életében, holta után pedig a Tiszán innen való 5 megye Kassával visszaszáll a királyra, míg Szatmár és Szabolcs a Rákóczy fiúk kezén marad életük fogytiglan; Szatmár vára és városa viszont a körülfekvő uradalmakkal Erdély birtokát képezi, de csak addig, a míg az erdélyi fejedelemségben ül a Rákóczy család. Emez előleges békepontok félreismerhetetlenül feltárják a király törekvését, hogy Rákóczyt személyes ambiciójában és házában igyekezett kielégíteni. S talán nincs-e ez így? Mit kapott Erdély, az ország? Szatmár várát a várossal és tartozékos uradalmaival és ezek birtoklása is a Rákóczy családtagok múló organizmusához volt kötve. Valjon ezen csekély területi gyarapodással Erdély az engedélyezett békében, bárki mit mond, igenis a béke magyar királyi és szultáni engedéllyel született meg, méltó ellenértékét kapta-e meg mint

ország, azon keserves vér- és pénzáldozatokért, a melyeket hozott a vallás- és alkotmányszabadságért verekedő Rákóczy zászlai alatt? Dehogy kapta meg, inkább csak a szemét törülték ki neki. Ha valaki nyertes volt a nagy hangon vallásosnak hirdetett hadakozásban, az Rákóczy volt és a családja. Úgy látszik, a Habsburg-ház elejétől fogva Rákóczy személyes háborújának fogta fel ezt a kardrántást, a melyben a vallást és alkotmányszabadságot csak amolyan közvélemény megnyerő czímek-jelszavaknak tartotta, mert azon fáradozott, hogy elsősorban az egyéni ambicziók kielégítését keresse egyfelől azon megyékkel, a melyeket egyenesen a fejedelem kezéhez olvasott le, másfelől azon területekkel, a melyeket a fiai nevére táblázott be és csak utoljára vette figyelembe Erdélyt, de azt is csak úgy, hogy éppen ne maradjon üres marokkal, mintha úgy számított volna: Erdély te is, nesze semmi fogdd meg jól! Ferdinánd számítását és lélekismeretét semmi sem bizonyítja jobban, mint a következmények. Rákóczy valóban elfogadta az előleges békepontokat tárgyalási alapul, mert megtalálta bennük mindazt, a mit egyéni számítása fáradozásaiért, magán költekezéseiért és házának prestizse növekedése szempontjából ellenértékül elfogadhatónak tartott. Nem vette észre, hogy mindezt csak azért engedélyezték neki, hogy ne tekintse a vállalkozását egészen kútba esettnek?! Nem látta be, hogy Bécs és Konstantinápoly mintegy a mellényzsebükből kirázott területi engedményekkel privatim elégítették ki azon vállalatáért, a melyet a rakamazi kiáltványa szerint ő országa érdekében indított meg úgy, hogy egész Erdély áll mögötte. Ha sohase, most megtanulhatta az ottomán pártfogója fellépéséből, hogy a független Erdély az ő és vele együtt azok fejében van meg, a kik azt hiszik. Meggyőződhetett róla, hogy hadakozását sem önhatalmúlag, a szabad elhatározásából vitte eddig, hanem ő úgy harczolt és addig, a hogyan és a meddig engedte a török őt «háborúsdit játszani a svéd-franczia szövetségkötésdi után». Valahára a fejéhez üthetett most, hogy hiszen az ő szabadsága csak olyan, mint a lábánál fogva zsinegre kötött verébé, a melyet játékból a pajkos gyermek olyan magasra ereszt szálltában, a minőre akarja, s ha már nagyon belejött a repülésbe, egyszerűen visszarántja, a nélkül, hogy eljárását megokolná és a visszarántott meglapulni tartozik. Még örüljön, hogy ki nem

végezik. S miért van ez így? mert a ki mögötte áll és a zsineget szabályozza, szeszélyesen ereszti, az nyers erejére hatalmasabb, mint ő.

Szabad elhatározására nézve a zsinegre kötött verébhez hasonlatos Rákóczy az adott körülményekhez képest tagadhatatlanul igen okosan cselekedte, a mit tenne minden bölcs ember hasonló helyzetben: megmentette Erdélyt, magát és a látszatot. Belement a svéd szövetségtől való elszakadásba, a mi az érem másik oldalára volt írva a területi recompensatióval szemben. Igaz, hogy egyelőre úgy tüntette fel a dolgot, mintha latolgatna-fontolgatna s mintegy rajta állana elfogadni vagy visszautasítani a békepontokat és a török pressiót, ezért haza homályos sejtésen kívül nem is írt semmit, ellenkezőleg, sürgette a marakodás folytatását, de ez már mit sem változtatott a sorsán. Augusztus 16-án például Lampersdorfnál még kéri a fejedelemasszonyt, mivel 2000-nél több hajdu nincs vele, a nagyobb felekezetük házukhoz szökött s az erdélyi pártról valók közül vagy 1400 tartózkodik otthon, Szabolcs vármegyéből is 2000 java lovas melegszik a családi tűzhelyeinél, ezeket veresse össze és a Szendrő alá küldött Petki Istvánnal vigyáztasson az ellenséges várakra és ne tartson a Vág felől jöhető veszedelmektől, mert innét felől az ellenkezőknek nincs módjukban, hogy csak 1000 lovast is bocsáthassanak arrafelé alá. Ép az ellenfél keze megkötöttsége okából ajánlja, hogy semmi alkalmatosságot sem kell «elmúlatni» s ha kívántatik, ő még imitt *szép számú hadából* küldhet is alá. Íme, a feleségét még biztatja, — pedig csak két nap választotta el attól, hogy kimondja hivatalosan az előleges békepontok elfogadását — az egyik sorában, de már a másikban kénytelen bevallani, hogy lóg a levegőben valami. Ezt írja ugyanis: Klobusiczkytól bőven izentem szóval, ha állandó leszen az mit én végben vittem s nemzetemnek jó lelkeesmérete leszen, vagyon mit meghálálni mind az lelkiben és testiben. Az por és golyóbis nem kelletik (júl. 7-én N.-Tapolcsányból kérte), vissza kell vinni. Immár minden rabokat pénz nélkül kell elbocsátani mindkét részről. Az öreg Rákóczy itt nemcsak titkolódzik, hanem dicsekszik is az elért eredménnyel. Fia, Zsigmond azonban máskép vélekedik az egész békehajlandóságáról és az eredményről. Lumpen-

burgban[1] aug. 7-én a nála jelentkező Klobusiczkynak, a ki visszatérőben van édes anyjához, szóbeli és írásbeli izenetben ezeket mondja az édes apja békéjéről: Az mostani dolog Kegyelmes asszonyom, vagy leszen állandó, vagy sem; *ha nem lészen állandó, kétszer fogunk búsulni, bajlódni, ha pedig állandó lészen, igen félek, az két szék közt az földön ne maradjunk. Hajlandóság-jóakaratbúl, bizonyosan hidje nagyságod az dologra nincsen, hanem kételenségből az mi ítéletünk szerint, ha meg lészen is, sokáig nem tart.*[2]

Lám, a kisebbik fiának ez volt a véleménye az apja béküléséről, de volt még ilyenebb nézet is, csakhogy azt már nem merte a papirra bízni, hanem négyszem közt bizalmas emberére, Klobusiczkyra, hogy az mondja meg az édes anyjának, a kihez jobban vonzódott, mint az apjához. Lórántffy Zsuzsánnának ebből a levélből az a könnyebbsége származott, hogy előre megnyugodhatott abban, a minek meg kellett lennie Isten rendeléséből, annak t. i., hogy férjének «kételenségből» hüvelybe kell dugnia a kardját. Meg is nyugodott a változhatatlanban, úgy, hogy mikor aug. 13-án a fejedelem arról értesítette, hogy e héten fog arrafelé alá indulni, mert in fine finaliter van a császár őfelségével való traktájának a vége, nem is sejtette, hogy «a kegyes» asszonynak épen nem mond ujságot. Csupán a nagyobbik fiú előtt titok az egész békemű, mert ő még aug. 15-én is, a mint kitűnik édes anyjához írt leveléből, arról ábrándozik, hogy a csikiakat is Háromszéken mustrálja meg és három hét mulva Deésre megy, a honnan jobb móddal bír hadat kiindítani, ha kell. Ő még ott tart, hogy kizártnak hiszi a török támadást, mivel lovas hadának a dereka, az vrimelli (rumeliai) had Kandiára megyen. A valóságban pedig úgy volt, hogy Erdélyre ment volna, ha el nem fogadja az apja a rátukmált békéjét, a melyről panaszképen írja pár napra az anyjának, hogy a fejedelem clavissal ír a béke tractálása felől, de mi oka legyen, arról nem ír őnagysága. S a mikor már megtudta az okát, akkor annyira befejezett ténnyé vált az öreg Rákóczynak a hadból való kiállása, hogy az okáról egy időben értesült az öregnek hazafelé indulásáról,

[1] Tulajdonkép Lundenburg.

[2] 348. levél.

de most se egyenes úton, hanem az anyja leveléből, a mely Holicson a fejedelemtől aug. 23-ának hajnalán iródott.

A fejedelem tényleg elindult a holicsi mezőkről, a mint megírta a fejedelemasszonynak a fenti tudósításában. Minek is várt volna? A függöny legördültével vége lőn a darabnak, mehetett, a merre a szeme látott.

VIII.

Rákóczy elég gyorsan, sőt igen gyorsan jött, mert aug. 28-án már Mátra-Verebélyről keltezi a levelét, a melyből megérthetjük nem minden mosoly nélkül, mit művelt volna ő, ha megszületik rá az alkalma. Arról van szó ugyanis, hogy Puchaim Újvár felé suhant el előtte aug. 27-én éjjel, mielőtt ő Verebélyre érkezett volna. Ha csak egy nappal előbb indul meg Morvából, épen Drégely-palánk és Léva között «tanálta volna elől Puchaim urat», s él Isten, soha száraz lábbal el nem ment volna mellőle, általesett volna rajta. Ugyan-ugyan? hát a végleges leszámolást épen erre az alkalomra kellett a fejedelemnek halasztania? Ha minden egyes alkalmat felhasznált volna Puchaim leverésére, hiszen nem egyszer állt vele szemben nem egy éjjel, hanem hónapokon át, akkor bizony a német generálisnak hírmondója se marad. Ez is csak olyan fogadkozás részéről a felesége előtt, mint annyi száz más a hadakozása folyamán, hogy tigrisnek mutatkozzék be!

Ha azt hitte az öreg Rákóczy, hogy evvel az akarhatnámsággal a felesége bánatát enyhíti, akkor csalódott. A «kegyes» Lórántffy Zsuzsánnát azonban megvígasztalni nem lehetett, mert figyelmeztette többször asszonyi jövendőbelátó tehetségénél fogva a férjét, jóval előbb, mikor még azt kikerülhette volna, hogy ne vezettesse magát a svéd-franczia festette délibáboktól, hanem keresse az elérhetőt a török ingerlése nélkül, mert a tűz mellől majd akkor kergetik el, a mikor a hamuból már-már kikaparta a gesztenyét. Ilyen tónusú panaszára szinte stereotip felelet volt a válasz a fejedelem részéről: ne búsítsa magát, mert a búsulásával őt is búsítja, a mi viszont beteggé teszi a testét-lelkét. Erre felhagyott a neki való panaszolkodásával és Zsigmond fiához fordult, a kivel közösen kritizálták az öreg cselekedeteit, hadakozását, generálisait és tanácsosait. Annál is inkább megtehették az egymásnak való panaszolko-

dást, mivel Zsigmond a seregek között lévén, közvetlen közelből láthatott mindent: Kemény Jánost, vezérkart, közlegényt és hallhatott terveket, elhatározásokat, külföldi hireket és török nekikészülődéseket. Láttuk már fenntebb, hogy a «kételenségből» kötött békéről is megvolt a maguk nézetük, a mikor a fejedelem csaknem áradozott a tőle való elragadtatástól. Egyikük sem mert szólni az «elért sikerek» ellen, hanem hallgatott azzal a különbséggel, hogy a fiú az apja iránti köteles engedelmességből és félelemből látszott hordozni a család terhét, az anya pedig csak búsongott. Tudta ezt jól a hozzá közelebb álló fia és osztozott is a bánatában, de mint jó gyermek, igyekezett megvígasztalni azzal, hogy legalább nyugalma lesz ezentúl. Az eddigi nyugtalanságáért — ez lesz a bére. Nagyságod sok búsulását — úgymond — Egerből aug. 28-án kelt levelében, kegyelmes asszonyom elhittem s tudom, *melyeknek oka nagyok*, már az békesség meg lévén az míg fog tartani, talán Nagyságodnak Isten kegyelméből nyugadalma leszen.

Mialatt apa és fiú a sors rendelkezésein vigasztaló kimagyarázkodásokkal igyekeznek megnyugodni, addig a fejedelem nagy magabizodalmában aug. 30-án Drégelypalánkra érkezik, a honnan vallásos-kenetes bevezetésű levélben intézkedik az előtte álló út megtételéről a többek között így: Az Úr istennek velünk tett sok jó tetteiért, noha a mi gyarlóságunk miatt elégséges hálát nem adhatunk, mindazonáltal azon akarok teljes tehetségemmel, édesem, lenni, háladatlan fiának ne találtassam az én istenemnek, én azért írtam mindenüvé. Irt is valóban Rákóczy Györgynek és a feleségének. Az utóbbit kioktatja, minő óvóintézkedéseket foganatosítson uradalmai megvédésére, a mikorra szept. 16-án Ónodba s innen 17-re Tokajba jön Morvából kiparancsolt seregével. Az óvóintézkedések végrehajtása egyébként nem is volt olyan könnyű, a hogy az az első elgondolásra látszik, mert a Tisza-Bodrog és Sajó mellékén szanaszét kellett embereket kiállítani. Kellett Luczra vagy 30 gyalogost, a hol a derékhad száll át a Tiszán, kellett Tokajba a székely gyalogság miatt, a pataki utakra két magyarországi vármegye vonulása okáért, továbbá a Sajó-hernádmenti falvakra, falunkint 3—4-et, azonkívül a tállyai, mádi, zsombori és keresztúri hegyek oltalmazására, azonkívül a

felső hegyekre és jószágaikra a Mármaros felé, mivel a «sok ellenség lovassa», Kassa mellől Ungvár és Bereg megyén ment be. Az ételállásokra és a tiszai kelőkre való vigyázások azért váltak szükségessé, mert a Rákóczy uradalmak mindenütt útjába estek a hazavonuló seregeknek és elsősorban ezeket kellett megvédelmezni a ragadozásoktól. Hogy a seregtől elmaradozó katonák nem igen fogják tiszteletben tartani a magántulajdont, akárkié, a szőlőket, gyümölcsösöket, kerteket meg fogják szedni, a lovakat, teheneket elhajtják s minden kezebeli mozgathatót elvisznek a szegényektől csakúgy, mint a fejedelemtől és a nemzetes uraiméktől személyválogatás nélkül, azt bölcsen kiokoskodta Rákóczy. Ez okért a távoztatására a kihágásoknak vonultatott ki őröket és állatott ki a portája sarkára magánosokat, a merre ez a zenebonás hadmenet elhúzott. S ha netán egyes enyveskezű csapatok elillannának a ragadománnyal, Klobusiczky alatt a tiszai révekben a megfelelő készültséggel vigyáztatott azon parancs alatt, ha valakinél az ő, Kornis vagy Rákóczy Zsigmond levele nem leszen, át ne bocsássák a vízen, hanem fogják el és fosszák meg.

A fejedelemasszonynak nem volt semmi kifogása a rendelkezésekre való felhívás ellen, csak egy kicsit gyorsallotta az iramot, a mellyel jött a fejedelem. Akarom, írja Tokajból aug. 31-én, hogy Isten Őfelsége kegyelmedet egészségben hozza, de talán nem kellett volna oly sietve jőni kegyelmednek annyi haddal és az oda fel való ítéletre is nézve. De talán nem is annyira a sietés és a sok had bántotta Rákóczynét, mint inkább «az oda fel való ítélet». Ez pedig nem más, mint a pestis. Oly nagy mértékben uralkodott, hogy Kassán 50-et is temettek naponkint. Haltak Patakon, Ónodban és a környékén mindenütt elannyira, hogy nincs kinek élelmet szállítani a pataki udvarba. S mivel mint a tűz, úgy megyen «a ragály», tanácsolja a férjének, hogy a hálaadás napjának a megjelölésén kívül rendeljen el bőjtölést, hogy az Isten szüntesse meg «az nagy pestist is.»

Addig-addig közelgett Rákóczy a Tiszához, míg szept. 15-én Nagyváradra ért. Jól is tette, hogy haza sietett Erdélybe, mert a székelyek sehogy sem akarták elhinni, hogy béke van. Ezt elárulja az ifjú Rákóczy György édes anyjának Szászkézdről szept. 4-én datált levelében, a melyben bejelenti, hogy Háromszéket meg-

mustrálta, de meglévén a békesség, több széket, hogy megmustráljon, nem ítéli szükségesnek; Ő kegyelmek valóban örülnek az békességnek, de az székely atyafiak nehezen hihetik. Kár pedig, mert megvolt, s hozzá oly sietve hozta az öreg Rákóczy a hírét, hogy seregeit, kivévén a szorosan vele valókat, messze hagyta maga mögött térben és időben. Ő és hadai úgy voltak Erdéllyel, mint a vándormadarak a délvidékkel. A mint ezek különböző felekezetekben érkeznek a tengerpartjára, a szerint, a mint távolabb vidékekről verődnek össze s megesik, hogy az előbb érkezők elúnva a várakozást valamely vállalkozóbb vezér alatt elindulnak előre széles levegő vonalat fogva s felfejlődött csapatokkal neki vágva a horizont nélküli messzeségnek a vizek fölött, ekkép jöttek meg amazok is, t. i. Rákóczy katonái a Tisza partjára. Előbb a fejedelem érkezett meg, utána aztán más csapatok ereszkedtek le Morva széleiről a Vág, a Nyitra, a Garam, Ipoly s Torna völgyein és kísérő hegyein keresztül a tiszai révekhez, hogy rég nem látott tűzhelyüknél újra felvegyék a tábori élet után a félbeszakított polgári életet. Még szept. végén is vannak átköltözködők a Tisza szélén Tokajnál. Ide rendelte őket Rákóczy az átszállításra megmustrálásuk után, a mi éppen nincs inyére a fejedelemasszonynak. Elhigyje kegyelmed, rimánkodik urának Mádról szept. 30-án, ez a föld megromol, mert talán kegyelmed meg sem gondolhatja azelőttihez képest az mint vagyon, mert csak szénát is szűken látni, sok időt foglal, míg mustra szerint általköltöznek. Azért arra kéri az urát, hogy akarata megmásításával hidason keltesse át az itt rekedt hadi népét, mert az a rendes mustrát úgy se várná be, mikor elég révet talál a Tiszán, a melynek a vízállása oly alacsony, hogy a konyhájukra szekeren vizet hordó ökreik meggondolták magukat és átmentek szekerestül a vízen, átmennek széltében a katonák is. De, meg folytatja, minek itt fogni azt a népet? a míg itt zsibong, a szegénységet rontja, már csak még se legyen nagyobb romlása a had miatt! S még egy körülmény javalja a minél előbb való áteresztését a fegyvereseknek — úgymond — a pestis, benne egyre-másra halnak az emberek, Patakon húsz is egy nap, feljebb a városokon 60.

Lassankint elfogytak a hazatakarodók, kiürültek tőlük az országútak, a községek, a városok és tiszai kelők, de megteltek a

tűzhelyek, a hol már javában meséltek a sebhelyesek és épek a boglyakemencze barátságos melegénél a svédekről, németekről, a lefolyt ütközetekről, a hadi élet örömeiről és bajáról, a kótyavetyékről, a zsákmányolásokról és mindenről a hadakozás folyamán, a mihez csak az emlékezet nyúlhat vissza mintegy szép multhoz, mondom, a marczona hadfiak már mesélés között emlékeztek meg a viselt dolgaikról, Rákóczy György hadakozásáról, annyira a multé volt minden, a mikor decz. 16-án Linzben a békekötésnek a vallást illető pontjai is végkép megállapíttattak.

Ezek szerint: az 1608. 1. § és a felavatási oklevél 6. t.-cz. teljesen érvényben marad. Szabad a vallás gyakorlat mindenütt: mezőn, erdőn, végházban, falvakon és városokon minden rangú és rendű embernek. A zavarok folyamán elvett templomokat királyi biztosok adják vissza a tulajdonosaiknak, továbbá az evangelikusok által a királyhoz 1638-ban benyújtott sérelmek is orvoslást nyernek. A vallás dolgában ezután keletkező czivakodások azonnal orvosoltatnak és a vallásszabadság ellen vétőket megbünteti az országgyűlés. Végezetül teljes bocsánatot nyer mindenki a királytól és az elfoglalt birtokok előbbi tulajdonosaik kezéhez visszaszállnak.

Nem vérzett hiába a magyar, a székely, a szász és a szilaj hajdú ivadék, nem hiába fázott és menetelt a gömöri, liptai és trencséni hegyek között, kardrántásának, verejtékezésének, vagdalkozásának elnyerte az értékes jutalmát, világtörténelmileg híres-neves ajándékát: a legteljesebb vallásszabadságot. Két évvel hamarább kapta meg ezt, mint a nyugati fegyvertársa és hitsorsosa: mert ennek a világhíres wesztfáliai béke csak 1648-ban adta meg a teljes vallásszabadságot. A kálvinista hajdúhoz, a lutheránus szász kereskedőhöz papja bátran és háboríthatatlanul szólhatott s általában az új vallások hívőjéhez és dícsérhette Istenét ki-ki, a hogy lelke áhította. Ha valamire, hát arra büszkén mutathatott rá Rákóczy és harcsa bajszú katonája: érvényt szereztünk a törvény betűjének, a vallásszabadságnak. Megmutattuk, hogy a paraszt a karjával és a munkájával lehet a földesúré egész a ius primæ noctis-ig, de a lelkiismerete kizárólag csak az övé, illetőleg az Istenéé, a ki a baromi sorsra lealacsonyított testébe nem átallotta a hallhatatlan lelkét az ő isteni képmására teremtve belelehelni.

Dr. Tóth László.

NAGYVÁRAD VISSZAFOGLALÁSA A TÖRÖKTŐL 1692-BEN.

(Második közlemény.)

VI. A vár ostroma az 1692. év elejétől az elfoglalásig.

Az 1692. év kezdetén a mieink a váradiaknak még sűrűbb ágyúzása és bombázása között kértek az új esztendőtől kedvező eredményt. Hogy pedig akkor Váradon milyen viszonyok voltak, arról álljon itt a várból menekülőknek az elbeszélése.

Gabona — a mint mondják — még van két hónapra való. A tisztek és janicsárok búzát, a közkatonák kölest kapnak.

Fát a váron kívül csak igen-igen nehezen találnak, úgy, hogy a mit napközben összeszednek, csak alig pár órára elég. A mi kevés fa pedig a várban van, azt a végső szükség esetére tartogatják. Marhahúst már nem kapnak. A várban mindössze négy tehenet tartanak, hogy a betegek és a gyermekek részére legyen tej. A betegek száma napról-napra szaporodik s alig van már hely, a hova temetkezni lehetne. Azonban még több, mint ezer fegyveres van.

A hónap harmadik napján, napnyugta után, egész váratlanul muzsika, trombita és dobpergés hangja hallatszott a várból. Ennek a szokatlan vígságnak az okát azonban senkisem tudta megmondani, habár ekkor is több menekült érkezett a keresztyének táborába. Ezekben a napokban többször volt róla szó, vajjon nem lenne-e előnyös és hasznos, ha a vár őrségét levelek útján próbálnák a feljebbvalóik ellen izgatni? Ezt mindenki helyeselte, azért elhatározták, hogy az ostromzár vezetői által aláírt leveleket szórnak el a vár különböző helyein.

A keresztyének által elszórt levél szövege a következő volt:

Várad pasájának, a janicsárok agájának, s az egész mohammedánságnak tudtára adjuk, hogy csupán csak a ti igen szánalomra méltó és bizonytalan helyzetetek iránt érzett rokonszenvből kívántunk benneteket értesíteni, hogy az igen hatalmas és győzhetetlen római császárnak, a mi legkegyelmesebb urunknak ide kirendelt parancsnoka és fővezére, Auersperg gróf Debreczenbe érkezett, hogy veletek alkalmas időben tanácskozzék. Nevezett tábornok úr, minthogy a természeténél fogva barátságos és együttérző, a ti részetekre kétségkívül biztosítani fogja a császár kegyét. Isten segítségével tehát üdvös és hasznos dolgot cselekedhettek s részünkről mi is rajta leszünk, hogy az a dolog szerencsés befejezést nyerjen. Mert minél tovább tart az ellenállástok és daczotok, annál nehezebbé teszitek helyzeteteket. Bizonyára meg vagytok róla győződve, hogy a császári sereg ettől a vártól eltávozni nem fog soha, bármeddig tartson is az ostrom. Ti magatok pedig jól láthatjátok, hogy az az oly régóta óhajtott felmentő sereg nemcsak nem jött, de nem is fog jönni. Mert, ha eddig a megszámlálhatatlan török és tatár csapat a lázadó Thököly-féle gyülevész népséggel majd Jenőre, majd Gyulára menve a mi hatalmas császárunk győzedelmes seregét nem merte megtámadni, hogyan próbálkoznék meg vele most egy kis csapat? S tegyük fel, hogy megjön az a ti segítségetek, nem képzelitek-e, hogy a mi kiváló vezéreink kellőképen elkészülnek annak fogadására? Épen azért a közeli vidékeken annyi német és magyar katonát helyeztek el, hogy a legrövidebb idő alatt itt sok ezer embert vonhatnak össze. Az idő rövid. Ha feleségeiteket, gyermekeiteket és saját életeteket meg óhajtjátok menteni, a könyörület kapuja már megnyilt előttetek. Ha a megbánás és megtérés győzedelmeskedik rajtatok, nem panaszkodhattok majd, hogy becsapódtatok. Emlékezhettek rá, hogy mindazok az erődítmények, a melyek a mi győzhetetlen császárunk vitézségének és erejének makacsul ellentállottak, nem csupán az őrség vérével, de a nőknek és a gyermekeknek a legyilkolásával is beszennyeztettek s tűzzel-vassal pusztíttattak. Ellenben az átadott városoknak, mint Egernek, Fehérvárnak, Szigetnek s Kanizsának a lakói, a kik a mi győzhetetlen császárunk kegyelmére bízták magukat, a legbarátságosabban fogadtattak s a török területekre sértetlenül

visszabocsáttattak. Nektek hasonlóképen igérjük, hogy a távozóknak szabad és biztos utat engedünk, a kik pedig itt óhajtanak maradni, azok nemcsak hogy szabadon lakhatnak, de azonfelül minden jószágukat, a miket azelőtt bírtak, ezután is megtarthatják. Ha azonban eddigi álláspontotok mellett továbbra is makacsul kitartotok, biztosítunk benneteket, hogy ezzel a körülménnyel a kétes megszabadulás mellett a mi méltó haragunkat vonjátok magatokra, a miért esetleg feleségeitek s gyermekeitek vérének ontásával kell bűnhődnötök, s kevéssel az után a veszedelem után, mely néhány héttel ezelőtt embereitek nagy részének elvesztésével ért benneteket, tűzzáport és lángtengert kell elszenvednetek. Azért fontoljátok meg jól, hogy mi a teendőtök!

Üdv nektek!

Bäumen Ferencz. Molnár ezredes.

A janicsárok agája azonban a cselt észrevevén, hogy nagyobb veszedelemnek elejét vegye, megbízható embereket küldött ki, hogy a mit megtalálnak, rejtsék el és semmisítsék meg.

Ötödikén nagy óvatosság és vigyázat közepette, éjfél után megérkezett az új pasa, Ibrahim, két szolgájával s néhány váradi emberrel a kik régebben Temesvárra s Gyulára mentek át. A mi őrségünk legélesebb ügyelése ellenére is belopózkodtak a várba s csak a hirtelen keletkezett nagy lárma, melyet dobbal, trombitával ütöttek, árulta el, hogy a pasa érkezett meg. Később az ágyúdörgés s a hadiszereknek a zaja ezt a feltevést megerősítette. (Azt is mondották ugyan, hogy a pasa csupán a keresztyén őrseregek tisztjeinek és legénységének hanyagsága folytán juthatott be a várba. Ezek ugyanis Ibrahimot és embereit észrevették, de a nagy zajban keletkezett izgalom miatt nem tudták megakadályozni, hogy azok soraikon átmenjenek.)

Az új pasának a váratlan megérkezése azt a gyanút keltette, hogy a törökök részére segítség is érkezett. Ezért Jenő felé magyar csapatot küldöttek ki, azzal a szigorú meghagyással, hogy valahol fogjanak törököt, a kitől valamit megtudhatnak. Fáradozásuk nem is volt hiábavaló, mert Jenőtől nem messze csakugyan elfogtak egy török katonát, a ki Debreczenbe vitetvén, a következőket beszélte el:

Mehemmetnek hívják s a pasa gyalogosai közül való, a kiket seimen-eknek hívnak. Ő többed magával a közeli erdőbe rándult ki, hogy fát gyűjtsön. Ott azonban a magyarok elfogták, míg társai a vár felé elfutottak. Az egész őrség 3000 emberből áll. A lovasok között azonban mindössze alig 300-nak van támadásra használható lova. A legnagyobb baj az, hogy már több hónapon keresztül nem kaptak zsoldot. Nappal az őrállásokon nincs senki, éjjel azonban az ellenség esetleges támadásának a visszaverésére az egész őrség készenlétben áll a palánkokon belül és pedig olyanformán, hogy két gyalogos csapat közé állítanak fel egy lovas csapatot. Ha a jenőiek a várból kijönnek is, leginkább Lippa és Erdély felé kalandoznak.

A jövendő segítségnek már minden reménye meghiúsult. Jenőnek és Gyulának a sorsa Váradtól függ. Jenő körül az elmult nyáron a törökök és tatárok minden földet letaroltak, a behódoltak pedig Erdélybe menekülvén, minden élelmiszert magukkal vittek Gyuláról.

Ámbár híre sem volt a Várad részére érkezendő segítségnek, de azért Auersperg tábornok jónak látta, hogy a milyen gyorsan csak lehet, ismét átkutatja a vidéket, annyival is inkább, mivel ezt a kedvező alkalmat, a midőn a különben átjárhatatlan mocsarakon és folyókon könnyű az átkelés, nem akarta elszalasztani. Minden szükséges intézkedést megtévén tehát, január 9-én három lovas csapattal, ú. m. Dorian, Szent Croisan és Truchsessian ezreddel és száz gyalogossal, melyek a dragonyosok mintájára lóval voltak ellátva, néhány zsák gyapotot adván nekik, s a támadáshoz húsz létrát készíttetvén, egy ágyúval s egy nagyobb mozsárral reggel elindult Debreczenből. Alkonyat tájban Újfalu város mellett (Berettyóújfalu), a hol Molnár ezredes hat zászlóaljból álló hajdu csapatával már várt reá, tábort ütött. A következő napon egy csapat magyar lovast, mely az előtt ezredétől elszakadt, mivel zsoldot nem kapott s most rablásból élt, összegyűjtvén, a németek közé beosztotta s folytatta útját Kőrös-Ladány felé. Itt a ráczok gyalogos és lovas csapata, mely eddig Túron állomásozott, hozzácsatlakozván, éjszakára megszállottak. Másnap napnyugta előtt átkeltek az erősen befagyott Kőrös folyón, s Békés felé vették útjokat, ahol az előző éjjelen tizenkét gyulai török és ugyanannyi Thököly-

féle lázadó éjjelezett. Ennek a községnek a papja, a ki ezidőtájban tért vissza Gyuláról, az ismeretlen vendégektől megijedvén, de visszamenni mégis nem akarván, könyörögve jött Auersperg tábornokhoz, elmondva, hogy a gyulai várban valami seregnek az érkezéséről hallott. Egyszersmind leírta a palánk szerkezetét, hogy hol lehet könnyebben betörni. Sőt még az utat is megmutatta. A lakósokat a lelkész lakására összegyűjtvén, fejvesztés terhe alatt megtiltották, hogy bárki is a házából, vagy épen a falujából eltávozzék. Az őröknek pedig, a kiket az utakra rendeltek, megparancsolták, hogy ha észreveszik, hogy valaki a falun kívül kószál czél nélkül, öljék meg. Harmadik nap délutánján felszedvén a tábort, tovább indultak s Gyulától két órányira állottak meg. Éjnek idején, a sötétben, — minthogy tüzet gyújtani nem volt szabad — a dolgokat olyan ügyesen elrendezték, hogy még a falubeliek sem értesültek róla.

Itt a főbb tiszteket Auersperg tábornok összegyűjtvén, kinekkinek kiosztotta a parancsot, mely szerint a palánkot három különböző oldalról támadják meg. És pedig Molnár hajdui az asappok kapuját, a ráczok a rácz külvárost. A német muskétások a magyarokkal egyesülten egy petárdával a középső kapura támadnak és pedig mindannyian egyszerre, egy rohamban. Azonkívül szigorúan megtiltották, nehogy valaki időnek előtte a zsákmányoláshoz fogjon, hanem inkább egyesülvén a csoportok, egész a várig űzzék az ellenséget. S ha a dolog úgy történnék, hogy magára a várra törhetnének, akkor azonnal az egész lovassággal segítségül mennek.

Gyulának, mely a síkságon szép fekvéssel épült, a vár előtt három, egymással érintkező, de egymástól árkokkal, folyóvízzel s felvonó híddal elválasztott része volt. A harmadikból, mely felvonó híddal volt megerősítve s hol a híd kissé hosszabb volt, vezetett a bejáró a várba. A vár maga szűk, négyszögben terül el s hat torony diszíti, földhányásokkal, elővédekkel s fallal eléggé megerősítve.

Tizenharmadikán hajnalban tehát — épen vasárnap — előbb a gyalogosok közt meleg bort osztván széjjel, körülbelül harmadik kakaskukorékolás idején, megmozdult a tábor. Elől a gyalogság, hajnalhasadtakor, kevéssel hat előtt, a palánkra tört, s mindenki a kijelölt helyén munkához látott. A török őrség álmosan s az

ellenség által váratlanul megzavartatva, alighogy fegyvert ragad, a mieink már is körülveszik. Futni próbálnak, de nemre való tekintet nélkül ölik le őket. Sokan még ágyban maradtak, azt gondolva, hogy a tatár segítség érkezett meg. A mieink azonban az egész térségen a harmadik hídig nyomulván, az elibük kerülteket mind levágják. Mindez csaknem egy félórán belül történt. Az ellenség már nem mert ellenállni, hanem a várban gyülekezett. Kétségtelen, hogy ha több gyalogos van jelen, az első küzdelem hevében magát a várat is elfoglalhatták volna. Mert az alatt az idő alatt, míg az ellenségeskedés szünetelt, a kapzsi, zsákmányra vágyó és rablás-hoz szokott hajduk és ráczok otthagyták az ellenséget s a legtöbb elhagyva saját zászlaját, a közelben levő házakba rohantak s zsákmánnyal megrakodva, mintha teljesen legyőzték volna az ellenséget, diadalittasan jártak szerteszét. Ez a vétkes cselekedet s a katonák legsúlyosabban elítélendő kapzsisága az ellenséget pihenni engedte s alkalmat adott az erők összegyűjtésére. Felhasználva ezt a kedvező alkalmat, az ellenség szekerekkel elzárta az utakat s lármát csapva, hátulról támadott ellenfelére. A mindenfelől feltörő lárma a zsákmánnyal és rablott holmikkal megrakott hajduk között rettenetes félelmet támasztott, úgy, hogy többé nem is gondoltak arra, hogy az ellenséget visszaszoríthassák, hanem csupán a zsákmányaikat igyekeztek megmenteni s a legnagyobb részük a palánkról visszahuzódott.

A nagy zűrzavar közepette — minthogy még minden ház nem állott lángokban — a hajduk helyett — mivel ők sem fenyegetéssel, sem igéretekkel nem voltak rávehetők — a muskétások néhány lovast küldtek el, hogy a tüzet továbbterjesszék.

A keresztyének vesztesége kevés volt, de a palánkok környéke mindenfelé ellenséges holttesttel volt tele. Maga a bég is csak egy szál köpenyegben menekülhetett, hátrahagyva feleségét fiával és menyével. A foglyok csodálkoztak, hogy a kiállott éhség után még képes volt akkora utat megtenni. A zavar ugyan lecsendesedett, de mindenki tudta, hogy most Jenő vára van veszedelemben. Épen azért a bég már az előző napon levelet írt a jenői basának, hogy védekezzék az ellenséges támadás ellen.

Míg ezek Gyulán történtek, egy-egy csoport magyart a környékbeli falvakba küldtek ki. Ezeknek a feladata az volt, hogy a

falvakat, szénát és a mi a hadsereg ellátásához szükséges, felégessék és elpusztítsák, sőt még a lakókat is elűzzék azokból a községekből, s a Berettyón túlra kísérjék őket, hogy ily módon nemcsak Gyula és Jenő, de a török sereg előtt is — ha netalán segítséget próbálna hozni — minden segélyforrás, sőt még az utak is elpusztíttassanak. Még ugyanazon a napon tehát Dobos falu irányában, innen a következőn Szalonta alá, majd pedig egy elhagyott falu felé indultak. Ekkor Auersperg tábornok néhány órai pihenőt adott s azután visszatértek Várad alá.

Itt ismét számos menekültet találtak, a kik beszélték, hogy napról-napra nagyobb a fa- és kenyérhiány, továbbá, hogy a janicsárok és a többi katonaság már viszálykodnak egymással s a tisztek ellen nemsokára nyilt lázadás fog kitörni. Azt is mondták, hogy a mikor az új basa a várba megérkezett, majdnem sírva fakadt a helyzet szomorúságán s szinte visszaborzadt tőle. A vár átadásához semmi remény nem lehet, minthogy a janicsárok agája egyenesen kijelentette, hogy Szent György nap előtt (ápr. 24.) — ha az Isten addig élteti — Várad várát semmi körülmények közt át nem adja; a ki nem győzi addig türelemmel, vagy meghal, vagy megfutamodik.

A váradiak ez alatt mind nagyobb erővel ostromolták az olaszi palánkot, gyakrabban támadtak és erősebben lövöldöztek, minek folytán kétségessé lett, vajjon az olaszi palánkban hagyott csekély számú katonaság képes lesz-e állását megtartani. Ugyanis a Molnár-féle hajduezred volt ott, mindenféle emberből összetoborozva s a Thököly-féle felkelőkkel, rácz szökevényekkel és törökökkel gyarapodva, melyeknek ereje épen nem volt valami elrettentő. A váradiak néhányszor a palánk, egyszer pedig a sötétben a híd mellett levő erősség ellen támadván, az egész őrséget megszalasztották s húsznál több magyar köpenyeget és ugyanannyi puskát magukkal vittek a várba. Tizenhatodikán, midőn a magyar és német csapatok a vár előtt megjelentek, az ellenség megrémült. Tanakodni kezdtek. A legtöbben azon a nézeten voltak, hogy Erdélyből kell katonaságot kérni, mivel támadástól féltek. S csakugyan azon egész éjszaka, a mennyi fegyveres a várban volt, mind az őrhelyen volt. Bár a gyulaiak által szenvedett vereségről kémeik által részletesen értesültek, de részben makacs-

ságból, részben könnyelműségből hitelt nem adtak neki. A várban jutalmat kapott, a ki foglyot szerzett. Ugyanazon éjjel tehát, midőn a mi embereink — szokás szerint — nem messze a vártól, állomáshelyükre mentek, az ellenség csele folytán körülkeríttettek, hármat közülök azonnal megöltek, hármat pedig élve a várba vittek. Azoknak azonban, a kik Gyula külvárosának az elpusztítását elbeszélték, most sem hittek.

E közben szökevények érkeztek, a kik erősítették, hogy bár az éhség napról-napra növekszik, de azért két hónapnál előbb a vár megadásáról szó se lehet, hacsak a janicsárok lázadást nem támasztanak. A mostani téli idő is nagy akadálya ennek, mivel a törökök a gyermekeket és nőket a nagy hidegtől kímélni akarják.

Tizenkilenczedikén egy német lovas a gyulai bégtől levelet hozott, a melyben az kérte, hogy feleségét és menyét két német katonáért cseréljék ki. A keresztyének azonban az ajánlatot elutasították.

A váradiak ez alatt a mieinkkel folytonosan harczban állottak, tizenkilenczedikén pedig az olaszi palánk felé nagyobb erővel kitörtek s a hajdukkal hosszabb ütközetet vívtak. Ezek azonban nem tágítván, a törökök a várba visszatértek. Viszont a németek a vár körül levő sánczokból lövöldözésekkel nyugtalanították folytonosan a váradiakat, miáltal sok törököt megöltek. Sokan, a kik a nyilt téreken kunyhókat építettek, kénytelenek voltak védett helyiségekbe visszavonulni. Huszonkettedikén elfogtak egy törököt, midőn a kertben fát vágott. Az ő részletes elbeszélése szerint két nappal azelőtt minden katonai személy részére két véka gabonát (a mi 90 osztrák fontot nyom) osztottak ki. Van ezenkívül két és fél hónapra való gabona és maradék ennivaló. A ki a mit talál, szét kell osztania. Van még két tehén, melyeket a tejért tartanak, minek az ára mértékenkint (icce) két forintra emelkedett. Ló van 12 darab. A fa oly kevés, hogy nemcsak lopják, de erőszakkal is elveszik. Az új basa és a janicsárok agája között nagy a barátság s mindketten hangoztatják, hogy a míg élnek, a várat semmiképen fel nem adják. Egyszersmind nyiltan hirdetik, hogy február közepéig a segítség megérkezik. Három embert kiküldöttek, hogy a segítségről biztos híreket hozzon, de a mi őreink észrevették őket s azok a várba visszatértek.

Becséről, a Tisza mellett Titel fölött levő palánkból dél felé kiküldött kémek hozták is már hírül, hogy Pozserováczban Thököly vezetése alatt kb. 5000 török, tatár és felkelő gyülekezik, a kik Várad felé akarnak indulni, hogy oda segítséget vigyenek.

Huszonnyolczadikán Lippa régi kapitánya, a kiváló hírnevű Kiss Balázs jelentette, hogy a jenői palánknál a rábízott feladatot szerencsésen végrehajtván, a palánkot teljesen felégette.

A jenőiek azonban — a gyulaiak kárán okulva — mindenüket behordván a várba, a palánkot a mieinknek üresen ott hagyták. A Jenő váránál történt események után az udvari prefectus (Jenőben) egy magyar nyelven irott levelet küldött át Kiss Balázsnak Lippára egy paraszttal. Hogy emberségből tette-e ezt, vagy kémkedésből, nem tudni. A levél tartalma jelentéktelen. Csupán kuriozumképen álljon itt:

A fő basának volt egy agara, a lábán és a farkán vöröses színű. Ezt a hajdúk a palánk felégetése alkalmával elvitték. A fent említett basa olykor üdülés czéljából vadászni szokott menni. Minthogy azonban az agara elveszett, ezt most nem teheti. Épen azért tiszteletteljesen kérik a magyarok parancsnokát, az ő jóakaró szomszédjukat és igen kiváló katonát, hogy a basa iránt érzett emberszeretetből azt a kedvencz fehér agarat kerestesse meg s a jelen levél átadójától küldje vissza. Különben az agár nem nagy értékű s másra nem is alkalmas, mint vadászatra, de úgy a basát, mint mindannyiunkat nagy hálára kötelezi ez által. A viszont szívességgel nem is maradnak adósok. Ennek igazolására itt küld a basa egy kis kendőt. Egyébként a ti uraságtok, a kinek az életét az Isten hosszúra nyújtsa, még sok jóindulatot fog részünkről tapasztalni. Kelt a szomszédos Jenő várában. Mohammed 1104. évében Rabyvulennelus hava 5. napján, azaz 1692 jan. 23-án.

A ti jóakaró szomszédotok

Mehemet aga.

Február elsején a Várad körül táborozó keresztyén csapatok azt az értesítést kapták Lippáról, hogy Thököly a Duna jegén átkelt csapatával. A temesváriak is tatár és török csapatot toboroznak, hogy Várad részére segítséget vigyenek. Ugyanezekben a napokban mind gyakoribb fegyverzaj hallatszott Temesvár felől.

Hogy Thököly, vagy valamelyik szeraszkír közeledik-e, senki sem tudta.

Auersperg tábornok értesülvén ezekről a dolgokról, ezeket az erdélyieknek azonnal tudomására hozta, hogy ha valahol valami veszély fenyegetne, a császári sereg azon a helyen készen álljon. Egyszersmind elrendelte, hogy a szomszédos területekre német ezredek s magyar és rácz katonaság küldessenek, hogy minden eshetőségre készen legyenek. A február 2-án Gyula várából érkezett levél, melyet az ott fogságban levő németektől küldtek, még inkább megerősítette a hírt, hogy a gyulai törökök már nemcsak titokban suttogják, hanem nyiltan terjesztik, hogy Thököly török és tatár csapatokkal, melyek között franczia is vannak, Gyula várába készül, hogy a téli idő egy részét ott töltse. S ha innen segítséget nem vihet is Váradnak, de mégis megakadályozza, hogy az ellenség a szükséges dolgokkal ellássa magát, a sánczokon kívül levő őrséget pedig éjjelenkint nyugtalaníthatja. Ugyanezen alkalommal a gyulai bég azt üzente, hogy feleségéért és menyéért négy német katonát ád cserébe. Ebbe a keresztyének is beleegyeztek. Minthogy a váradiak az olaszi palánkban sok kárt okoztak és sok embert megöltek, ezért az ostromlók a Szent István-hegyen több sugárágyút gyűjtöttek össze, honnan a várbelieket elhallgattatták.

A mult hó 30-ról Lippa várából levél érkezett, a melyben hírül adják, hogy ezen vár tartalékának a zászlótartója, a ki azelőtt Temesváron fogságban volt, de egy tatárért kicserélték, azt a hírt hozta, hogy a mult hónap 27-én egy aga, a kit a franczia király küldött Thökölyhez, sietve Temesvárra érkezett a szövetségeseknek szánt pénzzel s ezért volt ott a nagy lövöldözés. Egyszersmind ugyanez az ember hallotta, hogy valamelyik basa sereggel közeledik. Azt is írta a lippai kapitány, hogy bizonyos váradiak, a kiket onnan (t. i. Váradról) nagy csomó írással küldtek el, hogy bebizonyítsák, milyen szükségben van a vár, útjokban Lippától nem messze éjjeleztek.

Ötödikén a rácz katonák egy törököt fogtak, a ki szintén erősítette, hogy Temesvár körül katonaság gyülekezik. Az pedig egészen bizonyos, hogy midőn az a pénzt hozó aga Temesvárra jött, két ezer ló is érkezett oda s a lövöldözés ennek az örömére

is történt. Thökölyt a török portára idézték, hogy a vezérekkel tartandó haditanácsban részt vegyen s oda már el is indult. Seregét Orsován és Pozserováczon hagyta hátra. Végül azt ujságolta, hogy a váradiak 13 nappal ezelőtt két követet, Hasan zaimot és Malko szpáhit, küldtek Temesvárra, tudják meg ott a szeraszkírtől biztosan, hogy számot vetve elhagyatottságukkal, teljesen megfeledkeztek-e róluk.

A váradiak ez alatt folytonos tanakodással töltvén az időt, kétségbeesésükben hol itt, hol ott ki-kitörtek a várból. Sohasem voltak ugyanis biztosak benne, vajjon az embereik, a kiket segítségért küldöttek, czélhoz jutottak-e.

Tizenkilenczedikén, napnyugta után, váratlanul rettenetes módon kezdtek lövöldözni köröskörül a vár falairól. Ez a körülmény azt a gyanút keltette, hogy segítség érkezett, s összes katonaságunkat fegyverbe szólítva, készenlétbe helyezték. Eltelt az egész éj, de a segítségnek nyoma sem volt s teljesen érthetetlen volt a dolog még Bäumen előtt is, ki hiába kutatott utána, mígnem egy szökevény megmagyarázta. T. i. a vezérlő tisztek egy házban összejöttek a várban tanácskozásra s egy török türelmetlenül követelte, hogy mi van már a felszabadítással? «Itt van már a hegyeken a segítség» — felelték neki — s hogy a közkatonák hangulatát felizgassák s a megszállókat megijesszék, azért sütötték ki ágyúikat.

A következő nap állandó lövöldözéssel és kitörésekkel telt el. Ugyanis az Olasziból a városba vezető híd nagy részét az ott őrségre felállított hajduk feltüzelték. Ekként a híd használhatatlanná lett. Minthogy most néhány napon át enyhe idő volt, a törökök megragadták a kedvező alkalmat s a hajduk ellen, a kik abban a sánczban szorultak és semmi menedékük nem volt, kirohanást intéztek. Bäumen báró, a parancsnok helyettese, minthogy az őrök a törököknek a gyülekezésére figyelmessé tették, a veszélyt el akarván kerülni, a lehető legrövidebb idő alatt két csapatot szervezett száz gyalogossal, melyeknek a feladata volt lesből a törököket hátulról megtámadni. Úgy is történt. A németek alighogy a régi város romjaihoz közeledve, feltüntek a hajdu völgy előtt, összecsaptak. Bizonyos, hogy a hajdukat mind elfogták, vagy levágták volna, ha a németek az ellenséget hátulról nem támadják. Az ellen-

ség ugyanis, a mint a németek közeledtét meglátta, meghátrált. A nap hátralevő részét a sánczok és a hídnál dolgozók elleni lövöldözések foglalták el.

Ezalatt a sánczmak a parancsnoka, Bäumen, a legfőbb gondját arra fordította, hogy új híd felépítéséről a szokott körültekintéssel gondoskodjék. Ámbár az ácsok és munkások minden erejükkel dolgoztak, de a víz igen gyorsan annyira megnövekedett, hogy két napig nem lehetett folytatni a munkát. Az ellenség pedig oly erősen lövöldözött, hogy szinte nem lehetett megállapítani, vajjon az ostromlók törekvése volt-e erősebb a munka bevégzésére, vagy az ellenségé, annak megakadályozására. Kissé megenyhülvén az idő, a hóval vegyes esők a várban is sárossá tették a helyeket s piszokkal és mocsokkal borították el az egészet. Úgy látszott, hogy árvíz lesz. Az ellenségnek újból gondot okozott tehát, hogy a bajt hogyan hárítsa el s a sok vizet, mely kétségtelenül annyi holttesttől és emberi piszoktól megfertőztetett, merre vezesse el. A hely fekvése folytán az volt a legtanácsosabb, hogy a Kőrös folyóból kijövő s a várhoz igen közel elmenő kis patakba eresszék le a vizet, mivel ezt az ellenség se tudja megakadályozni.

Ugyanez idő tájban, napnyugta után két német, a kiknek egyike két hóval azelőtt az ellenséges várba beszökött, a másik pedig, egy brandenburgi dobos, a ki az első megszállás idején fogságba került, az ostromlókhoz átszökött. A várban szabadon járhattak, ezért menekülhettek oly könnyen. Hogy a dobos menekülni akart, az kétségtelen. A másiknak a szökése azonban — minthogy már előbb hitetlenné lett — gyanus volt. Éppen azért békóba verték s szigorú őrizet alá vették. Ezzel egy időben egy csapat török támadta meg a mi lovas őrjáratunkat s a mieinket megelőzve s még néhány köpenyeget is, melyet a németek elhagytak, csodálatos gyorsasággal összeszedtek s az ott talált fával együtt elvitték.

A gyulai bég ismét levelet küldött át felesége és menye kiváltása ügyében. Nagyon hálás lesz érte, — írja — hogy a négy németért az asszonyokat szabadon bocsájtják a keresztyének. Hiszen neki pénze úgy sincs, a mivel kiváltaná őket. Csak azt kéri, hogy az asszonyok mellé megbízható embereket adjanak, a kik őket oda kísérik s istenre és Mohammedre tett esküvel fogadja, hogy

a németeket ő is azonnal szabadon bocsájtja. Igéri, hogy a hol csak teheti, a keresztyén foglyokkal mindig jól fog bánni.

A következő napon tehát az asszonyokat Túr városába kísértették, hogy a mi foglyaink is minél hamarább kiszabaduljanak a török fogságból.

22-én, midőn Auersperg tábornok útban volt Várad felé, futár jelentette neki, hogy a váradiak ugyanazon a napon nagy sereggel kitörtek s mindkét részről sokan megsebesültek, néhányan elestek. A törökök egy kisebb csapattal a hajdú völgynél kezdték az ütközetet a hajdúk ellen. A nagyobb rész pedig a németeket támadta meg. Sokáig kétes volt a harcz s a keresztyének már-már ingadozni kezdtek, midőn Klimes báró, az Arienzaga-ezred parancsnoka, a szétszórt katonaságot rendbeszedve, óriási hévvel rontott az ellenségre, de egy puskaütéstől súlyosan megsebesülve, néhány óra mulva kiszenvedett. Kiváló és mindenki előtt kedvelt ember volt, halálát éppen azért mindenki sajnálta. Bizonyára még nagyobb lett volna azonban a mi veszteségünk, ha nem maga Bäumen parancsnok-helyettes állott volna a seregek élére. Ő azonban a törököket csakhamar visszaszorította a várba.

A vakmerő kitörésnek az oka — úgy látszott — az előre sejtett áradással volt összefüggésben. A milyen merészen támadtak, annál dühösebben tértek vissza.

23-án az ágyúzás és bombázás mindkét részről egész napon át szakadatlanul tartott. Délután a mi lovas őrségünk egy papmezői öreg pattantyúst fogott el. Vagy Váradra, vagy a jenői várba igyekezett; ezt azonban nem árulta el. Olasziba vitték, hol a vallatáskor a következőket mondotta:

A papmezőiek csak Várad elestét várják, s azonnal megadják magukat ők is a császári seregeknek. Néhány héttel azelőtt két papmezői ember jött ide, a kik bejutottak a várba, sőt a felelettel vissza is jöttek. Azt a hírt hozták, hogy a török porta elhatározta, hogy Váradnak segítséget visz. Azonkívül a tatár kánnak megparancsolták, hogy Erdélybe igen erős csapatokat küldjön s Veterani császári vezért támadja meg, nehogy az seregeit Várad ellen vigye. Thököly pedig lesi az alkalmat, hogy török katonasággal, valamint a sajátjával, melyhez még néhány ezer franczia szövetséges is csatlakozik, Várad felé indulhasson s azt az ostrom alól

felszabadítsa. A temesváriak már hajókat is készítettek, hogy abból a Maros folyón hidat verve, a sereg azon átkelhessen. Azonkívül igen nagy mennyiségű gabonát is szedtek össze.

27-én délután Mezen Mehemmet nevű váradi aga körülbelül 150 fegyveressel kijött a jenői kapun s a mi lovas őrségeink előtt czirkált. Észrevévén a parancsnok, egy huszár kapitánnyal azonnal ellenük indult. Csapatait két részre osztotta. Az egyiknek élére ő maga állott s az ellenségre, mely a vártól laza sorokban már messzebbre eltávozott, rohamot vezényelt. Roham közben az említett aga valami kendő félét felemelvén, jelt adott. A mieink ezen meglepődve, megállottak. Oda küldöttek az agához egy magyar tisztet, kérdezze meg, hogy mit akar. Az aga először is az iránt érdeklődött, hogy a keresztyének csapatában milyen tisztek vannak. Mielőtt azonban a magyar tiszttel hosszabb beszédbe elegyedett volna, a magyar tisztet visszahívták s maga Bäumen parancsnok-helyettes ment oda, hogy az aga neki adja elő kívánságát. Midőn az aga közelébe ért, az a fegyvert letétette vele s ő is a mögötte néhány lépéssel alázatosan meghúzódó társánál hagyva az övét, nagy szerényen közelebb jött s a szokásos tisztelettel üdvözölte a parancsnokot. Erre Bäumen felszólította, hogy mit kíván. Az aga mosolyogva válaszolt, hogy tudja jól, hogy a parancsnokkal áll szemben. De szeretné nagyon tudni, vajjon mi a czélja itt a keresztyéneknek, tulajdonképpen mért küzdenek annyit hiába? Bäumen ezt felelte neki: «A mi czélunk, a miért itt az időt töltjük, ismeretes előttetek. S addig nem is távozunk el innen, míg el nem érjük, a mit akarunk. Hogy hideget, havat és számtalan más kényelmetlenséget eltűrjünk, azt már megszoktuk. Különben is vannak olyan gyógyszereink, melyek az elfáradt lelkeket újra felüdítik. De ti, mint madár a kalitkában, csak vergődtök; éhséget és más megszámlálhatatlan nyomorúságot mért tűrtök hát?

— Igaz, — felelé a török — hogy nyomorral küzdünk, csupán kenyérrel élünk. Még a lóhúsnak is, mely már szintén kevés van, 40 para, azaz egy osztrák forint okája.[1]

— Átérzem szenvedésed, — mondá neki Bäumen, — és

[1] 1 oka = 2½ bécsi font.

sajnálom, hogy itt a nyilt mezőn találkozunk, a hol nem áll semmi rendelkezésemre, a mivel szíves-örömest megkínálhatnálak.

— Nehány nappal ezelőtt csak egy darabka kenyeret kértem s még azt sem adtatok. Hát akkor most mit adnátok?

— Talán nem alkalmas helyen és időben kérted. Jőjjetek a táborunkba s a legnagyobb tisztességben részesítlek benneteket. De mért is makacskodtok, mikor a dolog úgy is hiábavaló. Hiszen tudjuk, hogy az egri basa is csak hiteget benneteket s már benne is megrendült bizalmatok! Én igérem nektek és fogadom, hogy ha barátságosan közeledtek felénk, nem kell félnetek semmitől.

— Tudom, hogy a németek minden nemzet között a legmegbízhatóbbak. Mi azonban a mi hatalmas szultánunktól igéretet bírunk, hogy a segítség rövid idő alatt megérkezik. Házi tűzhelyünket, szentélyünket nagyon nehéz elhagyni, különösen nekem, a ki ezen a helyen születtem és nevelkedtem. Azért tovább is itt élek s ha kell, itt halok!

— Ha segítséget vártok, nagyon csalódtok! Jaj nektek akkor. Ha még tovább is nyakaskodtok, akkor ezután már nem könyörülünk rajtatok, még ha önként békét és hűséget ajánlotok is! Ugyanis már megtettük a rendelkezéseket, hogy a várat ágyukkal s minden eszközzel az eddiginél erősebben támadjuk. Üdvös és hasznos lesz tehát rátok nézve, ha minél előbb határoztok sorsotokról. A kinek ház, szántóföld, kert, vagy szőlő kell, kap. Ki, a hova menni óhajt, bántatlanul oda mehet.

— Ha csak rajtam állna, én szívesen beleegyezném. Javasolni fogom parancsnokaimnak s mindenképpen rajta leszek, hogy holnap a felelettel a sánczokhoz átmehessek. Látni fogjátok, hogy én kész vagyok a ti szolgálatotokra. Hiszen tudjátok, hogy a váradiak szándéka az, hogy a melyik sereget győztesnek látják, a várat annak adják át.

Ezek után mind két fél szép rendben, minden ellenségeskedés nélkül visszahúzódott.

28. és 29-én a váron kívül nem jelent meg senki, de kölcsönösen igen erősen ágyúztak. A Kőrös folyó átjárójánál a mieink közül sokan megsebesültek, néhányan meg is haltak.

Auersperg gróf főparancsnok az ellenség által megkezdett tárgyalást szívesen folytatta volna, úgy vélvén, hogy majd úgy

könnyebben megadásra bírhatja őket. Azok azonban a kapun kívül többé nem jelentek meg s borult, havas-esős időjárás köszöntvén be, a tárgyalás abban maradt.

A márczius esőzéssel kezdődött. A nagy hó és az áradása közlekedést lóval, kocsival teljesen lehetetlenné tette. A hónap két első napja csendben telt el. Harmadikán 90 és néhány szénával megrakott szekér érkezett, de az ellenség oly kegyetlen ágyúzással fogadta, hogy több ökör és 6 paraszt meghalt. Dél felé egy hajdú a régi város romjai között kóborolván, a törökök elfogták s a várba vitték. Ugyanezen idő tájban meg két török hozzánk szökött át s beszélte, hogy Mezen agát — mivel a basák tudta nélkül tárgyalt — börtönbe vetették. A janicsárok agája mindenféle gyülekezést betiltott, nehogy összeesküvés keletkezzék. Hogy a katonák között a fegyelmet megtarthassa, ki a mit hallott, be kell jelentenie. Igen sokan a kézi malmoknak a folytonos zörgését már annyira megunták, hogy szívesebben tűrték a fogságbavetést, mintsem tovább dolgozzanak. Különben a vezérek el vannak szánva, hogy a segítséget megvárják.

Ugyanezen idő tájban Belényesből levél által tudatták, hogy egy aga, a kit néhány héttel azelőtt a váradiak a török portára küldöttek, 30 lovassal Jenőbe érkezett, hogy a víz apadtával kedvező hírrel Váradra menjen. A válasz lényege, a melyet hozott, az, hogy a váradiak csak tartsanak ki vitézül és elszántan. A segítség márczius 15-re Jenőben lesz.

Erre a hírre néhány német és magyar Szalonta és Gyula irányában, továbbá Fekete-Bátoron át Jenő felé elküldetett, hogy az útak állapotáról hozzanak értesítést. Ötödikén tértek vissza s jelentették, hogy az útak hasznavehetetlenek.

Ezen nap délutánján kissé kiderülvén az idő, rendelkezéseket tettek, hogy a váradi katonasághoz szózatot intézhessenek. Azért Bäumen a császári tolmáccsal s más szükséges emberekkel a hajdúk sánczához ment, minthogy az volt a várhoz legközelebb s innen az árok felé előre küldve egy magyart egy dobossal, kiabálással és dobolással jelt adatott. Először is azt kérték a törököktől, hogy a fegyverszünet ideje alatt a követ biztonságáról gondoskodjanak. Azok azonban távozásra szólították a jelt adókat, sőt szavaikkal együtt hallható volt már az ágyúk dörgése is. A mieink

eleintén kérésre fogták a dolgot, de a törökök mind erősebben kezdtek ágyúzni s lövöldözni. Így semmit sem végezvén, a mieink is visszatértek s törökök és magyarok ököllel fenyegetve kiabáltak egymásra kemény szitkozódások között. Azután csend lett. A következő napon a várból sem lőttek.

A várban ezalatt történtekről egy szökevény a következőket mondotta:

A dobolást és a kiabálást meghallván, a pasát és a janicsárok agáját megbízták, hogy a keresztyéneket zavarják el onnan, nehogy beszédbe elegyedhessenek. Ez ellen a közkatonák tiltakozni akartak, ha vezéreiktől nem tartottak volna. «A közbizalmat nem szabad megsérteni, — mondották. — A követ és a kik vele idejöttek, nem hibásak. Csupán beszéddel úgy sem lehet a várat elfoglalni.» A basa és a janicsárok agája azonban ezeknek durván válaszolt. «A mi igen hatalmas császárunk talán majd a közkatonáktól kér tanácsot ilyen fontos ügyben és nem a tisztektől! Tavasz közeledtével, a mikor kilátás nyílik a segítségre, most engedjük át magunkat a csüggedésnek?» Mikor azonban a basa a falak kijavítására rendelte a katonaságot, verekedés támadt, mivel a közkatonák ellenszegültek. «Mért kell a réseket vesszőkkel kijavítani, — mondották — hiszen a nagyobb ágyúk úgy is könnyen szétrombolják azokat. Ha jön a segítség, mely felszabadít bennünket, lesz mód a kijavításra. Ha meg nem jön, akkor úgy is hiába dolgozunk.» Erre az aga ott hagyta őket. Kijelentette azonban, hogy hedrelis előtt — a mi Szent György napja táján van — a vár átadásáról ne is álmodjanak. A gabona még két hónapnál tovább elég. A mi fát pedig a várban még találnak, azt nem szabad magánczélra elhasználni, hanem közczélra kell félretenni.

Nyolczadikán a sok ágyúgolyó közül egy a főparancsnok házát is átütötte. Emberben azonban kár nem történt.

9-én, vasárnap, napkelte előtt váratlanul ágyúdörgés hallatszott. A szokatlan dolog nagy izgalmat keltett. A mezei őrök azt hozták hírül, hogy két váradi embert a papmezői út felé láttak menni. De mégis hihetetlennek tetszett, hogy maguk a törökök árulják el követeiket, mielőtt biztosan tudnák, hogy szerencsésen czélhoz értek. A dolog egész nap homályban maradt, mígnem este Belényesből jelentették, hogy három török Papmezőről Várad felé

ment. Közülök az egyik visszatért, a másik kettő pedig bejutott szerencsésen Váradra. Ezeknek szólt az üdvözlet.

A következő napon délután egy asszony jött ki a várból egy 10 éves fiúval s a hírt ő is megerősítette. A következőket beszélte:

Vasárnap este, napnyugta előtt Hasan zaim és a vár kapitánya, Omer aga, a kiket több héttel azelőtt a segítség sürgetésére kiküldöttek volt, visszatértek s az e fölött való öröm kifejezésére lövöldöztek. Ő az áradás miatt csak nagy nehézségek árán tudott fiával kijutni. Úgy hallotta, hogy a tatár kán igen nagy sereggel megy Erdélybe s Thököly és az erdélyi fejedelem is készülődik. Thököly egy török sereggel Várad felé jön. A régi pasát, Abdi Lathifot, állásába újra visszahelyezték. A várban a legtöbben fogadkoznak, hogy az erősséget utolsó lehelletükig védelmezik.

Éjfél tájban két török lovas a Kőrös partjához jött, egészen közel a mi őreinkhez. Az őrök a szokott módon megállították őket, kérdezve, hogy kicsodák. A törökök azt felelték: katona. De ugyanekkor puskájukat is elsütötték, elárulva ezzel, hogy ellenségek. A zajra az ott levő őrparancsnok a lovasokkal azonnal üldözőbe vette a futó ellenséget. Midőn azonban túlságos vakmerően és elővigyázatlanul berohant a janicsárok közé, a kik három oldalról lesben állottak, keresztül szúrták s egy másik közkatonával együtt ott halt meg. Az ellenség fejüket levágva s ruhájukat elvéve, temetetlenül ott hagyta őket. De ez a győzelem a töröknek is véres volt, mert Mezen Mehemmet aga is megsebesült. Cior Jusszuf szpáhi pedig, a ki a fogoly szerzésben mindenkor híres és szerencsés volt, átszuratván, lováról holtan bukott le. A törökök egy német lovast lovával együtt elfogva a várba vittek. A lovat 15,000 oszporáért eladták s malomhajtásra használták fel.

Ugyanazon a napon, melyen az az asszony a fiúval a keresztyének táborába jött, Jenőből is érkezett egy polgár. Azt a hírt hozta, hogy ott 300 janicsár megérkezését várják, a kik a zsoldpénzt hozzák s aztán Váradra fognak menni. A kívánt segítség azért jön lassan, mert a seregeknek nincs elég élelmük.

A vezénylő főparancsnok, Auersperg tábornok, a 300 janicsár közeledéséről hallván, rögtön tanácsot tartott tisztjeivel s elhatározták, hogy katonaságot küldenek ellenük. Egy magyar ezredet és 300 német lovast pedig Várad ellen helyeztek készenlétbe.

Egyidejűleg Kiss Balázs meg Papmező és Jenő felé czirkált csapataival.

A következő nap, 14-ike, azzal telt el, hogy kocsit gyüjtöttek, melyen a szénát s más szükségeseket a katonaság után szállították.

15-én Truchses tábornok megindult csapataival s a pocsaji hídon átkelvén, Váradtól nem messze tábort ütött. A fővezér, Auersperg gróf, még aznap követte. Midőn azonban Konyárba megérkezett, a nagy áradás miatt kénytelen volt megállni, minthogy a víz a konyári hidat elvitte s helyreállítása igen nehéz munkába került. Ekkor jött a hír, hogy a Berettyó áradása miatt a pocsaji híd is végső veszedelemben van, a víz a hídnál két rőffel magasabban van s csakis csónakkal lehet átkelni.

Miután a konyári hidat elkészítették, a szénával és élelemmel megrakott kocsikat útnak indították Pocsaj felé, hogy ott terhüket lerakják. Bámulatraméltó volt, hogy a máskor jelentéktelen kis patak alig egy félóra alatt mily óriási területet elborított.

A Kőrös áradása még nagyobb veszedelemmel fenyegette a keresztyén csapatokat Várad körül, midőn a régi városhoz vezető hidat is elvitte a víz. Kötelet feszítettek tehát ki a folyón, melylyel a csónakot áthúzták. Szinte kétséges, hogy az ostromlottak, vagy az ostromlók voltak-e ekkor nagyobb szükségben.

Ez idő tájt a Gyula felé kalandozó ráczok egy törököt és egy asszonyt fogtak, a kik azonban a jövendő segítségről semmit sem tudtak.

Minthogy a janicsárok érkezéséről semmi biztos hír nem jött, Truchses tábornok csapatával Pocsaj felé vette útját.

Ezalatt az olaszi hidat a Kőrösön át újra helyreállították, sőt egy újat is kezdtek építeni, melyen a szekerek fognak átjárni.

20-án egy egri származású Musztafa nevű csohadar — a pasa udvarából való ember — érkezett ide két testvérével. Azt mondotta, hogy azért szökött meg, mivel megszerette a keresztyén vallást s az a czélja, hogy Egerben telepszik le. Elmondta ő is, hogy a pasát letették hivataláról s újra Abdi Lathifot ültették helyére. Hasan zaim és Malko szpahi visszaérkezve mindenfelé hirdették, hogy Albánia pasája, Mahmud Ogli bég 15,000 albánnal útban van Várad felé. Ők Temesvárnál hagyták el azokat. Tavasz kezdetére ide érkeznek. A váradiak e fölött nagyon megörültek,

hogy végre elérkezik a szabadulás ideje. Titokban azonban a tiszteknek bevallották, hogy a segítségről semmit sem tudnak. Csupán körülbelül 1200 albán érkezett Belgrádba. A szeraszkir, a ki Nisben van, két váradit, a kik a segítség sürgetésére Konstantinápolyba igyekeztek, megöletett. Ez a dolog ijesztette el Hasan zaimot is, hogy Nisen túl menjen. Ugyanő Nisben hallotta, hogy a szultán a tatár kánnak három drága handzsár és kaftán kíséretében azt a megbízást küldte, hogy Váradra mindenképpen segítséget vigyen. A kán azonban a fejedelmi ajándékot visszautasítva, azt írta vissza, hogy, ha a tiszántúli vidéket, főként pedig Debreczent a katonáinak zsákmányul átengedik, akkor a megbízásnak eleget tesz. Mert a tatár katonaságnak zsoldja nincs, rablásból pedig nem élhet meg. Hallotta még, hogy Thököly a portától az oláh fejedelemséget követeli s ennek ellenében megsegíti a törököket. A szultán Thökölyt Konstantinápolyba hívta, hogy a nagy tanácsban részt vegyen. A várban még van két hónapra való gabona. A pasa szolgái kétszersülttel élnek. Van még három tehén és 12 ló. A lóhúsnak okája — ha ugyan egyáltalában kapható, — 1 tallér. Főzelék féle már nincs, csupán a főbb tisztek részére. Puskaporban nincs hiány, de annyira nedves, hogy úgy kell szárítgatni. Kisebb fajta golyó kevés van. Ha a leégett városban talál valaki ilyet, pénzért megveszik. A katonaság az erődökben a következőképpen van elosztva:

A nagyobb kaputól jobbra, az első erődöt, melyet a törökök «Tzynghyne Tabiesi» azaz czigány erődnek, a magyarok pedig «Csonka-erőd»-nek hívnak, a szpáhik őrzik. Négy őrállása van. A szpáhik között czigányok és kézművesek is vannak. Itt van körülbelül ..... 260 ember.

A második erődöt, mely a szőlőskertek, vagy a hegy felé következik s a melyet a törökök «Kapudan Tabiesi»-nek, a magyarok pedig «Aranyos kapu»-nak hívnak, az egriek őrzik és pedig akként, hogy az egyik őrhelyen a szpáhik, a másikon a gönüllük, a harmadikon pedig a beslük állanak. Öt szabad napjuk volt s a hatodikon mentek őrségre. Itt van körülbelül ..... 300 ember.

A harmadik erődöt, melyet a törökök «Juram Tabiesi»-nek, a magyarok pedig «János király erőd»-jének neveznek, részint a janicsárok, részint a váradi beslük őrzik. A janicsároknak hét

szabad napjuk volt s a nyolczadikon kerültek őrségre. Itt van körülbelül ..... 192 ember.

A negyedik erődöt, melyet a törökök «Rucsuk Tabii»-nak, a magyarok pedig «Bethlen-erőd»-nek hívnak, a váradi arábok s a szent-jobbiak őrzik. Ennek három őrállása volt. Az őrséget a negyedik napon váltották. Itt van körülbelül ..... 148 ember.

Az ötödik erődben, melyet a törökök «Aga Tabiesi»-nek, a magyarok pedig «Vörös erőd»-nek, vagy «janicsár-erőd»-nek neveztek, négy őrhely volt. A janicsárokat a nyolczadik napon váltották. Itt van körülbelül ..... 312 ember.

Az utolsó alkalommal, — mondotta — midőn a gabonát kiosztották, a janicsárok lisztájában 360 személyt említettek. Közülök azonban néhány elesett, néhány pedig megszökött.

A vár kapujánál külön őrség van, melyet a parancsnok — dizdar — állított fel. Itt van valamivel több, mint 140 ember.

Az itt felsorolt számok kitesznek összesen 1352 harczképes embert.

Márczius vége felé a váradiak ismét igen sokat lövöldöztek. Úgy, hogy az egyik napon 138, a következőn pedig 90 lövést számláltak meg a mieink. A keresztyének közül néhányan megsebesültek és meghaltak. Így a palánkban hárman, a németek sánczában pedig ketten pusztultak el.

30-án egy lovas aga társaival kóborolva, az őrökhöz közelebb lovagolt, keresve az alkalmat a beszélgetésre. A magyar tehát, a ki a németek között az őrségen volt, megkérdezte, hogy mit akar, mit keres erre. A török azt felelte, hogy csak szórakozás czéljából jött.

— Nem hihetem el, hogy az ilyen szórakozás valami nagy gyönyörűségedre lenne!

— Hál' istennek, még nem megy olyan rosszul a dolgunk. Napról-napra van mit enni.

— Ugyan miben reménykedtek még, hogy annyira kínozzátok magatokat a várban?

— Bízunk istenben, de a várat fel nem adjuk!

— Tudom, hogy jó szántotokból fel nem adjátok. Nem is kérjük tőletek. De majd belátjátok ti is, hogy el kell vesznetek!

— Tudjuk, de mit csináljunk?

— Jobb volna, ha addig határoznátok, mielőtt seregünk itt lesz. A ki közületek itt akar maradni, megteheti.

— Ha a vár tietek lesz, senki sem marad itt.

— Látszik, hogy a pasátok nem valami járatos a hadi dolgokban, mert minket a minap a fehér zászlóval — minden szokás és népjog ellenére — visszazavart.

— Ne gondoljatok rosszat a basáról! Ő szívesen meghallgatna benneteket! De a beszélgetés alatt a nép csoportokba verődik s igen könnyen lázadásra hajlandó. Sőt arra is merészséget vesz, hogy a tisztek ellen támadjon.

— Van-e sok lovatok? — és mit esznek?

— Sok lovunk nincs, de abrak a részükre van elég.

— Azért ágaskodik hát a lovad annyira!

A török a gúnyos megjegyzésre elnevette magát, mire mindketten eltávoztak.

Április elsején körülbelül 200 fegyveres nagy furfanggal tábori őrségeinkig előretört s mindkét részről vitézül harczolva, a mieinket a közeli erdőségig visszaszorította. Miután a főparancsnok, Auersperg gróf erről értesült, azonnal Várad alá jött s intézkedéseket tett, hogy 400 hajdú álljon cselbe, hogy ha még egyszer kitörnek a várból, a magyarok és németek minden oldalról körülfogják. A rendelkezést végrehajtották s midőn ötödikén ismét vagy 20 fegyveres jött ki a várból asszonyokkal s gyerekekkel együtt, a mieink azonnal közrefogták s részint leölték, részint fogságba vetették őket. De csakhamar segítségükre sietett néhány száz török s oly keményen küzdöttek, hogy a hajduk 10 halott hátrahagyásával kénytelenek voltak megfutamodni. Azonban a törököknek is 12 halottjukba s 20 sebesültjökbe került az ütközet. Ugyanazon éjjel ismét megtámadták tábori őrseinket, de a mieink visszaűzték őket.

Nyolczadikán este, úgy 9 óra tájban egy hulló csillag szaladt le az égről, a mi a sánczokból mindennünen látható volt. Ez úgy a törökök, mint a mieink közt nem kis csodálkozást keltett s a maga részére mindkét fél jót jósolt belőle.

12-én a császári udvartól az a parancs jött, hogy a várat minden módon támadni kell. A német és magyar ezredek pedig álljanak készen, hogy április vége felé Várad alatt lehessenek. Az

ostrom vezetését Heisler tábornokra bízták. Auersperg tábornok tehát minden előkészületet megtett. Váradra érkezett La Patzek ezredes is, hogy egy új erődítményt készítsen, a honnan az ellenség két bástyája és a vár területe támadható lesz. A törökök már előre látták a készülő ostromot, gyakran ki-kitörtek s pázsitot, galyat s más effélét gyüjtöttek, ezeket nyalábba kötötték, s a régi réseket javították vele és a bástyákat erősítették.

20-án körülbelül 400-an szép ruhába öltözve a mieinkre támadtak. Sokáig kétes volt az ütközet, mígnem a törökök — hetet maguk közül hátrahagyva — visszavonultak. A mi muskétásaink közül négy meghalt, hét megsebesült.

21-én két gyalogezred és pedig az Öttingeni és a La Patzek-féle Debreczenből elindult. 25-én követte a lovasság.

26-án Heisler tábornok Debreczenbe érkezett s ott a szükséges teendők elvégzése végett két napig időzött. 27-én Várad felé indult.

30-án, miután a váradiak látták, hogy a magyar és német katonaság naponként gyarapszik s a fenyegető veszedelemre gondolva, érezték, hogy — mint a halak a hálóban — sorsukat el nem kerülhetik, a csapatok hangulatának emelése czéljából napnyugta után a falakról mindenütt ágyúzni és a mozsarakból lövöldözni kezdtek. E mellett művészies tűzijátékot rendeztek, kiabáltak, triumfust tartottak, így akarván meggyőzni a népet, hogy a segítség még ideje korán és bizonyosan megérkezik. Sőt még leveleket is szerkesztettek, mintha azok a portától jöttek volna, melyekben a szultán a segítséget kétségbevonhatatlanul igéri.

Hogy az ostromlók szándékát, vagy a parancsnok terveit megtudják, mindenképpen azon voltak, hogy foglyot szerezzenek. A janicsárok agája tehát kihirdette, hogy a ki egy keresztyént fog elevenen, az 50 aranyat kap jutalmul. Ezért április utolsó napján, délután két óra tájban erős rohammal törtek az ostromlók állásaira.

Május elsején és másodikán 300 muskétás és néhány száz magyar megkezdte az ostromárkok ásását. Harmadikán pedig új erődítmények építésére is 300 muskétást és 100 dragonyost rendeltek ki. Negyedikén az ellenség látva, hogy a keresztyének az ostromhoz komoly előkészületeket tesznek, erősen kezdett

ágyúzni, kilencz óra tájban pedig körülbelül 200 janicsár kitört s hosszas küzdelem keletkezett, melyben mindkét részről elestek néhányan s néhányan megsebesültek. A következő napon a lövöldözés valamivel alábbhagyott, miközben a várban a sérüléseket kijavították. A keresztyének ezalatt mind nagyobb erővel dolgoztak az árkok ásásán.

Hatodikán már két erődítményt elkészítettek teljesen. A törökök ismét kitörtek, de eredménytelenül. A várból egész nap erősen ágyúztak, a futóárkokat, valamint az erődítményeket még tüzes golyókkal is lőtték, nem kis kárt okozva. E napon ismét egy szökevény jött át a törököktől, a ki elmondta, hogy az egész katonaság, a janicsárokkal a janicsár aga elé ment s panaszkodott, hogy a hosszas éhség a még meglevő alig ezernyi fegyverest is teljesen kimerítette. Amint látszik, a porta nem gondoskodik róluk, pedig éjjel-nappal ki vannak téve annak, hogy az ellenséggel szembe kell szállniok. Jobb volna még idejében tárgyalni a vár átadásáról, mint a hosszas ellenállással a saját helyzetüket rontani. Az aga azt válaszolta, hogy pár napig legyenek még türelemmel s ne essenek kétségbe. Ma még méltatlan dolog lenne a várat átadni, hisz még rés sincs a falon s ha védik, még sokáig ellenállhat. Ha a segítségről semmi biztos hír nem jön, akkor kell majd a teendőkről beszélni.

Hetedikén még erősebb tüzelést indítottak a törökök az ostromlók ellen s körülbelül 30 németet és magyart, köztük a Schlik dragonyosezred kapitányát Barthot is megölték. Este felé a keresztyének négy mozsarat állítottak fel s hozzákezdtek a víznek az árokból való kiszivattyúzásához.

8-án s a következő napokon mind nagyobb erővel dolgoztak a futóárkok és erődítmények gyors befejezésén. Az ellenség olykor a váron kívü pázsitdarabokat s gallyat igyekezett gyüjteni, melyekkel a nyílásokat, réseket tömte be. Majd megint lövöldözéssel igyekezett a támadók munkáját zavarni. Erre az ostromlók is megindították a tüzelést s ennek védelme alatt folytatták az előkészületeket. A kölcsönös ágyúzásnak 11-én ismét 11 hajdú és német áldozata lett, 15-en pedig megsebesültek. 13-án a törökök mintegy félezernyi emberrel ismét támadást intéztek, hogy a készülődéseket zavarják, de a keresztyének erős küzdelem után visszaverték őket.

Ezek az események az egész hónapon át nap-nap után ismétlődtek. A törökök látva, hogy a keresztyének mind nagyobb energiával készülnek az ostromra, folyton erősbödő tüzeléssel igyekeztek azt zavarni. Éppenúgy napirenden voltak a kitörések is, melyeknek rendesen mindkét részről lett néhány áldozata.

16-án az ostromlók a Csonka-erődöt vették erős tűz alá, mit a törökök nem kevesebb erővel viszonoztak. 18-án ismét heves ágyúzás mindkét részről. Az árkokkal már csaknem teljesen elkészültek a mieink. Az ellenség ezeket igyekezett tehát most tönkretenni. 21-én heves támadást intézett tehát ellenük, melyet a keresztyének csak nagy erőfeszítéssel tudtak visszavetni 30 főnyi veszteség árán.

De az ostromlók ágyúi is sok kárt tettek már a falakban. 24-én egy magyar katona már felmászott lopva a Csonka bástyára, azt kikémlelte s jel gyanánt ott hagyta fegyverét, hogy a törököket megijessze. Természetesen azok ettől kezdve még erősebben őrködtek ott.

Bent a várban a katonák türelmetlensége és kimerültsége tette már-már tarthatatlanná a parancsnokok helyzetét. Azok még mindig az eljövendő segítséggel biztatták katonáikat, a kiket már csak a legnagyobb nehézségek árán tudták lecsendesíteni.

Az ostromlók tüzelése naponként fokozódván, 30-án már az összes ágyúkból és mozsarakból lőtték a falakat, melyeknek egy része már romokban hevert. Ugyanezen a napon a keresztyének felszólítást akartak intézni a törökökhöz a vár megadását illetőleg, azonban a törökök nem hallgatták meg a követet. Utóbb azonban átüzentek az ostromlókhoz, hogy ha nem nappal jönnek, akkor szívesen tárgyalnak velük. 31-én tehát kora hajnalban néhány főtiszt közeledett a vár felé. A törökök észrevévén, beszüntették az ellenségeskedést s követet küldtek ki, a ki az üzenetet átvegye. A tisztek a következő felszólítást intézték a törökökhöz: Nem ismeretlen előttetek, hogy a császári seregek miért állanak itt. Nagyon jól tudjátok azt is, hogy milyen körülmények közé jutottak. Csupa szánalomból iránt atok, most utolsó alkalommal, a mi felséges uralkodónk nevében kegyelmet ajánlunk föl nektek. Ha a várat támadás előtt feladjátok, kedvezőbb feltételeket kaphattok. Ha azonban továbbra is makacskodtok, később hiába

könyörögtök, nem hallgatunk meg benneteket. A követ nemsokára azzal a válasszal tért vissza, hogy a vár nem az övéké, hanem a hatalmas császáré s nekik csak őrizetre és védelemre adták át. Különben biztos tudomásuk van róla, hogy a két leghatalmasabb császár serege innen nem messze szemben áll egymással s 10—15 napon belül eldől, melyik az erősebb s a vár annak fog hódolni!

A felszólítás ekként ismét nem vezetvén eredményre, a készülődések az ostromra mindkét részről ismét tovább folytak június első napjaiban is. 4-én, bár a nagy esőzés akadályozta őket, az ostromlók mégis már majdnem a vár faláig törtek előre. Veszteségük 24 halott és néhány sebesült volt.

4-én korán reggel ismét készületeket tettek a támadásra. A keresztyének a támadást 4—5000 emberrel akarták megkísérelni, de dél felé négy török fehér zászlóval jelent meg soraik előtt s a fővezér elé óhajtott menni. Heisler tábornok az olaszi palánkba vitette s ott kikérdezte őket. A törökök először is azon sajnálkoztak, hogy a minap, a mikor a keresztyének hozzájuk fordultak, kedvezőtlen választ adtak, de nem tudták, hogy a fővezér maga is ott volt. Azután így folytatták: a pasák, minden aga s az egész katonaság elhatározta már, hogy mivel a híres és kiváló Heisler tábornok az ellenfelük, neki a török birodalom eme igen fontos várát átadják, de az alatt a feltétel alatt, hogy gyermekeikkel, feleségeikkel s tulajdonaikkal török területre szabadon és biztonságban átmehetnek. Nekik felhatalmazásuk a tárgyalásra nincs, csupán azt jöttek megkérdezni, hogy a keresztyének a szabad elvonulást megengedik-e?

Heisler tábornok válasz helyett a törököket visszaküldte a várba, hogy kérésüket foglalják írásba s azzal minél előbb térjenek vissza.

VII. A vár átadása.

Június ötödikén alkonyatkor a török küldöttek a következő levelet hozták át Heisler tábornoknak:

A keresztyén királyok között a legdicsőbb, a legkiválóbb és legkegyelmesebb király lábainak drága poraihoz, — legalázatosabb szolgáinak igen tiszteletteljes előterjesztése ez: Miután a ti legfenségesebb, szeretettel teljes és minden tiszteletre méltó udvaro-

tok királyi határozat folytán tudtunkra adta, hogy a váradi vár őrzésére kirendelt török katonaság körülzáratott, ez — gyakran ütközetekbe bocsátkozva, — a legerősebb küzdelmeket vívta. Azonban a ti igen dicső seregeiteknek tovább ellenállni már nincs ereje. Az isteni gondviselés így rendelvén, az említett várat a benne lévő hadiszerekkel, ágyúkkal, fegyverekkel s minden más hadieszközzel egyetemben ezen követség által — saját akaratunkból — biztonság és jó hírnév okáért a ti szokásos királyi szabályaitok (canones) mellett a szerencsés és jóságos Heisler úrnak, legfőbb parancsnokotoknak és tábornoknak, átadtuk. Olyan feltétel alatt azonban, hogy Váradtól a Duna mellett levő Pancsováig kísértek és sem személyünkben, sem vagyonunkban semmi kárt nem szenvedünk, közülünk senkit meg nem öltök. A 16 feltétel, a mely mellett a várat átadjuk, a következő:

1. pont. A papmezői és a szalontai palánkban levő török őrség minden tulajdonával egyetemben Váradra hozandó s velünk együtt biztonságban és sértetlenül elszállítandó.

2. pont. 1200 szekér bocsátandó a törökök rendelkezésére, azonkívül a tisztek részére 500 ló, hogy lovon mehessenek.

3. pont. Férfi és nő-foglyok és mindazok, kik a mi hitünkre térnek, valamint azok is, kik a mienkről a tietekre mennek át, szabadon eresztendők.

4. pont. A kik már azelőtt is a mi hitünkre tértek s abban is éltek, fogva nem tarthatók.

5. pont. Azok a felkelők, — rebellisek — kik jelenleg a várban vannak, le nem tartóztathatók.

6. pont. Az irattár s általában az irodához tartozó dolgok el nem vehetők.

7. pont. Ha az úton valamelyik kocsi összetörik, a rajta levő dolgokat elrabolni nem szabad, hanem másik kocsit kell helyébe adni.

8. pont. Ha az útba eső helyeken a lakósságtól ajándékokat kérünk, vagy bármit beszerezni óhajtunk, abban ne háborgattassunk.

9. pont. Táborainkból az asszonyokat, ifjakat és gyermekeket nem szabad elvinni.

10. pont. Útközben az élelmiszernek pénzért való beszerzése megengedendő.

11. pont. Feketebátor, Erdővíz, Csanád, Becskerek, Pancsova felé való útunkban biztonságban és sértetlenül elkísértetünk.

12. pont. A nándorfehérvári úton a vámszedőktől, vagy más adószedőktől nem háborgattatunk.

13. pont. Útközben nem szabad bennünket feltartóztatni, hanem minél gyorsabban a megjelölt helyre vezettessünk.

14. pont. Hídon való átkelés alkalmával, ha már a kocsik átkeltek, embereinket nem szabad kifosztani.

15. pont. Földmívelők s más nem-katonák, kik a várban találtatnak, a váradiakkal egyetemben elbocsátandók.

16. pont. Útközben sem éjjel, sem nappal a táborunkba senki be nem jöhet, sem közénk nem keveredhetik. A parasztok ne háborgassanak bennünket.

Kelt Ramazán havának 20. napján az 1103. évben (mohammedán számítás szerint).

A levél vétele után Heisler tábornok pontról-pontra alaposan megvizsgálta a dolgot s velük hosszasan megtárgyalta. Azt javasolta, hogy mivel Pancsova igen távol van, s az út arra veszedelmes s Becskerek körül annyira mocsaras, hogy talán át se lehet rajta menni, inkább Temesvár felé menjenek. A törökök azonban ebbe nem akartak beleegyezni. Temesvár Váradnál nem erősebb — mondották. Jól tudják, hogy nem sok idő mulva Temesvárt fogják ostromolni s így ők az előbbi bajba jutnak, mert a temesvári pasa a katonaságot úgy sem engedi tovább.

Végül is megkötötték a vár átadására vonatkozó egyezményt a következő pontok szerint :

1. pont.

A váradi vár egész fegyvertárával s minden dolgaival, melyek a fegyvertárhoz tartoznak, továbbá minden kincstári, avagy közvagyon becsülettel és híven leltároztassék. Ha a váron belül, vagy kívül földalatti folyosók vannak, vagy puskapor van elrejtve, azok is őszintén bevallandók.

2. pont.

Mihelyt a kapitulácziót mindkét részről aláirták, egy kapu és két erődítmény a császári seregek őrizetére átadandók. A várba pedig tisztek küldendők, a kik a katonaságot fékentartják, nehogy a megadás miatt ellenkezések vagy bántalmazások történjenek.

3. pont.

Minden keresztyén foglyot, bármilyen állású, nemű és nemzetbeli, azonnal szabadon kell bocsájtani.

4. pont.

Mindazok a 15 éven aluliak, kik a mohammedán vallásra tértek, bármely nemhez tartozók is, a keresztyén vallásra visszatéríttetnek és nem bocsáttatnak el; a kik azonban már házasságot kötöttek, azok szabadok, eltávozhatnak, vagy itt maradhatnak.

5. pont.

Minthogy Váradtól a török határig az ellenség részéről sok veszedelem fenyeget, a váradi őrség részéről négy főtiszt itt marad, míg a szekerek és a hozzátartozók hiány nélkül visszaérkeznek; azután ők is szabadon és bántatlanul elbocsáttatnak. Kiköttetik azonban, hogy a szekerek sem az oda, sem a visszautazásban a tatárok, törökök, vagy a Thököly-féle felkelők részéről semmi sérelmet ne szenvedjenek.

6. pont.

Az őrséghez tartozókat feleségeikkel, gyermekeikkel s ingóságaikkal együtt Papmezőről és Szalontáról mind Váradra kell hozni s a váradiakkal együtt kell elszállítani.

7. pont.

A meghódolt őrséget Feketebátor felé, onnan Erdővízbe s a mocsarakon keresztül Csanádon és Becskereken át Pancsováig kell a keresztyéneknek eljuttatni.

8. pont.

Az utazáshoz a törökök részére 1200 szekeret kell rendelkezésre bocsátani; ha valamelyik összetörik, a felrakott holmit elrabolni nem szabad.

9. pont.

Néhány napon át vásár engedélyeztessék, hogy holmijukat tetszés szerint eladhassák.

10. pont.

Engedtessék meg minden a várban levőnek, úgy az odavalónak, mint az idegennek, — a kik közé számítandók a földmívelők és más hasonlók — hogy hadi felszereléseikkel, továbbá feleségeikkel, gyermekeikkel s ingóságaikkal együtt elmehessenek; a zászlót kibontani s a dobot verni azonban tilos. A kivonuláskor az asszonyokat s a gyermekeket bántalmazni nem szabad.

11. pont.

Az útra szükséges dolgokat ki-ki a sajátjából beszerezheti.

12. pont.

Minden nemzetbeli keresztyénektől megóvassanak, hogy miattuk kárt ne szenvedjenek. Sem az udvari hivatalnokok részéről, sem másoktól adóbehajtás, vagy bármiféle más czímen ne zaklattassanak. Útközben se katonák, se parasztok ne vegyüljenek a táborba.

13. pont.

A német katonaság helyre fogja állítani a nagyobbik hidat, hogy a szekerek rajta átmehessenek.

14. pont.

Azok a tartozások, a melyek a mohammedánok részéről a keresztyének javára, vagy viszont fennállanak, mindkét részről kiegyenlítendők, hogy egymáson semmit se követelhessenek.

15. pont.

A mikor a törökök elhagyják a várost, ne bántalmaztassanak s a kijelölt helyre is bántatlanul elvezettessenek.

Ezt az egyezséget mindkét részről kölcsönösen aláírták s még ugyanazon este, csütörtökön, junius 5-én 600 németet rendeltek ki, a kik a vár kapuját s két erődítményét, a melyeket ugyan már romba döntöttek, megszálljanak. A törökök, a sok izgatás folytán mindenféle veszélytől tartva, annyira féltek, hogy ezen a napon csak 400-an jöttek össze, ugyanazon éjjel azonban még 200-an csatlakoztak hozzájuk. Ugyanekkor a kapukulcsok és a hadi szertárak is számbavétettek.

6-án a gyermekeket és a foglyokat szedték össze s a táborba átküldték őket. Egyszersmind hozzákezdtek az erődök kijavításához. Hetedikén 400 szekeret vittek a várba, s azokat megrakták. Ezen a napon a váradiak megkezdték a kivonulást. 8-án a keresztyének nagyobb ágyukat, golyókat, puskaport s más hadiszereket hordtak a várba; a törököket pedig, a míg a császári udvartól a rájuk vonatkozó rendelkezés meg nem jött, az erődítményen kívül, a mezőn helyezték el.

A győztes csapatok a várban 1334 török fegyverest találtak. Az ostromlók közül az ostrom egész ideje alatt, a míg Heisler tábornok parancsnokolt — tiszteket és közkatonákat összevéve — 359-en sebesültek és haltak meg.

Mialatt itt a vár átadása megtörtént, Papmezőre és Szalontára is megbizottakat küldtek a törökök által írt levél kiséretében, hogy az ottani őrséget Váradra hozzák. Egyidejűleg Heisler tábornok egy csapatot Gyulára, egyet pedig Jenőre küldött, hogy ezeket a vár átadására szólítsák fel. A levél szövege a következő volt:

Bizonyára eljutott már hozzátok a hír, hogy Várad vára a mi győzhetetlen és igen hatalmas császárunk fegyverei által legyőzetett s elfoglaltatott. Vizsgáljátok meg most a ti várotok állapotát. Ha Várad nem tudott ellenállni, vajjon nektek lesz-e elég erőtök az ellenállásra? Épen azért jó lélekkel intelek benneteket, hogy ha ágyuink és seregeink odaérkezése előtt megadjátok magatokat, a váradiakkal egyenlő feltételeket kaptok. Ha nem, akkor tűzzel-vassal fogunk elpusztítani benneteket, s minden élőt, a kit csak találunk. Erre határozott választ várunk!

A jenőiek ezt felelték: Bevalljuk, hogy ha a váradiak nem tudtak ellenállni, akkor mi sem tudunk, mert a mi erőnk sokkal silányabb. De az ellenséges sereg látása, vagy az ágyúk dörgése

előtt a várat feladni rút dolog. Ha azonban már ellenállni nem bírunk majd tudjuk, hogy mit kell tennünk.

A gyulaiak pedig ezt üzenték vissza: Váradnak és Jenőnek azelőtt is keresztyén őrsége volt. A szomszédos Gyula pedig akkor is török erősség volt. S ezután is az fog maradni. Mi utolsó csepp vérünkig védelmezzük!

Ezalatt a császári udvartól az a megbízatás érkezett, hogy a váradi törökök minden hozzájuk tartozókkal együtt visszatartandók mindaddig, a míg a török porta a kívánt elégtételt meg nem adja azokért a katonáinkért, a kiket az orsovai szigetről Nándorfehérvárba hurczoltak s ott az adott szó ellenére bilincsbe és börtönbe vetettek. Ezt a következő levélben adták tudtára a temesvári pasának:

Tiszteletre méltó Pasa!

Kétségtelenül már előbb értesültetek róla, hogy az igen hatalmas, győzhetetlen s a keresztyének legnagyobb császárjának, az én legkegyelmesebb uramnak győzelmes fegyverei az ágyúk rettenetes erejével és a falak összetörése által Várad várát megadásra kényszerítették. Az őrséggel a megegyezés olyan formán köttetett, hogy az török területre vitetik. Azonban az adott szó és minden bevett népjog ellenére a törököknek már néhány év óta szokásos műveletei s az egyezségek megsértése annyira ellene mond ennek, hogy ezt teljesíteni most nem lehetséges.

Emlékeztek ugyanis rá, hogy 3 év előtt Nissa város visszaszerzése alkalmával a kapitulációt maga a nagyvezér írta alá s ő állt érte jót, mégis az átadásnál számtalanszor megsértették, sok szekeret elraboltak, fegyvertelen katonákat ártatlanul megöltek, nőket és gyermekeket tetszésük szerint hurczoltak el.

Azután a tél kezdete táján, midőn kb. 800 emberünknek az orsovai szigetről szabad elmenetelt igértetek, Nándorfehérvárban nem csupán fegyvereiktől fosztottátok meg őket, de, mint foglyokat örökös börtönre vetettétek, a főbb tiszteket bilincsbe vertétek s ezeknek legnagyobb része azután az éhségtől és a hidegtől pusztult el; néhány száz pedig még ma is a legkeményebb munkával és kínzásokkal gyötörtetik.

Azonkívül a mult évben a magyar és német katonaságot, mely a titeli palánkban volt, az egész győztes császári sereg szeme-

láttára — az adott szó ellenére — a legkegyetlenebbül leöldöstétek. Sőt ez évben is néhány héttel ezelőtt a Duna partján fedezékeikben levő embereinknek közbocsánatot és szabad elmenetelt igértetek. Ezeket — minden fegyverüktől és zsákmányuktól megfosztva — éppen úgy fogságba vetettétek; végül hosszas késlekedés után az ácsokat, kirurgusokat és az armamentáriusokat erőszakkal visszatartván, a többieket szégyen szemre elbocsátottátok.

Tehát az említett és számtalan más jogtalan eljárás és a közös egyezségek megsértései folytán — melyek igen nagy számmal vannak — az igen hatalmas és győzhetetlen római császár, az én legkegyelmesebb uram, a visszaélések megszüntetése végett szükségesnek tartotta, hogy nekem azt a legkegyelmesebb megbizatást küldje, hogy a váradiakat, a nekik adott pontokba foglalt engedmények épségben tartásával, visszatartsuk. Ennek folytán gyermekeikkel s feleségeikkel s minden hozzájuk tartozó dolgaikkal bántatlanul és sértetlenül Tokaj városába vitettek s mindaddig ott őriztetnek, míg a török porta méltó és minden tekintetben kielégítő elégtételt nem ad.

A dolog tehát most úgy áll, hogy a török porta köteles a sok igazságtalan rablás folytán okozott károkat megtéríteni, továbbá azokat az embereket, a kiket besoroztak, vagy a kiket az adott szó ellenére igazságtalanul fogságba vetettek s még életben vannak, szabadon haza bocsátani, azok helyett pedig, a kik az éhségtől, hidegtől, vagy fegyver által pusztultak el, más német foglyok, különösen pedig kirurgusok, ácsok, armamentáriusok s hasonlók, — a kiket Thököly erőszakosan tartott vissza — feltétlenül szabadon eresztendők. A míg ezeket a feltételeket nem teljesítiket, — szavunkra kijelentjük — addig a váradiakat nem bocsátjuk el.

Ezt, a mindkettőnkre nézve szükséges és fontos dolgot nektek, mint szomszédunknak, gyorsan és részletesen azért terjesztettem elő, hogy azt ti önként és halogatás, vagy vonakodás nélkül hozzátok a török porta tudomására.

Ezt a levelet maguk a váradiak által akartam elküldeni, ők azonban valami félelem miatt vonakodtak ettől. Bármi lesz a feleletetek, azt a császári hadak fővezéréhez, Bádeni Lajos őrgrófhoz okvetlenül elküldjétek, a Duna melletti sereghez. Különben üdv veletek!

A kaputuláczió után a császári ezredeket részint Erdélybe, részint a fő hadsereghez küldötték. Három lovas ezredet azonban, néhány magyar csapattal a Kőrös és Maros között hagytak, hogy az ellenséges portyázókat megfékezzék. A váradi törököket pedig minden podgyászukkal együtt a tokaji vártól nem messze levő szigeten helyezték el.

A török porta, ámbár a fenti levél, de meg egy csausz által is figyelmeztettetett, hogy a kért elégtételt minél előbb adja meg, feleletet egyáltalában nem küldött s így az egész nyár eltelvén, a váradiak Tokajban maradtak.

Október 27-én Sebestyén Ibrahim pasa a nagyvezér titkárához török levelet küldött, melyben a váradiak helyzetét s köztük sokaknak a pusztulását elmondotta. Ennek azonban éppen úgy, mint az előzőknek semmi eredménye sem lett. A nagyvezér ugyanis haragudott a váradiakra, a miért a vár kapitulált.

A váradiak ebben a szorult helyzetükben Hadsi Mehemmet agát, a janicsárok kapitányát és egy másik Mehemmet agát az összesek nevében a táborba küldtek, hogy a dolgok állását Bádeni Lajos őrgrófnak előadják s az elbocsáttatást megsürgessék. 28-án érkeztek a táborba. Minthogy oda a török portáról a váradiakra vonatkozó semmi értesítés nem jött, különös kegyből Nándorfehérvárra küldték őket, hogy ott a dolgot sürgessék. Éppen jókor érkeztek. Ugyanis a főistállómester ugyanezen napokban hozott hírt a portáról a szultán két elsőszülött fiának születéséről, a mely alkalomból a váradiak is kegyelmet nyertek, t. i. elhatározták, hogy kiváltják őket a keresztyén foglyokért. Öt nap mulva tehát egy Kesler nevű megbizottal — a ki 3 évvel azelőtt került fogságba — visszatértek. Ez a Kesler Nándorfehérvárból Sefferi Ismael pasától, a janicsárok agájától Heisler tábornok részére levelet hozott, a mellyel oda mindjárt át is küldték.

A levélben a pasa azt írja Heislernek, hogy szívesen működik közre a foglyok kicserélésében, ez nagy örömére szolgál, de a keresztyének már megszegték szavukat, a mikor a váradi kapitulácziò feltételeit nem teljesítették, hanem a váradi törököket Tokajba vitték. Mindazonáltal az orsovai szigetről Nándorfehérvárba került foglyokat hajlandók a váradiakért cserébe adni s hozzá még Keslert is, a kiért járó külön váltságdíjat — 45 jani-

csárt, — elengedik. Kívánja azonban, hogy a Váradból kikerült egész mohammedánság minél előbb Nándorfehérvárban legyen s ennek ellenében igéri, hogy a keresztyén foglyokat ő is azonnal elbocsátja onnan. Ha azonban ezt a javaslatot Heisler nem fogadná el, akkor Kesler 7 napon belül Nándorfehérvárba visszatérjen, nehogy az érte jótállóknak aggodalmat és kellemetlenséget okozzon.

Ez a levél a foglyok kicserélése elé újabb nehézségeket gördített. Ugyanis a váradiak között a gyermekek és nők is sokkal többen voltak, mint az Orsováról Nándorfehérvárba került foglyok, a kik közül már azóta is sokan elpusztultak. Mégis Kesler buzgolkodásaira s a szánalomra méltó foglyok siralmas panaszkodásaira a hadvezetőség elhatározta, hogy, ha az elhalt foglyok helyett másokat adnak, beleegyeznek a cserébe. Keslert tehát visszaküldték Nándorfehérvárra azzal az utasítással, hogy a keresztyén foglyokat, a kik börtönben, vagy Nándorfehérvár városában vannak, írja össze, hogy a törökök onnan senkit el ne vihessenek, vagy el ne rejtsenek. Válaszul Heisler tábornok a következő levelet küldte a nándorfehérvári pasának:

Igen kedvelt, tiszteletreméltó és szeretett barátunk és szomszédunk, janicsárok agája! Illő barátsággal és emberséges üdvözlettel adom tudtodra, hogy a Kesler fogoly által ide küldött leveletek szerencsésen megérkezett. Igen nagy örömmel láttam belőle, hogy a váradiaknak és a mi foglyainknak a kicserélésére gondoltok, de, igen tisztelt barátom, a ti javaslatotok szerint hogy lenne lehetséges a kicserélés, hiszen a váradiak 3000-en felül vannak, a mieink pedig csak alig 200-an? De milyen elégtételt adtok azokért, a kik nyomorultul elvesztek? Azután felhozzátok, hogy megszegtük szavunkat a váradiak visszatartása által. Ez azonban nem úgy van! T. i. a váradiakat nem rabolták, fosztogatták ki, sem bilincsbe, börtönbe nem vetették őket s nem is, mint foglyokkal bántak velük, bár elég okot adtatok rá. Azonban csupán a mi szerencsétlen embereink iránt való jóakaratból és szánalomból, — a kiket ti ártatlanul és adott szavatok ellenére vetettetek fogságba s hozzá még a legnehezebb munkával s minden módon sanyargattatok — a ti ajánlatotokat elfogadjuk, a következő hozzáadással: Minthogy a foglyok száma nagyon egyenlőtlen, azok helyett, a kik elpusztultak, más foglyok adandók és pedig elsősorban olyanok,

a kik az elmult nyáron jutottak fogságba. Az orsovai szigetről elhurczoltak közül meglevők szabadon bocsátandók. Ha ti ezt a módosítást elfogadjátok, foglyainkat eresszétek szabadon minél előbb s mielőtt még a téli hideg és havazás beáll, — mivel ruhátlanok és kimerültek — ide küldjétek át. Keresztyéni becsületünkre biztosítunk benneteket, hogy a váradiakat vagy a Tiszán, vagy szekereken haladéktalanul a török határhoz szállítjuk. Kesler foglyot hozzátok visszaküldjük, hogy szándékunkat élő szóval ő is előadja s így az ügyet minél gyorsabban nyélbe lehessen ütni. Ti is legyetek neki segítségére mindenben. Ha valamiben szolgálhatunk nektek, szívesen tesszük. Különben üdv veletek!

Heisler nov. 5-én az említett Keslert Nándorfehérvárba küldte, hogy a kölcsönös változtatásokat eszközölje. A törököket azonban semmiképpen sem tudta rávenni, hogy a mi foglyainkat előbb elbocsássák, míg a váradi törökök el nem szállíttattak. Nehogy mégis a jól kezdődött ügyet elrontsák, a nándorfehérvári pasa Keslert 3 nap mulva ismét visszaküldte 24 német fogollyal, hogy jelentse ki Heisler tábornoknak, hogy a törökök a javasolt változtatásokat elfogadják s végre is akarják hajtani. Sajnálja, hogy minden foglyot nem bocsáthat el előre, de a régi szokás az, a kicserélés a határterületeken történjék.

Kesler a foglyokkal két háromevezősön indult el Nándorfehérvárból, de midőn Zalánkemenbe ért, igen erős vihar támadt, mely a dunai hidat szétzúzta, igen sok hajót szétszórt és elsülyesztett s e miatt egész nap ott késlekedtek. Nem lévén ennivalójuk, kiszálltak a hajókról s Péterváradig gyalog mentek.

Ezalatt Heisler tábornok úgy a tokaji parancsnoknak, mint a törököknek azt az utasítást adta, hogy készüljenek az útra. Egyidejűleg mintegy 50 tutaj érkezett oda, a melyeken azok leutaztak. Már Polgárba érkeztek, de a hideg napról-napra nőtt s a Tisza fagyni kezdvén, késleltette az útat. Katonákat küldtek tehát minden irányban, hogy szekereket gyűjtsenek, a melyeken azután a váradiak február elejére Péterváradra érkeztek. A foglyok kicserélése február 14-én, Karlóczán történt meg.

Dr. VÁNYI FERENCZ.

MAGYAR HADTÖRTÉNELMI EMLÉKEK A KÜLFÖLDI MÚZEUMOKBAN.

(Első közlemény.)

A Magy. Tud. Akadémia Hadtudományi bizottsága 1888 deczember hó 20-án fölterjesztést intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumhoz, melyben egy hadtörténelmi múzeum fölállítását, vagy legalább a nemzeti múzeumban egy újonnan szervezendő «*magyar hadtörténelmi osztály*» létesítésére a kezdeményező lépéseket megtétetni kérte.

Csáky Albin gróf, akkori miniszter, az illetékes összes szakférfiak véleményét meghallgatva, a hadtörténelmi múzeum fölállítását elhatározta s az előmunkálatok megkezdését elrendelte.

Ennek kapcsán szerzőt azzal bízta meg, hogy a középeurópai összes hadimúzeumok szervezetét s berendezését tanulmányozza s a magyar hadtörténelmi emlékeket mindenütt írja össze.

Szerző 1890-ben a magyar királyi kormány megbizólevelével indult külföldi útjára s *Bécs, Grácz, Salzburg, München, Nürnberg, Stuttgart, Karlsruhe, Strassburg, Páris, Brüssel, Berlin és Drezda* múzeumait, történelmi és műgyűjteményeit vizsgálta át.

Kutatásai eredményéről hivatalos jelentésén kívül a Magy. Tud. Akadémiában tartott előadásában számolt be s a külföldi múzeumokban levő magyar hadtörténelmi emlékek szakszerű leírását a *Hadtörténelmi Közlemények* 1893-ik évfolyamában kezdte meg közzétenni.

A folyóirat azonban a következő évben megszünt, s több mint másfél évtizedig szünetelvén, e leírások közlése is szünetelt.

A mostani világháború folyamán az illetékes tényezők újból

foglalkozni kezdvén a magyar hadtörténelmi múzeum létesítésének eszméjével; időszerűnek tartom, hogy közléseimet én is folytassam.

Időközben előbb az *1896-iki ezredéves országos kiállítás*, majd az *1900-iki párisi világkiállítás* hadtörténelmi csoportjainak rendezésével bizatván meg, e célból tett újabb külföldi utazásaim révén, *Ambras, Innsbruck, Klagenfurt, Triest, Lemberg, Krakkó, s Olaszországban Velencze, Flórencz, Bologna, Turin* s végül a *Konstantinápoly*ban levő török császári kincstár és összes fegyvergyűjtemények magyar emlékeivel bővült anyagom.

Folyóiratunk régi folyamának 1893-ik évi kötetében a bécsi gyűjteményekben s elsősorban a cs. és kir. *udvari fegyvermúzeumban*, továbbá az arzenálban levő *Hadsereg-múzeumban* s végül *Bécs város történelmi múzeumában* levő magyar fegyvereket írtam le. A többi bécsi gyűjtemények leírásával kell tehát folytatnom:

e) *A cs. és kir. Hofburgban.*

Ő Felsége, a boldogult Erzsébet királyné szalonjában.

Asztaldísz. *Lovasszobor.* E kis ezüstszobor egy *XVI-ik századbeli magyar huszárt* ábrázol. Vert és vésett ötvösmunka, mely tűzben van aranyozva. A vitéz virágos aranybrokát-dolmányt visel, melynek hosszú szárnyai elől fel vannak tűzve, a lábak könnyebb mozgása végett. Ehhez szűk magyar nadrágot hord, mely sarkantyús deli csizmában, vagyis bakkancsban végződik. A dolmánynak vágott ujja van, kézvédő hajtókával. Fején nyolcz, kúpszeletre osztott, csúcsba futó, nyakszirtvédővel és halántékvérttel ellátott huszársisakot, jobbjában kópját, baljában tárcsapaizsot hord. A szobor arcza tipikus magyar, merész arczéllel, szakál nélkül, tömör bajusszal. A ló, kövekkel kirakott és skófiummal varrott szerszámot hord, magas kápájú magyar nyereggel s keleti tipusú kengyelekkel. A XVI-ik század egyik huszárhadnagyának jellemző képét bírjuk benne.

Pálffy Miklós, a győri hős síremlékén kifaragva s *Ortelius* krónikája első kiadásának czímlapján rézmetszetben látjuk ez alak hű másolatait.[1]

[1] *Magyar Műkincsek* II. k. 1898. 151 l. 14. tábla

A szertartási termekben vannak elhelyezve azok a világhírű színgazdag s nagy műbecsű gobelinek, vagy fali szőnyegkárpitok, melyek lotharingiai Károly herczegnek a magyarországi török háborúkban aratott diadalait örökítik meg s a melyeket I. Ferencz szerzett meg s hagyott hátra 1765-ben.

A Budavár visszavételével is emlékezetessé vált s 1683-tól 1687-ig tartott diadalmas hadjárat Lotharingiai (V.) Károly herczeg fővezérlete alatt folyt le.

A Lotharingiai ház ezen egyik legkiválóbb tagjának hőstetteit művészi kárpitok gazdag sorozatában juttatta kifejezésre, melyek két sorozatból állanak s az ünnepelt hadvezér fiának, az 1723. évi június 4-én elhalt Lipót József Károly herczegnek köszönhetők, ki atyjára való emlékezésből és iránta való tiszteletből, külön e czélra berendezett szövőkben csináltatta e sorozatokat; az elsőt a nancy telepen 1705 táján, a másikat, a sokkal nagyobbat, a Nancy melletti la malgrangei gyárban 1729 táján. Az első sorozat *Charles Mitté* vázlatai szerint szövetett s ennek monogramját, a CME. jegyet viseli. Mindegyik darabon felül középen ott látható a Lotharingiai czímer.

Az első sorozat kárpitjai a következők:

1. *Buda ostroma.* Ennek felírata hét sorban: Budam | a Solimano II. ereptam | Carolo et Imper. Carolus V. Dux | Lothar. insigni victoria | expugnatam Leopoldo ·I | imperat restituit | MDCLXXXVI. Nagysága 4·40 + 6·10 méter. Inventar IX. 12. sz.

2. *Buda zsákmányolása.* Fölirata: Buda in capta et ferro et igne vastata 1686. Alább pedig: Pillage et saccag | ement de Bude, | l'agas des Janissa | ires, qui s'etoit fait | un retranchemen | t conduit prisonnie | le 2 Septe. | bre 1686. XF. XC. M. E. NANCI. 1705. | Nagysága: 3 méter 5 cm. és 4 méter. Inventar No. VII. 2. sz.

3. *Károly herczeg diadalmenete*, a háttérben Budavár látképével. Fölirata négy sorban: Carolus V. Budam | Laureatus | ingrediens. Vera principis imaagó. Nagysága 3 méter 5 cm. + 2 méter 15 cm. Inventar No. VII. 3. sz.

4. *A mohácsi csata.* Fölirata négy sorban: Turcarum | in victoria | Mohaistrages | 12 et 13 aug. 1687. Nagysága 3 méter 5 cm.+ 2 méter 15 cm. Inventar. VII. 4. sz.

5. *Erdély meghódolása.* Fölirata öt sorban: Transilvania | diu rebellis | Heroi nostro | subjicitur | 1688. Nagysága 3 méter 70 cm. és 3 méter 15 cm. Inventar VII. 5. sz.

Még talán pompásabb a sokkal több darabból álló második sorozat, a mely *Charles Herbet* tervei szerint készült. Mindegyiken Lipót herczegnek és nejének, Erzsébet Saroltának czímerpajzsa díszlik.

E sorozat darabjai a következők:

1. *Lotharingiai Károly herczeg felszabadítja Pozsony városát a közeledő törököktől.* Fölirata hat sorban: Turcas | et tartaros Posonium | invasuros præventit et | profligat, auxiliaribus | Polonis viam victoria | aperit 29. Julii 1683. Nagysága: 4 méter 30 cm. és 6 méter 30 cm. Inventar IX. 1. sz.

2. *Károly herczeg Esztergom várát megadásra kényszeríti.* Fölirata hat sorban: Castris | turcarum perfractis | Strigonium arcem | munitissimam, ultro | se dedere cogit victor | Carolus V. 26. octob. 1683. | Nagysága: 4 méter 40 cm. és 5 méter 75 cm. Inventar IX. 6. sz.

3. *Vácz városának meghódítása.* Fölirata hat sorban: Post captas | cæsarque Janissario | rum cohortes vacci | am foeliciter et po | tenter invadit 27. | Junii 1684. | Nagysága 4 méter 45 cm. + 6 méter 55 cm. Inventar IX. 7. sz.

4. *Szent Endre dunai sziget bevétele.* Fölirata hét sorban: Pontibus | instructis insulam | sancti Andreæ aggere | valitdo Turcarum multa | manu propugnatam ex | pugnat Carolus V | 10 Julii 1684. | Nagysága: 3·80 + 5·10 méter. Inventar IX. 8. sz.

5. *A Buda felszabadítására törekvő török sereg megveretése Hamzsabégnél.* Fölirata kilencz sorban: Superbiens | turcarum exercitus in | auxilium Budæ festinans | germanosque ululatibus | tentam territare, oppug | natur desertisque camelis | et apparatu bellico castra | luctuose re | petit 22 Jul. 1684. | Nagysága: 4·45 és 6·10 méter. Inventar IX. 9. sz.

6. *A törököktől megszállt esztergomi vár felszabadítása és Érsekújvár bevétele.* Fölirata hét sorban: Strigonium | ab obsidione liberat Carolus | V | et rapido victoriæ impetu | Neoselium, dirutis marte | prudenti, auxiliaribus turcarum | copiis diropit

die 16 augusti 1685. | Nagysága: 4·30+7·40 méter. Inventar IX. No. 10.

7. *Lotharingiai Károly herczeg beveszi Budát.* Fölirata három sorban: Buda | ab Heroe | Lotharingia incapta. 1686. | Nagysága: 3 méter 5 cm. és 1 méter 37 cm. Inventar No. VII. 1. sz.

8. *Károly herczeg bevonulása Budára.* Fölirata hat sorban: Hic est | in conspectu | silvit Asia | cujus armis | et virtutibus religio | triumphavit | Nagysága: 4 méter + 6 méter 65 cm. Inventar No. IX. 14. sz.

9. *Károly megveri a felszabadításra sietö törököket és Szegedet beveszi.* Fölirata nyolcz sorban: Laboranti | Segedino, auxilium ferentes | tartaros fugat Carolus V | frangit iterum viserii cona | tus importantes, et in dupli | cis victoriæ pretium, eodem | die partæ, ultro se Heroi | Segedinum subjicit 21 okt. 1686. | Nagysága: 4 méter 40 cm. + 6 méter 50 cm. Inventar No. IX. 15. sz.

10. *A mohácsi csata.* Fölirata hat sorban: Insolentes turcas in Mohatzii campis | Victores quondam, vicit | Carolus V et fugiantes | insequens ferro aut | naufragio perire compulit. 13 Augusti, 1687. | Nagysága: 4 méter 50 cm. + 7 méter 68 cm. Inventar No. IX. 16. sz.

11. *A mohácsi megerösített tábor bevétele és fölprédálása.* Fölirata hat sorban: Castra | ad Mohazii vicum | duplici munita aggere | expugnat, exercitus | fracti spolia diripit | Carolus V. 13 augusti 1687. | Nagysága: 4 méter 40 cm. és 5 méter 95 cm. Inventar No. IX. 17. sz.

12. *Eszék bevétele.* Fölirata öt sorban: Post effurum cæsumque | acerta clade hostem | Essechium pontemque | ejus diripit Carolus V 5. Octobris 1687 | Nagysága: 4 méter + 4 méter 60 cm. Inventar No. IX. 18. sz.

13. *Erdély meghódol I. Lipót császárnak.* Fölirata öt sorban: Transilvania | Turcis dudum tri | butaria victorici ducis | subacta manu cæsari | restituitur. | Nagysága: 4 méter + 6 méter 60 cm. Inventar No. IX. 19. sz.

14. *A janicsárok lemészárlása és Buda felprédálása, Károly herczeg jelenlétében.* A kép előterében álló hat lovas alak közül a fehér lovon ülő, Lotharingiai Károly, a mint a balján álló tisztnek kiadja a parancsot a szabad prédálásra. A kép színtere a mai

Szentháromság-tér, jobboldalt a Mátyás-templommal. A teret lángba borult épületek környezik s a téren, az utczákon, a kapukban, ablakokban egyes öldöklési s rablási jelenetek láthatók. A szemben nyíló utczán vágtató lovasság rohan végig; az előtér jobboldalán török nőket vezet egy harczos, előttük egy lovas épp csapást mér egy lerogyott törökre. Mindenütt szétmarczangolt, ruháiktól megfosztott hullák hevernek s gazdátlan lovak, tört fegyverek, foglyul ejtett alakok láthatók. A remekül összeállított, színekben és alakokban dús kép, valóban megkapó látványt nyújt. Az egészet ékes renaissance-szegélyzet veszi körül, kétoldalt egy-egy török alak által tartott oszlop, mely alatt fegyvertropheák láthatók, míg az alsó és felső keskenyebb szegélyzetet egyes, a lotharingiai és orleansi czímerekből vett motivumok díszítik. A felső szegély közepén az említett két egyesített czímerpajzs foglal helyet, míg az alsónak közepén keretbe foglalva a következő hatsoros föliratot olvasható: Budam | expugnatum Janissa | riorum sangvine | exundantem | direptioni tradidit vic | tor Carolus V. 2. Sept. 1686. | Nagysága: 4 méter 50 + 6 méter 94 cm. Inventar IX. 13. sz.

15. *Károly herczeg megveri a Buda felszabadítására sietö török hadsereget.* A hátteret Buda várának északnyugatról felvett látképe képezi ostromjelenetekkel. A gyönyörű mozgalmas csatakép előterében fehér lován Károly herczeg vezényel. Föliratа négy sorban: In | auxilium Budæ labo | rantis, advolantes turcas excipit et | debellat 8. augusti 1686. | Nagysága: 4·50 m + 7·40 m. Inventar IX. 11. sz.

16. *A párkányi csata.* Az előtérben Károly herczeg lovas alakja, a mint csapataival a Dunába szorítja a törököket. A Duna túlsó partján látható Esztergom várának képe. Föliratа hat sorban: Arx | Barkaniensis Caroli V | Victricibus armis | expugnata | imperio asseritur | Die 9 octob. Anni 1683. | Nagysága: 4 m. 50 cm. + 7 m. 35 cm. Inventar IX. 5. sz.

A feliratok latinságában s a magyar helynevek írásában több hiba fordul elő.[1]

[1] *Dr. Ernst Ritter v. Birk.* Inventar der im Besitze des all. h. Kaiserhauses befindlichen Niederländer Tapeten und Gobelins. Wien. 1882.

f) *Ferencz Ferdinánd főherczeg estei gyüjteményében.*

A gyüjteményben, főleg a harmadik teremben, számos XVI. és XVII. századbeli magyar fegyver van.

Már a II-ik terem XXXVIII-ik fegyvercsoportjában találunk két XVI. és két XVII. századbeli magyar eredetű szablyát.

A III-ik teremben 164. szám alatt van felállítva egy díszes magyar hajdú félvértezet, mely futtatott fekete alapon aranyozott levélékítményekkel van díszítve. Rákvértjei és magyar sisakjának stylja, készítésének korát a XVII. századra helyezik.

A IX-ik fegyvercsoportban a XVI. századbeli magyar tárcsapajzsok két ritka formájára találunk, melyek feketére futtatott vasból vannak kovácsolva. Mellettük valamivel későbbi korból származó két szablya van elhelyezve.

Ugyanezen terem szekrényében két díszes fokost látunk a XVII. század elejéről. A XXIV-ik számú fegyvercsoportozatban pedig egy a XVI. századból származó, madárcsőrforma heggyel és négyszögletű fokkal bíró magyar fokos van elhelyezve.

A VI-ik fegyvercsoportozatban 1 drb. XVI. századbeli gerezdesfejű, 1 drb. XVII. századi gömbfejű buzogány s egy ugyane korból való kis fokos, a IV-ik csoportozatban négy XVIII. századbeli magyar szablya, a XXVIII-ik csoportban 1 XVI. és 3 drb. XVII. századbeli szablya, a XXV-ik csoportban egy XVI. századbeli typikus magyar ostromsisak, a XXII-ik csoportban egy XVII. századbeli aranyozott magyar fokos, a VII-ik csoportban 115. szám alatt egy ugyancsak XVII. századbeli magyar rohamsisak, a XVIII-ik csoportban egy ugyane korból való magyar fokos és a XXXI-ik csoportban két újabbkori szablya látható.

Ezeken kívül a gyüjteményben több, a magyarországi háborúkból származó török fegyver is található.

Magyar Mükincsek. II. k. 1898. 43 l. és 23 l. és 23. tábla III. k. 1901. 1. tábla.

Dr. Szendrei János Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves orsz. kiállításon 1896. 739. és 751. l.

Majláth Béla. A történelmi kiállítás kalauza 1886., 257., 258. l.

g) *A cs. és kir. udvari és állami levéltárban.*

Itt az oklevéltani és levéltári anyagtól eltekintve, csupán a muzeális műtárgyakat, nevezetesen az *eredeti* csatavázlatokat és várrajzokat vettük figyelembe. Ezek:

1. *1554-ből* a törököktől ostromolt *Fülek* várának tollrajza, melyet Krusith János kapitány küldött az akkori győri generálisnak, Sforza Pallavicininak.

2. *1562-ből. Gyula* vára. Nagy színezett tollrajz.

3. *1562-ből.* Tervezet, hogy *Gyula* várának bástyái s maga az egész vár is miként lenne teljesen átépítendő. Nagy színezett rajz.

4. *1567-ből. Tokaj* vára. Tollrajz.

5. *1588-ból.* Vázlatrajz, jelentéssel együtt a *szikszói* csatáról.

6. *1684-ből. Murány* vár alaprajza, *Casea* császári katonai mérnöktől. Tollrajz.

7. *1684*-ből *Murány* erődítményeinek profil rajza. Ugyanattól.

8. *1685*-ből *Kassa* város és ostromának rajza. Színezett rajz.

9. *1685*-ből. *Sárospatak* látképe. Színezett rajz.

10. *1686. Szeged* alaprajza és látképe. *Boulaincavil* császári mérnöktől. Igen szép nagy színezett rajz.

11. *1687-ből.* Buda. Igen szép, nagy színezett rajz, melyet gróf Rabatta készíttetett.

12. *1687-ből* A *mohácsi* csatatér rajza. *Juvignytől.*

13. *1687-ből. Eszék* alaprajza és látképe. Színezett rajz. *Juvignytől.*

14. *1688-ból. Belgrád* alaprajza és látképe, valamint az azt ostromló császári csapatok elhelyezése. Tollrajz.

15. 1696-ból. Az Erdélyben fekvő *Bethlen* várkastély színezett térképe.

h) *A cs. és kir. hadilevéltárban.*

A magyarországi hadjáratokra vonatkozó óriási okleveles és levéltári anyag mellőzésével itt is csupán nehány becsesebb *eredeti csatavázlat várrajz és hadi térképi fölvételt* vettünk, mint inkább muzeális anyagot figyelembe.

1. *1660—1664.* Egy kötet eredeti kézrajz, melynek címe:

Vierzig zwey saubere Abrisse verschiedener Gränz-Festungen, Schlösser und Städte *in Hungarn*, ungefähr von den Jahren 1660 bis 1664. 42 képpel. *Montecucoli Raimond* herczeg tábornagy hagyatékából. Jegye. Arch. No. 1. 6—VIII. b.

2. *1663.* Eigentlicher Grundriss des königl. haubt- und Residenz-Schloss sambt der Statt *Pressburg* wie selbe nach Oberst *Priami* zu fortificiren wäre.

3. A török állami pecsét lenyomata, mely a *Zentánál* elfogott nagyvezér nyakán találtatott.

4. *1691 aug. 19.* A szalánkemeni csata térképe. Levéltári jegye: Z. IV. 1691. 1.

5. *1692 junius 5. Nagyvárad* elfoglalásának térképe. Jegye: Z. IV. 1692. 3.

6. *1694* aug. 29—szept. 21. *Pétervárad* törökök által való körülzárolásának térképe. Z. IV. 31.

6*a*. *1697 szept. 11.* A *zentai* csata térképe. Jegye: Z. IV. 7.

7. *1698. Eger, Nagyvárad* és *Nagybecskerek* hadműveleti térképe. Jegye: Z. IV. 1.

8. *1702. Brassó* alaprajza. Jenő herczeg aláírásával van hitelesítve.

9. *1716. Temesvárnak* szept. 1-étől október 14-éig a császári hadak által való megszállásának hadműveleti térképe. Jegye: Z. VIII. 3. 2.

10. *1716 aug. 5.* A *Pétervárad* melletti csata terve. Jegye: Z. VIII. 2. 1.

11. *1716.* A Jenő herczeg vezérlete alatt a Magyarországon viselt hadjárat térképe. Rajzolta: *Blöder.*

12. *1716.* A Jenő herczeg vezérlete alatt Magyarországon Szlavoniában és Boszniában viselt hadjárat tervei és menetterve. Rajzolta :*Sparr.*

13. *1716.* A magyarországi hadjárat tréképe. 4 darab. Jegye: Z. VIII. 1.

14. *1717. aug. 16.* A *belgrádi* csata terve. Jegye: Z. VIII. 3.

15. *1737.* A Duna *Belgrádtól Orsováig*, az ezen vonalon fekvő erődítmények, kastélyok és romokkal együtt. Színezett kézirajz. Fecit et delineavit *Sparr.*

16. *1751.* A *Duna* térképe Ulmtól Vidinig a mellette fekvő

városok, várak és romok alaprajzai és látképeivel. Rajzolta: *Sparr.*

17. *1770—72.* Felső-Magyarország katonai felvételei.

18. *1788. Zimony és Progar* alaprajza. Rajzolta: *Kameniczek.*

19. *1789.* Erdély táborkari térképe. Rajzolta: *Wenczelly.*

20. *1789. Uj-Orsova,* török határerősség, színes kézrajz.

i) *A cs. és kir. technikai és közigazgatási katonai bizottság levéltárában.*

A következő *eredeti* kézrajzok s aquarellekben meglevő magyarországi *vár alaprajzokat, látképeket és térképeket* vettük jegyzékbe:

1. *1597* és *1700-ból Sopron* fölvételei 2 drb.

2. *1602* és *1644-ből. Óvár* fölvételei 2 drb.

3. *1610. Eszék* és környékének erődítési térképe. Színes kézrajz. *G. B. F.*-től.

4. *1642—1849-ig Pozsony* látképei és katonai felvételei. 10 drb.

5. *1653—1708-ig. Érsekujvár* látképei és átnézeti térképei 3 drb.

6. *1660. Tokaj vára.* Kézrajz: *Holsttól.*

7. *1660—1704-ig. Tokaj* várának fölvételei 5 drb.

8. *1664—1700. Nagykanizsa* felvételei. 2 drb.

9. *1668—1810. Lipótvár* (Nyitra megye) látképei és helyrajzai. 16 drb.

10. *1670—1765-ből. Ungvár* várának fölvételei. 6 drb.

11. *1670* és *1692-ből. Szendrő.* 2 drb.

12. *1675—1849-ig. Komárom vár* látképei, alaprajzai, profilrajzai és átépítési tervei 70 drb.

13. *1679-ből Selmecz* fölvétele.

14. *1679. Gutta* térképe.

15. *1680. Vácz* térképe.

16. *1680. Fülekvár* és erődítményeinek látképe és profilrajza. Színes kézrajz.

17. *1680. Veszprém* térképe.

18. *1681-ből Vízvár* (Érsekujvár közelében) alaprajza.

19. *1683—1756-ig. Esztergom* várának térképei és látképei. 15 drb.

20. *1686. Budavár* ostroma és bevétele. Ritka rézmetszet *Juvigny Károlytól.*

21. *1686,* 1741., 1753, 1763., 1775., 1811., 1824. és 1839. évekből *Buda* tér- és látképei. 60 drb.

22. *1689.*, 1732., 1763., 1766., 1773., 1774. és 1780. évekből. *Máramarossziget* térképei, átnézeti és profilrajzai. 8 drb.

23. *1690* és 1718-ból. *Karánsebes* katonai fölvételei. 2 drb.

24. *1691* és *1738*-ból. *Székesfehérvár* átnézeti képei. 2 drb.

25. *1691* és 1776-ból *Nagyvárad* várának fölvételei. 10 drb.

26. *1692. Lippa* térképe.

27. *1698* és 1775-ből *Szeged* katonai fölvételei, látképei és helyzetrajzai. 9 drb.

28. *XVII-ik század. Kassa* látképei és helyszínrajzai. 9 drb.

29. *1706* és 1745-ből. *Trencsén* vár képei. 5 drb.

30. *1711* és 1771-ből. *Munkács várának* átnézeti alap- és profilrajzai. 6 drb.

31. *1711. Zólyom* vár látképe és alaprajza 3 drb.

32. *1712* és 1754-ből *Szolnok* térképei 3 drb.

33. *1713* és 1777-ből, *Huszt* várának különböző katonai fölvételei. 7 drb.

34. *1715. Arad* várának látképe. Színes kézrajz.

35. *1715—1849-ig Arad* várának látképei, tervei és térképei. 40 drb.

36. *1716. Pancsova* fölvétele.

37. *1716* és 1849-ből. *Temesvár* lát- és térképei, továbbá különböző átnézeti tervek és profilrajzok az 1716., 1732., 1746., 1750. és 1754. valamint 1761. évekből. 20 drb.

38. *1720. Lőcse* helyrajzi fölvétele.

39. *1723. Ökörmező* helyrajzi térképe.

40. *1740. Dévény* vár alaprajza.

41. *1773. Lubló* térképe. 2 drb.

42. *1788. Szombathely* katonai térképe.

43. *1789* és 1838-ból. *Orsova* katonai fölvételei. 4 drb

44. *1793.* A *Duna* vonalának térképe.

45. *1793. Ada-Kaleh* katonai fölvétele. 2 drb.

46. *1810. Árva* várának képei. 5 drb.

47. *1811* és 1849-ből. *Légrád* fölvételei. 4 drb.

48. *1849-ből. Letenye* katonai térképe.

49. *1865*—68. évekből. A Horvát-Slavon katonai határőrvidék eredeti fölvételei. 224. lap.

50. *1853*—1868 évekből. Erdély eredeti katonai fölvételei. 49 részlet-lap.

j) *Bécsi magángyűjteményekben.*

A főherczegek, főurak mindig előszeretettel foglalkoztak fegyverek gyűjtésével. Sok családban Ausztriában és Bécsben századokkal ezelőtt keletkezett fegyvergyűjtemények vannak. A szoros történelmi családi és közjogi kapcsolatnál fogva természetes, hogy e gyűjteményekbe is számos magyar hadtörténelmi emlék jutott.

Ilyenek Bécsben a *Hardeck, Kinszky, Lichtenstein, Thun, Schwarzenberg, Salm, Brenner és Lobkovitz* herczegi és grófi fegyvergyűjtemények, valamint *Hauslab* tábornok gyűjteménye. Mindezekben szintén vannak magyar fegyverek és emlékek. Ezek tanulmányozásába azonban most, midőn a nyilvános gyűjtemények átkutatása volt feladatunk, nem bocsájtkozhattunk, s így meg kell elégednünk azok puszta jelzésével és névszerinti fölemlítésével.

Egyet azonban mégis különösen ki kell emelnünk s ez *Wilczek János* gróf gyűjteménye. Ez a gyűjtemény a Bécs közelében fekvő *Kreuzenstein* várában van elhelyezve. E vár eredete a messze középkorba nyulik vissza s egyidőben magyar primási birtok is volt. A gróf ezt a várat teljes középkori fölszereléseivel állította helyre s a többi között fegyverkamaráját és lovagtermét is kizárólag középkori fegyverekkel töltötte meg. E fegyverek között számos magyar eredetű van. Szállfegyverek, ritka formájú sisakok, Mátyás korabeli álló és XVI-ik századbeli tárcsapaizsok, pallosok, számszerijak, buzogányok stb. Mindezeket szintén jegyzékbe vevén a helyszínén, azokat a tulajdonos gróf készséggel engedte át az 1896-iki ezredéves országos kiállításra, 74 darab ritka középkori fegyverrel szerepelvén a kiállítók között. Ezek itten való ismertetésétől és felsorolásától azért tekintünk el, mert azok szakszerű leírása akkor már megjelent.[1]

Dr. SZENDREI JÁNOS.

[1] Lásd: *Dr. Szendrei János* i. m.

TÁRCZA.

BR. TÓTH FERENCZ A DARDANELLÁK MEGERŐSÍTŐJE.

(1733—1793.)[1]

A világháború legtanulságosabb fejezetei közé tartoznak az ántánt hatalmaknak erőfeszítései a Dardanellák birtokáért. Nem tekintve azt, hogy az ismert nagyszabású hadivállalat, mellyel párhuzamosan haladt a diplomácia munkája is a Törökországgal területileg közvetlenül érintkező Balkán-államok fegyveres közbelépésének megnyerése végett, — a legkülönfélébb politikai és gazdasági kívánalmakat volt hivatva kielégíteni, — mint hadivállalat is figyelemreméltó. Ez volt az újjászervezett török haderő tűzpróbája, mely beigazolta a török emberanyag és a német szervezőképesség kiválóságát. Az alább ismertetendő könyvnek főleg abban áll jelentősége, hogy megismertet a Dardanellák első megerősítőjével s a török hadsereg első rendszeres átszervezőjével, a *magyar* báró Tóth Ferencczel, ki az újjászervezést franczia érdekek szolgálatában kimondottan oroszellenes czélzattal irányította.

Tóth Ferencz családja nyitramegyei származású volt ; atyja, Tóth András, már gyermekkorában Rákóczi szolgálatában állott ; 1711-ben együtt ment vele Lengyelországba, 1715-ben pedig követte Törökországba. Midőn 1720-ban gróf Bercsényi Miklós javaslata alapján a franczia udvar hozzájárult egy magyar huszárezred felállításának tervezetéhez, Bercsényi László a rodostói magyar emigránsok közül toborozta össze az ezred első katonáit ; köztük volt Tóth András is, ki társai-

[1] *Palóczi Edgár: Br. Tóth Ferencz, a Dardanellák megerősítője.* 1733—1793. Budapest, 1916. Kiadja a Vörös Félhold támogatására alakult országos bizottság. 8°, 338 l.

val együtt 1721-ben Francziaországba hajózott s XV. Lajos szolgálatába lépett. Katonai pályáján elég gyorsan haladt; 1733-ban már kapitány, majd alezredes, vezénylő ezredes, a negyvenes évek háborúiban tábornok, utóbb pedig részben katonai, részben időközi diplomáciai megbizatásainak jutalmazásaként franczia bárónévá lett. Felesége franczia leány volt; ettől született fia Ferencz és leánya, ki gróf Vergennes franczia diplomatához ment nőül. Midőn gr. Vergennes 1755-ben konstantinápolyi követté lett, Tóth András is vele ment a török fővárosba; ettől fogva életben lévő rodostói bujdosó honfitársaival ismét szorosabb összeköttetésben élt. Rodostóban érte utól a halál is 1757 julius 9-én, 59 éves korában.

Az emigránsok fiainak, kik idegen névvel, ismeretlenül állottak a franczia családok versengései közt, csak egy pálya állott nyitva, a katonai; ezért neveltette br. Tóth András is egyetlen fiát katonának. *Ferencz* (szül. 1733 aug. 17.) a Bercsényi-ezredben kezdte meg pályafutását. 1754-ben már kapitány volt, ugyanekkor meg is nősült, nőül vevén Rambaud Máriát, egy előkelő lyoni család tagját. 1754-ben atyjával együtt Konstantinápolyba ment, hol sógora mellett titkárként működött. Titkári minőségében közelebbi érintkezésbe jutott a portával, hol török nyelvismerete révén neve ismertté vált. Ennek tulajdonítható, hogy 1757-ben a porta egy nagyobbszabású csatornázási vállalat alkalmával szakértőül kérte fel. 1763-ban Francziaországba tért vissza s emlékirattal fordult az ekkor mindenható Choiseul herczeghez, melyben a Fekete-tengernek a franczia kereskedelem számára való megnyitásának módozatait fejtette ki. Az udvar azonban az emlékiratot egyelőre tárgytalannak tekintette, Tóth munkaerejét is csak három év mulva kivánta meg, midőn politikai megbizatással küldte az akkor porosz fenhatóság alatt lévő Neuchatelbe az ottani közhangulat és a politikai viszonyok megfigyelésére.

Ismeretes, hogy Neuchatel 1707 óta tartozott a porosz királysághoz; Poroszország szuverenitását Neuchatel felett XIV. Lajos is kénytelen volt elismerni az utrechti békében (1713 ápr. 11.). A franczia udvar azonban sohasem nyugodott meg abban, hogy a protestáns porosz uralkodóház befolyása Svájczban megerősödjék; ezt tudva, Nagy Frigyes 1757-ben Neuchatel ideiglenes átengedésével igyekezett Francziaországot ausztriai szövetségesétől való elszakadásra bírni. Tervét a bécsi udvar meghiusította ugyan, de viszont most már a franczia diplomácia sem igen rejtegette azt a törekvését, hogy a fejedelemséget esetleg valamely Bourbon herczeg kormányzása alatt Francziaországhoz csatolja. A terv diplomáciai előkészítését Choiseul herczeg 1766-ban Tóth Ferenczre bízta, utasításul adván neki a neuchateli politikai, gazdasági, társadalmi

viszonyok tüzetes megismerése mellett a porosz uralkodóház és Neuchatel közt fennálló szerződések lényegének s a közhangulatnak kifürkészését is.

Tóth 1767 január közepén már a neuchateli fejedelemség területén tartózkodott, mint magánzó, ki jelenlétét tudásvágyával, kereskedelmi és üzleti érdekekkel okadatolta. Négy hónapig tartózkodott Neuchatelben, s ez alatt az idő alatt sűrűen küldte jelentéseit miniszterének; 1767 májusában azonban porosz befolyás következtében Tóth kénytelen volt Neuchatelt elhagyni azzal a jelentékeny tapasztalattal, hogy a fejedelemségben Nagy Frigyes uralkodása népszerű, s a Bourbon-törekvések előkészítésére a reális előfeltételek ez idő szerint hiányoznak. Az eredmény, bár a franczia hatalmi törekvések szempontjából negativ volt, — egyelőre megbízható tájékoztatásul szolgálhatott, s ezzel Tóth megbízatását tulajdonképen meg is oldotta. Beigazolt diplomáciai képességének tulajdonítható, hogy az udvar már 1767 nyarán, az időközben áttanulmányozott kereskedelmi emlékirat hatása alatt is, Tóthra bízta a franczia államérdekeknek a krimi tatár kánnál való képviseletét (jul. 6.).

Feladata mindenekelőtt az volt, hogy a tatárságban bizalmatlanságot keltsen II. Katalin politikája ellen, melynek végső czélja a tatárság megsemmisítése, s adandó alkalommal a franczia kormány is számíthasson a tatárság közreműködésére. «Franciaországnak — úgymond az utasítás — saját érdeke, hogy egy ily nyugtalan, nagyravágyó, valamint szomszédainak nyugalmát és békéjét háborgató állam (mint Oroszország), mely annyira ragaszkodik zsarnoki kívánságaihoz, meg ne nagyobbodjék s így ne kerüljön olyan helyzetbe, hogy Európa nagy részének törvényeket diktáljon mindazokban az ügyekben, melyekbe jog és ok nélkül beavatkozni törekszik.» Ne mulasszon el végül egyetlen alkalmat sem az általa felvetett kereskedelem lehetőségeinek tanulmányozására s igyekezzék pontos képet adni a Fekete tengermelléki tartományok földrajzi és politikai viszonyairól.

Tóth 1767 julius 10-én hagyta el, már mint ezredes, Párist, s Bécsen, Varsón, Jassyn át október 17-én Bakcsiszerajba, a tatár fővárosba érkezett. A tatár kán, ki nem sokkal a franczia követség megérkezése előtt vette át az uralkodást, rövid idő alatt Tóth befolyása alá került. Ennek tulajdonítható, hogy a tatárság az 1768—74-iki orosz-török háborúba is beavatkozott, bár nem nagy szerencsével. Tóth még a hadjárat közben (1770) Konstantinápolyba ment, hol ugyanekkor a kedvezőtlen menetű hadjárat hatása alatt és franczia nyomásra komolyan kezdtek foglalkozni a török tüzérség, haditengerészet és műszaki csapatok

ujjászervezésének gondolatával, sőt szóba került a Bosporus és a Dardanellák védelmi állapotba helyezésének kérdése is.

III. Musztafa szultán az átszervezés munkálataival br. Tóthot bízta meg; e megbizatásban kétségtelen része volt Tóth magyar származásának, mint azt Tóth emlékirataiban meg is említi. A tervezgetéseket az 1770 julius 6-iki csezmei tengeri csata után, melyben a török flottát az orosz tengeri haderő teljesen megsemmisítette, sürgős munkának kellett felváltania, mert a török főváros abban a veszedelemben forgott, hogy ellenséges kézbe kerül. A szultán ilyen körülmények közt a védelmet teljesen Tóthra bízta a legszélesebb intézkedési jogkörrel.

Tóth már a bosporusi erődökből következtethetett a Dardanellák erődeinek állapotára. A helyszíni tapasztalatok valóban siralmasak voltak. A víz felszínével egy magasságban fekvő ütegek felett harmincz láb magasságú falak emelkedtek, melyek azzal fenyegették védőiket, hogy az első ellenséges találatra az ágyúkra és a kiszolgáló legénységre fognak omlani. Az európai és ázsiai erődök főütegeit nagy kaliberű ágyúk alkották ugyan, de hiányos felszereléssel; legnagyobb részük bronzból volt, hiányzott azonban rajtuk az ágyúcsap, lafettájuk nem volt, s csak torkukkal nyugodtak vastag, kivájt fatönkökön. Hátsó részük kőfalra rugott, mely visszaszaladásukat meggátolta. A tengerpart homokján számtalan ágyú, mozsár hevert, de azok inkább egy ostrom emlékeinek, mint egy ostrom feltartóztatása eszközeinek látszottak. A török védősereg teljesen demoralizált volt, úgy hogy számolni kellett azzal az eshetőséggel, hogy az első ágyúlövésre elhagyja az erődöket. Ez meg is történt, midőn három nappal Tóth megérkezése után az orosz hajóhad kifutott az enosi-öbölből és a félszigetet megtámadta; mikor is egyedül Tóth hidegvérének és személyes bátorságának lehetett köszönni, hogy az orosz flotta támadása ezúttal is kudarczczal végződött.

Az ellenséges flotta eltávozása után Tóth a földrajzi viszonyok mérlegelése alapján a szükséges új ütegek helyét kijelölvén, azonnal megkezdte a munkálatokat. Az ütegek kiépítése azonban lassan haladt, de mikor elkészült, a szultán védelmükre 30,000 főből álló sereget összpontosított a Dardanelláknál. A sereget Tóth osztotta el az európai és az ázsiai partok védelmére; s volt gondja arra, hogy harczszerű gyakorlatokkal meggyőzze a bizalmatlan török katonaságot a védőműnek ellenálló képességéről. Nem kerülte el figyelmét azonfelül az enosi-öböl megerősítésének szüksége sem, melyet 1771 elején, Konstantinápolyba való visszatérte után az ő javaslatára a szultán haladéktalanul el is rendelt.

A Dardanellák védelme közben nyilvánvalóvá lett Tóth előtt, hogy

a török hadakat újabban ért vereségek közvetlen oka a török haderő hiányos felszerelése és szervezetlensége. Különösen tüzérségük volt elavult, mely egyáltalában nem vehette fel a versenyt a gyorstüzelő ágyúkkal rendelkező orosz tüzérséggel; jellemző e tekintetben, hogy a török ágyúk megtöltése félnapig is eltartott. Az észlelt hiányokra Tóth br. nem késett a szultán figyelmét felhivni, ki most már nem akarván félrendszabályokkal megelégedni, Tóthnak a török haderő gyökeres átszervezésére megbizást adott.

Báró Tóth a megbízásnak megfelelően elsősorban a török *tüzérség* reformját kivánta megoldani. Kiathanaban tüzériskolát állíttatott fel 50 tüzér számára s két négyfontos orosz ágyún megtanította ezeket a gyorstüzelésre. 1772-ben hozzáfogott az *utászcsapatok* szervezéséhez is. A török hadsereg hadi pontonokat egyáltalában nem ismert, miért is a hadmozdulatok nehézkesek és bonyodalmasak voltak. Br. Tóth tehát mindenekelőtt Konstantinápolyban nagyobb műhelyeket állíttatott fel, hol személyes felügyelete alatt készültek az első hajóvázak. A pontonok oldalait eleinte rézlemezekkel akarta kiveretni, minthogy azonban a lemezek beszerzése nehézségekbe ütközött, — a pontonok falait bőrrel vonatta be. Az első hidverési próbát maga a szultán is végignézte, ki a szép eredmény láttára maga is sürgette a továbbfejlesztést. Tóth nevéhez fűződik a török *ágyúöntés* megjavítása is. A törökök kezdetleges módon, a haladó kortól elmaradva öntötték ágyúikat a hiányosan felszerelt és hiányos tudású mesteremberektől vezetett öntődékben. Br. Tóth az ágyúfúrást hozta javaslatba. A törökök kétkedéssel fogadták az új eszmét, a szultán azonban felhatalmazta egy új ágyúöntőde építésére és felszerelésére. Tóth br. — jóllehet szakértők hiányában nagy nehézségekkel kellett megküzdenie, s az ágyúöntés technikáját tulajdonképen maga sem ismerte aprólékosan — a tengerparton felállíttatta az öntődét, s abban próbaképen tizenhárom óra alatt 30.000 font érczet olvasztott, melyből a kételkedők szemeláttára húsz ágyút öntetett. Itt készültek azok a mozsarak és bombák is, melyeket a török-orosz háborúban azonnal használtak is.

A rövid idő alatt elért eredmények alapján a szultán megbízta br. Tóthot egy *új tüzértestület* szervezésével; így alakítja meg a «szüratsi» («szorgalmasok») néven ismert csapatot, mely 600 emberből állott, s a melyet albán mintájú ruhával láttak el. A szüratsikat Tóth szuronnyal is felszereltette, rendszeres katonai rendgyakorlatokat, sőt nyilvános díszgyakorlatokat is végeztetett velük. A szüratsiknál a testi fenyítést betiltotta, inkább a becsületérzésükre és kötelességtudásukra alapozta a fegyelmet, csupán a szökést büntette gályarabsággal, pedig a szökés

a török hadseregnél nem esett büntetés alá. A fegyelem előmozdítására való volt a *várta* intézménye is, melyet br. Tóth ekkor honosított meg a török hadseregben. Ez a fegyelmezett tüzértestület rövid idő alatt perczenként 15 lövést adhatott le, a mi a multhoz képest feltünő eredmény volt.

A hosszasan huzódó orosz-török háború időszerűvé tette, különösen a törökökre nézve kedvezőtlen kialakulásánál fogva, — a *Boszporusz megerősítését*. Erről III. Musztafa már 1772-ben tanácskozott br. Tóthtal, ki ekkor azt javasolta, hogy a porta a Boszporusz torkolatánál két új erődöt építtessen. Minthogy azonban a munkálatok végzését olyan építőmesterekre bízták, kik nemcsak az erődítéstanban, hanem még az építés technikájában is járatlanok voltak, — az új erődök értéktelen építményeknek bizonyultak. A felülvizsgálattal megbízott br. Tóth leplezetlenül a szultán tudomására hozta az új erődök hasznavehetetlenségét; s a helyszíni szemle után alkalmas helyen új helyeket jelölt ki az újonnan felépítendő erődök számára, de azok felépítésére csak 1773 tavaszán került a sor. A munkálatokat br. Tóth személyesen irányította, s így aránylag elég rövid idő alatt felépülhetett a két erőd, melyek egyikét a törökök azóta is «madzsar kaleszi»-nek, magyar várnak nevezik. Ez az erőd még 1889-ben is a Boszporusz legjobb karban tartott vára volt, melyben ugyanekkor 58 Krupp-ágyú volt.

A rövid idő alatt elért nagy eredmények arra birták a szultánt, hogy Tóthra bízza a trónörökös nevelésének irányítását. A Tóth személye iránt való bizalomnak tulajdonítható az is, hogy magáévá tette az 1773 óta brigadérossá lett Tóth azon gondolatát is, hogy a szuezi földszoros átvágásával összeköttetést létesítsen a Földközi- és a Vörös-tenger közt. A szultán váratlan halála (1773 decz. 24.) azonban megakadályozta a terv megvalósulását s ezzel a török tengerészet fejlesztése is megakadt, jóllehet Tóth a szakszerű elméleti és gyakorlati oktatás, a hajóépítés modernizálása által a fejlődés alapjait e téren is lerakta. Működésének egy emléke napjainkra is fenmaradt: a zöld török hadilobogó, melyet a porta az ő tanácsára választott hadilobogóul hadihajói számára. Az új szultánban, I. Abdul Hamidban, már nem volt meg az érzék az újítások szükségessége iránt, az apró kellemetlenségek lassanként Tóth kedvét is elvették s ezért, midőn értésére esett, hogy sógorát, gr. Vergennest XVI. Lajos külügyminiszterévé tette, elhatározta a Franczia országba való visszatérést. Ez 1776 tavaszán meg is történt.

Franczia országban új tér nyilt tehetsége érvényesítésére. XVI. Lajos gr. Vergennes javaslatára már 1776 deczemberében reáruházta a levantei és berberiai franczia kereskedelmi kikötők felett való főfelügyeletet,

hogy közvetlen tapasztalatok alapján szerzendő korszerű reformjavaslatai által a franczia gyarmat- és kereskedelmi politikának irányelveket adhasson. Ennek a megbizatásának következménye 1777 május 2-tól 1778 júliusáig tartó tengeri útja, mely alatt megfordult Kréta szigetén, Egyptomban, hol működésének legfontosabb mozzanata a kairói franczia főkonzulátusnak Alexandriába való áthelyezése, továbbá Syriában, Cyprus, Rhodus szigetén s a téli hónapokban Smyrnában ; itt dolgozta fel szemleútjának eddigi eredményeit is. Útját 1778 tavaszán Szalonikit érintve, Tunis megtekintésével fejezte be.

Párisba visszatérve egyelőre visszavonult a politikai élettől s 1778-tól 1784-ig emlékiratainak kiadásán dolgozott. 1785 körül Douai várának parancsnoka lett, mint tábornagy (1781 óta) ; itt érte őt a forradalom is, mely a Franczia országból való menekülésre kényszerítette. Tóth egyelőre Svájczban húzódott meg ; itt ismerkedett meg gr. Batthyány Tódorral, a XVIII. század legkiválóbb magyar nemzetgazdáinak egyikével, kinek összeköttetései révén sikerült — nem minden nehézség nélkül ugyan — kieszközölni az amnesztiát a bujdosó kuruczivadéknak. Így jutott el a teljesen vagyontalanná lett br. Tóth Tarcsára 1793 tavaszán, abban reménykedve, hogy tudásával és tapasztalataival még nagy hasznára lehet barátjának és hazájának. Ugyanezen év őszén (1793 szept. 24.) azonban elhunyt ; hamvai a tarcsai temetőben pihennek.

Palóczi behatóan tárgyalja br. Tóth *irodalmi jelentőségét* is. Valószinűnek tartja, hogy Mikes Kelemen leveleskönyvét br. Tóth mentette meg s tanulmányozta át elsőnek ; szerző szerint Mikes nagybecsű naplóinak hatása alatt született meg lelkében Memoires-jainak gondolata. E *Memoires*-ok 1784-ben jelentek meg először Amsterdamban : «Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares» czímen négy kötetben ; öt év alatt tíz kiadást értek s négy nyelvre fordították le azokat. Művét az egykorú kritika nem fogadta osztatlan tetszéssel s még Hammer is felületességgel és megbizhatatlansággal vádolja ; de pl. Zinkeisen br. Tóth emlékirataiban hiteles és hű forrást látott, melynek értékes adataiból bőven merített. Nagybecsű adatokat tartalmaznak br. Tóth *leveleskönyvei* is, melyek hat díszes kötetben gr. Apponyi Sándor lengyeli gyüjteményében vannak ; ezek neuchateli és krimi követségének, valamint levantei kiküldetésének okleveles adatait tartalmazzák ; hiányzanak azonban az 1770—1776. évekre vonatkozó iratok, pedig azok működésének legfontosabb részét, a török haderő újjászervezése körül kifejtett fáradozásait ismertették.

Szerző nagy szorgalommal gyüjtötte össze a br. Tóthról szóló magyar irodalmi vonatkozásokat (Sándor István, br. Lakos János, Jankó

János, Tocsek Helén stb.), valamint azokat az adatokat is, melyekből megállapíthatónak véli a br. Tóth-család genealogiáját. Ezt a részt, mely talán jobb lett volna bevezető fejezetnek, — a nehéz áttekinthetőség jellemzi; ez egyébként a műnek is legnagyobb fogyatkozása. A könyvből hiányzik minden tagozódás; az egész mű egy fejezet, melynek olvasása ezért, valamint szükségszerű ismétlései és kitérései miatt fárasztó Viszont tagadhatatlan, hogy szerző nagy szeretettel és lelkiismeretes gonddal gyüjtötte össze a br. Tóthra vonatkozó adatokat s így valóban hézagpótló műve megérdemli elismerésünket.

Dr. Lukinich Imre.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK.

Mehmet budai basa levele gróf Eszterházy Miklós nádorhoz. (1626 február 7.) Mi vezér Mehemmet pasa, Istennek engedelméből hatalmas és győzhetetlen császárunknak a tengeren innen levő várainak s hadainak főigazgató szerdárja, gondviselője és fő helytartója mostan Budán, — Tekintetes és Nagyságos vitéz Szomszéd Úrbarátunk! jó Szomszédságos barátságunkat ajánljuk Nagyságodnak.

E barátotoknak két ízben küldött levelei jövén, megadattak és mindakettőt megfordíttatván, azokban mind mi volt írva, mindazokat megértettük.

A többi között azt írta Nagyságod, hogy a *bujáki* kapitány panaszképpen azt írta Nagyságodnak, hogy a hatvani vitézek, másokkal együtt egygyüvé ülvén magokat, csataképpen *Buják* vára alá száguldanak és ellenségösképpen tartják magokat; a mely dolog a két császár között való szent békeségnek ellene vagyon. És hogy mihozzánk az illenék, hogy a mi botunk alatt állókat fenyítékben tartanók és hogy a gonoszultevőket érdemök szerént megbüntetnénk. Mert efféle gonosz embörök okot adnának a két hatalmas császárok között végeztetett és nagy munkával, fáradsággal és sok költséggel lött szent békeségnek megsértésére, aki miatt osztán a nagy emböröknek viszontag nagy gondok és busulások fogna lenni.

Jó és becsületes Nagyságos úr barátom, mi még ennekelőtte is minekelőtte a Nagyságod levelei nem jöttek volt is, mindnégyfelé írtam volt a felől és im mostan ismét meg különben írtam. De jó Úrbarátom, akar az *egri* pasától s akar az agáktul s akar a *hatvani* bégtül és a végbeli vitézektül panaszlevelek jöttek az alattok valókra, hogy csatára mennek, utakat állanak és emberinket ölik, vágják és hogy éjjel-nappal nyughatatlanok volnának, utánnok üzőben menvén ki a mieink azt mondák, jó úr barátom, a *gyarmati* mezőben lött égetésnek utánna, immár minékünk fölötte igen sok kárvallásink lettek, ha mindazokat,

előneveznénk, fejét is fájlalnánk vele Nagyságodnak csak. De egynehányat említek csak elé azokban.

E napokban nem régen három pesti martalócz (ráczok), melyeknek egygyike, a negyedik jüzbasi volt, mentek volt *Kerepesre* magok dolgában. És 12 lovú katona reájok ütvén, a jüzbasit két martalóczczal egygyütt levágták és az egygyik martalócz elszaladott.

És ismét a *vácziak* közzül is három váczi török és egy budai jancsár, dolgokban mentenek volt *Vácz* mellett *Szilágy* nevű faluban s azon éjjel a szécsényi *Kozma* Mihály nevű kalauz, a faluban megnyomták őket, 20 vagy 30 lóval lévén és a jancsárt is levágták és a három váczi töröknek is ketteit levágták s az egyik elszaladott.

És mostan a *hatvani* bégtül levél jövén a hatvaniak közzül Merdán fia Husszein iszpahia és besli Durak, e kettő magok dolgában *Thurára* menvén, mely csak közel vagyon Hatvanhoz, 8 lovú szécsényi katonák megülvén a falut éjjel, mind a kettőt levágták. S a hatvaniaknak hír menvén és űzőben utánnok menvén, *Prín* nevű falun őket elérvén, ketteit elfogták s a többi elszaladott.

És ismét az *egri* gyömliák közzül egy gyömlia, Szaloka nevű, egy falura dolgában menvén, ugyanott a faluban a *filekiek* levágták. Mellyet az egri pasa panaszképpen megírt ide.

És másik gyömlia is ugyanonnan Egerből Hatvanba jövet, azt is a filekiek levágták s azt is az egri pasa adta értésünkre levelében.

És ismét e levélírásunknak előtte ugy mint tíz nappal, ez budai azapok közzül *Hüsszein* és *Rézván* csak ide Budakeszire mentek volt, mely csak egy jó mélyföldnyire is nincsen ide Budához oly közel vagyon és Hösszeint levágták s a Rézván elszaladott.

Ihon azért vitéz úr barátom csak e közelvaló napokban is mennyi sok káraink löttek minékünk, hogy a többit bár el hagyjam is, im érti Nagyságod.

Kiváltképpen a *beszprimi* kapitánynak a mennyi sok gonosz eseleködeti vannak a két császár között való békeségnek ellene, a mellyek immár semmiképpen el nem szenvedhetők. A békeségnek ellene két avagy három szandságságon belől *Tholna* tartományában és *Koppán* tartományában, *Mohács* tartományában lakó szegénységre a minemű nagy fenyíték alatt való parancsolatleveleket küldözött, azoknak párjait Bécsbe a fővezérnek és *Altháu* őnagyságának is fölküldöztük egy vagy két ízben is. És a válaszszát mai nap is várjuk alá küldettetni.

És ezt is írta Nagyságod, hogy noha eddig köllött volna e szent békeségnek confirmátióját és megerősítését a fényes portáról meghozatnunk.

Jó nagyságos úr barátom e dologban mindakét félnek képekbéliek a *gyarmati* mezőben egymással szólván beszélvén, a kötés szerént adott mönedéknek kívüle való más mönedék adására semmi szükség immár nem maradott.

És ezt is írta Nagyságod, hogy római császár őfelsége immár *Althánt* a véghelyekbe alá fogja küldeni, hogy akár a megerősítésnek mönedékjére szorgalmatos gondviselő légyen s akár a békeség ellen ha valami olly esnék, azokra vigyázó légyen. És a mellyek a végzés szerént behódoltatandók lesznek mondom hogy mindezeket meglássa, azért bocsátja őfelsége. Kéröm azért ugymond Nagyságodat mint a ki a hatalmas Császártul e dologban onnan a részről főül röndöltetött, hogy legyen szorgalmatos, azt írta Nagyságod.

Jó Nagyságos Úr barátom, nékünk köllenék ezeket inkább írnunk, akiket Nagyságod írt minékünk. Mert ti Nagyságotok barátink ez illyen jó és hasznos dolgot elhalasztván, ez ideig a hátramaradott dolgok meg nem látódtanak. Ime azért immár *Althán* ur barátunk őnagysága is *Győrbe* elérközött és hinni való hogy onnan *Komáromba* jő. Mi eddig a mire mönedéköt adtunk, ismét ugyan azon vagyunk most is és hiszem Istent hogy meg is bizonyítjuk szónkat.

De jó ur barátom az onnan lévő károk fölötte igen sokak, mellyekkel nem is akaránk ugyannyira busíttatni te Nagyságodat előszámlálásival mindenestül. Hanem ha akartok dolgot látni, tehát egy nappal légyen előbb; s ha nem akartok jó ur barátom, tehát azt is adjátok valóban értésünkre.

És a *Thatár Ibrahim* agától való igasságodnak követése felől is amit írtál, azt is megértöttem. Azonnal hivattam azért ide és a levélben írott panaszodat eleiben adtam: És azt felelé arra, hogy ő nem adós többel, hanem csak egy jappuggal és száz level szermával, és hogy Nagyságodnak is arra pöcsétes mönedékje vagyon az ő kezéhöz adva, azt mondá. És hogy eddig is abban múlt, hogy nem tehette volt szerét ezeknek, de immár mind a jappugnak mind a szermának szerét tötte késszen vannak. Hanem hogy egy meghitt emberétül küldje ugymond kezemhöz őnagysága az én hitlevelemet és kezemhöz adván én is másik kezemmel mindgyárt annak kezéhez adom mind a japugot s mind a szermát. Isten ótalmazzon ugymond én az én adósságomat el nem tagadom, hanem amiint hogy a több adósságimat megadám ugy ezt is azonnal a maradékot megadom ugymond. Isten éltesse sokáig Nagyságodat.

Datae sunt *Budae* 7. die Februarii secundum vet. cal. Anno 1626.

Nagyságodnak jóakaró urbarátja Idem qui supra (fenti).

Kívül: Tekintetes és nagyságos vitézlő úrnak, Gróff Eszterhássi Miklósnak, Magyarország Palatinussának, a kunoknak örökös bírájának; Zólyom és Beregh vármegyék főispánjának, szentölt vitéznek, Római Császár belső tanácsának, komornikjának és helytartójának Magyarországban, nékünk vitéz Szomszéd kedves ur barátunknak adassék. (P. H.)

(Eredetije a kismartoni herczegi főlevéltár *Turcicái* közt).

Dr. Merényi Lajos.

HADTÖRTÉNELMI IRODALOM.

Id. Görgey István: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest, 1916. 8 r., 454. l. Ára 6 korona. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia.

Az 1848/49-iki szabadságharcz történetének forrásai új nagybecsű adatgyűjteménnyel gyarapodtak. De hasonló gyarapodás érte e műben általában memoir irodalmunkat, melyben a szerző mint jelentékeny írói tehetség mutatkozik be. Mindezeken felül pedig a testvéri szeretetnek emel valóban tiszteletet keltő emlékoszlopot.

Többen voltak testvérek, de jellemük közös vonásainál fogva leginkább vonzódtak ők ketten egymáshoz. Mikor azután már más pályára lépve el kellett egymástól és a szülői háztól szakadniok, szeretetteljes és bizalmas levelezésben állottak egymással és atyjukkal, a mely leveleket a szerző gondosan összegyűjtötte és szerencsésen megőrizte. A gyermek- és ifjúkori ragaszkodás a férfikorban is megmarad közöttük s mikor Arthurt sorsa a harctérre vezeti, István ott is melléje áll és végig küzdi vele a szabadságharczot. Mikor azután a szerencsétlen harcz után Arthurt még a hazaárulás szörnyű vádja is illeti, a testvér tollat ragad s utolsó lehelletéig védi és bizonyítja annak igazát. Ennek a nemes hévnek eredménye szerzőnknek már 1885—1888. év közben megjelent háromkötetes nagy munkája, melynek címe: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások; okiratok és ezek magyarázata; tanulmányok és történelmi kritika.

Ezenkívül még ugyanazon czélból három munkát írt s kiadatásukra szánt némi pénzösszeggel együtt hagyott az Akadémiára. Az egyik magának Görgey Arthurnak 1852-ben írt s Lipcsében megjelent «Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849» című s annak idején elkobzott munkájának pontos magyar fordítása, melyre nézve azt kötötte ki, hogy az csak I. Ferencz József király halála után nyomatható ki. A másik az előttünk fekvő kötet s a harmadik: Görgey

Arthur a száműzetésben 1849—1867. E két utóbbi munkára nézve azon kikötéssel, hogy csak Görgey Arthur halála után nyomathatók ki.

A sorrendet az Akadémia igen helyesen a kiváló férfiú ifjú korára vonatkozó kötettel kezdte meg. Ez a kötet jellemzi szerintünk legjobban Görgey Arthur egész egyéniségét, de e mellett a szerző mélyenjáró gondolkozását, írói kiváló tehetségeit és történelmi kritikáját.

Valóban, a hazaárulás, a czinizmus és a könyörtelen ridegség vádjával illetett Görgey Arthur védelmére nem lehetett nemesebb és hatalmasabb fegyverrel védekezni, mint gyermek és ifjúkori leveleivel, melyekből a hazaszeretet, az Isten akarata előtt meghajló mély vallásos érzés, a szülők páratlan tisztelete, a rajongó testvéri szeretet s a minden nemesért és szépért rajongó, igaz és meleg érzések sugároznak elő. Az az ember, a ki így gondolkozott és így érzett hazája, Istene és embertársai felől, az nem lehetett hazaáruló.

1832-ben a szünidők alatt apja rendeletéből Arthur tanította s adott rendszeres oktatást a nála hét évvel fiatalabb Pista öccsének, e kötet írójának. Az élénk fiú egyszer engedetlenkedett s nem akart tanulni. Arthur bátyja nem erélyeskedett vele, hanem miután szép kérése nem használt, — sírva fakadt. Ez a kis Pistát annyira meghatotta, hogy a nyakába kapaszkodva sírva megfogadta, hogy mindig tanulni fog, mikor csak kívánja. Miután atyjuk rossz anyagi viszonyok közé jutott s nem volt képes Arthurért Késmárkon, hol az a protestáns lyceumba járt, tovább fizetni, elhatározta, hogy katonai iskolába adja. Mikor azután a tullni pionier iskolában sikerült ingyen alapítványi helyet kapnia, felszólította fiát, hogy nyilatkozzék, van-e kedve e pályára lépni. És a jó fiú, ismerve atyja anyagi helyzetét, daczára annak, hogy mint azt atyja halála után maga több ízben megírta, a *legnagyobb ellenszenvvel viseltetett a katonai pálya iránt*, mégis belépett oda. Az akkor 14 éves fiú ezt következő sorokban írta meg atyjának: «Ha Tullban az ingyen helyet megkapjuk, akkor katona akarok lenni; ellenkező esetben a philosophiát akarom végezni és azután egyik avagy másik tudós szakmára határozni el magamat. Mert katonának két okból megyek: *először mindenek előtt a haza iránti szeretetből*, minthogy ennek hasznára lehetni nekem emit több alkalom látszik kínálkozni, mint más szakokban, másodszor a mathematikai és physikai ismeretek iránti szeretetből. Tehát ez az én szilárd, rendíthetetlen elhatározásom.»

A tullni utászkari iskola elvégzése után 1837-ben, mint hadnagy Bereg vármegye ajánlottja gyanánt a bécsi m. kir. nemesi testőrséghez lépett be.

Itt étkezése díjának s egyéb illetményeinek levonása után havon-

ként 24 pengő forint fizetése volt s a szerető fiúnak, a ki a fényes testőrségnél jóformán profunton élt, legelső dolga volt, hogy ebből az összegből negyedévenkint 15 pengő forintot teljesen elszegényedett atyjának ajánljon fel, mit 1838 márczius 4-én a következő gyönyörű sorokban tesz meg:

«Szegény atyám! Ez tehát jutalmad hű szeretetedért, számtalan, gondok közt átvirrasztott éjjeleidért — hogy most öreg napjaidban magánosan élsz, elhagyatva gyermekeidtől, kiknek meg kellene óvniok ősz fejedet a gondtól és nélkülözéstől . . .; hogy számos rokonok körében, sőt — egyik gyermekeddel közeledben — kénytelen vagy egy élettelen eszközhöz nyúlni, hogy ez vígasztaljon, felvidítson. Nyomasztó ez ajánlatom nem lehet rád nézve, mert megvagyon írva, hogy adjunk fölöslegünkből annak, a ki szükségben van. A személy, a viszony közömbös: te szükséget szenvedsz s én vagyok az, ki bőségben él. Tehát már május végén veszed az első 15 ftot és viszont megigéred nekem, hogy egy élő lénynek — jól értsd meg! — *egyetlen élő lénynek sem árulod el a dolgot* legtávolabbról sem. A legelső kérésem ez, mit atyai szeretetedbe vetett teljes bizodalommal merek hozzád intézni, szilárdan meggyőződve, hogy teljesíteni fogod . . . *Régóta képzeltem a legédesebb érzésnek, ha szüléiről, testvéreiről gondoskodhatik az ember . . .*»

Öt évi szolgálat után a testőrségtől, mint főhadnagy a Felső-Ausztriában fekvő Nádor-huszárokhoz helyeztetett át.

Innen levelet írt Guidó bátyjának Bécsbe, a melynek tartalmáról fogalmat nyujthat nekünk az a megjegyzés, a melyet 1845 jan. 6-án Guido e levél hátára írt s a mely következőleg szól:

«Ime! egy 26 éves huszárfőhadnagynak a levele, a ki, élete 12-ik esztendejétől fogva szakadatlan küzdelemben beteges testével és csaknem minden idegen szellemi támogatás nélkül, a mióta pedig katonatisztté kineveztetett, azóta minden mellékjövedelem nélkül (és mégis adósságok nélkül) önerejéből képezte ki szívét és jellemét s egyenes előretörekvésében ily magaslatra küzdötte fel magát! Őrizze meg a kegyes ég e szeretett főt, egyengesse neki tisztességes útját és tartsa meg sokáig nekünk e drága életet!»

Hogy e mellett mily önmegtagadóan élt, érdekesen világítják meg az Istvánhoz írt következő sorok:

«Hol másoknak forintok kellenek, ki lehet ott jönni krajczárokkal, ha a gyomrát fegyelmezi az ember. Én mindjárt a mint Csehországba jöttünk s az ezáltal okozott túlkiadások engem adósságba vertek: egy egész esztendeig csak *komiszkenyérrel és tejjel éltem* és egészséges maradtam mellette, adósságaimtól pedig megszabadultam. A mellett

nem szükséges az ilyetén életmódodat mindenkinek az orrára kötni.. A világ mindég meg fogja szólni, akármilyen életmódot folytatsz. Elég ha tulajdon eszed és tiszta szíved helyesli, a mit teszel.»

Következő levelében pedig ismét írja :

«Azon ne aggódjál, hogy azután koplalni kell. Hisz nem koplalsz egyedül ; én is híven részesülök benne!»

Istvánnak, Arthur levelei közzétételével az volt a czélja, hogy őt mint embert mutassa be s talán épen azért adta ki azt a levelét is, a melyben a szerelemről mondja el nézetét. István szerelemre gyult s ezt egy levelében bevallotta bátyjának, mire Arthur, a fiatal huszártiszt, ezeket írja :

«Vallomásaidnak ujjongott a lelkem! Mert hitem az, hogy a magában álló ifjúnak horgonyra van szüksége ; horgonyra tulajdon szívében, melyhez erénye szilárdan oda legyen erősítve ez élet bonyodalmai és kísértései között. Féltettelek is, mert «aut Cæsar aut nihil» volt mindenkor jelszavam, valamint tetteimben szintúgy érzelmeimben is. Fájdalom! volt idő, mikor «nihil» voltam elveimben, mert nem szerettem. De az isten rá jött, hogy nincs a szegény embernek elegendő ereje az eredendő bűn naponkint sőt minden órán ismétlődő kísértéseinek ellentállni ; ezért küldte legerősebb angyalát, a szerelmet, le ebbe a siralomvölgyébe, hogy az akarókat erősítse, a nem-akarók szívébe pedig vessen üszköt, a nemesebb érzelmek égő üszkét, hogy lelkeiket mentse meg,. ha még lehet. Nekünk is megjelent ő, ez a nyájas angyal, minket is megint visszavezetett az erény, a tisztaság útjára ... és te bizonyosan egyetértesz velem ebben : «Was Pflicht und Gesetz, was Weisheit nicht thut : leicht thut es die Liebe : macht heilig und gut.» Ha te ezt nem érzed, édes öcsém, akkor érzelmed nem volt az igazi szerelem, akkor pezsgőbor mámora volt csupán.»

Mint fentebb már láttuk, Görgey Arthur a későbbi nagy hadvezér egész életében ellenszenvvel viseltetett a katonai pálya iránt s atyja halála után családtagjainak ezt nyiltan bevallotta.

Erről az ügyről egyik levelében így ír :

«Wenn's dem Esel gut geht : geht er auf's Eis tanzen.» A szamár között meg köztem az a lényeges különbség, hogy én 14 éves koromban, a mikor jó dolgom volt, nem szabad akaratomból mentem tánczolni a jégre, hanem oda küldtek, azaz volt, a ki katonának állni kényszerített, én pedig elég ostoba voltam azt képzelni, hogy nekem éhen kell halnom, ha katonának nem megyek. Vessünk fátyolt rá, nehogy szegény atyánk szent emlékezetét megsértsük.»

Majd egy más alkalommal :

«— Akarsz-e katona lenni? kérdé tőlem atyám egy nap ex abrupto. Én pedig nagyon megértettem! így: «Katonává kell lenned.» Reszketve adtam meg magamat sorsomnak. — Mai pályámat — katonának lenni béke idején — akkor azért utáltam, mivel nem ismertem: ma azért utálom, mert ismerem. Engem nem is ezek a kicsiny gondok tesznek boldogtalanná, hanem ezek mellett föllebbvalóim butasága, a kiknek pedig minden ellenvetés nélkül engedelmeskednem kell; meg annak a szolgálatnak, melyet végzek, a czélszerűtlensége és hasztalansága, holott az általa fölemésztett időt más hasznos munkásságra fordíthatnám.»

Görgey Arthurnak ekkor már évek óta jegyese volt, a kihez komoly vonzalommal ragaszkodott. Miután belátta, hogy a különben is megutált katonai pályán, miután a kautióra egyiküknek sincsen pénze — ezt sohasem teheti nejévé, elhatározta, hogy katonai rangjáról lemond és más pályára lép, hogy leendő nejét tisztességesen eltarthassa.

Elhatározását Guidó bátyjával a következő indokolással közlé: «*Indító okaim; mostani pályám elleni mély ellenszenvem,* mely ezred-segédtiszti szolgálattételem rövid ideje alatt — a hol első kézből kapom minden piszok bűzét az orromba s a hol tulajdonképen csak arravaló vagyok, hogy azt én meg is emészszem — elképzelhetetlen fokra hágott. Ez az indok azonban hijába ösztökélne, ha ennél erősebb más okok nem járulnának hozzá, úgymint: *egy ellenállhatatlan vágy Magyarország,* hazám felé, melytől mostani állásomban örökre távol *kellene élnem, minthogy ezredünket (a Nádor-huszárokat) a magyarok iránti erős rokonszenvvel vádolják.* Továbbá: vágyódásom egy tevékenyebb, szabadabb élet után, oly viszonyok után, melyek nem kényszerítenek föllebbvalóim közül az olyanoknak is, kiket megvetni van okom, kiket mint becsületes ember meg kell hogy vessek, a tiszteletnek külső nyilvánításával hódolni és igen gyakran a legnemesebb erőmet az ő oktalanságuknak vagy rossz akaratuknak áldozni fel. Ezért ellenszenvem (a katonaság iránt) bizony mélyebben gyökerezett, mint valaha kifejezni képes voltam.

De ezenfelül bánt a honvágy! Ezzel azt akartam mondani, hogy szeretem hazámat jobban mint állásomat. De engem ez a honvágy nem Toporczra vonz, hanem általában abba az országba, melynek népe és alkotmánya iránt legtöbb rokonszenvet érzek; mely érzés még részint gyermekéveimre, részint a későbbi nevelésemre vezetendő vissza és tápot a csaknem szakadatlanul földieimmel ápolt összeköttetésből szítt.

Hogy azalatt, míg más kenyér után járok, valamely ideiglenes alkalmazást nem fognék visszautasítani, az igaz. *De minden császárit*

visszautasítok; és az oly pártfogás alatt netalán kínálkozót, mely nekem visszatetszik, szintén visszautasítom.»

És Görgey Arthur 1845 július 23-án, 27 éves korában, közel 13 évi katonai szolgálat után csakugyan kilépett a hadseregből.

Nemsokára Prágában találjuk őt, hol mint öccsének írja, egészen és kizárólag a vegytanra, még pedig annak tisztán tudományos művelésére adta magát, a melyet mint ő maga írja, ne válasszon magának az, ki vagyont akar szerezni.

Hogy miként élt és gondolkozott prágai tartózkodása alatt, ismét levelei világítják meg:

«Teljes magányban élek itt e népes város közepett, czimborák, barátok nélkül. Nem hogy így kellene élnem, mivel így kívánják külső körülményeim, hanem hogy így élni megegyezik *belső életemmel:* az tesz megelégedetté. A te magányos esti óráid melancholiája ám hadd üdítsen téged, mint az esti harmat a lankadó növényt, de sohase áztassa fel az alapot magát, melyben erős gyökeret vertél. Ezért szándékosan magad ne növeljed. A ki úgy áll magában, mint te meg én: annak csak komolynak szabad lenni, de sohasem szomorúnak, búskomornak.

A legbölcsebb természetvizsgáló egyszersmind a legszerényebb, legvallásosabb, legjobb, legboldogabb ember kell hogy legyen ezen a világon. Én egész éven át csupán száraz kenyérrel élek, hébekorban nyáron némi tejjel, sajttal; iszom vizet, szalmán hálok; dolgozom reggeltől estig és néha viszont estvétől hajnalig; öltözetem tiszta, de olcsó és nem új: igen ritkán élvezek társaságot; és ha kérded, hogyan érzem magamat, őszinte feleletem csak ez lehet: «pompásan!»

Előttem: állás a világban, czím, hírnév, vagyon, mind oly dolgok, melyekért le sem hajolnék, hogy kényelmesen fölvegyem, ha kínálkozva ott hevernének is a széles országúton. Kivételt tennék talán a vagyonnal, de ezt is csak úgy fogadnám el, mint eszközt a czélhoz, mivel biztos vagyok benne, hogy észszerűen fognám felhasználni.»

E közben egy lelki csapás érte. Jegyese úgy látszik sokalta a várást és felbontotta eljegyzésüket.

Csakhamar kárpótlást talált azonban tudományos sikerében, a mennyiben Lembergbe a vegyészet tanára mellé asszistensnek hívták meg, 1848 január havában pedig szíve is vígasztalásra talált, a mennyiben Prágában eljegyezte Aubouin Adélt, a kivel Redtenbacher egyetemi tanár házában ismerkedett meg, a ki itten franczia társalkodónő volt.

Miután pedig időközben Mari nénjének férje meghalt s ennek folytán ez őt toporczi birtoka kezelésének átvételére meghívta, márczius 30-án megtartotta esküvőjét és haladéktalanul Toporczra költöztek.

Mikor azonban a szabadságharcz teljes erővel kitört, Görgey Arthur nem hallgatva sem ifjú neje, sem nénje kérésére és sírására, Pestre siet, hogy szolgálatait felajánlja a nemzetnek.

Innen írja nejének:

«Életem itt nem is olyan izgatott, a mint te képzeled. Egész nap itt ülök a szobában és tanulom a magyar nyelvet. A megteendő lépések megvannak téve, most csak várni kell az eredményt ... Mint századosnak 80 ft. pengő pénz lenne a fizetésem havonkint; ebből megélhetünk, ha takarékosan élünk.

És 1848. évi július 13-án Görgey Arthur, István nádor királyi helytartó által a Győr városában szervezendő 5. számú gyaloghonvéd zászlóaljba századossá csakugyan kineveztetett. Augusztus 27-én már őrnaggyá lépett elő s önálló csapatparancsnoksággal bízatott meg. Ekkor öccsét Istvánt, mint segédtisztet maga mellé veszi, a ki ezentúl az egész hadjárat alatt mellette marad s közvetlen szemlélője egész működésének.

E kötetben szerző, Arthurnak 135 levelét közölve, végül több fejezetben leírja a szabadságharczi eseményeket egészen addig, míg az év vége felé bátyja fővezérré kineveztetik.

Részletesen leírja Zichy Ödön gróf kivégeztetésének ügyét, Perczel Mór és Görgey Arthur torzsalkodását, majd mikor az utóbbi, mint már ezredes, Móga tábornok alatt a lajtai hadsereghez küldetett, ottani működését. Leírja, hogy mily önfeláldozóan dolgozott éjjelenkint is s ha nem költötte fel, ha elaludt, milyen szemrehányásokat tett neki:

«Et tu mi fili Brute! hát te tulajdon testvérem sem támogatsz emberi gyöngeségem elleni szükséges küzdelmemben?!» fakadt ki egy ízben ellenem a miatt, mert vagy egy fél óráig aludni hagytam éjfél utáni időtájban.

Mikor a vesztett scwechati csata után Móga tábornok leköszönt, november 1-én a Honvédelmi Bizottság Görgey Arthurt nevezte ki tábornokká és a hadsereg fővezérévé.

Szédületes karriér három és fél hónap alatt századosból tábornokká és fővezérré lenni. Ebben azonban kétségtelen, hogy része volt nemcsak a különleges viszonyoknak, hanem bizonyára Görgey kiváló egyéniségének is.

E kötetben foglalt ifjúkori levelei pedig azt bizonyítják, hogy nemcsak kiváló fővezér, hanem valóban nagy ember is volt.

Ezt a könyvet pedig minden hadapródnak a kezébe kellene juttatni, hogy megtanulja belőle, hogy lehet valaki igazán nagy katona.

Dr. Szendrei János.

Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért. Budapest, Franklin-Társulat. 1917. 8.° 226. lap.

Ez a munka első kötete egy, a Thaly-alapítványból kiadandó sorozatnak, mely egészében a magyar nemzet függetlenségi törekvései és küzdelmei történetét fogja tárgyalni, 1505-től a Rákóczi-emigratio kihaltáig. A magyar függetlenségért mindig véradó járt. A tíz kötetre tervezett sorozat tehát nevezetes forrása lesz hadtörténelmünknek is, bár főczélja nem az, hogy a magyar katona fejlődéstörténetét adja. De ellenséges erők közepette a függetlenség legfőbb biztosítéka mégis csak a fegyver, azért a mi különleges szempontunkból is bizakodással kell néznünk a kötetek megjelenése elé. Ez az első is sok idevágó gondolattal és tanulsággal szolgál, jóllehet a harmadfélszázados korszaknak a mohácsi vésszel lezáruló itt tárgyalt része kétségtelenül legszegényebb a függetlenség biztosításáért vívott fegyveres küzdelmekben. A török elleni harcz állandó ugyan, de lanyhán folyik, minden kezdeményező lendület nélkül diplomaciai sakkhúzások, intrikák, pártalakulások, szövetkezések igyekeznek dönteni a nemzet sorsa felett. A nemzeti királyság visszaállítása ismét sokak előtt tünik fel kiküzdésre érdemes czélnak. A belső forrongás és erjedés jellemzi ezt az időt — ez szerző, kétségtelenül helyes és vitathatatlan álláspontja,— de mintha kicsit szigorúan kezelné a rendelkezésére álló, lelkiismeretesen felkutatott hatalmas anyagot. A confœderatiok, követjárások, szerződések stb. története részletesen megtalálható munkájában. Ellenben nem hangsúlyozza mindenütt, hogyan roppan apránként össze a Mátyás király Magyarországa, a független Magyarország, mely önmagában helyt tudott állani minden ellenségével szemben, rendelkezvén azzal a katonai erővel, mely nélkül nincs nemzeti királyság. Nem mondja meg pl., hogy a nemzet délibábot kergetett, mikor nagyobb részében összefogott a nemzeti királyság mellett, mert közben függetlensége legfontosabb összetevőjét tette tönkre az 1514-iki parasztlázadás vérbefojtásával. A parasztlázadásról nem tesz említést, pedig, hogy többet ne mondjunk, a nemzeti királyságért elsősorban síkraszállni kész és az elmult századdal ellentétben ismét fegyveresen szervezkedni kezdő köznemességet ez a mozgalom kötötte guzsba s nyomta vissza az aggodalmaskodó dermedtségbe.

Zsigmond halálától végigpillant a magyar trón betöltése körül folytatott tárgyalások és küzdelmeken. Kiemeli a Szilágyi Mihály rendelkezésére álló fegyveres hatalom jelentőségét Mátyás megválasztását illetőleg. A Mátyás halálát követő választási mozgalom pedig már egyenesen az egész országot fegyverbe szólította. A kisebbségben maradt

Habsburg-jelölt, hogy ügyét legalább a jövőre nézve biztosítsa, Magyarország hadi ereje, főleg a végvárak feletti rendelkezést igyekszik magának megszerezni, a Jagellók kihalta esetére. Az urak és a szereplők általában játszanak igéreteik és esküjökkel. A fegyver az egyetlen komoly biztosíték és erő a belpolitikában. A köznemesség mind nagyobb hatalomra tesz szert s egyre jobban érezteti katonai súlyát az országgyűléseken. Ilyen körülmények között született meg a híres 1505. rákosi végzés az idegen trónörökös ellen. S ezzel kezdődik a könyv tulajdonképeni tárgya.

A magyar hadügy elzüllését nem kiséri a részletekre kiterjeszkedő figyelemmel, de nem egy észrevételéből kiviláglik, hogy az általános bomlás ezt sem kímélte meg. Így a cambray-i liga megalakulása kapcsán megjegyzi, hogy Magyarországon már nem lehetett szó a török elleni támadó hadjáratról. II. Ulászló halálakor Beriszló Péter, a veszprémi püspök megírja Miksának, hogy az országgyűlésre küldendő követén kívül sereget is küldjön Magyarországba, mely védelmet nyújtson a török ellen s hathatósan gondoskodjék a császár érdekeiről. II. Lajos uralma elején az ország még szomorúbb képet mutat. A gyermekkirály gyámságra szorult s az atyja kívánsága értelmében gyámságra hivatott Miksa császár és Zsigmond lengyel király tervezete mutatja, hova jutott akkorra Magyarország. Ajánlják, hogy a főnemesség állítsa ki banderiumait és pedig hozzáértő vezérek parancsnoksága alatt. Gondoskodjanak a végvárakban őrség és kapitányról, a hanyag bánok hagyják el helyüket, a köznemesség pedig katonáskodás helyett fizessen adót. (A köznemes, igaz tanulatlan katona, de itt valószínűleg inkább azért akarják kivenni kezéből a fegyvert, mert ellensége az idegen befolyásnak.) S a mi a legszomorúbb, a császár kész vállalni Jajcza védelmét. Természetesen ennek fejében idegen tanácsosokat tartoznék befogadni az udvar, kiknek feladata figyelni, hogy a tervezet teljesedésbe is menjen. Az országgyűlés mindezt nem fogadta el, de a bajok eltüntetéséről ugyancsak nem gondoskodott. 1523-ban az idegen befolyás megbuktatja Báthory nádort. A vád az volt ellene, hogy az 1521-ben megszavazott magas adókból sem tudott megfelelő sereget teremteni a török ellen. Most a kisebb adó mellett a Habsburgok segélyére számítanak, kik lassan megnyerik a maguk pártjának a főurak és különösen a főpapok nagyobb részét s az országgyűlés a török ellen a nürnbergi birodalmi gyűléshez fordult. Maga a lépés nem szokatlan. A török közös ellensége a kereszténységnek. Tett ilyet valamikor Mátyás király is, de inkább támadó háború czéljából s mert ilyenformán, ha segítséget nem is, de remélhette a nyugati szomszéd békében maradását. A támadó háború még akkor

is eszébe jut ugyan Szalkay Lászlónak, azonban tisztán belpolitikai czélzattal, t. i. ettől várta a meglévő és egymás ellen működő erők egyesítését. De Magyarország már nem volt képes magát összeszedni s itt is bebizonyult, hogy a gyengék csak gyenge támogatásra számíthatnak, mert Ferdinánd főherczeg segítsége már igéret korában is igen sovány volt. A hatvani országgyűlés megkisérelte megyénkint szervezni a köznemességet, mindegyikben egy kapitány választását rendelte el, de minden késő volt már. A nemzeti királyság eszméje erős pártra számíthatott, de erő már nem volt, mely a nemzeti önállóságot valóban megoltalmazhatta volna.

Szerző nagy gonddal és odaadással megírt műve sok tekintetben új fényt derít a két Jagelló király vígasztalan korára. Világos és részletes leírását adja a szüntelen politikai küzdelmeknek. A ható okokat pontosan megjelöli a szereplő személyek pártállása és cselekedeteik megértetése sohasem kerüli el a figyelmét. Tárgya meglehetősen megkötötte a kezét, sajnos nem akarhatott a hadtörténelmi vonatkozásokra bőven kiterjeszkedni. Amit vállalt, szépen beváltotta, annál inkább sajnáltuk, hogy nem vállalhatott többet.

Tóth Zoltán.

Török történetirók. A M. Tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából. Fordította és jegyzetekkel kisérte: *Karácson Imre.*† III. kötet. 1566—1659. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: *Szekfű Gyula.* Budapest, 1916. Ára 12 korona. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

A török forrás gyűjtemények számát ez a kötet ismét megszaporította eggyel. Melancholikus érzések futottak át lelkünkön, midőn olvasásához fogtunk. A fordító neve mellé állított kereszt okozta ezt, midőn figyelmeztetett arra, hogy a mit olvasunk hagyaték, folytatása nem lesz. Boldogult Karácson Imre, mikor valami külső körülmény miatt a török levéltárakban nem dolgozhatott, úgy hasznosította az időt, hogy régi török történetirók Magyarországra vonatkozó fejezeteit fordítgatta le. Az idő így nem futott le haszon nélkül. E szorgalom eredményét foglalja magában az előttünk levő kötet. A majdnem ötödfélszáz oldalon három történetiró *mesél* Magyarországról. Nem mondjuk mesének teljességgel a török irók előadasait, csak azt akarjuk kifejezni, hogy ez a műfaj jut leginkább eszünkbe, ha a török történetirókból vett olvasmányainkra gondolunk. Utazók beszélnek török falvakban élő emberekről, akik hallgatóikat összegyűjtik a kávéházakban, vagy a karaván szerájokban és fél éjtszaka számra eltartják őket mesével.

Körülbelül olyan bőséggel hömpölyög a betű a mi derék historikusaink nádjából is, mint e mesélők ajkáról a szó. A kötet elé írott tanulmányban Szekfű Gyula nagy éleselműséggel és minden dicséretreméltó ítélettel állapítja meg e muzulmán írók forrásértékét. E megállapítások annyira cardinalisak, hogy a jövőben számbavételük elől senki nem zárkózhatik el, aki mozlim írót nyugati történelmi események forrásául felhasználni szándékozik. Szekfű megállapításai csak kevés részben vonatkoznak jelen kötetben kiadott történetírókra, a nyugati forrásokkal való egybevetései elsősorban Evlia Cselebi hitelét érintik, de érvei oly meggyőzők és gondosak, válogatottak, hogy hasznos intésül szolgálhatnak a többi török író felhasználásakor is.

Kötetünket kitevő három történetíró elsője *Pecsevi*, magyarországi születésű. Pécsett született 1574 körül előkelő katona családból. Atyja hihetőleg jó állású hivatalnok volt a Mecsekháti városban, a hova Boszniából került. Anyja révén rokonságban volt a nagyhírű Szokoli familiával, a melynek a török történet lapjain több fényes nevű viselőjével találkozunk. Pecsevi 14 éves korában árvaságra jutott és neveltetését ettől fogva Ferhád budai pasa vitte 1591-ben bekövetkezett megöletéséig, majd Lala Mohammed pasa, a Bocskay harczokban szereplő nagyvezér fogta pártul. Munkája 1520-tól az 1640-ig történt eseményeket beszéli el. A saját tapasztalásán kívül eső, vagy korát megelőző események elbeszélésében nem mutat önállóságot, még kevésbbé kritikát. Ezt a fogyatkozást a többi társánál is megtaláljuk. Azokat az eseményeket azonban, a melyekben része volt, nagy bőbeszédűséggel adja elő. Ibrahim defterdár néven hivatkozik rá e kötetben szereplő másik történetíró Kjátib Cselebi. A defterdár kötelessége a lakosokat összeírni, a katonaságot számba venni, napi zsoldjának összegét kiszámítani és időnkint táblázatos kimutatást készíteni a konstantinápolyi kanczellária számára. Midőn 1596-ban Eger várát a törökök visszafoglalták, Pecsevi Ibráhim látta el a várban a defterdári tisztet s az ő fölterjesztései alapján adta ki a császári kanczellária zsoldra vonatkozó rendeleteit. Hivatásánál fogva jelentékeny érdeklődéssel fordul mindenütt a reális élet megnyilvánulásai felé. Várostromnál nem feledi felemlíteni az élelmezési viszonyokat, a termények árának hullámzása többször feltünik neki. Érdeklődésének e sajátos voltára látjuk jellemzőnek azt az előadását, hogy ha a tatár khán tudni akarja seregének számát, ez nem okoz neki nehézséget, mert minden 12 embernek van egy közös főző edénye, a mit *kos* néven neveznek, tehát megolvastatja a *kos*-ok számát. A hadseregszámlálás e módja őt mint defterdárt kiválóan érdekelte. Ez az œconomicus felfogás néha még erélyes történetkritikai ítéletre is készteti. Ilyen az a nevezetes

megállapítása, melyben helyteleníti, hogy nagy Szulejmán szultán az elfoglalt budai tartományt kifosztatta, mert ennek a pusztításnak az utódok látták csak kárát. Ilyen okból részesíti dicséretben Ibráhim temesvári pasát, a ki a kölcsönös hasznossági elv teljes átérzésével védte a pórnép érdekeit és nem engedte vetéseiket letipratni katonái által. Hogy a pécsi szandzsákban a szörnyűségesen kirabolt pór és felesége magukat fogják az eke elé és földjüket így mívelik, nem véletlenből került Ibrahim defterdár tolla alá. Természettudományos műveltsége úgyszólván semmi; a tünemények megállapításáig megy el, a többit az isteni bölcsesség titkára hagyja s könnyedén megnyugszik. Egy folyó két partján kétféle ízű vizet talál: nagyot csodálkozik a teremtés különös berendezésén, tán sóhajt is egy mélyet, de meg nem áll; könnyű lélekkel megy tovább. Vallási tilalmak megtartásában nem merev: nem zárkózik el az asztal gyönyöreitől, midőn Esztergomot 1595-ben a keresztyén sereg ostromolja és az átadás dolgában megbeszélések történnek, vígan megiszsza a bort és nem veszi rossz néven a gyauroktól a 12 fogásos asztal terhes traktáit. A tanulás óráit élete kincses szórakozásának tartotta; szívesen tanult, a kitől csak lehetett, Gázi Geráj tatár khántól a tálik írásmódra nyert buzdítást, a toll metszést és egyéb írásbeli ügyességeket sajátította el tőle.

Kjátib Cselebi gyakran másik nevén a Hadsi Khalfa néven fordul elő a történetirodalomban. Igen tudós ember volt, sokat utazott, még többet tanult és írt. 1600 körül született Konstantinápolyban. Itt közölt történeti munkája «Fezlike i kjátib Cselebi» czímen ismeretes. Nagy tanulsága meglátszik munkájának hangján is. A Pecsevinél előforduló szinte epithetonszerű gyalázkodó kifejezések nála nem fordulnak oly sűrűn elő. Munkája, mely az 1591—1654. eseményeket mondja el, bár néhol hűséges átírása Pecsevi tapasztalatainak, bizonyos mértékű emelkedést mutat kritika tekintetében Pecsevivel szemben, ha szabad magunkat így kifejeznünk. Egyszer-egyszer megpróbál összefoglaló állapotrajzot is adni, bár ez nem nagyértékű: mint a végek állapotának leírása 1595-ben; viszont azonban Pecsevi előadásából sem fogad el mindent, hanem a neki nem tetszőt kihagyja, vagy másként módosítja. A harmadik történetíró *Náima* udvari historikus volt és megbízásból írta könyvét. Kiválóan kezelte a tollat és ez a művészete irányította feléje a magasabb körök figyelmét. Főleg Kjátib Cselebit aknázta ki művében a nélkül, hogy különösebb változtatásokra törekedett volna művében. A mi történelmünk eseményeinek elbeszélésével csak az 1654—1659. évekre vonatkozólag bír értékkel, főleg a tatárság pusztításaira nézve II. Rákóczi György lengyelországi vállalata idején. Korát tekintve valamivel fiatalabb Kjátib Cselebinél.

Egészben véve a kötet nem könnyű olvasmány. Elhatározás kell, hogy rajta átkússzunk. A tömérdek, szinte felsorolhatatlan várvívás, csatározás rikoltó hangja teszi fárasztóvá. Ezek a történetírók nem ujságolják — hisz úgyis tudjuk máshonnan már — csak megerősítik azt a tényt, hogy a papiroson álló béke ellenére is mozgalmas hadiélet volt a végeken, mikben a harczi szerencse ide-oda libegett. Néha egész lendülettel írnak a csatározásokról, látszik hogy a harcz kétséges volta gyönyörködteti őket, mint a szenvedélyes vadászt a nehéz zsákmány. Több ily megfigyeléssel folytathatnók a már eddig elmondottakat, de ez túl menne az ismertetés keretein ; csupán a jegyzetek tartalmas és adatgazdag értéke fölött kívántuk tetszésünket kifejezni, melyek úgy a boldogult fordító, mint a kiadó buzgó és fáradságos utánnajárását és gondosságát bizonyítják.

A Budapesti Szemle 1916. 471. és 472. számában báró Forster Gyula két közleményre terjedő értekezésben adja elő Hunyadi János családjára és származására vonatkozó megállapításait. A kérdés előző irodalmát felsorolva feltünteti annak fejlődését. Hosszasan foglalkozik Hunyadvárának a család részére szóló adományozása kérdésével. Meddőnek tartja az eddigi történetírás oly irányú törekvését, mely Hunyadot ismételt donationak tartva, az eredeti első adomány levél felkutatására igyekszik. Így történeti tekintélyek és egykorú adatok segélyével megállapítja, hogy a szóban levő 1409-iki adomány nem folytatólagos, hanem első, ennél régibb tehát nincsen. Szól Hunyadi testvéreiről. Rostálgatja a történetírásban fennmaradt tévedéseket Hunyadi nővéreire vonatkozólag. Eredményeit nagy területről gyüjtött bizonyítékokkal támogatja.

Századok 1917. 2—3., 45. Gyalokay Jenő Albisi Zólyomi Dávidról ír értekezést, a ki Bethlen Gábor idején is a jelentékenyebb erdélyi főemberek számába tartozott, később pedig, midőn idősb Bethlen Istvánnal szemben Rákóczi György fejedelemmé választását sikerült keresztülvinnie, még nagyobb tekintélyre jutott. Ezt azonban állhatatlan nagyravágyásával teljesen eljátszotta és mint rab végezte életét 1649-ben. Fejedelemségre vágyása nemcsak a maga, hanem családja szerencséjét is felborította.

Századok 1916 *szept.-okt.* 7—8. Gyalokay Jenő : Görgey mint hadvezér. Tanulságos rajzát adja Görgey hadvezéri pályájának a diktátornak úgy ócsárlóival, mint magasztalóival szemben. Három irányban terjeszti ki vizsgálatait. 1. Hogyan ítélte meg Görgey az általános hadá-

szati helyzetet, mikor magának kellett cselekednie? 2. Adott hadászati feladatot miként tudott megoldani. 3. Milyen volt hadseregparancsnoki szerepének betöltésében valamely nagyobb csatában? Mind a három kérdésre higgadt fejtegetéseket kapunk. Alapos bizonyságokat arra, hogy Görgeyben mint hadvezérben sok szembeötlő hiba van, de e hibákat enyhíti legtöbb esetben a forradalmi viszonyok mérlegelése és a kortársaival való egybevetés.

Századok 2—3, *febr., márcz.* Melich János Nándorfejérvár. Árpádjaink kora óta a legközelebb multakig történelmünkben oly gyakran szereplő város nevének megfejtéséhez szól hozzá a czikk. A megfejtő Šišič Nándor zágrábi egyet. tanár fejtegetésének eredménye azonban kétes. Értekezésének az a haszna, hogy a vonatkozó anyagot összegyűjtötte. Šišič szerint a Nándor név egy szerb vràčār köznévhez kapcsolódik, (jelentése jós, varázsló). E növény a Belgrádtól 6 km.-nyire levő Vràčār nev ű hegyen gazdagon nő s ez adott volna nevet a hegynek is. E növényt Borbás egy leírása nádrafűnek, vagy nándorfűnek nevezi. Melich a magyarázatot elfogadhatatlannak tartja s arra jut, hogy a Nándor személynév lehetett, de jelentését ez a czikk sem tudja megmondani.

Századok 1916 *jún.* Pelz Béla Rokkantellátás a hétéves háború után. A manapság oly igen érdeklő rokkantügy történetéből írja le a kérdésnek Mária Terézia korában keresztülvitt megoldását. Két rendelet jelent meg ez ügyben. A királyné 1750 márczius 28-án adta ki a rokkant ellátásra vonatkozó első rendeletét, a mely egész 1771-ig érvényben volt. A második pedig 1858-ig volt gyakorlatban. Az első rendelet szerint a rokkantak nyugdíjban részesültek katonai rangjuk szerint, ezenkívül kívánhatták katonai rokkantházba való felvételüket is. Négy rokkantház volt a Monarchiában ez időben: Bécsben, Prágában, Pettauban és Pesten. A pestiről részletesebb leírást kapunk a czikkben. E négy rokkantház mintegy 6000 embert fogadott be. A többi rokkant szülőhelyén telepedett le és a vármegye pénztárától vette fel nyugdíját. A hétéves háború megnövelte a rokkantak számát, úgy hogy új gondoskodással kellett az ügyön segíteni. Egyes vármegyék hajlandók voltak mérsékelt díjazással rokkantakat alkalmazni, másrészt a Bácskában folyó telepítés is sok invalidus családot mentesített a rokkantsági nyugdíj igénybevétele alól. Így a rokkantak száma 8400-ra szállott le, kikről véglegesen az 1772. szabályzat gondoskodott, mely elvi őse részben a napjainkig fennállott rokkantügyi kérdéseknek.

Zsinka Ferencz.

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR.

Buda 1530-iki ostromához.

Az országos levéltárban őrzött Nádasdy levéltár utolsó csomói olyan leltárakat, nyugtákat, számadásokat, utalványokat tartalmaznak, melyek nem sorozhatók a többi irat közé. Ezek közül való a két alábbi, kelet nélküli jegyzék is. Az első azoknak a lovaknak jegyzéke, melyek Nádasdy Tamás lovasságánál Buda ostroma alkalmával elhullottak, a másik pedig azoknak a vitézeknek a névsora, a kik Buda ostroma alkalmával kitüntették magukat. Előbbi az illetők kártalanítása czéljából készült, erre vall, hogy a lovak száma mellett azok értékét is feltünteti, utóbbit talán a jutalom reményének fejében írták össze, mindkettőben történelmi, ismert férfiakon kívül, egy csomó «névtelen hőssel» ismerkedünk meg, az utóbbiban még Jánossal, «a királyi felség szabójával» is.

Nádasdynak kétszer is volt alkalma, hogy Buda ostrománál mint védő részt vegyen. 1529-ben mint Ferdinánd király párti, ő volt Buda főkapitánya, Szolimán ostromló serege ellen, mely a várost könnyűszerrel bevette ugyan, de a vár még jó ideig tartható lett volna, ha a német helyőrség és ennek élén Besserer Kristóf, Traubinger János kapitányok helyt állanak. Az első felszólítás után, az első roham visszaveretése után, amikor az ellenség aknák ásásához fogott, a helyőrség fellázad, parancsnokát, Nádasdyt megkötözve elzárja és az ellenségnek készségesen kaput tár, szabad elvonulás reményében, melyben azonban csalódott. Szolimán az árulókat felkonczoltatta, Nádasdyt pedig, miután hiába kisérelte meg, hogy Ferdinánd király pártjáról eltérítse, becsületszóra, hogy János király ellen nem harczol, szabadon bocsátotta.

Nádasdynak nem sokáig kellett várakoznia, hogy ezt az önhibáján kívül esett csorbát helyrehozza. Miután Ferdinánd király hűsége alól 1530-ban felmentette, még ez évben alkalma nyílt, hogy vereségének helyén, Budán új babérokat szerezzen, a hol Rogendorf ostromolta János királyt, kinek pártjához időközben Nádasdy szegődött. János

király sürgető hívására Nádasdy felhagyott Szigetvár reménytelen ostromával és Székesfehérváron át lovasságával rejtett úton Buda alá sietett, a hol huszárjai meglepő rohammal áttörték az ostromzárat és a várba jutottak. Ez a siker nem kisebb mértékben járult hozzá Rogendorf visszavonulásához, mint a korán beállott téli időjárás.

Abból, hogy az első jegyzék lovak veszteségéről számol be, közel álló az a következtetés, hogy az Buda második, 1530-iki ostromáról szól. Az pedig, hogy a második jegyzékben Gritti és több János király pártján levő magyar főúr neve szerepel, szintén az 1530-iki ostrom idejére vall.

I.

Numerus equorum familiarium d. Nádasdy in obsidione Budensi amissorum. (Azoknak a lovaknak jegyzéke, melyeket a Nádasdy úr legénysége Buda ostrománál elvesztett.)

Név	Ló	forint
Garvay Imre kapitány	1	10
Horváth Mihály	3	22
Komornyk Pál	3	14
Wechey György	1	12
Balathy János	3	16
Farnosy György	1	12
Nagy Mátyás	1	20
Bathy Ferencz	1	5
Zenthywany Ferencz	2	26
Koppany Ferencz	2	17
Lázár diák	1	14
Nagy Mihály	2	13
Zekel Pál	4	25
Gerney Ferencz	1	10
Stepan (a másik neve kimaradt)	1	6
Sarffy János	2	14
Erdely Tamás	1	16
Balog Mihály	1	11
Raykay Gábor	2	23
Berenthey Péter	4	26
Uzay Miklós	2	24
Balog János	1	10
Ilwosway Farkas	1	12

Név	Ló	forint
Domonyi Péter	3	30
Korody Benedek	2	23
Elbey István	1	16
A trombitás	1	6
Zakach Pál	2	20
Horwath János	3	37
Fekethe Péter	1	8
Balogh, máskép Hamway Márton	2	26
Fwzy Ferencz	2	22
Pesthy Ferencz	1	13
Fwzy Imre	1	6
Zenthfalway János	1	8
Zkoblyth György	1	8
Bezeredy György	1	8
Nánai Zekel Ferencz	1	8
Zekel Gáspár	1	8
Szegszárdi Zekel János	1	8
Zalay Gergely, Pesthy Ferencz szolgája	1	8

II.

Nomina fidelium servitorum regiæ majestatis, qui tempore obsessionis civitatis et castri Budensis penes maiestatem suam viruliter pugnaverunt.

(Ő felsége hűséges szolgáinak névsora, a kik Buda város és vára ostrománál ő felsége mellett vitézül harczoltak.)

Petrowyth Péter.
Baythay Zsigmond.
Kenderessy Balázs.
Chery Balázs.
Ilosway András.
Somlyay Mihály.
Kasfono Mátyás.
Nagh Ferencz.
Dobo Ferencz.
Porkolab Tamás.
Trombythas Mátyás.
Baardy Ferencz.
Halmosy György.

Zoffya Péter.
Nagy János deák.
Myhalffy Tamás.
Nemes Albert.
Rakowan Mykla.
Rhadozza Radyth.
Kezy Miklós.
Chaaky Elek.
Zallaasoztho Ferencz.
Zalkanus Pál.
Rohmany Zsigmond.
Zokothy Mihály.
Naagh György.
Deway Pál mester.
Nagh László.
Menyhért, István, Bechy Ferencz } ő felsége titkárjai.
János, ő felsége szabója.
Amode István.
Wass László.
Hatzaghi Oláh László.
Merche vajda.
Baathkai Ispán András.
Varga Pál.
Pethew Pál.
Halwppa.
Gritti úr.
Czybak tisztelendő úr.[1]
Az erdélyi püspök úr.[2]
Pesthyeny úr.
Raskay úr.[3]
Zerechyen János úr.
A budai provizor.
Nádasdy Tamás úr.
Bekény alkanczellár úr.
És ő királyi felsége fegyverhordozói, valamint a pródja.

Dr. Kárffy Ödön.

[1] Czibak Imre, nagyváradi püspök.
[2] Gerendy Miklós.
[3] Ráskay István.

A MAGY. TUD. AKADÉMIA HADTÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁBÓL.

A még mindig tartó világháború e bizottság működését az 1916. évben is sok tekintetben megbénította, már csak az által is, hogy katonai tagjai részint a harctéren, részint ugyan idehaza, de mégis a háború által vannak igénybe véve. Másrészt az által, hogy a nyomdai árak rendkívüli megdrágulása miatt több tervbe vett mű kiadható nem volt.

A bizottság az 1916. évben folyó ügyeinek elintézése czéljából öt ülést tartott.

Az általa a jelenlegi világháború emlékének gyűjtése iránt megindított mozgalom eredménye gyanánt ebben az évben is nagyszámú tárgyat küldött be a Magyar Nemzeti Múzeumba.

A bizottság folyóirata, a *Hadtörténelmi Közlemények* ez évben XVII. évfolyamában jelent meg s ámbár a nyomdai árak folytonos emelkedése miatt annak ívszámát le kellett szállítanunk, mindamellett 32 ívnyi terjedelemben 12 nagyobb tanulmányt és értekezést és 24 kisebb czikkeket közölt.

Mint már fentebb is említettük volt, hogy ha a bizottság katonai tagjai a jelenleg folyó világháború miatt, bizottságunk működésében nagyrészt személyesen nem is vehettek részt, de részben a harctéren tüntek ki, részben pedig ugyancsak katonai téren fejtettek ki értékes tevékenységet. Így *Breit József* a háború alatt lépett elő vezérőrnaggyá s az olasz harctéren szerzett érdemeiért *doberdói* előnévvel magyar nemességgel tüntettetett ki, *Gabányi János* őrnaggyá lépett elő s a pozsonyi kerület vezérkari főnökévé neveztetett ki, *Gyalokay Jenő* tüzérőrnaggyá lépett elő s az olasz harctéren küzd. *Pilch Jenő*, folyóiratunk szerkesztője alezredessé lépett elő, másfél évig a czenzuránál működött, a Ludovika Akadémián a katonai földrajzot tanította s mint könyvtárnok a nevezett akadémia nagyértékű könyvtárát rendezte. *Vágó Ignácz* ezredessé lépett elő, a Ludovika Akadémián tanított s jelenleg a becsületügyi felülvizsgáló bizottság helyettes főnöke. Végül

Ujhelyi Péter százados, őrnaggyá lépett elő, előbb az orosz harcztéren, majd az olasz fronton a tűzvonalban harczolt s jelenleg a nagy vezérkarhoz osztatott be.

Feladata lévén a bizottságnak a magyar hadtörténelmi múzeum ügyének előbbrevitele is, ez irányban a háború alkalmából az illetékes tényezőkkel érintkezésbe lépvén, örömmel látja a bizottság, hogy annak létesítése immár folyamatban van.

Paldus József alezredes a bécsi cs. és kir. hadi levéltár kartographiai osztályának vezetője, a Habsburg-tartományok, valamint a Magyar szent korona országainak II. József uralkodása alatt készült első katonai fölvételei és fölméréséről szóló munkáját küldvén be a bizottsághoz, annak Magyarországra vonatkozó részét *dr. Szendrei János* előadó bírálatos jelentése alapján, mint úgy történelmi földrajzunk, valamint a XVIII. század második fele hadtörténelmi kutatójára nézve becses segédeszközt, a Hadtörténelmi Közleményekben kiadatni határozta.

A bizottság feladatai közé sorolja, hogy úgy folyóiratában, mint esetleg külön kiadványokban is a jelenleg folyó világháborúban a magyar csapatok s különösen a m. kir. honvédség nagy történelmi szerepét, illetőleg kiváló hőstetteit megörökítse. E czélból máris minden irányban lépéseket tett. Mivel azonban a háborúra vonatkozó s katonai egyénektől származó naplók és csataleírások csakis a hadseregfőparancsnokság (sajtóhadiszállás), illetőleg azon közvetlen fölöttes katonai parancsnokság útján, hivatalos úton nyújthatók be az illetők által, amelynek kötelékébe az illetők akkor tartoztak, mikor a leírt események lejátszódtak; másrészt mivel az adatok hivatalos gyüjtése az arra illetékes katonai legfőbb hatóságok által nagy apparátussal és szorgalommal folytattatik ugyan, de ez a gyűjtemény ma még a háború legelső időszakára nézve sem mondható teljesnek: mindezen okoknál fogva ily munkák kellő kritikai földolgozása és közzététele csakis a háború befejezése utáni időre várható.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

Abaffy főhadnagy 174.
Abauj vm. 105, 107, 118, 176, 266, 279, 283.
Abauj-Torna vm. 209.
Abdi Lathif basa 95, 309, 310.
Abos 124.
d'Absac gr. alezredes 222.
Ada-Kaleh térképe (1793.) 338.
Adria 230, 231.
Ágost lengyel király 249.
Albert hg. 33.
Alexics nagyherczeg 256.
Ali szpahi 95, 96.
Almanza 235.
Almás 104, 270.
Almásy huszárőrnagy 22.
Alsó-Bajorország 32.
Alsó-Bobricz 31.
Alsó-Vadász 263.
Alstädt tanár 101.
Althan 349, 350.
Alvincz 20.
Amade István 369.
Ambras 329.
d'Ancillon Charles 245.
Andrássy István báró huszárkapitány 21. — Károly br. huszárkap. 25.
Angerer nürnbergi kereskedő 194.
Anglia 4, 234.
Aquincum 175.
Arad látképei (1715—1849) 338.
Arad vm. 176.
Árak a XVI. sz.-ban 200.
Ardó 270.
Arienzoga-ezred 304.
Arló 279.
Árva vára térképe (1810) 338.
Árva vm. 108, 109, 173, 174, 176.
Ascanius orvos 125.
Aszaló 263, 264, 266, 275.
Auersperg tábornok 96, 98, 293, 295—297, 301, 304, 306, 309, 310, 313, 314.
Ausztria 171, 184, 192, 207, 232, 339.
Avignon 5.
Azem nagyvezér 7, 9.

B

Baardy Ferencz 368.
Bacan 183.
Bádeni Lajos 94, 96, 324, 325.
Bagosy Endre huszárkapitány 23.
Bajmócz 138.
Bajorország 226, 233, 242.
Bajthay Zsigmond 368.
Bakos Gábor 106, 108, 109, 111, 113, 116, 119, 122, 128, 131, 270, 279, 281.
Bakyth Péter 50.
Balásovics József huszárkapitány 24.
Balassa Menyhért 68.
Balassagyarmat 174.
Balathy János 367.
Balling János munkácsi kapitány 131, 132, 136.
Bálintfi Balázs 101.
Balog János 367. — Mihály 367.
Balogh Lőrincz 148.
Balogh al. Hamvay Márton 368.
Balogvára 104, 107, 269, 277, 279.
Baluze Étienne 251, 256, 257.
Bán 148, 149.
Bánáti határőrvidék 172.
Bánházy István 106, 129.
Báni határőrvidék 172.
Báni tábla felállítása 30.
Bánréve 268.
Baranya vm. 176.
Baranyay-huszárezred 23, 24.

Barcelona 236.
Barcza 106.
Bárczy Zsigmond 9.
Barkóczy László kállói kapitány 104. — Mihály alezredes 26.
Bars vm. 176.
Bártfa 107, 273.
Bártfaujfalu 273.
Barth kapitány 315.
Basinio Lukács pettaui kereskedő 194.
Basta György gr. 48.
Bát 279.
Báthori András 39, 50, 67, 68. — István nádor 192.
Bathy Ferencz 367.
Batizfalva 133.
Batthyány Ádám 269, 270. — István 194. — Károly 29. — Lajos 17.
Baur Fülöp kapitány 160, 162. — altbnagy 183.
Bäuman Ferencz 99, 294, 302—307.
Bebek Ferencz 70.
Bécs 32, 51, 63, 72, 76, 101, 188, 192, 194, 261, 268, 276, 281, 284, 328, 329, 339, 349.
Becse 300.
Bécsi András 161.
Becskerek 319, 320.
Bedly György huszárkapitány 25.
Beken János 263
Bekény alkanczellár 369
Békés vm. 176, 295.
Békésgyula ld. Gyula.
Békésjenő ld. Jenő.
Békésy Márton 157.
Béldi Kelemen 265.
Belényes 307, 308.
Beleznay Miklós huszárezredes 19.
Beleznay-huszárezred 19, 20.
Belgium 171, 230, 241.
Belgrád 6—8, 16, 184, 221, 311. — látképe (1688) 335.
Belgrádi csata térképe (1716) 336.
Bellegarde marquis alezredes 222, 226.
Belovár 179.
Bender 247.
Beniczky, Rákóczi titkára 242. — Sándor 28.
Bercsényi Miklós 100, 221, 230, 235, 237, 242, 243, 246—255.
Bereg vm. 105—107, 174, 176, 263, 283.
Beregújfalu 244.
Berenthey Péter 367.
Berényi gróf huszárhadnagy 25.
Berettyó f. 298, 310.
Berlin 3, 241, 328.
Bernó Mihály huszárhadnagy 26.
Bersonvill őrnagy 222, 233.
Bertóthy Bálint 106.
Berwick 235.
Berzeviczy Miklós huszárezredes 22.
Bessenyey Boldizsár 280.
Besserer Kristóf 45, 366.
Beszkid 224.
Beszterczebánya 176.
Beszterczebányai gyűlés (1542) 62.
Betegek ápolása a XVI. sz.-ban 62.
Bethlen Gábor 76, 100—102, 265, 272. — István 283. — Miklós 74. — Péter 283.
Bethlen várkastély térképe (1696) 335.
Bezerédy György 368.
Biesterfeld tanár 101, 113, 260.
Bihar vm. 108, 176, 262.
Bisztra 9.
Bitter Fábián huszárhadnagy 22.
Blaskovics huszárzászlós 20.
Blöder 336.
Bocskay István 69, 102, 106, 136, 192.
Bodrog 105, 107, 114, 115, 266.
Bodrogköz 127, 262, 266, 275.
Bodrogujfalu 115.
Bogyay huszárkapitány 21.
Boldogkő 147.
Boldva 120, 268, 276.
Bologna 329.
Bonafous ezredes 221.
Bonefus gyalogezred 160.
Borak 184.
Bornemissza Ferencz 107. — János 107. — László 104, 107. — Pál 39, 67, 108, 109, 111, 117, 262—264.
Borsi 119, 123, 126.
Borsod vm. 105, 107, 120, 176, 209, 266, 283.
Bosok Benedek 118.
Bosznia 336.
Botosani 183.
Bottka-család 15.
Boulaincavil cs. mérnök 335.
Boxich őrnagy 178, 184, 185.
Böjti István 270.
Brady őrnagy 179.
Braila 182.
Brandenburg 3.
Brassó 21. — alaprajza (1702) 336.
Braun tábornok 20. — Lőrincz huszárhadnagy 24.
Breit József, doberdói 370.

Brenner Domokos szepesi prépost 252, 253.
Breuner-gyalogezred 55.
Bródi (VII. sz.) határezred 179.
Bruyninx 233.
Brünn 281.
Brüssel 3, 328.
Bucsa 149.
Buda 27, 45, 51, 70, 95, 110, 112, 175, 330—333, 338, 348, 350. — látképe (1687) 335, — visszafoglalása 16, — 1530-iki ostroma 366—369.
Budakeszi 349.
Budapest 174, 175.
Buday Mihály huszárzászlós 22.
Buják 348.
Bukovicza 180.
Bukovina 171.
Büdöskuti 271.
Büntetések a XVI. sz.-ban 60.

C

Caballini György udv. ágens 28.
Calcinato 230.
Capri 6.
Calabria 6.
Carracioli Conte de Ghelin őrnagy 174.
Casea cs. katonai mérnök 335.
Cassini de Thury 168.
Castaldo K. János tábornok 39, 48, 67.
Cerrini báró alhadnagy 185.
Cervus alhadnagy 185.
Chamillard titkár 5, 220, 221, 223, 224.
Chassant dandárnok 221.
Chery Balázs 368.
Chutor János 206.
Cior Jusszuf szpáhi 309.
Coburg herczeg 181, 182.
Comeáty huszárkapitány 23.
Conrad János 161.
Csáky Albin gróf 328. — Elek 369. — István 106, 121.
Csallóköz 42, 216.
Csanád 319, 320.
Csanád vm. 176.
Csányi huszárzászlós 21.
Császár Elemér 145.
Csedő huszárkapitány 21.
Csege 11.
Csehik János 129.
Csehország 50, 241, 266, 273.
Csépcsény 149.
Csepelsziget 40, 217.
Cseredy Pál huszárkapitány 25.
Csernel György 116, 123, 266.
Csetini kerület 185.
Csíkszereda 181.
Csongrád vm. 176.
Csontos Pál 129.
Csörgő 270.
Csupria 184.
Csuthy Pál szolgabiró 148.
Czernin gróf portai követ 272.
Czibak Imre 369.

D

D'Espinion alezredes 222.
Damoiseau franczia hadmérnökkari dandárnok 10, 221, 233.
Danckelmann Eberhard 3.
Dániel János 275.
Danzig 223, 224.
De Bonac marquis 4, 222, 223, 237, 240, 241, 243, 246, 258.
De Brue portai dragoman 8, 244, 249, 258.
De la Motte dandárnok 221.
De Mane 222.
De Rivière alezredes 222.
De Varennes 221, 224.
Deák András 64.
Debreczen 11, 78, 95, 96, 293—295, 311, 314.
Décsey Bálint 108.
Deés 121, 275, 286.
Demkó Kálmán: Magyarország hadiereje a XVI. században 35—70, 186—218.
Demkovich László huszárhadnagy 21.
Dengeleghy Miklós 214.
Dersffy Ferencz 57.
Desalleurs altábornagy Rákóczinál 1—12, 219—259.
Despignon ezredes 221.
Dessewffy-huszárezred 22.
Déva 120, 122, 262.
Dévay Pál mester 369.
Dévény alaprajza (1740) 338.
Deville 7.
Dezsericz 149.
Diósgyőr 107.
Divék 149.
Divinyi István 106.
Dluha 224.
Dobó Ferencz 368. — István 39, 46, 67. — Istvánné, Sulyok Sára 205.
Dobos 297.
Dobozi István 245.

Dolgoruckij 255, 256.
Domonyi Péter 368.
Dorian-ezred 295.
Dorohoi 183.
Draskovics gr. ezredes 226.
Drégelypalánk 113, 287.
Drewetzky Sámuel 69.
Drezda 328.
Drinápoly 95, 260, 261.
Drohobica 256.
Du Rhen őrnagy 222.
Dubois 101.
Dudar (Veszprém vm.) 29.
Duglas 280.
Dujardin br. őrnagy 222.
Duka István 135.
Duna 167, 175, 184, 272, 300, 318, 324, 333, 336. — vonalának térképe (1793) 338.
Dunavecz 277.
Durak besli 349.
Durance 5.
Durazzo 6.
Dvornik 149.

E

Ecsed 283.
Edelény 114, 268, 279.
Eger 11, 23, 46, 51, 63, 130, 204, 209, 220, 293, 310, 349, — térképe (1698) 336.
Egres 104.
Egri István 265.
Einhorn Pál 161.
Eisenreich Wolfgang 65.
Elbasan 7.
Elba folyó 50, 270.
Elba szigete 6.
Elbey István 368.
Élelmezés a katonaságnál a XVI. sz.-ban 35—43.
Elmpt ezredes 176, 184.
Enyiczke 106.
Eperjes 23, 107, 115, 123—126, 128, 147, 148, 224.
Erdély 9, 10, 39, 73, 74, 98, 100, 101, 108, 111, 118, 121, 126, 127, 131, 134, 137, 171, 173, 177, 181, 195, 209, 218, 223, 226, 228, 229, 232, 236, 240, 253, 261, 269, 272, 273, 279, 282—285, 290, 295, 297, 304, 309, 325, 331, 332, — térképe (1789, 1853—1868) 337, 339.
Erdély Tamás 367.
Erdélyi határőrvidék 172.
Erdővíz 319, 320.
Ernő főhg. 48, 64, 197.
Érsekujvár 106, 174, 204, 205, 229, 331. — látképe (1653—1708) 337.
Erzsébet franczia királyné 197.
Erzsébet m. királyné 329.
Erzsébet Sarolta hgnő 331.
Északi-tenger 167.
Eszék 178, 332, — látképe (1687) 335. — térképe (1610) 337.
Esztergom 41, 45, 64, 192, 218, 331, 333. — térképei (1683—1756) 337,
Esterházy Ferencz gróf 29. — Imre gr. alezredes 26. — Miklós nádor 102, 114, 118, 123—127, 133, 146, 271. 272, 348—351.
Esterházy-huszárezred 26.
Európa 231.

F

Faragó András 106.
Farkas huszárzászlós 20. — huszárhadnagy 24.
Farnosy György 367.
Fátra 136, 138.
Fáy István (fáji) felsőmagyarországi hadbiró 157.
Fegyverek, XVI. s XVII. sz.-beli magyar — 334.
Fegyverzet a XVI. sz.-ban 186—193.
Fejér vm. 20, 29, 176.
Fejérpataky 137. — László 139.
Fejérkövy István nyitrai püspök 207.
Fekete-Bátor 307, 319, 320
Fekethe Péter 368.
Felkajer Kristóf 147.
Felső-Lendva 14.
Felsőszlavoniai határőrvidék 172.
Felső-Vadász 263.
I. Ferdinánd m. király 39—41, 43, 55, 67, 196, 217, 366.
II. Ferdinánd m. király 55, 57.
III. Ferdinánd m. király 55, 57, 100, 101, 103, 108, 111, 117, 123, 126, 127, 133, 134, 136—138, 266, 268, 272, 274, 282, 283.
I. Ferencz 330.
II. Ferencz 168.
Ferencz Ferdinánd főhg. esztei gyüjteménye 334.
I. Ferencz József 168.
Ferenczy István 263.
Ferriol marquis konstantinápolyi

franczia követ 8, 222, 225, 244, 247, 249, 250, 258.
Festetich-huszárezred 20.
Fierville d'Hérissi Louis 4, 5, 222.
Fiota Sándor 138.
Firth of Forth 234.
Fischer János naszádos 64.
Fisena 129.
Fiume 230.
Flessing kalóz 6.
Flórencz 329.
Fogaras 120, 122, 262.
Fogl József huszárfőhadnagy 145.
Fontaineblau 239.
Forgách Ádám 106, 223, 225, 270, 279. — Ferencz nagyváradi püspök 39, 40, 60, 63, 67, 217. — Simon 10, 39, 40, 62, 69. — Zsigmond 122.
Forgách-huszárok 50.
Forró 224.
Fourbin lovag 230.
Franczia ország 8, 219, 223, 226, 239—241, 245, 246, 249, 252, 275.
Frank Konrád fegyverkészítő 188.
Fray József szepesi kanonok 252, 253.
III. Frigyes brandenburgi választó 3.
I. Frigyes porosz király 241.
II. Frigyes porosz király 18, 27, 31, 32, 168.
Furvardíjak (1557) 212. — (1563) 37.
Fülek 70, 109, 112—114, 136, 260, 269, 277, 279. — látképe (1680) 337. — tollrajza (1554) 335.
V. Fülöp spanyol király 4, 229.
Füzérvára 106.
Füzy Imre 368.

G

Gabányi János 370.
Galiczia 145, 169, 171, 174.
Galga szultán 94, 98.
Galgócz 109, 281.
Gallas 270, 271, 281.
Garam 109, 111, 260, 269, 279, 290.
Garamszeg 269.
Garamszentbenedek 279.
Garvay Imre kapitány 367.
Gaudi András 101, 104, 115, 129, 275.
Gava 105.
Geiger Tamás huszárkapitány 26.
Genova 6.
Gerendy Miklós 369.
Gerney Ferencz 367.
Gesztely 114, 266.
Ghillányi Ferencz báró huszárkapitány 24.
Ghillányi-huszárezred 23, 24.
Gimberth huszárhadnagy 24.
Giurgevo 181.
Glina 179.
Golovkin Gábor tbnok és orosz miniszter 252—256.
Gospić 178.
Gömör vm. 107, 176, 266, 279.
Göncz 106, 124, 158.
Görgény 106, 120, 122.
Görgey Boldizsár huszárkapitány 25. — Jób 278, 279.
Görögország 6.
Gösswein nürnbergi kereskedő 194.
Götz tábornok 109, 111, 120, 124, 127, 128, 136, 146, 266, 271.
Grácz 328.
Gradiškai (VIII. sz.) határezred 180.
Gregoróczy Vincze főkapitány-helyettes 207.
Gritti Lajos 367, 369.
Guberevce 184.
Gutta térképe (1679) 337.
Gyalogság (XVI. sz.) 55.
Gyalokay Jenő 370.
Gyögy 10.
Győr 45, 46, 51, 176, 191, 192, 205, 207, 350.
Győr vm. 176.
Győri Jakab 118.
Gyöngyösi Pál 146.
Gyula 98, 293—299, 301, 307, 310, 322, 323, — tollrajza (1562) 335.
Gyulafehérvár 10, 108, 137, 273, 274, 281.
Gyulafehérvári országgyűlés (1644) 103.
Gyulay Ferencz 104, 115, 124, 275.

H

Háború, I. Rákóczi György beleavatkozása a 30 éves —ba 100—138, 260—291.
Habsburgok 1, 43, 100, 101, 167, 169, 181, 196, 215, 218, 241, 280, 282, 284.
Hadbírósági itéletek (1603, 1708) 157—163.
Hadifoglyok (XVI. sz.) 62.
Haditanács (XVI. sz.) 48.
Hadjárat 1644-ik évi 146—148. — 1716. évi térképe 336.

Hadsereg berendezése a XVI. sz.-ban 43—70.
Hadsereg ellátása a XVI. sz.-ban 196—218.
Hadsi Mehemmet aga 325.
Hadtörténelmi emlékek 328—339.
Hága 245, 254.
Hajdú György 138.
Hajdu vm. 107.
Hajdúk 192.
Halmaj 263.
Halmosy György 368.
Hamzabég 331.
Handlay Ábrahám ezredes 26.
Harangod 120, 138.
Harczfeld 123.
Hardeck Ferdinánd győri kapitány 41, 46, 48.
Haring mérnök őrnagy 172.
Harkó Márton 115.
Harley Róbert 6, 231, 234.
Harminczéves háború 100—138, 260—291.
Háromszék 286.
Hasan zaim 302, 309—311.
Hassan Bassa Palanka 184.
Haszan zaimet 95.
Hasszán aga 79.
Határőrvidék 171.
Hatvan 349.
Hebentantz Sebestyén alezredes 24.
Hedisch Bálint 69.
Hegyalja 104.
Heinbucher főhadnagy 185.
Heisler tbnok 314, 317—319, 322, 325—327.
Helfenstein-gyalogezred 55.
Hencz nürnbergi kereskedő 194.
Herberstein tbnok 149. — Gyula 192. — Margit, Nádasdy Ferenczné 16.
Herbet Charles 331.
Herbeville 225.
Hernád 106, 108, 119, 120, 147, 262, 266, 275.
Hernádnémeti 146, 147, 270.
Herrl Venczel huszárkapitány 26.
Herta 183.
Heves vm. 176.
Hévjó 74.
Hidvég 270.
Hódosy János huszárkapitány 23.
Hoffmann főhadnagy 174.
Hohenlohe-ezred 54.
Hollandia 4, 244.
Holst 337.
Holstein 110.
Homonna 131, 134.
Homonnay János gr. 102, 106, 107, 121, 127, 130, 131, 134, 138.
Hont vm. 176.
Hora von Otzellowitz 183—184.
Hortobágy 11.
Horváth Ferencz 254. — István kém. 64, 265. — János 368. — Mihály 367.
Horvát határőrvidék 172.
Horvátország 30, 171, 173, 176, 177, 185, 230.
Horvát-Szlavon határőrvidék térképe (1865—1868) 339.
Hosszúpályi 11.
Höchstädt-blenheimi csata 8, 233.
Hubert János 160.
Hunyady Ferencz bajmóczi tiszttartó 148.
Huszár György 120. — Mátyás 123.
Husszein 349.
Husszein szpahi 349.
Huszt 19, 20. — térképe (1713, 1777) 338.
Hübner János 197.

I

Ibrahim aga 350.
Ibrahim basa 95, 294, 325.
Ibrahim nagyvezér 7.
Ibrahim szultán 101.
Ibrányi István 104, 106, 112, 116, 119, 120, 124, 130, 264, 278, 279.
Illenfeldt András kassai helyettes tüzerségi parancsnok 52.
Illésházy Gábor 267. — István nádor 39, 41, 48, 59, 60, 67, 218.
Ilosvay András 368. — Farkas 367.
Innsbruck 329.
Ipoly 109, 111, 113, 131, 135, 260, 290.
Ipolyság 279.
Ischia 6.
Ispán András 369.
Ivancsa 184.
Ivanócz 149.

J

Jablonsky 241.
Jablunka 224.
Jagodics Márton huszárhadnagy 21.
Jankau 273, 274.
János Frigyes szász választó 50.

Jaraszló 245.
Jármy Ferencz 125, 129.
Jászberény 250.
Jászvásár 270.
Jawarów 256.
Jäger Benedek 192.
Jeeger főhadnagy 178.
Jelencza 184.
Jeney alezredes 177—179, 184, 185.
Jenő 98, 262, 293—300, 307, 309, 310, 322, 323.
Jeszena 149.
Jeszenő 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138.
Joanelli András bécsi kereskedő 194.
Joó János kir. személynök 214.
Jósika báró huszáralezredes 21.
I. József m. kir. 15, 228.
II. József 32, 167, 169, 170, 175, 178, 184, 185.
József Kelemen kölni érsek 3.
Jurar László huszárkapitány 24.
Jurisits Miklós 46.
Juvigny Károly 335, 338.

K

Kádas Mihály 110.
Kaiserfeld Mátyás táborkari főmérnök 76.
Kálló 104, 105, 209, 210, 277, 281, 283.
Kállósemlyén 105.
Kalmásy Ádám huszárfőhadnagy 22.
Kálnoky András huszárkapitány 21.
Kálnoky huszárezred. 21.
Kálózy Ferencz huszárhadnagy 21.
Kamara. Udvari, szepesi, pozsonyi —. 197—199.
Kameniczek 337.
Kamienijecz 248.
Kamper szpáhi 97.
Kandia 286.
Kanizsa 192, 194, 195, 205, 207, 218, 293.
Kapronczay György (haportoni) 108, 109.
Karánsebes 9, 180, 261. — térképei (1690—1718.) 338.
Kárász Lukács hadi commissarius utazása 1672-ben 148—150.
Kárffy Ödön: Két hadbírósági ítélet 157—163. — Buda 1530-iki ostromához 366—369.
Karlócza 180, 327.
Karlóczai béke 173.
Karlsruhe 328.
Károly főherczeg 4.
III. Károly m. király 235.
II. Károly spanyol király 3.
XII. Károly svéd király 224—231, 243, 245—248, 251, 253, 254.
Károly Tivadar pfalzi választó 32.
Károlyi Ádám 104. — Sándor 8, 9, 231, 237, 256.
Károlyi huszárezred 23.
Károlyváros 178.
Károlyvárosi határőrvidék 172.
Kárpátok 223.
Kárpitok (XVIII. sz.) 330—333.
Kassa 51, 52, 57, 105—108, 112, 115, 118, 122, 124, 127, 128, 133, 136, 146—148, 157, 176, 192, 209, 224, 237, 250, 261, 262, 281, 283. — látképei (XVII. sz.) 338. — ostromának rajza (1685) 335.
Kasfonó Mátyás 368.
Kassai 133, 137.
II. Katalin czárnő 183.
Katonai ruházat a XVI. sz.-ban 193—196.
Katonai térképek készítése II. József császár idejében 167—185.
Katonaság élelmezése a XVI. sz.-ban 35—43.
Katzianer János 47.
Kayser Taddeus huszárzászlós 25.
Kazensteiner Ker. János 197.
Kemenpes Achmet basa 94, 98.
Kemény János 104, 107, 109, 111, 113, 114, 116, 119, 122—125, 128, 130, 131, 136, 138, 148, 260, 261, 264, 267, 269, 270, 272, 281.
Kemény Lajos: Az 1644-ik évi hadjárat történetéhez 146—148.
Kémer 11.
Kenderessy Balázs 368.
Kendy Ferencz 39, 67.
Kerekes Tamás 129.
Kerepes 349.
Keresztúr 118.
Keresztúrfalu 128.
Kesler 325—327.
Keviczky János 107.
Kézdivásárhely 181.
Kezy Miklós 369.
Khevenhüller-féle hadi szabályzat 19.
Kiállítás 1896-iki ezredéves országos — 329. — 1900-iki párisi világ — 329.
Kis Lukács 159.
Kis-Czell 175.

Kismarton 111.
Kispalugya 224.
Kiss Balázs 300, 310.
Kisszeben 107.
Kistapolcsány 276.
Klagenfurt 329.
Klement 241.
Klimes báró ezredes 304.
Klobusiczky 123, 126, 285, 286.
Klopotiva 10.
Koalicziós háború 2.
Kolbe Kázmér János 3.
Kolozsvár 10, 103, 220.
Komárom 45, 192, 208, 350. — látképei (1675—1849.) 337.
Komáromy József huszár alezredes 22.
Komornyk Pál 367.
Konstantinápoly 7, 72, 101, 110, 244, 249, 250, 254, 256—258, 274, 284, 311, 329.
Konyár 310.
Kop svéd követ 113.
Koppány Ferencz 367.
Korlátkő 281.
Kornis Zsigmond 104. 105, 108, 109, 111, 129, 131, 134.
Korody Benedek 368.
Kossanovich zászlós 185.
Kozma Mihály 349.
Köln 3.
Körmöczbánya 136.
Körös f. 74—77, 93, 130, 269, 295, 303, 306, 309, 310, 325.
Kőrös vm. 177.
Kőrös-Ladány 295.
Kőrösi András 266.
Körtvélyes 121.
Körtvélyesy Ferencz 245.
Kőszeg 46.
Kővár 122.
Kövecses 114.
Krakó 224, 329.
Krassó vm. 176, 177.
Krasznahorka 192, 209.
Kray Jakab 241, 243.
Kreuzenstein 339.
Krines Bálint komáromi kapitány 208
Krusith János 57, 335.
Kuffstein gróf 149.
Kún László 121, 265.
Kunczel Lőrincz 162.
Kusinszky György báró őrnagy 25.
Kutistschitza 184.

L.

La Fond 222, 233.
La Patzek ezredes 314.
Labián Lukács 65.
Lacy 32.
Lacy-térkép 173.
Ladomér 149.
XIV. Lajos ftanczia király 1—4, 8, 12, 219, 222—251, 256—258.
Lamberg cs. biztos 221.
Lampersdorf 281, 285.
Láncz y Ambrus 157.
Langer János 194.
Lapispatak 125, 129, 148.
Lascano kapitány 45.
Latorcza 131.
Laudon 32.
Lázár diák 367.
Lazius Farkas 172.
Le Maire dandárnok 10, 221, 23,7 248, 250.
Leányvásár 281.
Lednicze 267.
Légrád térképe (1811. 1849.) 338.
Legyesbénye 114, 118.
Lehota 149.
Leithner Frigyes kapitány 162.
Lemberg 329.
Lengyel István kanizsai kapitány 203.
Lengyelország 121, 134, 173, 174, 223, 224, 227, 245, 255, 256, 277.
Lenkey Miklós vicekapitány 157.
Lenthy György huszárzászlós 24.
Lepsény 28.
Leszczinszky Szaniszló 246.
Letenye térképe (1849.) 339.
Leutheni csata 30.
Leva 112, 113, 279, 287.
Liebenbergh báró huszárkapitány 23.
Likai (I. sz.) határezred 178.
Likava 57.
Limitatio (1521.) 35.
Linzi béke 291.
Lipari-szigetek 6.
Lipasy Endre huszárkapitány 23.
Lipcsey Gergely 106.
Lipót hg. 331.
I. Lipót 3, 330, 332.
II. Lipót 184.
Lipót József Károly hg. 330.
Liptóvár 225. — látképei (1668—1810.) 337.

Lippa 295, 300, 301. — térképe (1698.) 338.
Lippay György primás 103, 271.
Liptay János alezredes 24.
Liptó vm. 108, 109, 136, 138, 174, 176, 272.
Liptóujvár 279.
Lisboa 4.
Liszka 108, 270.
Lodoméria 171.
Lokcsai Mihály perceptor 150.
Lónyay Zsigmond 114, 123, 126, 134, 266, 271.
Lórántffy Zsuzsánna 135, 275, 278, 286, 287.
Losoncz 109, 174.
Losonczy István 46.
Lotharingiai Károly 330—333.
Lovasság (XVI sz.) 54.
Lovrenich alhadnagy 185.
Lőcse 69, 107, 129, 130, 192, 193, 224. — helyrajza (1720.) 338.
Löwenhold orosz miniszter 256.
Lubló 173, 174. — térképe (1773.) 338.
Lugos 9, 261.
Lukinich Imre: Háborús emlékeink megmentése 139—144. — ism. Palóczi Edgár: Br. Tóth Ferencz, a Dardanellák megerősítője 340—347.
Lundenburg 285.
Lupuj vajda 137, 260, 272, 273.
Lustra (XVI. sz.) 46.
Lustratio 44.
Lutsch (von Luchsenstein) István őrnagy 173.
Lutzelburg, Mlle — 2.
Luzsinszky báró huszárhadnagy 25.
Lyon 5.

M

Maas 234.
Madochányi 159.
Mágóchy Ferencz 209. — Gáspár 57, 70.
Magyar-Bród 69.
Magyaregregy 11.
Magyar hadilevéltár 140.
Magyar Nemzeti Muzeum háborús gyűjteménye 139.
Mahmud ogli bég 310.
Majthényi Mihály 146.
Malko szpahi 302.
Mannsfeld Károly gr. 48.
Mantova 235.
Máramaros vm. 173, 174, 176, 250, 278.
Máramarossziget térképei. (1689—1780.) 338.
Marcelli szdos 149.
Marchal József huszárkapitány 23.
Margita 9, 11, 104.
Mária Terézia 18, 19, 27—30, 32, 33, 167.
Máriássy 278.
Márki Sándor: Desalleurs altábornagy Rákóczinál 1—12, 219—359.
Márkusfalva 130.
Maros 7, 305, 325.
Marosvásárhelyi országgyűlés 232.
Marseille 5.
Marsigli Alajos gr. 230.
Martonvásári uradalom 28.
Máté havasalföldi vajda 131, 138.
Mátra 276.
Mátra-Verebély 287.
Mátyás főhg. 40, 48—51, 59, 60, 64, 197.
Mátyás templom 333.
Maurer Mihály 107, 110, 121, 132.
Mayer Kelemen kassai helyettes tüzérségi parancsnok 52.
Mayer von Heldensfeld főszállásmester 169.
Medgyes 10.
Megyaszó 263, 264.
Megyeri Ferencz 148.
Mehemet aga 300.
Mehemmet 295.
Mehemmet aga 98.
Mehemmet szpáhi 95.
Mehmet budai pasa levele gróf Eszterházy Miklós nádorhoz 348—351.
Meichsner Ferençz 161.
Merényi Lajos: Mehmet budai pasa levele gróf Eszterházy Miklós nádorhoz 348—351
Messina 1, 6.
Meszes 103, 104.
Mezen aga 307.
Mezen Mehemmet 305, 309.
Mihályffy Tamás 369.
Mikes Mihály 108.
Mikóháza 126.
Miksa főhg. 42, 48, 197, 216.
Miksa király 43, 70, 196, 197, 204, 217.
Miksa Emánuel bajor választó 3, 236, 238.
Miksa József bajor választó 32.
Milano 235.

Mirese vajda 369.
Miskolcz 4, 224, 228, 269.
Miszloka 147.
Mitrovicza 180.
Mitté Charles 330.
Modor 208.
Mohács 349.
Mohácsi csatatér rajza (1687.) 335.
Mohácsi vész 330, 332.
Moldva 20, 167, 168, 177, 181—184, 250.
Molnár huszárzászlós 21. — ezredes 294—296. — ezred 95.
Monaco 6.
Monasterol gróf 239.
Monastir 7.
Mons 235, 238.
Monte-Christo 6.
Montecuccoli Raimund 336.
Montpenner, Mlle de — 2.
Morava 184.
Morva 110, 266.
Morvaország 241, 271, 275, 281, 287, 290.
Mósa László 9.
Moscau Antonius 194.
Moson vm. 176.
Moszkva 250, 257.
Motter János 161.
Motzel alezredes 174.
Möhrenthal József huszárkapitány 24.
Muharrem aga 95, 97, 98.
Mulyád 113.
Munkács 57, 129, 132, 135, 136, 176, 209, 242—245, 249, 256, 273, 274, 277, 281. — alaprajza (1711. 1771.) 338.
IV. Murad 101.
Murány 107, 138, 195, 208, 209, 267, 269, 270, 279. — alaprajza (1684.) 335.
Musa basa 110, 112.
Musloka 123.
Musztafa csohadar. — 310.
Mühlbergi csata 50.
Müller svéd miniszter 255. — Ignácz őrnagy 173. — János Keresztély mérnök százados 172.
München 328.
Münsterhüter György 161.

N

Nádor 123.
Nádasdy Boldizsár gróf 16, 28, 29. — Ferencz tábornagy 13—34. — Ferencz Mihály 16. — Franciska Katalin 16. — József 15, 16, 27, 28, 31. — Julia 16. — Mária Anna 16. — Lipót 15. — Lipót Flórián 16, 17. — Tamás nádor 50, 54, 57, 366, 367, 369. — Teréz 16.
Nádasdy-huszárezred 25, 50.
Nagy Ferencz 368. — Gábor huszárhadnagy 23. — György 119, 369. — János deák 369. — László 369. — László huszárkapitány 20. — Mátyás 367. — Mihály 367.
Nagybánya 278, 283.
Nagybecskerek térképe (1698) 336.
Nagyenyed 10, 281.
Nagyida 106.
Nagykanizsa térképei (1664—1700.) 337.
Nagykároly 231.
Nagyszeben 10.
Nagyszombat 109, 110, 111, 137, 174, 227, 279, 281.
Nagyszombati csata 222.
Nagytapolcsány 280, 281, 285.
Nagyvárad 121, 130, 176, 279. — térképei. (1691. 1776.) 338. — visszafoglalása a töröktől 1692-ben. 71—99, 292—327. — visszafoglalásának térképe (1692.) 336.
Nagyváthy Ferencz 214.
Naimut Joáchim őrnagy 149.
Nána (Veszprém vm.) 28.
Nancy 330.
Nándorfehérvár 94, 95, 110, 261, 325—327.
Nápoly 6, 26, 235.
Nappert János őrnagy 23.
Naszód 181.
Neamtu 183.
Nedeczky Kristóf 70, 248, 254.
Nemes Albert 369.
Németalföld 171.
Németbánáti (XII. sz.) határezred 180.
Németország 181, 231.
Németpróna 149.
Neu ezredes 174, 175, 177.
Neuendorff Károly huszárkapitány 25.
Neuhoff Jakab 161.
Nimpteh János alezredes 24.
Nis 96, 311.
Nogarollis főgenerális 209.
Nógrád 136.
Nógrád vm. 176.
Nógrádpalánka 112.
Norvall ezredes 221.

Noszdroviczky Pál huszárkapitány 24.
Nürnberg 328.
Nyáry Bernát 105, 266. — Ferencz 50. — Sára 208.
Nyirbátor 104.
Nyirség 101.
Nyitra 109, 138, 176, 279.
Nyitra f. 270, 271, 281, 290.
Nyitra vm. 150, 176, 204.

O

Ó-Buda 175.
Ó-Gradiska 180.
Ó-Orsova 184.
Ó-Zólyom 208.
Ochrida 7.
Ogulini (III. sz.) határezred 178.
Okolicsányi kurucz tiszt 224.
Oláh László 369.
Oláh (XVI. és XVII. sz.) határezredek 181.
Oláh-illyr (XIII. sz.) határezred 180.
Oláhország 167, 168, 173, 177, 181—184.
Olaszi 302, 304.
Olaszország 29, 171, 233, 241, 329.
Omar 70.
Omer aga 309.
Ónod 107, 116, 119, 120, 262, 266, 270, 272, 277, 278.
Ónodi országgyűlés 232.
Orachatz 184.
Orláth 181.
Orosz-Lengyelország 169.
Orsova 167, 302, 326, 336, — térképe (1789. 1838.) 338.
Országgyűlés 1764. évi 29.
Ortelius 329.
Osztrák örökösödési háború 18.
Otočaci (II. sz.) határezred 178.
Ottlik huszárhadnagy 24.
Ottlyk György 11.
Ottó Keresztély 162.
Oudenardi csta 240, 242.
Óvár térképe (1602. 1644.) 337.
Ozman 70.
Ozman pasa 114.
Ozmán zaim 98.
Ökörmező helyrajza (1723.) 338.
Örsi Zsigmond 118, 261.
Öttingen-ezred 99, 315.

P

Pabot János 192.
Paczot Ferencz 214.
Palásti ütközet (1552.) 70.
Poldus József 371. — Katonai térképek készítése II. József császár idejében, különös tekintettel Magyarországra 167—185.
Pálffy Miklós 51, 55, 191, 206, 208, 329. — Tamás 208.
Pállffy-huszárok 50.
Pallásty Ferencz őrnagy 24.
Pallavicini Sforza 70.
Palocsa 129, 277.
Palota 205, 207.
Pancsova 8, 318—320. — térképe (1716.) 338.
Pántos 115.
Pap András 124. — Ferencz kassai kereskedő 194.
Pápai János 254, 258.
Papmező 308, 310, 320, 322.
Páris 4, 5, 8, 224, 236, 239, 249, 328.
Páris patak 75.
Párkányi csata 333.
Parnó 126, 129.
Pataky 115.
Patkul 224.
Paulelli hadnagy 174.
Pauli János Márton hadnagy 180.
Pécs 176.
Pecz hadnagy 218.
Pecze 74, 77, 93.
II. Pedro portugál király 4.
Peéry Imre huszárkapitány 22.
Pekinje 7.
Pekri Lőrincz 225.
Pelissier durazzói franczia konzul 6—8, 220, 221, 224.
Pellegrini 32.
Pelsőcz 108.
Perényi Ferencz 265. — Gábor 265.
Perneszy András kanizsai kapitány 64. — György 64.
Pest 175, 176.
Pest vm. 176.
Pesthy Ferencz 368.
Péter czár 236, 245, 257.
Pétervárad 180, 327, — térképe (1694) 336.
Pétervároadi csata térképe (1716) 336.
Pétervároadi (IX. sz.) határezred 180.
Pethő János 50. — Pál 369.

Petki István 285.
Petneházy István 265.
Petrinja 179.
Petrovics Péter 368.
Petrovszky huszárkapitány 21.
Piemont 235.
Pilch Jenő 370. — Csodás megszabadulás 145, 146. — Ism. Veltzé Alajos: Ruhmestage der öst.-ung. Wehrmacht 1914/16. Unter Habsburgs Banner 153—156.
Pilis vm. 176.
Piscator tanár 101.
Piskolt 103, 104.
Planke János kassai tüzérségi főparancsnok 51.
Pocsaj 280, 310.
Podlusán 149.
Pogrányi Benedek országos viczekapitány 218.
Polgár 327.
Polgári 116.
Poltavai csata 245.
Poppel László kamarai præfectus 198.
Poprád 129.
Porkoláb Tamás 368.
Porosz királyság 3.
Portner báró alhadnagy 185.
Portugália 4.
Posta, tábori 1704-ben 150—151.
Pozsarovacz 300, 302.
Pozsega vm. 177.
Pozsony 29, 64, 70, 108, 110, 207, 218, 281, 331. — alaprajza (1663) 336, — látképe (1642—1848) 337.
Pozsony vm. 176.
Pozsonyi kamara 197—199, 203, 206.
Prespa 7.
Priami ezredes 336.
Primas Lipót huszárzászlós 25.
Privigye 138, 149.
Progor rajza (1788) 337.
Provence 235.
Puchaun tábornok 103, 111, 118, 120, 123, 146, 260, 264, 266, 268, 270—276, 281, 287.
Pusztakörtvélyes 119.
Putna 183.
Putnok 107, 114, 268, 270, 277.

Q

Questenberg 271.

R

Rabatta gróf 335.
Rabutin tbnok 10.
Rácz István (gálospetri) 109, 110, 112.
Ráday Pál 247—250.
Radkersburg 14.
Radocza Radics 369.
Radványi 118, 123.
Radziwill herczeg 137.
Rajna 16, 96, 233.
Rakamaz 263, 275.
II. Rákóczi Ferencz 1—10, 219—259, — rendelete a tábori postaszolgálat ügyében (1704) 150, 151.
I. Rákóczy György 146—148, — beleavatkozása a 30 éves háborúba 100—138, 260—291.
Rákóczi Zsigmond 106, 108, 111—113, 117, 120, 130, 131, 135, 136, 138, 261, 263, 266, 271, 275, 279, 281, 285, 287.
Rákos 175.
Rakován Mikla 369.
Rama 184.
Ramilliesi csata 230, 233.
Ráskay István 369.
Raszlaviczy Ferencz huszárkapitány 22.
Rasztocsnya 148.
Raykay Gábor 367.
Rebenstock 115.
Rechteren holland követ 229.
Regécz 107, 123, 129, 135, 138, 261, 283.
Remund kapitány 162.
Retyezát 9.
Révay-család 15.
Reviczky János alezredes 23.
Rézván 349.
Rhédey Ferencz 265.
Rhenne orosz tbnok 254.
Rieding János 65.
Rielman udv. fizetőmester 197.
Rima 276.
Rimaszécs 269.
Rimaszombat 112, 114, 264, 270.
Riviére 233.
Roboz huszárzászlós 20.
Roggendorf Vilmos 48, 366.
Roman 183.
Romhány Zsigmond 369.
Romhányi János: Kárász Lukács hadi

commissarius utazása 1672-ben 148—150.
Rosty Antal huszárkapitány 25. — Károly huszárkapitány 23. — Miklós huszárhadnagy 25.
Roth János huszárkapitány 22.
Rottal Ferencz Antal gr. 27. — Mária gr. 27.
Rottenberg nürnbergi kereskedő 194.
Roullié 231.
Rouvier 221, 243.
Rózsahegy 261.
Rozsnyó 270.
Röthy Orbán 106, 108, 127, 147, 278.
Rudnay huszárkapitány 21.
Rudolf 43, 48, 50, 55, 70, 195—198, 208.
Rueber János főkapitány 210.
Ruházat, katonai a XVI. sz.-ban 193—196.
Ryswicki béke 3.

S

Sabac 184.
Safirow kanczellár 256.
Ságh (Vas vm.) 24.
Sainte Juste őrnagy 222, 233.
Sajó 109, 116, 117, 267, 268, 276.
Sajókazai ütközet (1558) 69.
Salamanca kapitány 45.
Salamon 116.
Salm Miklós gróf 48.
Salzburg 328.
Salzer ezredes 222.
Sambergh alezredes 148.
Sandeczi kerület 173, 174.
Sárffy János 367.
Sáros vm. 107, 173, 174, 176, 209, 210, 263.
Sárospatak 22, 57, 70, 105, 115—118, 122—134, 148, 204, 209, 210, 242, 245, 261, 262, 281, 290, — látképe (1686) 335.
Savoyai Jenő hg. 9, 172, 230, 234, 235, 336.
Scarron 240.
Schahin Ahmet basa 98.
Schiferer huszárhadnagy 22.
Schlick-ezred 315.
Schmettau Károly gróf 168.
Schönau-gyalogezred 55.
Schönberger Ferencz hadbíró 162.
Schrattenbach Róza Rebekka, Nádasdy Ferenczné 16.
Schütz György huszárhadnagy 24.
Schwartzenberg Adolf gr. 48, 51, 191.
Schwegler Henrik Kristóf 71, 72.
Schwendi Lázár 43, 48.
Sebes-Kőrös 74.
Sebesi Miklós 260, 261, 278.
Sebestyén József: Adatok gróf Nádasdy Ferencz tábornagy életrajzához 13—34.
Sebesültek ápolása a XVI. sz.-ban 60.
Seeger von Dürrenberg alezredes 174.
Sefferi Ismael pasa 325.
Selmecz térképe (1679) 337.
Serédy 106, 109, 126, 274.
Severin 177.
Sforza Pallavicini 335.
Sichelburg 178.
Siegfried János bécsi mészáros 197.
Singer százados 149.
Siroka 224.
Skerlecz Gábor ezredes 31.
Skio 233.
Skolje 243, 255, 256.
Skótország 234.
Slunji (IV. sz.) határezred 178.
Sofré huszárzászlós 21.
Solari gróf 238, 239.
Solt vm. 176.
Sombor 264.
Somlyay Mihály 368.
Somogy vm. 176.
Somos 125, 147, 148.
Sopron térképe (1597, 1700) 337.
Sopron vm. 176.
Sós János 106.
Sóvár 106.
Spanheim követ 3.
Spankau tbnok 148.
Spanyol örökösödési háború 3.
Spanyolország 4, 233.
Sparr 336, 337.
Specht ezredes 182.
Sperfogel lőcsei senator 36.
Spisich Sándor őrnagy 23.
Splényi huszárezred 22.
Spork tbnok 149.
Stampa gr. kapitány 222.
Steinau generális 95.
Steinbacher őrnagy 174.
Stepán Ferencz 116.
Stepney angol követ 9, 229, 233.
Sterling őrnagy 174.
Stoinik 184.
Stoy Márk 188.
Strassburg 328.

Stromboli 6.
Struga 7.
Stuart Jakab 234.
Stubenfoll Wolfgang bécsi kereskedő 194.
Stuttgart 328.
Styrheim gróf lovassági tábornok 96.
Suba Lázár 145.
Suczava 183.
Sulyok István 109.
Sutton Róbert 6, 7, 9, 257.
Svábócz 133.
Sylvester bécsi kereskedő 194.

Sz

Szabolcs vm. 107, 108, 119, 176, 263, 283, 285.
Szádvár 57, 107, 138, 273, 279.
Szakács Pál 368.
Szaláncz 129.
Szalánkemen 327.
Szalánkeméni csata látképe (1691) 336.
Szallay huszárhadnagy 20.
Szalóky Mihály huszárzászlós 24.
Szalonta 297, 307, 320, 322.
Szamos 104, 107, 225.
Szamosujvár 262.
Szántó István huszárhadnagy 26.
Szapáry Péter gróf huszárezredes 24.
Szapolyai János 196, 366, 367.
Szarvkő 207.
Szász János 119.
Szászsebes szék 177.
Szatmár vm. 107, 119, 176, 263, 283.
Szatmárnémeti 68, 104, 107, 121, 204, 209, 278, 281, 283.
Szatmáry Imre huszárkapitány 20.
Száva 184.
Szeben 223.
Széchenyi Pál kalocsai érsek 223.
Széchy Erzsébet, Nádasdy Ferenczné 16.
Széchy Mária 138.
Szécsény 109, 110, 113, 223, 270.
Szeged 95, 332, — látkepe (1686, 1698, 1775) 335, 338.
Székely Gáspár 368.
Székely Tamás, nánai 368.
Székely Mózes 138.
Székely Pál 367.
Székely (XIV. és XV. sz.) határezredek 181.
Székelyhida 104, 262.
Székesfehérvár 46, 293, 367, — képe (1691—1738) 338.
III. Szelim 184.
Szendrei János 371.
Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi muzeumokban 328—339. — II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek 1704 október hó 22-én Vihnyén kelt rendelete a táborii postaszolgálat ügyében 150—151. — Ism. id. Görgey István: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig 352—358.
Szendrő 107, 114, 122, 138, 204, 205, 209, 262, 269, 275, 280, 285, — térképe (1670, 1692) 337.
Szenicze 281.
Szent-Croisan-ezred 295.
Szent-Endrei sziget 331.
Szent-Páli István 101.
Szentfalvay János 368.
Szentistvánfalva 124.
Szentiványi Ferencz 367.
Szentkereszt 111.
Szentmiklós 243.
Szentpéter 269.
Szentpétervár 146.
Szepes 107, 108.
Szepes vm. 107, 129, 138, 173, 174, 176.
Szepesi kamara 42, 197—199, 209.
Szepesdarócz 69.
Szepesvár 138, 192.
Szepesváralja 130.
Szerbia 181, 184.
Szerecseny János 369.
Szerém vm. 176, 177.
Szerencs 111, 116, 118, 122, 147, 242, 244, 262, 264.
Szereth 183.
Szibéria 246, 255.
Sziczilia 1, 6.
Szieniavszkijné, Lubomirszky Ilona Erzsébet 224, 243, 245, 251, 253, 255.
Szigetvár 46, 293, 367.
Szikszó 263, 269.
Szikszói csata vázlatrajza (1588) 335.
Szilágyfalu 349.
Szilágyság 262.
Szilézia 110, 241.
Szinczendorff huszárkapitány 25.
Szirmay István nádori itélőmester 223.
Szisztovói béke (1791) 184, 185.
Szklobith György 368.
Szlavon határőrvidék 172.

Szlavonia 171, 173, 177, 336.
Szobráncz 135.
Szokothy Mihály 369.
Szolnok 46, 95, — térképe (1712, 1754) 338.
Szombatfalva 275.
Szombathely térképe (1788) 338.
Szöllőssy Ferencz 64.
Szőnyi béke 101.
Szörényi József huszárkapitány 20.
Szucsány 136, 148, 149.
Szucsava 137.
Szuhay Mátyás 123.
II. Szulejman 11, 330, 366.
Sztankai 148.

T

Tábor a XVI. sz.-ban 57.
Tábori posta 1704-ben 150—151.
Tábori rend a XVI. sz.-ban 59.
Talman császári követ 7, 9.
Tanistravár 207.
Tar István debreczeni kereskedő 194.
Tarczal 264, 283.
Tarkány 192.
Tarnóczi Miklós 148.
Tarródy István 214.
Tasso Hannibál 45.
Tata 45.
Tecuci 183.
Tek százados 149.
Telegdy Miklós 208.
Telekessy István egri püspök 11.
Teleki Mihály 244.
Telkibánya 106.
Temes folyó 9.
Temes vm. 177.
Temesi bánság 171, 176, 180.
Temesvár 7—9, 16, 46, 94, 176, 222, 244, 300—302, 310, 319, — látképei (1716—1849) 338, — megszállásának térképe (1716) 336.
Terebes 126.
Térékpek, katonai, készítése II. József császár idejében 167—185.
Tescheni béke 33.
Teuffel Erasmus 55.
Teuffenbach főgenerális 209.
Thökölyi Imre 94, 230, 293, 295, 300, 301, 304, 309, 311, 320, 324.
Thury János huszárhadnagy 26.
Thurzó Bernát 198.
Tiefenbach 271.
Tiffenthall alezredes 148.
Tihany 147.
Tisza folyó 10, 104, 105, 107, 114, 116—118, 127, 262, 266, 279, 290, 300, 327.
Tiszti fokozatok (XVI. sz.) 49.
Titel 180, 300.
Tizedjövedelem (1584) 210.
Tokaj 70, 105, 107, 116, 118, 119, 122, 125, 136, 192, 204, 205, 209, 217, 218, 227, 260, 262, 264—266, 278, 281, 283, 290, 324, 325, — látképe (1660) 337, — tollrajza (1567) 335.
Tolcsva 118.
Toldalagd Ferencz 122.
Tolna vm. 176, 349.
Tomiotti de Fabris Conte di Cassana 177.
Tompa 157.
Topal Hussain basa 94.
Torcy marquis 2, 4, 5, 223, 234, 237—240, 243, 244, 255.
Torda 10.
Torinói csata 234.
Torma Ádám 109.
Torna f. 290.
Torna vm. 107, 176, 279.
Tornalja 109.
Torontál vm. 177.
Torstenson Lénárd 101, 110, 118, 266, 270—274, 281, 283.
Tóth László: I. Rákóczi György beleavatkozása a 30 éves háborúba 100—138, 260—291.
Tóth Zoltán ism. Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 359—361.
Tótpróna 136, 149.
Toulon 234, 235, 259.
Tournon János gr. 235. 237.
Tőketerebes 126.
Török András huszárkapitány 23.
Török háború (1788—1791) 168, 170.
Törökország 6, 8.
Törökök 6, 130—134.
Törös János 282.
Traubinger János 366.
Traux mérnökhadnagy 175.
Trencsén 70, 149, 174, — látképe (1706, 1745) 338.
Trencsén vm. 109, 174, 176.
Trencséni csata 242.
Triest 329.
Trips-ezred 20.
Trombitás Mátyás 368.
Trubiny 148.

Truchses tbnok 310.
Truchsessian-ezred 295.
Túr 295, 304.
Tura 349.
Turcsányi huszárhadnagy 20.
Turin 329.
Turócz vm. 138, 149, 174, 176, 270.
Turóczszentmárton 149.
Tutova 183.
Tüzérség (XVI. sz.) 51.

U

Udvari kamara 197—199.
Ugocsa vm. 105, 107, 176, 263, 283.
Uj-Gradiska 180.
Uj-Orsova térképe (1789) 337.
Uj-Szepesség 173, 174.
Ujfalu 295.
Ujházi Ferencz alezredes 25.
Ujhely 119, 262.
Ujhelyi Péter 371.
Ujvár 119, 120, 205, 271, 287.
Ukrainzev Jemelián 242.
Ulm 336.
Una 178, 184, 185,
Unac 185.
Ung vm. 105, 107, 118, 119, 121, 174, 176, 209, 263.
Ungnad Dávid 41, 48, 209.
Ungvár 11, 130, 131, 135, 138, — térképe (1670, 1765) 337.
Upport 122.
Utazás Francziaországból Magyarországba (1704) 5—12. — 1672-ben 140—150.
Utrechti béke 3.
Uzay Miklós 367.

V

Vachs Márton 161.
Vácz 202, 331, 337, 349.
Vadászi Pál 270.
Vág 109, 110, 126, 130, 131, 136, 149, 266, 270, 274, 276, 279, 281, 285, 290.
Vágó Ignácz 370.
Valencia 235.
Valjevo 184.
Vámosujfalu 70.
Ványi Ferencz: Nagyvárad visszafoglalása a töröktől 1692-ben 71—99. 292—327.
Várad 262, 278, 281.
Váradolaszi ld. Olaszi.
Várad-Velencze 74, 76.
Várady Gáspár 214.
Varannó 108, 124, 129, 131, 135, 273.
Varasd 30, 31, 33.
Varasd vm. 177.
Varasdi határőrvidék 172.
Varasdi tűzvész (1776) 17.
Varasd-gyurgyeváci (VI. sz.) határezred 179.
Varasd-kőrösi (V. sz.) határezred 179.
Varga Pál 369.
Varkocs Tamás 76.
Varkócz 46.
Várőrségek a XVI. sz.-ban 57.
Varsó 250.
Vas István huszárkapitány 22.
Vas vm. 176.
Vasluiu 183.
Vaskapu-hágó 9.
Vazsecz 224.
Végles 204, 208.
Velencze 168, 329.
Vencsellő 105.
Vendôme herczeg 230, 234.
Verőcze vm. 176, 177.
Versailles 3, 223, 252.
Veszprém térképe (1680) 337.
Veszprém vm. 176.
Veterani 304.
Vetésy László 2, 223, 227, 229, 231, 232, 234—236, 238—240, 244, 246, 255—257.
Viddin 336.
Villars tbnok. 230, 234.
Villiers 2.
Vinkovce 179.
Visconte-féle haditérkép 173.
Vissenacque br. ezredes 221.
Vistlich György 161.
Vivonne hg. 1.
Vizvár térképe (1681) 337.
Vorsikovszky huszárzászlós 21.

W

Wallis gróf tábornok 21.
Wass László 369.
Wechey György 367.
Wegler alezredes 180.
Weiss János Konrád alezredes 173.
Wenczelly 337.
Wesselényi Ferencz 109, 138.
Whitworth Károly 6.
Windisch Pál 69.

Wolff Pál 192.
Wratiszlav kanczellár 230.

Z

Zach vezérőrnagy 168.
Zágráb 176.
Zágráb vm. 177.
Zaguzsény 9.
Zákány András 266.
Zalay Gergely 368.
Zalkai Pál 369.
Zaránd vm. 104, 176.
Zavadka 245.
Zay Ferencz 68.
Zboró 117, 273, 274.
Zeleméry László ujvári kapitány 201.
Zellary gróf huszárkapitány 20.
Zelling Károly Lajos kassai tüzérségi főparancsnok 51, 203.
Zemplén vm. 105, 107, 118, 119, 174, 176, 205, 209, 263, 283.
Zenta 336.
Zichy Ferencz huszárkapitány 26.
Zilah 11.
Zimony 180, — rajza (1780) 337.
Ziska József huszárhadnagy 24.
Zobel József alezredes 25.
Zolikoffer György bécsi kereskedő 194
Zoltán Józsa 104.
Zólyom 174, 204, — látképe (1711) 338.
Zólyom vm. 149, 176.
Zrinyi Miklós, a szigetvári hős 46, — a költő 73.
Zsákmány (XVI. sz.) 66.
Zsibói csata 225.
Zsinka Ferencz ism.: Hunyadi ifjúsága. Irta Oszvald Arisztid 152—153. — Török történetírók. Budapesti Szemle. Századok 361—365.
Zsófia Péter 369.
Zsolna 174.

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.